

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΕΚΔΟΧΕΣ ΤΟΥ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ

● *Όψεις και Απόψεις*

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Μαρίνα Οικονόμου

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ
Μίνα Μαρούγκα

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΕΚΔΟΧΕΣ ΤΟΥ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ

● *Όψεις και Απόψεις*

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:
Μαρίνα Οικονόμου

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ:
Μίνα Μαρούγκα

ΑΘΗΝΑ 2022

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΕΚΔΟΧΕΣ ΤΟΥ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ *Όψεις και Απόψεις*

Επιστημονική Επιμέλεια
MARINA ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Επιμέλεια Έκδοσης
MINA ΜΑΡΟΥΓΚΑ

Διόρθωση Κειμένων
ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΑΒΕΛΗ

Ηλεκτρονική Σελιδοποίηση και Σχεδιασμός Εξωφύλλου
ΑΧΙΛΛΕΑΣ ΚΛΕΙΣΟΥΡΑΣ

© 2022 The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press

ISBN: 978-618-5740-00-9

DOI: <https://doi.org/10.12681/aprlp.117>

Η παρούσα έκδοση πραγματοποιείται στο πλαίσιο του Προγράμματος
«Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς» με την ευγενική
χορηγία της Περιφέρειας Αττικής

ΠΡΟΑΓΩΓΗ ΨΥΧΙΚΗΣ ΥΓΕΙΑΣ

ΣΕ ΕΥΠΑΘΕΙΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΤΤΙΚΗΣ

Α' ΨΥΧΙΑΤΡΙΚΗ ΚΛΙΝΙΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΑΙΓΙΝΗΤΕΙΟ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ

Περιεχόμενα

Πρόλογος	6
Ευχαριστίες	7
Εισαγωγή: ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΤΟΥ ΣΤΙΓΜΑΤΟΣ Μαρίνα Οικονόμου	8

1η ΕΝΟΤΗΤΑ: Ιστορικές Καταγραφές Και Παρούσα Συνθήκη Των Στάσεων Ανέναντι Στους Πρόσφυγες 19

ΣΤΑΣΕΙΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ: ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΙΚΕΣ ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΥΠΟΓΕΙΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΤΗΣ ΑΠΕΙΛΗΣ Μαρίνα Οικονόμου	20
--	----

ΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ: ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΚΑΙΝΟΤΟΜΕΣ ΟΔΟΙ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ Λίλη Πέππου, Άννα Μπεχράκη, Νίνα Βαφέα, Γιώργος Κωστελέτος, Αλεξάνδρα Πάλλη, Μίνα Μαρούγκα, Λήδα Ελευθεριάδη, Κυριάκος Σουλιώτης, Μαρίνα Οικονόμου	31
---	----

ΡΑΤΣΙΣΤΙΚΕΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ Νίκος Τόμπρος	75
--	----

ΝΟΣΗΛΕΥΤΙΚΑ ΚΑΙ ΕΥΑΓΗ ΙΔΡΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ (19 ^{ος} ΑΙ. -1922) Ιωάννα Α. Ραμουτσάκη	85
--	----

2η ΕΝΟΤΗΤΑ: Το Βίωμα Των Επαγγελματιών Που Δραστηριοποιούνται Στο Πεδίο Του Προσφυγικού: Προκλήσεις & Αφηγήσεις..... 103

ΤΟ ΟΙΚΕΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟ: ΣΥΝΑΝΤΗΣΕΙΣ ΣΕ ΜΙΑ ΔΟΜΗ ΦΙΛΟΞΕΝΙΑΣ ΑΣΥΝΟΔΕΥΤΩΝ ΑΝΗΛΙΚΩΝ Λήδα Ελευθεριάδη	104
---	-----

ΥΠΕΡΑΣΠΙΖΟΝΤΑΣ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΕ ΚΑΙΡΟΥΣ ΒΑΡΒΑΡΟΤΗΤΑΣ Ευγενία Κουνιάκη, Μαρία Παρασκευά	115
---	-----

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ Γεωργία Φουντουλάκη	135
--	-----

ΕΡΓΑΣΙΑΚΟ ΣΤΡΕΣ: ΤΟ ΒΙΩΜΑ ΣΕ ΜΙΑ ΔΟΜΗ ΦΙΛΟΞΕΝΙΑΣ ΑΝΗΛΙΚΩΝ ΤΟΝ ΚΑΙΡΟ ΤΗΣ COVID-19 Λήδα Ελευθεριάδη	146
--	-----

3η ΕΝΟΤΗΤΑ: Τραύμα, Εκπατισμός, Συλλογική Μνήμη & Ταυτότητα 156

ΑΝΕΣΤΡΑΜΜΕΝΗ ΟΔΥΣΣΕΙΑ: ΕΠΙΤΕΛΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΤΡΑΥΜΑΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΚΤΟΠΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΕΣΤΙΟΤΗΤΑΣ

Γεωργία Παβέλη, Μίνα Μαρούγκα 157

ΜΙΑ ΨΥΧΑΝΑΛΥΤΙΚΗ/ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΧΡΕΩΜΕΝΟΥ ΠΡΟΣΦΥΓΑ

Δήμητρα Αθανασοπούλου 169

ΤΡΑΥΜΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΣΤΟΥΣ ΑΣΥΝΟΔΕΥΤΟΥΣ ΑΝΗΛΙΚΟΥΣ

Λήδα Ελευθεριάδη 176

ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΠΟΥ ΔΕΝ ΞΥΠΝΟΥΝ: Η ΣΩΜΑΤΟΠΟΙΗΤΙΚΗ ΔΙΑΤΑΡΑΧΗ ΩΣ ΕΚΦΟΡΑ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ ΚΑΙ ΦΟΡΕΑΣ ΙΔΙΩΜΑΤΙΣΜΩΝ ΟΔΥΝΗΣ

Μίνα Μαρούγκα 184

4η ΕΝΟΤΗΤΑ: Παρεμβάσεις Στους Προσφυγικούς Πληθυσμούς:

Σύγχρονες Καλές Πρακτικές 212

«ΤΩΡΑ, ΥΠΑΡΧΕΙ ΕΛΠΙΔΑ!»: ΜΙΑ ΤΗΛΕΦΩΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΗ ΨΥΧΟΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗΣ ΑΠΟ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΓΙΑ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ

Χρυσοβαλάντης Παπαθανασίου, Στέλλα Παντελίδου, Αναστασία Μάντζαρη 213

ΨΥΧΟΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΣ ΣΥΝΘΗΚΗΣ-ΜΕΤΑΞΥ ΕΥΛΑΩΤΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑΣ: Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΗΜΕΡΑΣ ΒΑΒΕΛ

Νίκος Γκιωνάκης, Αμίνα Μοσκόφ

Με ένα υστερόγραφο του Ρένου Κ. Παπαδόπουλου 230

Η ΠΑΡΟΧΗ ΨΥΧΟΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΦΡΟΝΤΙΔΑΣ ΑΠΟ ΟΜΟΤΙΜΟΥΣ ΒΟΗΘΟΥΣ ΣΤΟΝ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΧΩΡΟ: ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΣΕ ΑΝΟΙΧΤΕΣ ΔΟΜΕΣ ΦΙΛΟΞΕΝΙΑΣ ΜΕ ΤΗΝ TERRE DES HOMMES HELLAS ΜΕ ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΗ ΒΙΩΜΕΝΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Μιχάλης Λάβδας, Ελευθερία Αραβίδου, Rateb Abu Salah 254

ΠΡΟΛΗΠΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΠΑΙΔΙΑ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ ΤΟΥΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΜΑΔΑ ΤΡΑΥΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΕΡΑΠΕΙΑΣ ΤΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ (ΙΕΘΣ)

Αναστασία Καλαντζή – Αζίζι, Θεοδώρα Αναστασίου 264

ΜΙΑ ΔΡΑΜΑΤΟΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ ΜΕ ΕΦΗΒΟΥΣ ΑΣΥΝΟΔΕΥΤΟΥΣ ΑΝΗΛΙΚΟΥΣ: ΜΙΑ ΠΟΡΕΙΑ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Βαζούκνης Χαράλαμπος, Τσικαλάκη Όλγα, Κρασσανάκης Στέλιος 274

ΨΥΧΟΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ ΑΣΥΝΟΔΕΥΤΩΝ ΑΝΗΛΙΚΩΝ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
ΕΝΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ - ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΝΤΕΛΟΥ:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ THE HOME PROJECT

Χονδρός Παναγιώτης, Καλδάνη Μαρία, Παρθενίδης Φώτης294

5η ΕΝΟΤΗΤΑ: Σύγχρονες Προκλήσεις Στο Μέτωπο Του Προσφυγικού307

Η ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΙΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΨΥΧΙΚΗΣ ΥΓΕΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ

Ευθυμιοπούλου Ευθυμία, Μπουγέα Αναστασία, Λάβδας Κωνσταντίνος308

ΥΠΟΣΤΗΡΙΖΟΝΤΑΣ ΑΣΥΝΟΔΕΥΤΟΥΣ ΑΝΗΛΙΚΟΥΣ: ΖΗΤΗΜΑΤΑ
ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑΣ

Λήδα Ελευθεριάδη319

ΑΝΘΡΩΠΟΚΑΙΝΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΣΤΟΝ 21^ο ΑΙΩΝΑ

Ιωάννης Ρήγκος327

Πρόλογος

Η προσφυγιά και η μετανάστευση αποτελούν σύγχρονες πληγές οι οποίες προκαλούν σημαντικά τραύματα στους συνανθρώπους μας που αναγκάζονται βίαια να αποχωρήσουν από τις εστίες τους. Η μετακίνηση είναι (σύμφωνα με τον ΟΗΕ) αποτέλεσμα “μιας σοβαρής διαταραχής της λειτουργίας μιας κοινότητας ή μιας κοινωνίας που συνεπάγεται εκτεταμένες ανθρωπίνες, υλικές, οικονομικές ή περιβαλλοντικές απώλειες ή επιπτώσεις, οι οποίες υπερβαίνουν την ικανότητα της πληγείσας κοινότητας ή κοινωνίας να αντιμετωπίσει με τους δικούς της πόρους”.

Με τη σειρά τους, οι πρόσφυγες εκτίθενται σε τραυματικά γεγονότα, επισιτιστική ανασφάλεια και η διάρκεια του εκτοπισμού οδηγεί, όπως το βλέπουμε καθημερινά, σε μεγαλύτερη πιθανότητα εμφάνισης προβλημάτων ψυχικής υγείας με ιδιαίτερο αντίκτυπο στα εκτοπισμένα παιδιά και τους νέους. Η κατανόηση της κλίμακας του προβλήματος και η μείωση των εμποδίων στην υποστήριξη της ψυχικής υγείας αποτελούν σημαντικά βήματα προς τη βελτίωση της ευημερίας των εκτοπισμένων πληθυσμών.

Η Περιφέρεια Αττικής και εγώ προσωπικά συνεργαζόμαστε στενά με την επιστημονική κοινότητα για την υλοποίηση συγκεκριμένων δράσεων, οι οποίες συμβάλλουν στη μείωση των αρνητικών επιπτώσεων της δραματικής αλλαγής της ζωής των εκτοπισμένων και άλλων ευπαθών πληθυσμών. Στο πλαίσιο αυτό μπορεί να αξιοποιηθεί και η συνεργασία μας με την Α' Ψυχιατρική Κλινική του Αιγινήτειου Νοσοκομείου του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Μια συνεργασία, η οποία αφορά στο σύνολό της, την προαγωγή ψυχικής υγείας και χάρη στον επαγγελματισμό και την αφοσίωση όλων των επαγγελματιών ψυχικής υγείας, κατά τη διάρκεια της συνεργασίας μας έχουν υπάρξει συγκεκριμένα και μετρήσιμα αποτελέσματα.

Σε αυτό το e-book, οι επιστήμονες που δραστηριοποιούνται στο κρίσιμο μέτωπο του προσφυγικού από διάφορα γνωστικά αντικείμενα (ψυχίατροι, ψυχολόγοι, ιστορικοί, ανθρωπολόγοι, δικηγόροι και κοινωνικοί επιστήμονες) καταθέτουν με τα πρωτότυπα, δημοσίευτα κείμενά τους, ολοκληρωμένες προσεγγίσεις και με σύγχρονη επιστημονική ματιά σε ένα ζήτημα, που θα μας απασχολεί συνεχώς τα προσεχή χρόνια.

Γεώργιος Πατούλης

Περιφερειάρχης Αττικής

Πρόεδρος του Ιατρικού Συλλόγου Αθηνών (Ι.Σ.Α.)

Ευχαριστίες

 ερμές ευχαριστίες στην Περιφέρεια Αττικής, με την αμέριστη στήριξη της οποίας υλοποιήθηκε η παρούσα ηλεκτρονική έκδοση, δίνοντας βήμα σε δεκάδες επιστήμονες που εξετάζουν το προσφυγικό να εισφέρουν την επιστημονική τους ματιά, αποτυπώνοντας σύγχρονες προσεγγίσεις στο πολύπλοκο αυτό ζήτημα.

Επιπλέον, ευχαριστούμε θερμά τους συγγραφείς, για τον χρόνο που διέθεσαν και την ευγενή διάθεση με την οποία συνεργάστηκαν ώστε να πάρει αυτή η έκδοση σάρκα και οστά, καταθέτοντας ο καθένας από το μετερίζι του, προβληματισμούς, όψεις και απόψεις του επιστημονικού πεδίου που εκπροσωπεί.

Τέλος, τη Μίνα Μαρούγκα για τον συντονισμό και τη συνολική επιμέλεια του e-book, τη Γεωργία Παβέλη για την ενδελεχή γλωσσολογική επιμέλεια και διόρθωση των κειμένων και την Άννα Μπεχράκη για την ουσιαστική και καίρια επιστημονική συμβολή της, όπου και όποτε ζητήθηκε.

Μαρίνα Οικονόμου

Καθηγήτρια Ψυχιατρικής, Ιατρική Σχολή Ε.Κ.Π.Α.

Εισαγωγή

ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΤΟΥ ΣΤΙΓΜΑΤΟΣ

Μαρίνα Οικονόμου

Καθηγήτρια Ψυχιατρικής, Ιατρική Σχολή Ε.Κ.Π.Α.

Κανένas δεν αφήνει την πατρίδα του,
εκτός αν πατρίδα είναι το στόμα ενός καρχαρία
τρέχεις προς τα σύνορα μόνο όταν βλέπεις
ολόκληρη την πόλη να τρέχει κι εκείνη
οι γείτονές σου τρέχουν πιο γρήγορα από σένα
με την ανάσα ματωμένη στο λαιμό τους
το αγόρι που ήταν συμμαθητής σου
που σε φιλούσε μεθυστικά πίσω από το παλιό εργοστάσιο τσίγκου
κρατά ένα όπλο μεγαλύτερο από το σώμα του
αφήνεις την πατρίδα
μόνο όταν η πατρίδα δε σε αφήνει να μείνεις.
κανένas δεν αφήνει την πατρίδα εκτός αν η πατρίδα σε κυνηγά
φωτιά κάτω απ' τα πόδια σου
ζεστό αίμα στην κοιλιά σου
δεν είναι κάτι που φαντάστηκες ποτέ ότι θα έκανες
μέχρι που η λεπίδα χαράζει απειλές στο λαιμό σου
και ακόμα και τότε ψέλνεις τον εθνικό ύμνο
ανάμεσα στα δόντια σου
και σκίζεις το διαβατήριό σου σε τουαλέτες αεροδρομίων
κλαίγοντας καθώς κάθε μπουκιά χαρτιού
δηλώνει ξεκάθαρα ότι δεν πρόκειται να γυρίσεις.
πρέπει να καταλάβεις
ότι κανένas δε βάζει τα παιδιά του σε μια βάρκα
εκτός αν το νερό είναι πιο ασφαλές από την ξηρά
κανένas δεν καίει τις παλάμες του
κάτω από τρένα, ανάμεσα από βαγόνια
κανένas δεν περνά μέρες και νύχτες στο στομάχι ενός φορτηγού
τρώγοντας εφημερίδες
εκτός αν τα χιλιόμετρα που ταξιδεύει
σημαίνουν κάτι παραπάνω από ένα ταξίδι.
κανένas δε σέρνεται
κάτω από φράχτες
κανένas δε θέλει να τον δέρνουν
να τον λυπούνται
κανένas δε διαλέγει τα στρατόπεδα προσφύγων
ή τον πλήρη σωματικό έλεγχο σε σημεία

όπου το σώμα σου πονούσε
ή τη φυλακή,
επειδή η φυλακή είναι ασφαλέστερη
από μια πόλη που φλέγεται
και ένας δεσμοφύλακας το βράδι
είναι προτιμότερα από ένα φορτηγό
γεμάτο άντρες που μοιάζουν με τον πατέρα σου
κανένας δε θα το μπορούσε
κανένας δε θα το άντεχε
κανένα δέρμα δε θα ήταν αρκετά σκληρό
για να ακούσει τα:
γυρίστε στην πατρίδα σας μαύροι
πρόσφυγες
βρωμομετανάστες
ζητιάνοι ασύλου
που ρουφάτε τη χώρα μας
αράπηδες με τα χέρια απλωμένα
μυρίζετε περίεργα
απολίτιστοι
κάνετε λίμπα τη χώρα σας και τώρα θέλετε
να κάνετε και τη δική μας
πώς δε δίνουμε σημασία
στα λόγια
στα άγρια βλέμματα
ίσως επειδή τα χτυπήματα είναι πιο απαλά
από το ξερίζωμα ενός χεριού ή ποδιού
ή τα λόγια είναι πιο τρυφερά
από δεκατέσσερις άντρες
ανάμεσα στα πόδια σου
ή οι προσβολές είναι πιο εύκολο
να καταπιείς
από τα χαλίκια
από τα κόκαλα
από το κομματιασμένο κορμάκι του παιδιού σου.
θέλω να γυρίσω στην πατρίδα,
αλλά η πατρίδα είναι το στόμα ενός καρχαρία
πατρίδα είναι η κάνη ενός όπλου
και κανένας δε θα άφηνε την πατρίδα
εκτός αν η πατρίδα σε κυνηγούσε μέχρι τις ακτές
εκτός αν η πατρίδα σου έλεγε να τρέξεις πιο γρήγορα
να αφήσεις πίσω τα ρούχα σου
να συρθείς στην έρημο
να κολυμπήσεις ωκεανούς
να πνιγείς
να σωθείς

να πεινάσεις
 να εκλιπαρήσεις
 να ξεχάσεις την υπερηφάνεια
 η επιβίωσή σου είναι πιο σημαντική.
 κανένας δεν αφήνει την πατρίδα εκτός αν η πατρίδα είναι
 μια ιδρωμένη φωνή στο αφτί σου
 που λέει
 φύγε,
 τρέξε μακριά μου τώρα
 δεν ξέρω τι έχω γίνει
 αλλά ξέρω ότι οπουδήποτε αλλού
 θα είσαι πιο ασφαλής απ' ό,τι εδώ»

Το συγκλονιστικό ποίημα της Warsan Shire, μιας πολυβραβευμένης ποιήτριας από την Κένυα, που φέρει τον τίτλο «Πατρίδα», είναι αφιερωμένο στους πρόσφυγες που αναγκάζονται να ξεριζωθούν και με οδύνη και σπαραγμό **να αφήσουν την πατρίδα τους...**

As μην ξεχνάμε τι είναι αλλά και τι συμβολίζει η πατρίδα. Πατρίδα είναι ο τόπος που γεννηθήκαμε, ο τόπος απ' τον οποίο κατάγεται η οικογένειά μας. Ετυμολογικά, πατρίδα είναι ο τόπος καταγωγής, ένας στενά καθορισμένος γεωγραφικά χώρος, όπου οι άνθρωποι έχουν κοινή γλώσσα, ήθη και έθιμα, κοινό παρελθόν, ομοιότητα στην αίσθηση και αντίληψη του «ανήκειν» και αίσθημα κοινής εθνικής ταυτότητας. Ταυτόχρονα, όμως, η πατρίδα είναι ένας συμβολικός τόπος, όπου διαπλέκονται τοπικοί, ιστορικοί και συναισθηματικοί δεσμοί, ψυχολογικές και συγκινησιακές εμπειρίες, ανθρώπινες σχέσεις και κοινοί κώδικες επικοινωνίας.

Ο ξεριζωμός, για τα άτομα που αναγκάζονται να εγκαταλείψουν την πατρίδα και να ακολουθήσουν το οδυνηρό ταξίδι της προσφυγιάς, δεν μπορεί παρά να αποτελεί ένα «ψυχικό τραύμα» που με δραματικό τρόπο αποτυπώνει την **προσφυγική κρίση**. Μια κρίση με τραγικές επιπτώσεις για τους πληθυσμούς που παρασύρονται από τη δίνη του πολέμου και της αναγκαστικής φυγής αλλά και αιτία σοβαρών κλυδωνισμών για τις χώρες υποδοχής. Από τη μία μεριά τα αριθμητικά μεγέθη των μετακινούμενων πληθυσμών και από την άλλη οι εύθραυστες ισορροπίες και οι έκρυθμες εσωτερικές συνθήκες των χωρών που γίνονται άμεσοι υποδοχείς αυτού του προσφυγικού ρεύματος, συγκροτούν μια κατάσταση όχι μόνο πολυσύνθετη στη διαχείρισή της, αλλά και ικανή να πυροδοτήσει μια αλληλουχία ακραίων συνεπειών. Αυτό το εφιαλτικό σκηνικό, όπου πρωταγωνιστούν η βία του πολέμου και η οδύνη της προσφυγιάς, έρχονται να συμπληρώσουν η ξενοφοβία, ο ρατσισμός και οι κάθε είδους ακρότητες

που απορρέουν από ιδεολογικούς φανατισμούς: φανατισμούς που συνήθως εκκολάπτονται από την προσωπικότητα και τα βιώματα του καθενός αλλά και τον φόβο και την επισφάλεια του μέλλοντος.

Σε μια κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση της ξеноφοβίας, ο «Ξένος» προβάλλει ως απειλή με πραγματικές και συμβολικές διαστάσεις. Η ξеноφοβία αποτελεί φαινόμενο τόσο παλιό όσο και οι ανθρώπινες κοινωνίες, με την έννοια του «Ξένου» να ενέχει διαχρονικά πολλαπλές αποδόσεις. Κατά κανόνα σημαίνει τον «διαφορετικό», σχεδόν από οποιαδήποτε άποψη: φυλής, έθνους, κουλτούρας, φύλου, κοινωνικής τάξης, πολιτικών πεποιθήσεων, σεξουαλικού προσανατολισμού... ο κατάλογος αιτίων διαφορετικότητας δεν μπορεί παρά να είναι μακρύς. Επιπλέον όμως, εκτός από διαφορετικό, «Ξένος» σημαίνει ανοίκειο, σημαίνει αυτό που γίνεται αναγνωρίσιμο από το άτομο ως μη συμβατό -ή έστω μη συγγενές- με την οικεία ταυτότητά του. «Ο Άλλος είναι ό,τι δεν είμαι εγώ». Το Ξένο, το αλλότριο, αντιμετωπίζεται με επιφυλακτικότητα, δυσπιστία, αποφευκτικές ή ακόμα και επιθετικές στάσεις, ακριβώς επειδή είναι ανοίκειο, άγνωστο και γι' αυτό εν δυνάμει απειλητικό.

Η άφιξη σε έναν καινούργιο τόπο για τον πρόσφυγα θα σηματοδοτήσει άραγε την έννοια μιας καινούργιας πατρίδας;

Πέρα από τις πολιτικές, η απάντηση βρίσκεται εν πολλοίς και στις στάσεις των κατοίκων της χώρας υποδοχής. Και εδώ προβάλλει **η έννοια του κοινωνικού στίγματος**, της αρνητικής δηλαδή κοινωνικής αντίδρασης απέναντι σε άτομα που φέρουν κάποιο χαρακτηριστικό διαφορετικότητας, το οποίο τα διαχωρίζει από το σύνολο και έχει ως συνέπεια την κοινωνική τους απαξίωση. Το κλασικό στο πεδίο του στίγματος έργο του Erving Goffman (1963),¹ αναφερόμενο στον στιγματισμό των ψυχικά πασχόντων, περιγράφει πώς η ψυχική διαταραχή, μια κατάσταση έντονα φορτισμένη στον κοινό νου με το στερεότυπο της βίας και της επικινδυνότητας καταλήγει, μέσα από μια δυναμική προκατειλημμένων στάσεων και συμπεριφορών διάκρισης, να οδηγεί στον κοινωνικό αποκλεισμό και την περιθωριοποίηση των πασχόντων. Το κοινωνικό στίγμα γίνεται έτσι ο κοινός συμβολικός τόπος, στον οποίο κατοικούν μαζί πρόσφυγες και ψυχικά ασθενείς, δύο ομάδες που βρίσκονται στην ίδια όχθη, έχοντας απέναντι στην «άλλη όχθη» τους πολλούς, τους «κανονικούς», τους αυτόχθονες ή γηγενείς.

Η ψυχική νόσος μπορεί συμβολικά να σηματοδοτήσει μια συνθήκη προσφυγιάς. Μπορούμε άραγε να ισχυριστούμε το ακριβώς αντίθετο; Με σιγουριά πάντως, μπορεί να ειπωθεί, ότι ο Μη-Τόπος δημιουργεί σε αυ-

¹ Goffman, E. (1963). Stigma: Notes on the management of spoiled identity. London: Penguin books.

τόν που τον «διασχίζει» συναισθήματα ακραίως δύσκολα στη διαχείριση, μέχρι και ολοκληρωτικό κατακερματισμό του ψυχισμού του, όσο ισχυρές άμυνες κι αν διαθέτει. Κατοικούμε όλοι σε με μια μεθόριο. Και στα σύνορά της δίνονται οι μάχες. Στα όρια της λογικής με τη διασάλευση του νου. Στα όρια μιας θάλασσας, που δέχεται ή διώχνει τυραννισμένους πληθυσμούς. Στη μεθόριο που χωρίζει τον υγρή νου από τον πάσχοντα με ψυχική νόσο. Στη μεθόριο που αγκαλιάζει τους βρεγμένους μας «ικέτες» ή τους επαναπροωθεί, συχνά με βία, πίσω στην ανυπαρξία του πουθενά.

Ένας ακόμα πόλεμος, αυτή τη φορά στα γειτονικά μας σύνορα, στην Ουκρανία έρχεται να μας θέσει εκ νέου αντιμέτωπους με το τεράστιο ζήτημα του ξεριζωμού συνανθρώπων, και να μας θυμίσει ότι δυστυχώς η προσφυγική συνθήκη είναι και θα παραμένει μια ανοιχτή πληγή, μια σταθερά, απέναντι στην οποία μένει εμείς οι ίδιοι, από την πλευρά μας, να απαντήσουμε εν τέλει «ποιοι θέλουμε να είμαστε».

Σήμερα, η Ουκρανία έχει 8 εκ. εσωτερικά εκτοπισμένους και 5 εκατομμύρια πρόσφυγες, συνολικά το 1/3 του πληθυσμού της χώρας, με τις απώλειες να είναι ακόμα ανυπολόγιστες, καθώς ο πόλεμος μαίνεται σε πλήρη εξέλιξη από τις 24 Φεβρουαρίου. Βομβαρδισμοί σε νοσοκομεία, σχολεία, πανεπιστήμια, κατοικημένες περιοχές, χρήση απαγορευμένων βομβών δι-ασποράς, καθιστούν αδύνατη την παραμονή πολλών συνανθρώπων στις καυτές ζώνες των μαχών.

Και εάν οι φιλόξενοι όροι- που ευτυχώς και δικαίως ίσχυσαν εξ' αρχής για τους Ουκρανούς- είναι προς τη σωστή κατεύθυνση, δε θα μπορούσε παρά να δημιουργεί αντικείμενο προς συγκριτική μελέτη η πιο συγκρατημένη ή ακόμα και τελείως απορριπτική στάση, για άλλους πληθυσμούς, λόγου χάρη τους πρόσφυγες μουσουλμανικής προέλευσης.

Ραχοκοκαλιά ενός συντενταγμένου κράτους είναι όλοι όσοι κατοικούν σε αυτήν, όλοι όσοι την απαρτίζουν χωρίς εξαιρέσεις. Και μέσα στον πόνο που φέρει η προσφυγική τραγωδία που – τουλάχιστον στην πιο σύγχρονη ιστορία μας, από το 2015 και μετά- γκρίζαρε για τα καλά το συναίσθημά μας, εξυφαίνεται με πόνους γέννας, και η ευκαιρία να δώσουμε χώρο και πλαίσιο στον Ξένο, τον Αλλότριο να υπάρξει στο «Εδώ» αλλά και να συ-νυπάρξει μαζί μας.

Φωτεινή αχτίδα μιας τέτοιας ευκαιρίας, το παράδειγμα του Σαϊντού Καμαρά, του προσφυγόπουλου από τη Γουινέα, που έπειτα από μια μακρά και επίπονη διαδρομή, έφτασε στην Κάλυμνο με βάρκα και μόλις μέσα σε τρία χρόνια, όχι μόνο κατάφερε να μάθει άπταιστα ελληνικά αλλά και να αριστεύσει στις εξετάσεις του. Συμμαθητές, γονείς και καθηγητές απηύθυναν δημόσια έκκληση για διεθνή προστασία του αριστούχου μαθητή, που

κατάφερε τελικά να πάρει το πολυπόθητο άσυλο, παρότι η ενηλικίωσή του θα σήμαινε και ταυτόχρονη απέλαση.

Ο Σαϊντού συμβολοποιήθηκε με έναν τρόπο, γιατί μας θύμιζε ότι σε μια δοκιμασία κοινή για Έλληνες και εκπατρισμένους, όπως αυτή των Πα-νελληνίων, το σημείο εκκίνησης δεν ήταν ίδιο γι' αυτόν. Άρα και η επιτυχία του αποκτά πολλαπλασιαστική αξία. Και μας προτρέπει να αναστοχαστού-με πάνω στη σημασία της παροχής ευκαιριών απέναντι σε συνανθρώπους που ξεκινούν κυριολεκτικά από το μηδέν, ίσως και πιο κάτω από αυτό.

Η κοινωνική ανισότητα, μας θυμίζει ο αριστούχος πρόσφυγας, ξεκινά εκεί που γίνεται ορατό ότι η προσπάθεια και ο χρόνος που χρειάζεται να δαπανηθεί για έναν ίδιο σκοπό είναι υπερδιπλάσια για κάποιον. Εκείνος, σταθερός στον αγώνα του για να καταφέρει κάτι καλύτερο από αυτό που η τυχαίότητα της γεωγραφικής καταγωγής του όρισε ως δεδομένο, διέ-σχιζε τα δικά του προσωπικά σύνορα και αποτέλεσε όραμα, παράδειγμα προς μίμηση από καθηγητές και συμμαθητές του, που επιτακτικά ζήτησαν να μείνει εδώ. Έτσι, άνοιξε μια αγκαλιά υποδοχής και αποδοχής γύρω από τον Σαϊντού, που θέλησε και προσπάθησε με όλο του το Είναι, να αποτελέι κομμάτι αυτού του τύπου, της κοινότητάς του, της κοινότητάς μας.

Αρκεί αυτό το μεμονωμένο φωτεινό παράδειγμα για να πει κανείς ότι μιλάμε για **αλλαγή στάσεων** απέναντι στον Ξένο; Προφανώς όχι. Γιατί πόσοι είναι αλήθεια, οι συνομήλικοι και μη, πρόσφυγες και μετανάστες, που παρά τον κόπο και τις άνισες προσπάθειες να ενσωματωθούν, δεν εξασφαλίζουν το ίδιο θετικό αποτέλεσμα παραμονής στην όποια χώρα υποδοχής;

Αν αναμετρηθεί ο καθένας από εμάς προσωπικά με αυτό το ερώτημα και ξεφύγει από τη λογική του Ενός που τα κατάφερε και επομένως είναι αρεστός και καλοδεχούμενος, θα πρέπει να κοιτάξει πίσω από την κουρ-τίνα των τόσων συνομηλίκων που διέσχισαν, συχνά ασυνόδευτοι, ατέλει-ωτες διαδρομές από τις χώρες καταγωγής τους, που μαστίζονται από τον πόλεμο και την ανέχεια, υπέστησαν επαναπροωθήσεις, στέγαση σε κλειστά κέντρα, και δεν κατάφεραν να έχουν την ίδια μοίρα, παρά τις προσπάθειές τους να γίνουν κομμάτι αυτού του τύπου.

Μόνο με ίσες ευκαιρίες και αναγνώριση του κόπου κάθε εκπατρισμέ-νου στον ατομικό του αγώνα και τη συνεισφορά του σε μια κοινή καλή πραγματικότητα, μόνο τότε θα είμαστε ειλικρινείς με τον εαυτό μας και τους Άλλους, ότι αυτό που πραγματικά μας ενδιαφέρει είναι να εξασφα-λίσουμε όσο το δυνατόν πιο δίκαια και συμπεριληπτικά σημεία εκκίνησης, για όσο το δυνατόν περισσότερους ανθρώπους.

Ένα ακόμα τέτοιο παράδειγμα που προκαλεί έκπληξη και θετικό προ-

βληματισμό σε σχέση με την ανοιχτή, αλληλέγγυα και φιλόξενη στάση απέναντι στον Άλλο, έρχεται από την επίσης πρόσφατη περίπτωση των Τρικάλων, όπου μια ολόκληρη γειτονιά μαζί με τους εκπαιδευτικούς συλλέγουν υπογραφές απευθυνόμενοι στον Δήμο αλλά και στην ΚΕΔΕ, ώστε η οικογένεια του Safar Saado, να παραμείνει στον τόπο τους. Ο ίδιος, έμπειρος ράφτης από το Ιράκ, που δούλευε επί 4 χρόνια σε εργοστάσιο της περιοχής, βρίσκεται μπροστά στον κίνδυνο της απέλασης, παρά την «παραδειγματική ενσωμάτωση του ίδιου και της οικογένειάς του», όπως αναφέρουν οι κάτοικοι.

Η τοπική κοινωνία θεωρεί ότι η οικογένεια κατάφερε να ενσωματωθεί με εξαιρετικό τρόπο, ώστε δικαιωματικά να αποτελεί κομμάτι του τόπου, με τα δύο μεγαλύτερα παιδιά τους να εργάζονται και παράλληλα να παρακολουθούν μαθήματα στο Επαγγελματικό Λύκειο, όπου έμαθαν και την Ελληνική γλώσσα, ενώ, ο μικρός γιός φοιτούσε στο Δημοτικό σχολείο. Κάνοντας αναφορά στο δικό μας παρελθόν ως πρόσφυγες και επίκληση στις δικές μας μνήμες από τη Μικρασιατική καταστροφή, οι κάτοικοι αναφέρουν μεταξύ άλλων στην επιστολή τους:

«Εμείς, οι γείτονές τους γνωρίζοντάς τους στη διάρκεια αυτών των ετών, ζώντας αρμονικά μαζί τους, ζητάμε από την τοπική Αυτοδιοίκηση να παρέμβει άμεσα, ώστε η οικογένεια να μην απελαθεί, ιδίως τώρα, που οι λευκοί χριστιανοί ορθόδοξοι «κανονικοί» πρόσφυγες, αναγνωρίζονται αμέσως ως πρόσφυγες – και ευτυχώς γι' αυτό. Ζητάμε από το Δημοτικό Συμβούλιο Τρικκαίων να ασκήσει πίεση όπου πρέπει, ώστε οι οικογένειες που έχουν ενταχθεί στην κοινωνία μας να ριζώσουν. Άλλωστε, το παράδειγμα της υπόθεσης του μαθητή Σαϊντού είναι πολύ πρόσφατο. Η γειτονιά στέκεται στο πλευρό τους, αλληλέγγυα στον αγώνα τους για ένα καλύτερο μέλλον μακριά από την φρίκη του πολέμου και τις διώξεις. Κανένας άνθρωπος δεν ξεριζώνεται εάν δεν κινδυνεύει».

Εάν κάτι μας μαθαίνουν οι ιστορίες του Σαϊντού και η πρωτοβουλία των κατοίκων των Τρικάλων είναι ότι κάθε άνθρωπος είναι ικανός για το καλό και το κακό. Κανένας όμως, όσο κουράγιο κι αν βρίσκει για το προχώρημά του, δε μπορεί να το καταφέρει μόνος του, χωρίς τη στοιχειώδη στήριξη της χώρας υποδοχής του, έχοντας διασχίσει καταστροφή, χαλάσματα και απώλειες.

Ζούμε σε μια εποχή, όπου η προσφυγική συνθήκη ήρθε για να μείνει και αποτελεί πραγματικότητα που θα πρέπει να εμπεδώσουμε. Ας μην ξε-

χνάμε, εξάλλου, ότι σύμφωνα με τα στοιχεία πρόσφατης έρευνας του επιστημονικού περιοδικού Proceedings of the National Academy of Sciences, που αναδημοσίευσε και η Guardian, υπολογίζεται ότι μέσα στα επόμενα 50 χρόνια, πάνω από 1 δισεκατομμύρια άτομα θα αναγκαστούν να μεταναστεύσουν, λόγω αφόρητων κλιματικών συνθηκών.²

Το στοίχημα λοιπόν συνολικά, μας λέει η πραγματικότητα, είναι να αποκτήσουμε ευελιξία, να απαλλαγούμε από φοβικά σύνδρομα, να ανοίξουμε τον στενό μας νου και τη μικρή μας γειτονιά και να προσαρμοστούμε, σε κάτι που μπορεί να είναι πολύ πιο ωφέλιμο, από αυτό που αρχικά εκλάβαμε ως απειλή.

Οι στάσεις όλων μας, ως μεμονωμένα άτομα, αλλά και ως συντεταγμένα πολιτεία που δεν κουκουλώνει πρόχειρα το ζήτημα, αλλά στέκεται με ευλάβεια πάνω από αυτό, είναι αυτές που τελικά θα καθορίσουν αν θα δημιουργήσουμε ένα νέο περιθώριο, αντίστοιχο με αυτό που –κυρίως στο παρελθόν– απέκλειε τους ψυχικά ασθενείς, ή αν θα ανοιχτούμε στη συμπερίληψη, τη φροντίδα, την κινητροδότηση και την ενίσχυση αυτών που στάθηκαν λιγότερο τυχεροί από εμάς. Όχι από δική τους επιλογή, όχι επειδή αρνήθηκαν την προσπάθεια, αλλά επειδή κυριολεκτικά δεν τους δόθηκε άλλη εναλλακτική.

Παρόλα αυτά, βρισκόμαστε σε μια χρονική συγκυρία κατά την οποία πρωταγωνιστεί ακόμα η άρνηση των ευρωπαϊκών κρατών να δεχτούν τους πρόσφυγες, η έξαρση του εθνικισμού, οι φράχτες που ορθώνονται για να εμποδιστεί η διέλευση των συνόρων τους, η απόφαση κατάσχεσης των υπαρχόντων τους, τα κλειστά κέντρα κράτησης, ο πνιγμός τους. Επιβεβλημένη, λοιπόν, είναι η κριτική ματιά στις πρακτικές ανθρωπιστικής βοήθειας στη συνεχιζόμενη εισροή προσφύγων.

Σήμερα, ο Ξένος ως απειλή μαστίζει ακόμα τη δική μας κοινωνία, παρά τις φωνές, τις συλλογικότητες, τις δομές και τις κινήσεις αλληλεγγύης και στήριξης των εν λόγω πληθυσμών, που κάθε άλλο παρά λίγες είναι. Οι στιγματιστικές φωνές απομόνωσης εξακολουθούν να ηχούν.

Αυτή η λεπτομερής διείσδυση στην ανθρώπινη ψυχή με κοινωνικές, πολιτικές και ηθικές διαστάσεις που εξετάζει το προσφυγικό ως επείγον, βαρυσήμαντο κοινωνικό ζήτημα, και κυρίως όχι ως μεμονωμένο και περιστασιακό γεγονός, είναι και ένας από τους κύριους στόχους της παρούσας επιστημονικής έκδοσης.

Σε αυτή τη λογική και με αυτά τα δεδομένα κινήθηκε η θεματολογία.

² <https://www.theguardian.com/environment/2020/sep/09/climate-crisis-could-displace-12bn-people-by-2050-report-warns>

Συγκεκριμένα, η παρούσα έκδοση περιλαμβάνει πέντε ευρείες θεματικές, όπως διαμορφώνονται από τις πλέον σύγχρονες προκλήσεις και προσεγγίσεις στο μείζον ζήτημα του προσφυγικού, για τα άτομα και τις κοινωνίες.

Οι συμμετέχοντες επιστήμονες που μας τιμούν με τα κείμενά τους, όπως διαμορφώνονται από την τριβή τους με το πεδίο του προσφυγικού, προέρχονται από ποικίλους χώρους των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών. Εκτός λοιπόν, από τους ψυχολόγους που καταθέτουν τη ματιά, τα βιώματα, τις πρακτικές και την εμπειρία τους, σε αυτήν την έκδοση συμμετέχουν επίσης ανθρωπολόγοι, νομικοί, εκπαιδευτές ελληνικής γλώσσας και ιστορικοί που εξετάζουν το προσφυγικό φαινόμενο συνολικά και πολυδιάστατα.

Στην **πρώτη ενότητα** με τίτλο «Ιστορικές Καταγραφές Και Παρούσα Συνθήκη Των Στάσεων Απέναντι Στους Πρόσφυγες», εκκινούμε από την αρχαιοελληνική σκέψη, συνδέοντας την έννοια της ικεσίας και του ασύλου από τα χρόνια του Αισχύλου, φτάνοντας στις πλέον σύγχρονες αναφορές σχετικά με τις στάσεις μας σήμερα, έτσι όπως αυτές αποτυπώνονται από την έρευνα που παρουσιάζεται σε αυτή την έκδοση για πρώτη φορά. Ακολουθώντας, δυο έγκριτοι ιστορικοί ερευνητές καταγράφουν ρατσιστικές συμπεριφορές απέναντι στους εκπατρισμένους της Μικρασιατικής καταστροφής, αλλά και την προσφορά προς αυτούς, όπως έλαβε χώρα, σε ευαγή ιδρύματα της Σμύρνης. Η διείσδυση στα βιώματα μιας πρόσφατης καταστροφής που συγκλόνισε ολόκληρη την Ελλάδα, μας δια φωτίζει σχετικά με τον ρατσισμό και τη φροντίδα ως παρελθοντικά φαινόμενα, ανοίγοντας ένα «παράθυρο» συγκρίσεων με το σήμερα.

Στη **δεύτερη ενότητα**, με τίτλο «Το Βίωμα Των Επαγγελματιών Που Δραστηριοποιούνται Στο Πεδίο Του Προσφυγικού: Προκλήσεις & Αφηγήσεις», αποτυπώνεται η απαιτητική εργασία αλλά και οι προκλήσεις που βιώνουν οι εργαζόμενοι στην προσπάθειά τους να ανακουφίσουν πληθυσμούς που έχουν έρθει αντιμέτωποι με τα πλέον σκληρά βιώματα. Δευτερογενές τραύμα, burn-out και υποστελέχωση είναι κάποιες μόνο από τις προκλήσεις, με τις οποίες οι ειδικοί ψυχικής υγείας έρχονται συχνά αντιμέτωποι, με έκδηλες τις επιπτώσεις στην εργασία αλλά και την προσωπική τους ζωή και λειτουργικότητα.

Στην **τρίτη ενότητα** με τίτλο «Τραύμα, Εκπατρισμός, Συλλογική Μνήμη & Ταυτότητα» οι συγγραφείς εξετάζουν τόσο την τραυματική εμπειρία καθαυτή που βιώνουν οι μετακινούμενοι πληθυσμοί, όσο και την επίδραση που φέρει, ως το ζήτημα της εθνικής αλλά και της προσωπικής ταυτότητας, τόσο για τις κοινωνίες υποδοχής, όσο και για τις κοινωνίες προέλευσης. Εδώ, οι ερευνητές εντρυφούν σε δομικά ζητήματα που είναι σε θέση να

μετασχηματίσουν εκ βάθρων προσωπικές και συλλογικές ταυτότητες, άρα συστήματα ολόκληρα.

Στην **τέταρτη ενότητα** με τίτλο «Παρεμβάσεις Στους Προσφυγικούς Πληθυσμούς: Σύγχρονες Καλές Πρακτικές», εκλεκτοί επιστήμονες, παρουσιάζουν τα αποτελέσματα των παρεμβάσεών τους, μέσα από σύγχρονες αλλά και παλαιότερες πρακτικές, που υλοποιούν μέσα σε ένα πλαίσιο ισχυρών προκλήσεων και απαιτήσεων.

Τέλος, στην **πέμπτη ενότητα** με τίτλο «Σύγχρονες Προκλήσεις Στο Μέτωπο Του Προσφυγικού», θίγονται κάποιοι από τους πλέον επίκαιρους προβληματισμούς στο προσφυγικό πεδίο, όπως η πρόσβαση των προσφύγων στις υπηρεσίες ψυχικής υγείας κατά την περίοδο της πανδημίας, τα ζητήματα διαπολιτισμικότητας στην υποστήριξη ασυνόδευτων ανηλίκων, αλλά και μια πρόκληση που θα μας απασχολήσει έντονα εφεξής, αυτή των προσφυγικών ροών εξαιτίας της κλιματικής αλλαγής.

Το να αρνείται κανείς ή να εξοστρακίζει τον πρόσφυγα προσομοιάζει με πράξη μη πραγματική. Το γεγονός είναι αληθές και υπαρκτό: οι πρόσφυγες είναι εδώ, το πιο συχνά, γονυπετείς. Η άρνηση της πραγματικότητας είναι πράγματι ένας μηχανισμός άμυνας που ανακουφίζει τον ανθρώπινο νου. Όταν όμως αυτή η άρνηση συμβαίνει επί μακρόν και όταν μάλιστα αφορά σε ένα ευρύ ιστορικό- κοινωνικό πλαίσιο, τότε είναι σχεδόν προδιαγεγραμμένο ότι οι συνέπειες θα έρχονται σε κύματα, με μια βίαιη μορφή σοκ και διασάλευσης της πολυπόθητης ηρεμίας μας. Και μπροστά σε αυτά τα κύματα βίας, δε θα πρέπει κανείς να απορεί, εφόσον επιλέγει τη ρίψη του Ξένου στον Καιάδα.

Το αντίπαλο δέος, η προσπάθεια δηλαδή κατανόησης του Άλλου, η καλλιέργεια της ενσυναίσθησης για τη δοκιμασία του και τελικά η πολυπόθητη συμπερίληψή του, κάνει την κοινή μεθόριο στην οποία κατοικούμε λιγότερο εύθραυστη και πιο ευκρινή. Κάνει εν τέλει τη βάρκα στην οποία, θέλοντας και μη συμπλέουμε, να παραμένει μακριά από ειδικευμένους σκοπέλους του νου. Τον σκόπελο της διάκρισης, του ρατσισμού, της ξενοφοβίας. Τον σκόπελο του πανανθρώπινου φόβου για αυτό που δε γνωρίζουμε. Της πανανθρώπινης, κοινής στον ανθρώπινο νου απειλής, για επιβίωση.

Οι συμφορές που δέ(ρ)νουν τους ανθρώπους είναι κοινές, μας περιγράφουν οι αρχαίοι τραγωδοί. Αυτές, οι ίδιες, οι κοινές συμφορές, μπορούν άραγε και να τους δένουν; Το παράδειγμα του ράφτη Safar Saado, που κατά τη διάρκεια της πανδημίας πήρε την πρωτοβουλία να ράψει αφιλοκερδώς εκατοντάδες μάσκες προστασίας για τους συντοπίτες του, αυτούς που σήμερα στήνουν δίκτυ προστασίας για τον ίδιο, απαντά κατηγορηματικά: ναι.

Η διαπίστωση που απορρέει, σε μια συνολική προοπτική, είναι ότι η κοινωνική αντιμετώπιση του «Άλλου», είτε αυτός είναι **ο απαξιωμένος ψυχικά ασθενής**, είτε **ο εξαθλιωμένος πρόσφυγας**, είναι δείκτης του επίπεδου πολιτισμού μιας κοινωνίας, και, εν τέλει, θέμα παιδείας. Μιας παιδείας που, μόνο μερικώς, διαμορφώνεται με επείγουσες παρεμβάσεις την ώρα που η κρίση έχει ήδη εκδηλωθεί, αλλά που, προπάντων, χτίζεται σε βάθος χρόνου. Παρότι τα ιστορικά παραδείγματα του παρελθόντος προς αυτήν την κατεύθυνση δεν σπανίζουν, αποτελεί ελπίδα και ευχή όλων, η προσφυγική τραγωδία του σήμερα να θέσει τα θεμέλια για έναν πιο ανθρώπινο κόσμο στο μέλλον.

1η Ενότητα ●

**Ιστορικές Καταγραφές Και Παρούσα
Συνθήκη Των Στάσεων Απέναντι
Στους Πρόσφυγες**

ΣΤΑΣΕΙΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ: ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΙΚΕΣ ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΥΠΟΓΕΙΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΤΗΣ ΑΠΕΙΛΗΣ*

Μαρίνα Οικονόμου

Καθηγήτρια Ψυχιατρικής, Ιατρική Σχολή Ε.Κ.Π.Α.

Επιστημονικά Υπεύθυνη των Δράσεων 8 και 10 του Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς»

Ικεσία και Άσυλο στην Ιστορία

ΧΟΡΟΣ: Παλαίχθονος τέκος, κλυθί μου πρόφρονι καρδίᾳ, Πελασγῶν ἄναξ. Ἴδε με τὰν ἰκέτιν φυγάδα περιδρομον, λυκοδιωκτον ὡς δάμαλιν ἄμ πέτραις ἡλιβάτοις, ἔν' ἄλκᾳ πίσυνος μέμυκε φράζουσα βοτῆρι μόχθους.

ΧΟΡΟΣ: Ω τέκνο του Παλαίχθονα, των Πελασγῶν κορώννα, ἀπάκουσέ μου, δε με, στης εξορίας μου τον ἄθλιο τον παραδαρμό, που προστασία σου ζητώ σαν το λυκοκυνήγητο μοσχάρι, που σ' ἄβατου γκρεμινού κορφή και θαρρετή του απαντοχή, με ξεσυρτό μουκανητό του κίντυνού του μήνυμα φωνάζει στο βοσκό.

ΒΑΣΙΛΕΑΣ: ὄρῳ κλάδοισι νεοδρόποις κατάσχιον νεύονθ' ὅμιλον τόνδ' ἀγωνίων θεῶν. εἶη δ' ἄνατον πρᾶγμα τοῦτ' ἄστοξένων. μηδ' ἐξ ἀέλπτων κάπρομηθήτων πόλει νεῖκος γένηται· τῶν γάρ οὐ δεῖται πόλις.

ΒΑΣΙΛΕΑΣ: Βλέπω τα νιόκοπα κλαδιά ν' αργοσαλεύουν πάνω απ' τη σύνοδο αυτή των αγωνίων θεῶν που ισκιώνουν· μ' ἄμποτε να μη μας φέρει ζημιὰ των συγγενῶν μας ο ερχομός των ξένων, μηδέ στην πόλη, ἀπρόβλεπτα, καμιά γεννήσει ἀμάχη ἀνέλπιστη, που δεν την έχει ἀνάγκη.

(«Ικέτιδες», Αισχύλος, Μετ. Γ. Θεοδωρίδης)

Σχεδόν 2.500 χρόνια πριν, το 461 π.Χ., ο Αισχύλος εξιστορούσε στις «Ικέτιδες» την ικεσία των Δαναΐδων για άσυλο από τον βασιλιά του Άργους. Οι 50 κόρες του Δαναού, συνοδευόμενες από τον πατέρα τους, καταφεύγουν στο Άργος ως ικέτισσες για να αποφύγουν τον αιμομικτικό γάμο με τα πρώτα ξαδέρφη τους, γιούς του Αιγύπτου, από τη γειτονική της Συρίας Αίγυπτο και ζητούν προστασία και άσυλο από τον βασιλιά της πόλης του Άργους, Πελασγό.

Ο βασιλιάς στέκεται αμφίθυμος μπροστά σε ένα τεράστιο δίλημμα. Αν βοηθήσει τις ξένες, κινδυνεύει να προκαλέσει στον λαό του αναταραχή, αλλοίωση της εθνικής, κοινωνικής και θρησκευτικής φυσιογνωμίας της πόλης

και πόλεμο με τους Αιγύπτιους, που θα έρθουν να πάρουν πίσω τις Ικέτιδες.

Αν όμως δεν τις βοηθήσει, ασεβεί στον ξένιο Δία, παραβαίνει τους θεοφύλακτους νόμους της φιλοξενίας και αφήνει τις Ικέτιδες στο έλεος των διωκτών τους. Φοβάται μήπως «...μ' άμποτε να μη μας φέρει ζημιά των συγγενών μας ο ερχομός των ξένων».

Ο ίδιος διατηρεί θετική στάση, θεωρεί όμως ότι η απόφαση που θα ληφθεί πρόκειται να καθορίσει το μέλλον της πόλης. Αφορμώμενος από τις δημοκρατικές αρχές στην άσκηση της βασιλείας του επιδεικνύει έντονο ενδιαφέρον για την άποψη των πολιτών και θέτει το ζήτημα στη λαϊκή συνέλευση. Η απόφαση της συνέλευσης είναι θετική. Οι πολίτες του Άργους συγκατατίθενται να προσφέρουν άσυλο στις Δαναΐδες και εκείνες εκφράζουν την ευγνωμοσύνη τους.

Οι «Ικέτιδες» του Αισχύλου είναι το πρώτο θεατρικό έργο στην ιστορία της ανθρωπότητας που θέτει το ζήτημα του αιτήματος ασύλου από μια διωκόμενη ομάδα ατόμων. Είναι το πρώτο κείμενο που αναδεικνύει την έννοια της φιλοξενίας αλλά και τις έννοιες της αποδοχής και ενσωμάτωσης του αιτούντος ασύλου. Είναι το κείμενο που καθορίζει τη Δυτική σκέψη προς μια προσέγγιση αποδοχής του ξένου, του άλλου, του εν δυνάμει «διαφορετικού», προς μια προσέγγιση Δικαίου και Ανθρωπισμού.

Σύγχρονα Δεδομένα

Σχεδόν 2.500 χρόνια αργότερα, στο σύγχρονο ιστορικό τοπίο, αναδύονται «σύγχρονοι Ικέτες» που προβάλλουν τη δική τους προσωπική τραγωδία ανεξαρτήτως εθνικότητας, χρώματος, γλώσσας, θρησκείας ή προέλευσης. «Σύγχρονοι Ικέτες», «σύγχρονες Ικέτιδες», πρόσφυγες ή μετανάστες, άνδρες, γυναίκες και παιδιά που ικετεύουν στην προσπάθειά τους να διασφαλίσουν έναν κάποιο τόπο, έναν οποιονδήποτε τόπο που θα τους δεχθεί για να μπορέσουν να επιβιώσουν με αξιοπρέπεια, έναν τόπο ασφαλή, που θα τους δώσει την ευκαιρία να υπάρξουν, να δημιουργήσουν, να ονειρευτούν πάλι.

Η Ελλάδα βρίσκεται εν μέσω μιας άνευ προηγουμένου ευρωπαϊκής προσφυγικής κρίσης, φιλοξενώντας στο τέλος του 2019 πάνω από 186.000 πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο κυρίως από τη Συρία (τι ειρωνεία! Συρία, η γειτονική χώρα του αρχαίου βασιλιά Αιγύπτου), το Αφγανιστάν, το Κονγκό και το Ιράν. Σε αυτόν τον αριθμό περιλαμβάνονται περισσότερα από 5.000 ασυνόδευτα παιδιά (The UN Refugee Agency, 2020).

Αν και το προσφυγικό ζήτημα στη χώρα μας αποτελεί ένα οικείο θέμα από τους χρόνους της αρχαιότητας (Economou et al., 2018), με τους Έλληνες να έχουν γενικότερα θετική στάση και αίσθηση φιλοξενίας προς τον ξένο, η μαζική εισροή των προσφύγων που συμπίπτει με την έντονη **οικονομική**

κρίση αλλά και την **πανδημία** φαίνεται να πολώνει την κοινή γνώμη στην Ελλάδα.

Η υπάρχουσα βιβλιογραφία φαίνεται να επικεντρώνεται σε μεγάλο βαθμό στη μελέτη των στάσεων του γενικού πληθυσμού απέναντι στους **μετανάστες**, ενώ οι στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες δεν φαίνεται να έχουν μελετηθεί επαρκώς. Στην πραγματικότητα, οι στάσεις απέναντι στους μετανάστες έχουν συνδεθεί με οικονομικούς παράγοντες. Τα πορίσματα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (Card et al., 2005) έδειξαν ότι οι μετανάστες έγιναν αντικείμενο εντονότερων ξενοφοβικών στάσεων στη χώρα υποδοχής όταν υπήρχε έλλειψη πόρων. Επιπλέον, μια συγκριτική μελέτη 15 ευρωπαϊκών χωρών (Malchow-Møller et al., 2009) επιβεβαίωσε τα συγκεκριμένα ευρήματα και υπογράμμισε τη σημασία των αντιλαμβανόμενων συνεπειών της μετανάστευσης, όπως την αντίληψη ότι οι μετανάστες θα αποτελούσαν οικονομική **απειλή** και θα επηρέαζαν αρνητικά την αγορά εργασίας ή θα ασκούσαν επιβαρυντική πίεση στον δημόσιο προϋπολογισμό. Μια πιο πρόσφατη μελέτη 14 ευρωπαϊκών χωρών, μεταξύ των οποίων συγκαταλεγόταν και η Ελλάδα, συνέκρινε δεδομένα πριν και μετά το ξέσπασμα της οικονομικής ύφεσης στην Ευρώπη (Kuntz et al., 2017) και ανέδειξε τη σημαντική συσχέτιση μεταξύ των αρνητικών στάσεων απέναντι στους μετανάστες και της αντιληπτής οικονομικής ανασφάλειας.

Η διερεύνηση των στάσεων απέναντι στους **πρόσφυγες** σε διεθνές επίπεδο φαίνεται να είναι περιορισμένη, ενώ βρέθηκε μόνο μία μελέτη που να αφορά τη σημερινή μεγάλη έκτασης προσφυγική κρίση στην Ευρώπη (Wike et al., 2016).

Σύμφωνα με τα ευρήματα της εν λόγω μελέτης, γίνεται αντιληπτός ο διαχασμός των απόψεων σχετικά με την υποτιθέμενη απειλή που έθεσαν στη χώρα υποδοχής οι πρόσφυγες από το Ιράκ και τη Συρία. Αποτελεί ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι στάσεις απέναντι στους Μουσουλμάνους σχετίζονταν με εκείνες απέναντι στους πρόσφυγες: όσο πιο αρνητικές ήταν οι στάσεις απέναντι στους Μουσουλμάνους, τόσο μεγαλύτερη ήταν η ανησυχία για την **απειλή** που θέτουν οι πρόσφυγες.

Οι αρνητικές στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως διαφορετικές εκδοχές των στιγματιστικών στάσεων που περιβάλλουν άλλες ευάλωτες ομάδες, όπως εκείνες των ατόμων με σοβαρή και χρόνια ψυχική νόσο και ειδικά σχιζοφρένεια (Economou et al., 2005). Ιδιαίτερα οι πρόσφυγες διατρέχουν υψηλό κίνδυνο αντιμετώπισης σύνθετων δυσκολιών υγείας και ψυχικής υγείας, έχοντας διαφύγει τραυματικών συνθηκών, καθώς και έχοντας υποστεί τραυματικές εμπειρίες κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους. Κατά την άφιξή τους, είναι πολύ πιθανό να έρθουν αντιμέτωποι με τη θλίψη και τη μοναξιά παραμένοντας σε μια κατάσταση «μη ύπαρξης»,

όπου δεν ανήκουν ούτε στη χώρα καταγωγής τους, αλλά ούτε και στη χώρα υποδοχής. Σε αυτές τις προκλήσεις προστίθενται και τα ενδεχόμενα εμπόδια πρόσβασης στην υγειονομική περίθαλψη ή στην περίπτωση απόκτησης πρόσβασης, κινδυνεύουν να αποτελέσουν αντικείμενο στιγματιστικών συμπεριφορών από τους επαγγελματίες υγείας (Strijk et al., 2011).

Όσον αφορά την Ελλάδα, τα ευρήματα των Wike και συνεργατών (Wike et al., 2016) δείχνουν ότι το 55% αναφέρθηκε στην ανησυχία ως προς την αντίληψη ότι οι πρόσφυγες θα αυξήσουν την εγκληματικότητα, το 72% εξέφρασε ανησυχία ως προς την αντίληψη ότι η εισροή των προσφύγων θα επιφέρει αρνητικό αντίκτυπο στην οικονομία και μόνο το 30% θεώρησε τους πρόσφυγες υπεύθυνους για μεγαλύτερο αριθμό εγκλημάτων σε σύγκριση με άλλες ομάδες. Σε μία άλλη έρευνα που διεξήχθη στη χώρα μας από τη ΔΙΑΝΕΟΣΙΣ το 2016 (diaNEOsis, 2016) αναφορικά με το προσφυγικό πρόβλημα, ο γενικός πληθυσμός διατηρούσε θετικές στάσεις, με την πλειοψηφία των ερωτηθέντων να ανθίσταται στο κλείσιμο των συνόρων. Οι πολίτες που ανέφεραν ότι υποστηρίζουν κόμματα αριστερών ή κεντροαριστερών πολιτικών ιδεολογιών/πεποιθήσεων, οι γυναίκες, τα άτομα νεότερης ηλικίας (18-34 ετών) και τα άτομα υψηλότερου μορφωτικού επιπέδου εξέφρασαν πιο αρνητικές στάσεις ως προς το κλείσιμο των συνόρων. Επιπλέον, 2 στους 3 Έλληνες ανέφεραν θετικά συναισθήματα προς τους πρόσφυγες, όπως συμπόνια και θλίψη. Μεταξύ των αρνητικών συναισθημάτων που αναφέρθηκαν από τους υπόλοιπους ερωτηθέντες συγκαταλέγονταν η ανησυχία, ο φόβος, η καχυποψία, η αντιληπτή απειλή, ο θυμός και η αδιαφορία. Οι γυναίκες, οι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, οι άνεργοι και τα άτομα που ανέφεραν ότι υποστηρίζουν κόμματα αριστερών ιδεολογιών/πεποιθήσεων ανέφεραν πιο θετικά συναισθήματα. Τέλος, περισσότεροι από τους μισούς ερωτηθέντες υποστήριξαν ότι είχαν εκφράσει την αλληλεγγύη τους απέναντι στους πρόσφυγες, προσφέροντας τρόφιμα, ρούχα, φάρμακα, χρήματα, παιχνίδια και εθελοντική εργασία.

Ενδεικτικές της διάσπασης και του διχασμού των απόψεων του γενικού πληθυσμού είναι οι δημοσιεύσεις του ελληνικού Τύπου. Όσον αφορά την υποδοχή των παιδιών προσφύγων στα ελληνικά σχολεία, υπήρξαν περιπτώσεις όπου οι γονείς και οι μαθητές συμμετείχαν σε «τελετές υποδοχής», ενώ αντίθετα, σε άλλα σχολεία οι γονείς εξέφρασαν την απαίτηση να απομακρυνθούν τα παιδιά πρόσφυγες απειλώντας ότι, διαφορετικά, θα απαγόρευαν τη φοίτηση των παιδιών τους στο σχολείο (Καθημερινή, 201; Το ΒΗΜΑ, 2017). Το κύριο επιχείρημά τους βασίστηκε στον φόβο μετάδοσης μολυσματικών ασθενειών, παρά το ευρύ εμβολιαστικό πρόγραμμα για τα παιδιά που ζουν σε περιοχές φιλοξενίας προσφύγων, το οποίο κάλυπτε δέκα ασθένειες και περιλάμβανε

περισσότερα από 30.000 εμβόλια. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι περισσότερες διαμαρτυρίες κατά των παιδιών προσφύγων σημειώθηκαν σε σχολεία οικονομικά υποβαθμισμένων περιοχών στις οποίες λειτουργούσαν φιλανθρωπικές οργανώσεις που προσέφεραν φαγητό. Ωστόσο, γενικά σε σχέση με τους πρόσφυγες και την προσφυγιά, έστω και εν μέρει ή με διαφορετικό τρόπο, οι Έλληνες που έχουν υποστεί τη βαρύτερη οικονομική ύφεση σε σύγκριση με τους κατοίκους όλων των άλλων Ευρωπαϊκών χωρών φαίνεται να διατηρούν τη γενική παραδοσιακή θετική στάση απέναντι στον ξένο γενικά αλλά και στα παιδιά ιδιαίτερα (Lazaratou et al., 2017).

Ενδιαφέρον εγείρει το γεγονός ότι οι στάσεις του γενικού πληθυσμού απέναντι στους πρόσφυγες και τους μετανάστες φαίνεται να έχουν αποκτήσει έναν πιο ευνοϊκό και θετικό χαρακτήρα μετά την εισβολή στην Ουκρανία, όπως διαφαίνεται από διεθνή και εγχώρια δημοσιεύματα. Από πολλούς αναφέρεται ότι η ανοιχτή υποδοχή για όσους εγκαταλείπουν την Ουκρανία έρχεται σε έντονη αντίθεση με τη μεταχείριση προηγούμενων κυμάτων προσφύγων από μέρη όπως το Ιράκ, η Συρία και το Αφγανιστάν (Ertnews, 2022). Η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες (UNHCR) χαιρέτισε την αντίδραση των προηγμένων χωρών στην ουκρανική προσφυγική κρίση και τις κάλεσε να ενεργήσουν με αντίστοιχο τρόπο απέναντι στους πρόσφυγες και από άλλες εμπόλεμες περιοχές, ανεξαρτήτως εθνικότητας, φυλής ή θρησκείας (Singh, 2022). Χαρακτηριστικά, η Κάθριν Μαχόνεϊ, εκπρόσωπος της UNHCR, ανέφερε: «Χαιρετίζουμε αυτή την καταπληκτική υποδοχή και την αλληλεγγύη που επιδείχθηκε προς τους πρόσφυγες τις τελευταίες ημέρες και ελπίζουμε αυτό να αποτελέσει αφορμή για σκέψη και να οδηγήσει να αλλάξουν η τοξική ρητορική και οι πολιτικές που έχουμε δει σε διάφορα πλαίσια» (Singh, 2022). Έτσι, η UNHCR απευθύνει κάλεσμα προς όλες τις χώρες, να ενεργήσουν απέναντι στους «τυπικούς» πρόσφυγες με τον ίδιο τρόπο και την ίδια στάση που καταδεικνύουν απέναντι στους πρόσφυγες από την Ουκρανία.

Σε μία έρευνα του 2019 στη Γερμανία (Meidert & Rapp, 2019) για τις στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες σε σύγκριση με τους μετανάστες από χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα αποτελέσματα υπογραμμίζουν τις λιγότερο θετικές στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες σε σύγκριση με τους μετανάστες από χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με την προέλευση αυτής της αρνητικής αντίληψης να αφορά κυρίως στα **αυξημένα αισθήματα απειλής**. Οι αναλύσεις έδειξαν ότι οι στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες λόγω πολέμου ή πολιτικών διενέξεων είναι ελαφρώς πιο αρνητικές από ό,τι απέναντι στους μετανάστες από την Ευρωπαϊκή Ένωση, με τους οικονομικούς όμως μετανάστες να γίνονται αποδέκτες αρνητικών στάσεων. Οι συγγραφείς υποθέτουν ότι οι οικονομικοί μετανάστες θεωρούνται λιγότερο άξιοι από τους πρόσφυγες

λόγω πολέμου ή πολιτικών διενέξεων, ενώ, οι πραγματικές οικονομικές απειλές αποτέλεσαν σημαντικούς καθοριστικούς παράγοντες μόνο όσον αφορά τους οικονομικούς πρόσφυγες, αλλά όχι όσον αφορά τους πρόσφυγες λόγω πολέμου ή πολιτικών διενέξεων.

2022: Έρευνα ΔΙΑΝΕΟΣΙΣ «Τι πιστεύουν οι Έλληνες»

Σ' αυτό το μάλλον θολό τοπίο που περιγράφει η διεθνής και ελληνική βιβλιογραφία, η έρευνα της ΔΙΑΝΕΟΣΙΣ τον Φεβρουάριο του 2022 έρχεται να δώσει πιο επίκαιρα στοιχεία για τις απόψεις και στάσεις των Ελλήνων και να φωτίσει κάποιες πτυχές του προσφυγικού- μεταναστευτικού φαινομένου στη χώρα μας.

Στην ερώτηση της έρευνας «Θα σας διαβάσω ορισμένες λέξεις και θα ήθελα να μου πείτε αν για εσάς προσωπικά αντιπροσωπεύουν κάτι καλό ή κάτι κακό» ανάμεσα σε πολλές λέξεις υπάρχουν και οι λέξεις «πρόσφυγες» και «μετανάστες». Αναφορικά με τη λέξη «πρόσφυγες» ένα ποσοστό ελάχιστα κάτω από το 50% των Ελλήνων (47,1%) θεωρεί ότι αντιπροσωπεύει κάτι καλό, ενώ για τους μετανάστες, το αντίστοιχο ποσοστό 47,2% θεωρεί ότι αντιπροσωπεύουν κάτι κακό. Πάντως και για τις δύο κατηγορίες, πρόσφυγες και μετανάστες, τις πιο θετικές στάσεις τις εκφράζουν οι άνδρες σε σχέση με τις γυναίκες και οι νέοι 17-24 ετών.

Αν δούμε τη διαχρονική αποτύπωση από το 2016 μέχρι το 2022 (βλ. παράρτημα, πίνακας 1) αναφορικά με τους **πρόσφυγες**, το ποσοστό 47,1% το 2022 έχει ελάχιστα μειωθεί σε σχέση με το 2016 (49,3%) και σηματοδοτεί έτσι, σε μια διαχρονία εξαετίας, μια θετική χροιά στη συνειρμική αναπαράσταση της συλλογικής άποψης για τους πρόσφυγες. Χαρακτηριστικά, στην έρευνα της ΔΙΑΝΕΟΣΙΣ που έγινε τον Μάρτιο του 2022 μετά το ξέσπασμα του πολέμου στην Ουκρανία, θετικοποιήθηκε ακόμη πιο πολύ η θεώρηση γύρω από τους πρόσφυγες και έτσι το ποσοστό του 47,1% του Φεβρουαρίου έγινε 55,4% τον Μάρτιο, μια βελτίωση των στάσεων δηλαδή της τάξης του 8,3%.

Αναφορικά με τους **μετανάστες**, ένα μικρότερο ποσοστό του ύψους του 37,6% του πληθυσμού το 2016 θεωρούσε ότι αντιπροσώπευαν κάτι καλό και αυτό το ποσοστό μειώθηκε τον Φεβρουάριο του 2022 σε 32,5% υποδηλώνοντας έτσι μία «λιγότερο καλή» σηματοδότηση των μεταναστών σε σχέση με τους πρόσφυγες. Στην έρευνα όμως του Μαρτίου φαίνεται ότι η θετικοποίηση των στάσεων απέναντι στους πρόσφυγες παρέσυρε θετικά και τις στάσεις απέναντι στους μετανάστες. Παρατηρήθηκε έτσι μια βελτίωση της τάξης του 5,4%, δηλαδή από 32,5% που ήταν λίγο πριν την έναρξη του πολέμου, ανήλθε στο 37,9% ενώ το 2020 ήταν 24,5%.

Τα αποτελέσματα αυτά φαίνεται να επιβεβαιώνονται και από την επό-

μενη ερώτηση που αναφέρεται στις **μεταναστευτικές ροές** και αναζητά τι πιστεύουν οι ερωτώμενοι σε σχέση με το ποια θα πρέπει να είναι η στάση της Ελλάδας στην αντιμετώπισή τους. Όπως προκύπτει ένα υψηλό ποσοστό που ξεπερνά σημαντικά το 60% (64,1%), μη αναγνωρίζοντας προφανώς ως «δύσκολη» τη μεταναστευτική συνθήκη, πιστεύει ότι θα πρέπει η στάση της Ελλάδας στην αντιμετώπιση των μεταναστευτικών ροών να είναι πιο αυστηρή. Δηλαδή κάποιος άλλος, κάποιος έξω από «εμάς τους ίδιους», κάποιος ουδέτερος «θεσμός», η Ελλάδα, θα πρέπει να έχει μια στάση πιο αυστηρή και επομένως στάση αρνητική σε βάρος αυτής της «εξωομάδας» που συγκροτεί αυτό που ουδέτερα και γενικά ονομάζουμε μεταναστευτικές ροές.

Ειδικά δε στην επόμενη ερώτηση που αναφέρεται στους **μετανάστες που μπαίνουν παράνομα στη χώρα** μας, πολύ σημαντικά ποσοστά υποστηρίζουν την άμεση απέλαση και είτε την επαναπροώθηση στη χώρα τους είτε την προώθηση στη χώρα επιλογής τους, ενώ εξαιρετικά χαμηλά είναι τα ποσοστά που πιστεύουν στην πλήρη (5,6%) ή στη σταδιακή και υπό προϋποθέσεις (18,3%) ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία.

Παρουσιάζουν έτσι ενδιαφέρον οι απόψεις για αυτήν την ειδική κατηγορία μεταναστών, αυτών που εισέρχονται παράνομα στη χώρα μας, les όμως να μπορούσαν εύκολα και χωρίς κινδύνους να μπουν «νόμιμα» και εμείς ως χώρα υποδοχής «εύκολα να τους υποδεχόμασταν».

Στον πίνακα 2 (βλ. παράρτημα, πίνακας 2) που αποτυπώνεται η διαχρονική μεταβολή των απόψεων σε σχέση με τους μετανάστες που μπαίνουν παράνομα στη χώρα μας, φαίνεται ότι το 2015 ήταν μια χρονιά ορόσημο, όπου μόλις λίγο πάνω από το 1% του ελληνικού πληθυσμού πίστευε ότι πρέπει να ενσωματωθούν πλήρως στην ελληνική κοινωνία, ενώ αυτό το ποσοστό έχει ανέλθει στο 5,6% το 2022, αναδεικνύοντας μια θετικότερη στάση. Σταδιακά και υπό προϋποθέσεις έβλεπε την ενσωμάτωση το 23% το 2015, ενώ μικρότερο ποσοστό της τάξης του 18,3% το 2022, υπογραμμίζοντας την **ενσωμάτωση**, έστω σταδιακή και υπό προϋποθέσεις, ως μεγάλο ζητούμενο. Οι αρνητικές όμως απόψεις και στάσεις, όπου αναφέρονται είτε στην άμεση απέλαση είτε στην επαναπροώθηση στη χώρα τους είτε στην προώθηση στη χώρα επιλογής τους δείχνουν αντιφατικές καταγραφές στο διάστημα 2015-2022. Φαίνεται ότι αυξάνεται σημαντικά η «σκληρή» στάση της άμεσης απέλασης από το 2015 στο 2022, ενώ σε σχέση με τη στάση που αναφέρεται στην προώθηση στη χώρα επιλογής τους φαίνεται να διαγράφεται μια αδρή θετικοποίηση από το 2015 στο 2022.

Αναφορικά όμως με τα **παιδιά των νόμιμων μεταναστών που γεννιούνται στην Ελλάδα**, οι στάσεις είναι πιο θετικές με περίπου το 60% να θεωρεί ότι πρέπει να λαμβάνουν άμεσα την ελληνική υπηκοότητα, ενώ διαχρονικά

αυτή η θετική στάση φαίνεται να μειώνεται από το 2015 μέχρι το 2022 και η αρνητική να αυξάνεται.

Επί των ευρημάτων...

Ερωτήματα και Προβληματισμοί

Στο σύνολό τους τα ευρήματα της έρευνας του 2022, παρά τη θετικοποίηση των στάσεων απέναντι και στους πρόσφυγες και στους μετανάστες μετά την έναρξη του πολέμου στην Ουκρανία και τα κύματα φυγής προς τη Δύση, εμπεριέχουν αντιφάσεις και αμφιθυμικές τάσεις. Εγείρουν έτσι σκέψεις γύρω από τα μείζονα κοινωνικά ζητήματα της υποδοχής, της αποδοχής και της ενσωμάτωσης, του στιγματισμού και του ρατσισμού.

Ένα **βασικό ερώτημα** που προκύπτει είναι το κατά πόσο οι ερωτηθέντες από τον γενικό πληθυσμό είναι σε θέση να διακρίνουν έννοιες, ορολογίες και τύπους του προσφυγικού και μεταναστευτικού ζητήματος, καθώς και αν τα κριτήρια που χρησιμοποιούν βρίσκονται σε αντιστοιχία με τα κριτήρια των υπεύθυνων λήψης αποφάσεων και πολιτικών. Παρόλο που τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι οι μετανάστες και ειδικά οι παράνομοι έρχονται αντιμέτωποι με τις σοβαρότερες αρνητικές στάσεις και συμπεριφορές, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι οι ερωτηθέντες μπορούν πραγματικά να διακρίνουν τους διαφορετικούς τύπους των προσφύγων και μεταναστών εάν τους έβλεπαν στον δρόμο ή στη γειτονιά τους. Ο προβληματισμός αυτός άλλωστε αναφέρεται και στη διεθνή βιβλιογραφία (Asbrock et al, 2014), ενώ ειδικά για τον γενικό πληθυσμό της Γερμανίας, φαίνεται ότι η διάκριση μεταξύ αιτούντων άσυλο, προσφύγων και νόμιμων ή παράνομων μεταναστών είναι θολή (Meidert & Rapp, 2019).

Ένα **άλλο ερώτημα** είναι τι είναι άραγε αυτό που προκαλεί την αμφιθυμία στις απόψεις και στάσεις των Ελλήνων, αυτό που τις κάνει να ταλαντεύονται ανάμεσα στις μερικές φορές θετικές και άλλοτε στις αρνητικές, σχεδόν στιγματιστικές και πιθανόν ρατσιστικές;

Τι είναι αυτό που δεν μας αφήνει να ανακαλύψουμε το κέρδος που δίνει η επαφή με τον ξένο και την πολυπολιτισμικότητα, να ανακαλύψουμε τα καλά της ενσωμάτωσης διευρύνοντας το δικό μας βίωμα και εμπλουτίζοντας τη δική μας κουλτούρα;

Είναι το ψυχολογικό αίσθημα της απειλής, πραγματικής και συμβολικής. Αυτό το αίσθημα που με τις ύπουλες και υπόγειες διαδρομές του μας εμποδίζει να αποκτήσουμε ευελιξία, να ανοίξουμε τον στενό μας νου, τη μικρή μας γειτονιά και να προσαρμοστούμε σε κάτι που μπορεί να είναι πολύ πιο ωφέλιμο από αυτό που αρχικά εκλάβαμε ως απειλητικό.

Στην ουσία, η στερεοτυπική παρουσίαση του πρόσφυγα ή του μετανά-

στη με αρνητικό πρόσημο βασίζεται στα ψυχολογικά αποκυήματα που προκύπτουν από την προβολή των φόβων του εαυτού στον άλλο, τον ξένο.

Σήμερα, ο ξένος ως απειλή μαστίζει ακόμα τη δική μας κοινωνία παρά τις φωνές, τις συλλογικότητες και τις κινήσεις αλληλεγγύης και στήριξης που κάθε άλλο παρά λίγες είναι. Οι στιγματιστικές φωνές άμεσης απέλασης και αυστηρών μέτρων εξακολουθούν να ηχούν. Φαίνονται άλλωστε στα ευρήματα της έρευνας της ΔΙΑΝΕΟΣΙΣ. Ο φόβος της «τρομοκρατίας» από τις αρχές του 21ου αιώνα φαίνεται να έχει παίξει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των στάσεων απέναντι σε πρόσφυγες και μετανάστες που προέρχονται από χώρες που θεωρούνται «απειλή» για την ασφάλεια και την ειρήνη.

Ο άλλος πόλος, η προσπάθεια δηλαδή κατανόησης του ξένου, του άλλου, η καλλιέργεια της ενσυναίσθησης για τη δοκιμασία του και τελικά η πολυπόθητη συμπερίληψή του κάνει τα κοινά μας σύνορα, πρακτικά και συμβολικά, λιγότερο εύθραυστα και πιο ευκρινή.

As μην παρασυρθούμε από την προφανή θετικοποίηση των στάσεων και την έκφραση αλληλεγγύης αυτή τη χρονική συγκυρία, που κυριαρχείται από την ανάδειξη ενός νέου και διαφορετικού κύματος προσφυγικών ροών από την πληττόμενη Ουκρανία. Τα σύνορα που αναδύονται τώρα βρίσκονται στην καρδιά της δικής μας ηπείρου, της Ευρώπης. Οι πολιτισμικές και πολιτιστικές ομοιότητες, το κοινό σύστημα αξιών και αντιλήψεων, η κοινή κουλτούρα, οι μακροχρόνιοι ιστορικοί δεσμοί και οι κοινές θρησκευτικές πεποιθήσεις για ορισμένους λαούς κάνουν τους κατοίκους των χωρών υποδοχής να νιώθουν ότι βάλλεται ένας λαός γειτονικός, γνώριμος και οικείος.

As προβληματιστούμε σοβαρά από τις επισημάνσεις της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες, που υποδηλώνουν από τη μια βαθιά ανησυχία για την αυξανόμενη ξενοφοβία, τις διακρίσεις και τον αποκλεισμό που αντιμετωπίζουν τα τελευταία χρόνια πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο και από την άλλη εκτιμούν ότι η ουκρανική προσφυγική κρίση προσφέρει μια ευκαιρία για σκέψη (Singh, 2022).

Τα πυρηνικά ερωτήματα και οι συνεπακόλουθοι προβληματισμοί παραμένουν. Οι «Ικέτιδες» άραγε και τα μηνύματά τους αποτελούν μόνο παρελθοντικό δημιούργημα της αρχαιοελληνικής σκέψης; Ή έχουν διεισδύσει στο βάθος του χρόνου και έχουν αφήσει ένα διαχρονικό αποτύπωμα;

Η πρόκληση για τον Δυτικό κόσμο είναι να καταδείξει ότι πράγματι έχουν αφήσει το ίχνος τους στον χρόνο και το αποτύπωμά τους στον χώρο του συλλογικού ασυνείδητου. Η πρόκληση για τον Δυτικό κόσμο είναι να καταδείξει ότι αποτελούν παγκόσμιο διακύβευμα ακόμα και σήμερα και τα μηνύματά τους προβάλλουν ως κατακτήσεις, στάσεις και συμπεριφορές απέναντι στους «σύγχρονους Ικέτες», όποιοι και αν είναι αυτοί, απ' όπου κι αν προέρχονται.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- Asbrock, F., Lemmer, G., Becker, J. C., Koller, J., & Wagner, U. (2014). "Who are these foreigners anyway?" The content of the term foreigner and its impact on prejudice. *Sage Open*, 4(2), 2158244014532819.
- Card, D., Dustmann, C., & Preston, I. (2005). Understanding attitudes to immigration: The migration and minority module of the first European Social Survey. CReAM Discussion Paper No. 03/05
- Economou, M., Gramandani, C., Richardson, C., & Stefanis, C. (2005). Public attitudes towards people with schizophrenia in Greece. *World Psychiatry*, 4(Suppl 1), 40-44.
- Economou, M., Dieti, E., & Lazaratou, H. (2018). Alternative versions of stigma: Attitudes of the Greek public toward refugees amid economic recession. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience*, 268(2), 213-214.
- Ertnews. (2022). Πάνω από 1 εκατομμύριο Ουκρανοί κατέφυγαν σε γειτονικές χώρες – Πώς υποδέχονται τους πρόσφυγες. Ανακτήθηκε στις 21 Απριλίου 2022 από: <https://www.ertnews.gr/eidiseis/diethni/pano-apo-1-ekatommyrio-oukranoi-katefygan-se-geitonikes-chores-pos-ypodechontai-oi-alles-chores-toys-prosphyges/>
- diaNEOsis. (2016). Greeks and the refugee problem. Ανακτήθηκε στις 19 Μαρτίου 2022 από: <http://www.dianeosis.org/en/2016/02/study-greeks-refugee-problem/>
- Καθημερινή. (2017). Λάρισα: Με χορούς και χειροκροτήματα τα πρώτα προσφυγόπουλα σε σχολείο της πόλης (BINTEO). Ανακτήθηκε στις 19 Μαρτίου 2022 από: <https://www.kathimerini.gr/society/893685/larisa-me-choroys-kai-cheirokrotimata-ta-prota-prosfygopoula-se-scholeio-tis-polis-binteo/>
- Kuntz, A., Davidov, E., & Semyonov, M. (2017). The dynamic relations between economic conditions and anti-immigrant sentiment: A natural experiment in times of the European economic crisis. *International Journal of Comparative Sociology*, 58(5), 392-415.
- Lazaratou, H., Economou, M., & Dikeos, D. (2017). Greek public's ambivalence toward refugee children education. *International Journal of Social Psychiatry*, 63(8), 800-800.
- Malchow-Møller, N., Munch, J. R., Schroll, S., & Skaksen, J. R. (2009). Explaining cross-country differences in attitudes towards immigration in the EU-15. *Social indicators research*, 91(3), 371-390.
- Meidert, N., & Rapp, C. (2019). Public attitudes towards refugees in Germany: What drives attitudes towards refugees in comparison with immigrant workers from European Union countries?. *Journal of Refugee Studies*, 32(Special_Issue_1), i209-i218.
- Singh, K. (2022). Ukraine crisis gives chance to shift away from 'toxic' narratives towards refugees, U.N. agency says. Ανακτήθηκε στις 21 Απριλίου 2022 από: <https://www.reuters.com/world/un-agency-urges-advanced-countries-offer-protection-all-refugees-need-2022-03-16/>
- Strijk, P. J., van Meijel, B., & Gamel, C. J. (2011). Health and social needs of traumatized refugees and asylum seekers: An exploratory study. *Perspectives in psychiatric care*, 47(1), 48-55.
- The UN Refugee Agency. (2020). Greece. Ανακτήθηκε στις 19 Μαρτίου 2022 από: <https://www.unhcr.org/greece.html>.
- Το ΒΗΜΑ. (2017). Υπό αστυνομικό κλοιό σχολείο στο Ωραιόκαστρο-Εισαγγελική παρέμβαση. Ανακτήθηκε στις 19 Μαρτίου 2022 από: <https://www.tovima.gr>

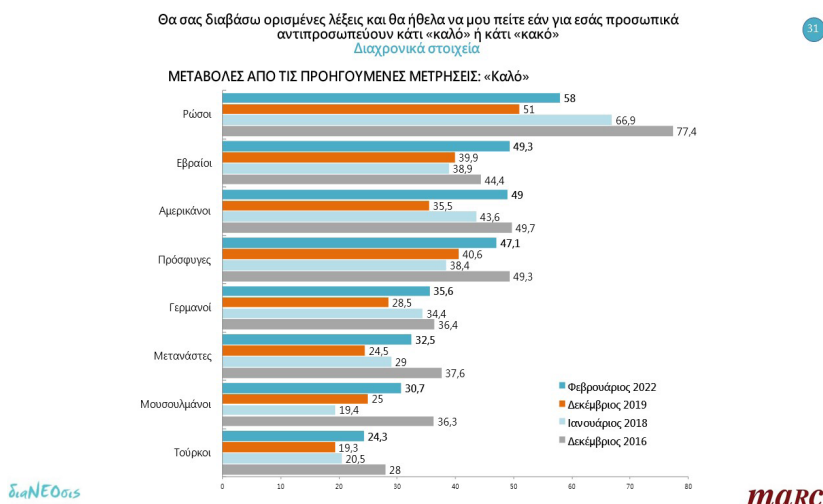
gr/2017/02/21/society/ypo-astynomiko-kloio-sxoleio-sto-wraio-kastro-eisaggeli-ki-parembasi/

Wike, R., Stokes, B., & Simmons, K. (2016). Europeans fear wave of refugees will mean more terrorism, fewer jobs. *Pew Research Center*, 11, 2016. Ανακτήθηκε στις 19 Μαρτίου 2022 από: <http://www.pewglobal.org/2016/07/11/europeans-fear-wave-of-refugees-will-mean-more-terrorism-fewer-jobs/>

* Αναδημοσίευση από την ιστοσελίδα της **διαΝΕΟσις**: <https://www.dianeosis.org/2022/05/oi-istaseis-twn-ellinwn-apenanti-stoys-prosfyges-kai-toys-metanastes/>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

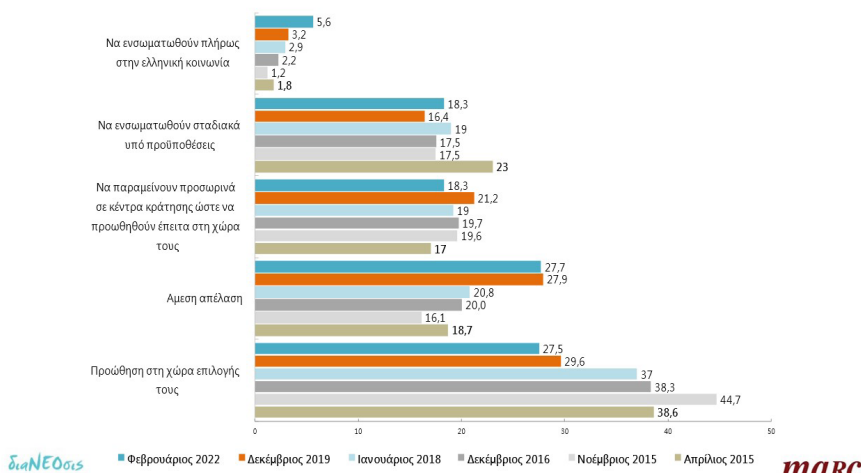
Πίνακας 1

Πίνακας 2

Τι από τα παρακάτω πιστεύετε πως πρέπει να γίνει με τους μετανάστες που μπαίνουν παράνομα στη χώρα μας...

Διαχρονικά στοιχεία

ΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ: ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΚΑΙΝΟΤΟΜΕΣ ΟΔΟΙ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ

Λίλη Πέππου¹, Άννα Μπεχράκη², Νίνα Βαφέα³, Γιώργος Κωστελέτος⁴, Αλεξάνδρα Πάλλη⁵, Μίνα Μαρούγκα⁶, Λήδα Ελευθεριάδη⁷, Κυριάκος Σουλιώτης⁸, Μαρίνα Οικονόμου⁹

¹ Ψυχολόγος MSc, Ερευνήτρια Δημόσιας Υγείας, Συνεργάτης Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς»

² Κοινωνιολόγος MSc «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας – Πρόληψη Ψυχιατρικών Διαταραχών», Συνεργάτης Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς»

³ Ψυχολόγος, Συνεργάτης Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς»

⁴ Διδάκτωρ Φιλοσοφίας και Ερευνήτης Ε.Κ.Π.Α., Συνεργάτης Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς»

⁵ Κλινική Ψυχολόγος PhD, Συνεργάτης Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς», Συνεργάτης Ερευνητικού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου Ψυχικής Υγείας, Νευροεπιστημών και Ιατρικής Ακριβείας «Κώστας Στεφανής» (Ε.Π.Ι.Ψ.Υ.)

⁶ MSc Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, MSc Συμβουλευτικής Ψυχολογίας & Ψυχοθεραπείας, Συνεργάτης Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς»

⁷ Κλινική Ψυχολόγος MSc, Συνεργάτης Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς»

⁸ Καθηγητής Πολιτικής Υγείας, Σχολή Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

⁹ Καθηγήτρια Ψυχιατρικής, Ιατρική Σχολή Ε.Κ.Π.Α., Επιστημονικά Υπεύθυνη των Δράσεων 8 και 10 του Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς»

BOX. Ορολογία

Αιτούντες άσυλο: τα άτομα που αναγκαστικά έχουν εγκαταλείψει τη χώρα τους, αλλά η αίτησή τους για χορήγηση ασύλου βρίσκεται σε εκκρεμότητα.

Απο-στιγματιστικές παρεμβάσεις: παρεμβάσεις που αποσκοπούν στη μείωση των προκαταλήψεων και στην προαγωγή της κοινωνικής ενσωμάτωσης.

Ενσυνειδητότητα: η επίγνωση που προκύπτει από την ηθελημένη στροφή της προσοχής στο «εδώ και τώρα» με μη επικριτική διάθεση (Kabat-Zinn, 2003).

Κοινωνικό στίγμα: οι στερεοτυπικές αντιλήψεις, οι προκατειλημμένες στάσεις και οι διακρίσεις εις βάρος μιας κοινωνικής ομάδας, συνήθως μειονότητας.

Προκατάληψη: «μία άδικη αρνητική στάση απέναντι σε μια κοινωνική ομάδα ή σε κάποιο άτομο που ανήκει στην ομάδα αυτή» (Dovidio, 2001).

Πρόσφυγες: «τα άτομα που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη χώρα τους εξαιτίας συγκρούσεων, διώξεων, πολέμων ή φυσικών καταστροφών και στους οποίους η άρνηση θα επέφερε θανατηφόρες συνέπειες».

Ρεαλιστική Απειλή: το αίσθημα αντιλαμβανόμενης απειλής ότι τα άτομα μιας εξω-ομάδας απειλούν τους πόρους, την ασφάλεια και τη δύναμη μιας ενδο-ομάδας.

Συμβολική Απειλή: το αίσθημα αντιλαμβανόμενης απειλής ότι τα άτομα μιας εξω-ομάδας απειλούν τις αξίες, τα ήθη και τα έθιμα μιας ενδο-ομάδας.

Εισαγωγή/ Βιβλιογραφική Ανασκόπηση

Το προσφυγικό ζήτημα ως πρόκληση παγκόσμιας εμβέλειας

Την τελευταία δεκαετία, ο αναγκαστικός εκτοπισμός εκατομμυρίων ανθρώπων ανά την υφήλιο εξαιτίας πολέμων, συγκρούσεων, παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ή ακόμη και διώξεων λαμβάνει ανησυχητικές διαστάσεις. Σύμφωνα με στοιχεία της Έγγραφης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, ενώ το 2012 εκτοπιζόταν αναγκαστικά ο 1 στους 167 ανθρώπους, το 2021 ο αριθμός αυτός ανήλθε σε 1 προς 88 (UNHCR, 2022). Ειδικότερα, εντός του 2021, 89,3 εκατομμύρια άτομα εκτοπίστηκαν αναγκαστικά, με τα 27,1 εκατομμύρια να είναι πρόσφυγες και τα 4,6 εκατομμύρια αιτούντες άσυλο (τα υπολειπόμενα 53,2 εκατομμύρια αποτελούν εσωτερικά εκτοπισμένους πληθυσμούς). Αν και δεν περιλαμβάνεται επίσημα στην ετήσια αναφορά της Έγγραφης Αρμοστείας για το 2021, στις αρχές του 2022 και εξαιτίας του πόλεμου στην Ουκρανία, γίνεται μνεία για εσωτερικό εκτοπισμό 7 εκατομμυρίων Ουκρανών, ενώ έχουν καταγραφεί 6 εκατομμύρια κινήσεις Ουκρανών προσφύγων προς το εξωτερικό. Επομένως, η διεθνής κοινότητα βρίσκεται αντιμέτωπη με τη μεγαλύτερη και ταχύτερη κρίση αναγκαστικού εκτοπισμού από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Η πλειοψηφία των προσφύγων, που προέρχεται από Ισλαμικές χώρες, καταφεύγει κατά κύριο λόγο σε χώρες χαμηλού ή μεσαίου εισοδήματος (UNHCR, 2022). Μολονότι για πολλούς πρόσφυγες η επιθυμητή λύση θα ήταν η επιστροφή στην πατρίδα τους με την αποκατάσταση ασφαλών συνθηκών διαβίωσης, αυτό δεν είναι εφικτό εξαιτίας των συνεχιζόμενων συρράξεων, της πολιτικής αστάθειας, της ανασφάλειας και των δυσκολιών κατά τη διεκδίκηση της παρουσίας τους. Αξίζει να σημειωθεί πως σύμφωνα με τη σχετική έκθεση της Έγγραφης Αρμοστείας για το 2021, μόνο 429.300 άτομα (από τα 31,7 εκατομμύρια) επέστρεψαν στον τόπο καταγωγής τους (UNHCR, 2022). Συνεπώς, η συντριπτική πλειονότητα των προσφύγων αντιμετωπίζει τον κίνδυνο να βρεθεί σε μια συνθήκη παρατεταμένης εξορίας. Την ίδια στιγμή, οι αναπτυσσόμενες χώρες - κυρίως χαμηλού ή μεσαίου εισοδήματος - δέχονται δυσανάλογα υψηλά ποσοστά προσφύγων, με αποτέλεσμα να προσπαθούν να καλύψουν τόσο τις αυξημένες ανάγκες των πολιτών τους, όσο και τις ανθρωπιστικές ανάγκες των προσφύγων (UNHCR, 2016b). Αυτό, με τη σειρά του, επιφέρει δυσμενείς συνέπειες τόσο στις χώρες αυτές όσο και στους πρόσφυγες. Επιπλέον, καταγράφονται αυξημένα ποσοστά θνησιμότητας κατά την αναγκαστική

μετακίνηση. Ενδεικτικά, αναφέρεται ότι το 2015 περισσότεροι από 5.350 πρόσφυγες πέθαναν στην προσπάθειά τους να διασχίσουν τη Μεσόγειο (IOM, 2016).

Παρά τις επίσημες δεσμεύσεις των Δυτικών χωρών για την προστασία των προσφύγων, όπως αυτές προσδιορίζονται στη Σύμβαση της Γενεύης, οι πληθυσμοί των χωρών αυτών συχνά θεωρούν πως η ευημερία των προσφύγων είναι εις βάρος της δικής τους (UN Secretary General, 2016).

Επομένως, η μαζική εισροή προσφύγων, σε συνδυασμό με την εφαρμογή περιοριστικών ως προς τους πρόσφυγες πολιτικών από τις χώρες φιλοξενίας, καθιστά την προσφυγική κρίση μια συνεχιζόμενη πρόκληση παγκόσμιας εμβέλειας. Ανάμεσα στα κρίσιμα ζητήματα που εγείρονται, περιλαμβάνεται και η επιτυχής ενσωμάτωση των προσφύγων στη χώρα φιλοξενίας, με την αρμονική συνύπαρξή τους με τους γηγενείς πληθυσμούς. Σε αυτό το πλαίσιο, ο ρόλος του κοινωνικού στίγματος, δηλαδή των στερεοτυπικών αντιλήψεων, των προκατειλημμένων στάσεων και των διακρίσεων εις βάρος των προσφύγων, αποκτά βαρύνουσα σημασία (Berry, 1997). Επιπλέον, οι προκαταλήψεις εις βάρος των προσφύγων αποδεδειγμένα συνδέονται στενά με τις εκλογικές συμπεριφορές και τον βαθμό αποδοχής των κυβερνητικών πολιτικών που αφορούν στη διαχείριση των προσφύγων (Hartley & Pedersen, 2007; Verkuyten, 2004).

Στάσεις απέναντι τους Πρόσφυγες

Συγκλίνοντα ευρήματα στοιχειοθετούν στερεοτυπικές αντιλήψεις και αρνητικές στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες σε αρκετές δυτικές χώρες (Haslam & Holland, 2012). Ειδικότερα, δημοσκόπηση του IPSOS αναφορικά με το προσφυγικό ζήτημα που διενεργήθηκε τον Ιούνιο και τον Ιούλιο του 2016 σε 22 χώρες κατέγραψε το 40% σχεδόν των συμμετεχόντων να συμφωνεί με το κλείσιμο των συνόρων, με την άποψη αυτή να συγκεντρώνει τα υψηλότερα ποσοστά στις ΗΠΑ (54%), την Ιταλία (52%) και τη Γαλλία (52%) (Ipsos, 2016). Επιπροσθέτως, περισσότεροι από τους μισούς συμμετέχοντες ήταν σύμφωνοι με την άποψη ότι οι τρομοκράτες παριστάνουν τους πρόσφυγες και προσπαθούν να εισέλθουν στη χώρα για να προκαλέσουν βία και καταστροφή (61%), καθώς και με την άποψη ότι όσοι ξένοι επιθυμούν να εισέλθουν στη χώρα τους ως πρόσφυγες δεν είναι στην ουσία πρόσφυγες, αλλά έρχονται για οικονομικούς λόγους και για να εκμεταλλευθούν τις υπηρεσίες πρόνοιας (51%, Ipsos, 2016). Παράλληλα, μελέτη που διενεργήθηκε σε 10 κράτη μέλη της ΕΕ τον Απρίλιο - Μάιο του 2016 κατέδειξε πως το 59% των ερωτηθέντων πιστεύει πως οι

πρόσφυγες θα αυξήσουν τις πιθανότητες τρομοκρατικής δράσης στη χώρα τους και το 50% πως οι πρόσφυγες είναι βάρος, επειδή καταλαμβάνουν τις θέσεις εργασίες και εκμεταλλεύονται τα κοινωνικά επιδόματα (Wike et al., 2016). Στην ίδια έρευνα διαπιστώθηκε πως οι στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες επηρεάζονται από τις κοινωνικές στάσεις απέναντι στους Μουσουλμάνους, με τους ερωτηθέντες που διατηρούν αρνητικότερες στάσεις απέναντί τους να θεωρούν τους πρόσφυγες πιο «απειλητικούς». Ακόμη, τα άτομα που ιδεολογικά τείνουν προς την άκρα δεξιά βρέθηκαν να διατηρούν αρνητικότερες στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες.

Πέραν της αποτύπωσης των στάσεων του γενικού πληθυσμού, ολοένα και περισσότερες μελέτες προσπαθούν να διερευνήσουν τους προσδιοριστικούς τους παράγοντες προκειμένου να οδηγήσουν στον σχεδιασμό τεκμηριωμένων παρεμβάσεων και πολιτικών. Πρόσφατη μετα-ανάλυση της διεθνούς βιβλιογραφίας, αλλά και μη δημοσιευμένων μελετών, κατέδειξε ότι 70 μελέτες πληρούν τα μεθοδολογικά κριτήρια της συστηματικής ανασκόπησης (Cowling et al., 2019). Αναφορικά με κοινωνικο-δημογραφικές μεταβλητές, το αρσενικό φύλο, η θρησκευτικότητα, ο εθνικισμός, ο πολιτικός συντηρητισμός και το χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο φάνηκαν να συνδέονται με αρνητικότερες στάσεις. Ωστόσο, η πεποίθηση ότι οι πρόσφυγες αποτελούν απειλή τόσο σε συμβολικό όσο και σε ρεαλιστικό επίπεδο εντοπίστηκε ως ο ισχυρότερος καθοριστικός παράγοντας των αρνητικών στάσεων.

Η ρεαλιστική και η συμβολική απειλή αποτελούν πτυχές της Θεωρίας Διομαδικής Απειλής (Stephan & Stephan, 2000). Η εν λόγω θεωρία διέφερε από τις προηγούμενες που αφορούσαν στη διαμόρφωση των προκαταλήψεων σε δύο βασικά σημεία. Αφενός, αν και οι περισσότερες μελέτες της ρεαλιστικής ομαδικής σύγκρουσης (realistic group conflict) και του συμβολικού ρατσισμού (symbolic racism) επικεντρώνονταν στις στάσεις των λευκών απέναντι στους μαύρους (Bobo, 1983), η Θεωρία Διομαδικής Απειλής είναι ευρύτερου προσανατολισμού και εξετάζει πώς τα μέλη μιας μειονότητας, καθώς εξίσου και μιας πλειονότητας, αντιλαμβάνονται ως απειλή την άλλη ομάδα (Stephan et al., 2002). Αφετέρου, ενώ οι προηγούμενες θεωρίες αφορούσαν σε πραγματική απειλή, η Θεωρία Διομαδικής Απειλής εστιάζει στην αντίληψη ότι μία εξω-ομάδα απειλεί τη δύναμη, τους πόρους και την ασφάλεια (ρεαλιστική απειλή) ή τις αξίες, τα ήθη και τα έθιμα (συμβολική απειλή) μιας ενδο-ομάδας και η αντίληψη αυτή είναι ικανή να εγείρει αρνητικές ψυχολογικές συνέπειες. Αρκετές έρευνες τεκμηριώνουν την ισχυρή συσχέτιση ανάμεσα στη ρεαλιστική απειλή και τις προκαταλήψεις (Islam & Jahjah, 2001), καθώς και

την επιρροή της συμβολικής απειλής σε αυτές (Sears & Henry, 2003). Σε μελέτη που πραγματοποιήθηκε στην Αυστραλία αναφορικά με τις στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες και τους παράγοντες που τις διαμορφώνουν, κατεγράφησαν υψηλά ποσοστά αρνητικών στάσεων με τη συμβολική και τη ρεαλιστική απειλή να αποτελούν ισχυρούς προγνωστικούς παράγοντες (Schweitzer et al., 2005). Αξίζει να σημειωθεί ότι απ' όλες τις μεταβλητές του μοντέλου, η ρεαλιστική απειλή κατέχει την ισχυρότερη συσχέτιση. Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξε και η προαναφερθείσα μετα-ανάλυση των 70 μελετών ως προς τις στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες (Cowling et al., 2019). Ανάμεσα σε κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά, ιδεολογικούς παράγοντες και την αντιλαμβανόμενη ρεαλιστική και συμβολική απειλή, οι τελευταίες δύο μεταβλητές βρέθηκαν να έχουν τις ισχυρότερες συσχετίσεις.

Ενώ το διομαδικό άγχος έχει βρεθεί να αυξάνει τις προκατειλημμένες στάσεις κατά την επαφή με κάποιο μέλος μιας εξω-ομάδας, η ενσυναίσθηση έχει βρεθεί να τις μειώνει (Al Ramiah & Hewstone, 2013; Batson et al., 1997; Pettigrew & Tropp, 2008). Η ενσυναίσθηση αποτελεί ένα πολυσύνθετο φαινόμενο, που περιλαμβάνει τόσο συναισθηματικά όσο και γνωστικά στοιχεία (Davis, 1983; Decety & Jackson, 2004). Η συναισθηματική συνιστώσα αναφέρεται στην ενσυναισθητική ανησυχία και τη συμπάθεια και περιλαμβάνει την ικανότητα του ατόμου να βιώνει τα συναισθήματα που νιώθει κάποιο άλλο άτομο. Η γνωστική συνιστώσα (perspective taking) αναφέρεται στην ικανότητα του ατόμου να κατανοεί την εσωτερική κατάσταση του άλλου. Αν και οι δύο συνιστώσες είναι αλληλένδετες, ωστόσο καθορίζονται από διαφορετικά νευρωνικά κυκλώματα που δεν αλληλεπικαλύπτονται (Decety & Jackson, 2004). Όσον αφορά τη συσχέτιση ανάμεσα στην ενσυναίσθηση και τις στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες, μελέτη στην Αυστραλία κατέδειξε πως τα άτομα εκείνα τα οποία επιδείκνυαν περισσότερη ενσυναίσθηση ήταν πιο υποστηρικτικά σε πιο ανεκτικές και περιεκτικές νομοθετικές ενέργειες ή πολιτικές σε σχέση με την αποδοχή των προσφύγων, συγκριτικά με εκείνα τα άτομα που ήταν λιγότερο ενσυναισθητικά (Hartley & Pedersen, 2007). Παρόλα αυτά, η μετα-ανάλυση των 70 μελετών για τις στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες και τους προσδιοριστικούς τους παράγοντες δεν εισέφερε στατιστικά σημαντική συσχέτιση ανάμεσα στην ενσυναίσθηση και τις προκαταλήψεις (Cowling et al. 2019). Οι ερευνητές απέδωσαν το εύρημα αυτό στον περιορισμένο αριθμό μελετών στο θέμα (4 μελέτες) και συνέστησαν περισσότερη διερεύνηση του εν λόγω ζητήματος.

Παράλληλα, πρόσθετα στην ενσυναίσθηση και τη ρεαλιστική και τη

συμβολική απειλή, δύο νέα και αναδυόμενα πεδία έρευνας, τα οποία συνδέονται με την ενσυναίσθηση και ενδεχομένως το διομαδικό άγχος, μπορούν να ενισχύσουν την κατανόηση του θέματος και να φωτίσουν πιθανές καινοτόμους οδούς παρέμβασης για τη μείωση των προκαταλήψεων απέναντι στους πρόσφυγες και την προαγωγή της κοινωνικής τους ενσωμάτωσης. Το πρώτο πεδίο αφορά στην ενσυνειδητότητα (mindfulness) και το δεύτερο στα ηθικά θεμέλια (moral foundations).

Ενσυνειδητότητα (mindfulness)

Η ενσυνειδητότητα έχει οριστεί κατά κύριο λόγο ως η επίγνωση που προκύπτει από την ηθελημένη στροφή της προσοχής στο «εδώ και τώρα» με μη επικριτική διάθεση (Kabat-Zinn, 2003). Τις τελευταίες δεκαετίες ολοένα και περισσότερες μελέτες στοιχειοθετούν τη σημασία της στη μείωση του στρες, του άγχους και της κατάθλιψης, καθώς και στη βελτίωση της ψυχικής ευεξίας (Eberth & Sedleimer, 2012; Gu et al., 2015; Khoury et al., 2015; Soysa & Wilcomb, 2015), ενώ πρόσφατα έχει αναγνωριστεί και η δυνατότητα σύνδεσής της με τη μείωση των προκαταλήψεων. Ωστόσο, οι τρόποι με τους οποίους επιτυγχάνεται αυτό δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς και συνιστούν ένα πολλά υποσχόμενο πεδίο παρέμβασης.

Προτού αναδείξει κανείς τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να σχετίζεται η ενσυνειδητότητα με τις προκαταλήψεις, αξίζει να γίνει αναφορά στην εννοιολογική της κατασκευή, δηλαδή στα επιμέρους συστατικά της στοιχεία, καθώς βιβλιογραφικά συναντάται μεγάλη ετερογένεια τόσο στη χρήση του όρου όσο και στην ερευνητική αποτύπωσή του. Σε μία επεξεργασία θεωρητικών και εμπειρικών μελετών με αντικείμενο την εννοιολογική κατασκευή της ενσυνειδητότητας, οι Nilson και Kazemi (2016) κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι 4 είναι οι βασικές πτυχές της: i) επίγνωση και προσοχή (awareness and attention), ii) επικέντρωση στο «εδώ και τώρα» (present-centredness), iii) επίγνωση/παρατήρηση των γεγονότων που συμβαίνουν εκτός του σώματος και iv) καλλιέργεια του χαρακτήρα, της εναισθησίας και της εσωτερικής γαλήνης. Ωστόσο, οι συγγραφείς προσέθεσαν και τη διάσταση της ηθικής ενσυνειδητότητας, δηλαδή την αξιοποίηση της ενσυνειδητότητας για το κοινωνικό καλό και όχι για προσωπικό όφελος. Πρόσθετα σε αυτό, η άσκηση της ενσυνειδητότητας ενθαρρύνει τα άτομα να αναγνωρίζουν απλώς την παρουσία ερεθισμάτων (σωματικών, συναισθημάτων, σκέψεων κ.τ.λ.) και όχι να αντιδρούν σε αυτά, οδηγώντας κατ' αυτόν τον τρόπο σε μια μη-επικριτική θεώρηση του περιβάλλοντος και σε ευελιξία στη σκέψη (Grossman, 2015; Hayes et al., 2002). Υπό το

πρίσμα αυτό, εφόσον τα άτομα που έχουν ενσυνειδητότητα είναι λιγότερο πιθανό να κρίνουν γεγονότα, καταστάσεις και άλλους ανθρώπους, ενδέχεται να στηρίζονται λιγότερο στην ενεργοποίηση στερεοτύπων κατά τη λήψη αποφάσεων (decision-making) ή κατά τη διαμόρφωση των κοινωνικών τους στάσεων (Grossman, 2015; Yusainy & Lawrence, 2014). Αυτό μπορεί να επιτευχθεί με δύο τρόπους. Αφενός η ενσυνειδητότητα μπορεί να οδηγεί σε μια διαδικασία αυτο-ρύθμισης (self-regulation) (Gervais & Hoffman, 2013) ή/και από-αυτοματοποίησης (de-automatization) (Kang et al., 2013) των γνωστικών λειτουργιών, που επιτρέπει στο άτομο να μην αντιδρά τυφλά ή αυτόματα και, επομένως, μειώνεται η πιθανότητα να στηριχθεί σε στερεοτυπικές ή καλά μαθημένες (well-learned) αντιδράσεις και συμπεριφορές. Με άλλα λόγια, τα άτομα με υψηλή ενσυνειδητότητα στηρίζονται λιγότερο στις αυτόματες διαδικασίες, όταν ερμηνεύουν το περιβάλλον τους. Αφετέρου, η ενσυνειδητότητα μπορεί να οδηγεί σε μειωμένο άγχος, όταν κανείς συναντά νέα ερεθίσματα ή ανθρώπους, με αποτέλεσμα να ευνοεί την ανάπτυξη αυτόματων γνωστικών διαδικασιών που ενθαρρύνουν την αξιολόγηση των ερεθισμάτων του περιβάλλοντος με μη επικριτικό τρόπο. Παραδείγματος χάρη, έχει προταθεί πως η ενσυνειδητότητα προάγει μια πιο ανοιχτή και δεκτική απόκριση σε δύσκολα ή απειλητικά ερεθίσματα του περιβάλλοντος, μειώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις αρνητικές εκτιμήσεις και το αντιλαμβανόμενο στρες. Ταυτόχρονα, ενισχύει την ικανότητα του ατόμου να διαχειρίζεται καταστάσεις που είναι δύσκολες, απειλητικές ή επιβλαβείς. Ως εκ τούτου, δεν είναι ότι η ενσυνειδητότητα απο-αυτοματοποιεί τις γνωστικές διεργασίες καλά μαθημένων αντιδράσεων, αλλά στηρίζει την απόκτηση αυτοματοποιημένων γνωστικών διεργασιών που περιλαμβάνουν θετικότερες εκτιμήσεις του περιβάλλοντος, σε συνδυασμό με μια ανεπτυγμένη ικανότητα διαχείρισης στρεσογόνων ερεθισμάτων (Weinstein et al., 2009).

Αν και θεωρητικά μπορεί να τεκμηριωθεί η συσχέτιση ανάμεσα στην ενσυνειδητότητα και τις μειωμένες προκαταλήψεις, στην πράξη τα ευρήματα είναι αντιφατικά. Μελέτες που αξιοποιούν πειραματικά την ενεργοποίηση της ενσυνειδητότητας (priming) καταδεικνύουν ότι μειώνει τις αυτόματες συνδέσεις (Schimchowitsch & Rohmer, 2006; Lueke & Gibson, 2015). Για παράδειγμα, το να ακούει κανείς ένα σύντομο μαγνητοφωνημένο αρχείο ενσυνειδητότητας βρέθηκε να οδηγεί σε μείωση των προκαταλήψεων σε βάρος ατόμων μεγαλύτερων σε ηλικία και μαύρων, καθώς και σε χαμηλότερες διακρίσεις εις βάρος τους σε ένα παιχνίδι εμπιστοσύνης (Lueke & Gibson, 2015). Παρομοίως, προγράμματα που ενσωματώνουν τεχνικές ενσυνειδητότητας έχει διαπιστωθεί πως μειώνουν τις προκαταλή-

ψεις. Ειδικότερα, τα άτομα που εξασκούσαν σε καθημερινή βάση έναν διαλογισμό επικεντρωμένο στη συμπόνοια ή στην καλοσύνη (loving-kindness meditation) εξακριβωμένα έχουν λιγότερες προκαταλήψεις, περισσότερη ενσυναίσθηση και πιο θετικές στάσεις συγκριτικά με τα άτομα που δεν εξασκούσαν τους εν λόγω διαλογισμούς (Hunsinger et al, 2014). Επίσης, μελέτες τεκμηριώνουν πως η εξάσκηση τεχνικών όπως η γιόγκα, ο διαλογισμός και η καλοσύνη μπορούσαν να αποδυναμώσουν τη συσχέτιση που υπάρχει ανάμεσα στο διομαδικό άγχος και τις αρνητικές στάσεις απέναντι στα άτομα μιας εξω-ομάδας (Price-Blackshear et al., 2017). Ωστόσο, την ίδια στιγμή, μελέτες που αποτυπώνουν την ενσυνειδητότητα περισσότερο ως στοιχείο προσωπικότητας και λιγότερο ως τρέχουσα κατάσταση είναι σχεδόν ανύπαρκτες και με αποκλίνοντα ευρήματα (Nicol & De France, 2018), ενώ ελάχιστες είναι και οι μελέτες που τη συνδέουν με την ενσυναίσθηση και το διομαδικό άγχος. Επομένως, χρειάζεται ακόμα αρκετή έρευνα προκειμένου να φωτισθούν οι τρόποι με τους οποίους η ενσυνειδητότητα μπορεί να οδηγήσει σε μείωση των προκαταλήψεων απέναντι σε μια εξω-ομάδα.

Ηθικά Θεμέλια

Αναμφίβολα, οι στάσεις και συμπεριφορές των ατόμων απέναντι σε άλλα άτομα, μπορούν να διερευνηθούν και υπό το πρίσμα της Ηθικής Ψυχολογίας (Moral Psychology), ενός κλάδου στον οποίο συναντώνται η Ψυχολογία και η Φιλοσοφία. Ζητήματα όπως η ηθική κρίση, η ηθική ταυτότητα, ο αλτρουισμός και ο ηθικός χαρακτήρας συγκροτούν τα ερευνητικά ενδιαφέροντα της εν λόγω προσέγγισης (Teper et al., 2011). Μία αρχή της Ηθικής Ψυχολογίας αφορά στη διαπίστωση πως οι πράξεις ηθικής (ethical actions) δεν αποτελούν συχνά το προϊόν προσεκτικής εφαρμογής λογικών διαδικασιών, αλλά τείνουν να στηρίζονται κατά κύριο λόγο - όχι όμως απόλυτα - σε προαισθήματα/διαίσθηση (intuitions), δηλαδή σε εξελιγμένες αυτοματοποιημένες αποκρίσεις/αντιδράσεις, οι οποίες είναι ασυνείδητες και συχνά ενεργούν σε αντίθεση με τους λογικούς κανόνες. Πολλοί ερευνητές θεωρούν τα προαισθήματα αυτά έμφυτα, όπως, φέρ' ειπείν, όσοι ενστερνίζονται τη θεωρία των Ηθικών Θεμελίων (Moral Foundations Theory), η οποία έχει στηριχθεί στην εξελικτική θεωρία και έχει τεκμηριωθεί από εθνογραφικές μελέτες διεθνώς (Haidt & Graham, 2007). Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η οποία έχει εμπειρική βάση, τα 5 θεμέλια στα οποία βασίζονται τα ηθικά προαισθήματα είναι τα εξής: (i) Βλάβη/Φροντίδα, (ii) Δικαιοσύνη/Αμοιβαιότητα, (iii) Ενδο-ομάδα/Αφοσίωση, (iv) Εξουσία/Σεβασμός

και (v) Αγνότητα/Ιερότητα και αφορούν σε συστήματα αξιών, κοινωνικές νόρμες, θεσμούς και ψυχολογικούς μηχανισμούς που εξυπηρετούν τη ρύθμιση του εγωισμού και προάγουν τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις (Haidt & Kesebir, 2010). Πιο αναλυτικά, η Βλάβη/Φροντίδα περιλαμβάνει έγνοια για τη φροντίδα και την προστασία ευάλωτων ατόμων από κινδύνους, η Δικαιοσύνη/Αμοιβαιότητα για την κοινωνική δικαιοσύνη, η Ενδο-ομάδα/Αφοσίωση για την αφοσίωση, τον πατριωτισμό και την αυτοθυσία για την ομάδα, η Εξουσία/Σεβασμός για την υπακοή, τον σεβασμό, την ηγεσία και την προστασία και η Αγνότητα/Ιερότητα για την αγνότητα, τα όρια και την προστασία από μόλυνση. Τα δύο πρώτα θεμέλια συχνά αποτελούν συνδυαστικά τα λεγόμενα «εξατομικευμένα» θεμέλια (individualizing foundations), επειδή επικεντρώνονται στην παροχή και προάσπιση των ατομικών δικαιωμάτων, ενώ τα εναπομείναντα τρία συχνά αποτελούν τα λεγόμενα «συνδεδετικά» θεμέλια (binding foundations), εφόσον επικεντρώνονται στη συνοχή της ενδο-ομάδας. Κατά συνέπεια, τα «εξατομικευμένα» θεμέλια καθοδηγούν τους ανθρώπους να λαμβάνουν υπόψιν τους την ευημερία των άλλων, ανεξάρτητα από την ομάδα στην οποία ανήκουν, ενώ τα «συνδεδετικά» θεμέλια να δίνουν προτεραιότητα στα συμφέροντα και την ακεραιότητα της ενδο-ομάδας. Λαμβάνοντας υπόψιν τα παραπάνω, τα εξατομικευμένα θεμέλια ευνοούν βοηθητικές συμπεριφορές απέναντι σε άλλα άτομα (της εξω-ομάδας) που βρίσκονται σε ανάγκη, σε αντίθεση με τα συνδεδετικά θεμέλια, που σχετίζονται αρνητικά με τις προκοινωνικές συμπεριφορές, αν τα άτομα δεν ανήκουν στην ενδο-ομάδα (Nilsson et al., 2014; Smith et al., 2014). Επομένως, τα εξατομικευμένα θεμέλια συνδέονται αρνητικά με τις προκαταλήψεις, ενώ τα συνδεδετικά με θετική συσχέτιση (Hadarics & Kende, 2018; Kugler et al., 2014; Low & Wui, 2016; Van de Vyver et al., 2016). Επιπρόσθετα, τα άτομα με ισχυρά συνδεδετικά θεμέλια και αδύναμα εξατομικευμένα τείνουν να αντιλαμβάνονται όσους ανήκουν σε διαφορετικές κουλτούρες ως περισσότερο απειλητικούς (Hadarics & Kende, 2017), είναι πιο πρόθυμα να υιοθετήσουν στιγματιστικές συμπεριφορές εις βάρος τους (Kugler et al., 2014) και προτιμούν πιο επιθετικές και λιγότερο συνεργατικές/διαλλακτικές στρατηγικές επίλυσης συγκρούσεων σε διεθνείς καταστάσεις (Kertzer et al., 2014). Συμπερασματικά, τα εξατομικευμένα και τα συνδεδετικά θεμέλια έχουν βρεθεί να συνδέονται με τις προκαταλήψεις, χωρίς ωστόσο να υπάρχει ακόμα εμβάθυνση της έρευνας αυτής. Παράλληλα, καθώς συγκλίνουν τα ευρήματα καταδεικνύουν πως τα ηθικά θεμέλια μπορούν να καλλιεργηθούν (Hannikainen et al., 2020) και μπορούν, επίσης, να αλλάζουν μέσα στον χρόνο, ακόμα και στους ίδιους ανθρώπους (Hatemi et al., 2017; Smith et al., 2017), κάποιες πρώτες

μελέτες έχουν επικεντρωθεί στη σύνδεσή τους με την ενσυνειδητότητα και την ενσυναίσθηση, με τα πρώτα ευρήματα να στοιχειοθετούν τις πολλές δυνατότητες που ανοίγονται σε αυτό το πεδίο (Hannikainen et al., 2020; Verhaeghen & Aikman, 2019). Εντούτοις, η υπάρχουσα θεωρητική και εμπειρική βιβλιογραφία βρίσκεται ακόμα στα σπάργανα.

Η περίπτωση της Ουκρανίας

Η εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία έχει κλιμακωθεί με ταχείς ρυθμούς από τον Μάρτιο του 2022, ενώ η παγκόσμια κοινότητα παρακολουθεί ανελλιπώς τις εξελίξεις με εκτεταμένες αντιδράσεις αποστροφής και καταδίκης. Καθώς η Ρωσία αυξάνει τις στρατιωτικές της δράσεις στην περιοχή, ένας μεγάλος αριθμός Ουκρανών έχει αναγκαστεί να εγκαταλείψει την πατρίδα του, με τα ανεπίσημα στοιχεία να κάνουν λόγο για εκτοπισμό τουλάχιστον 7 εκατομμυρίων Ουκρανών μέχρι τον Μάιο του 2022 (UNCHR, 2022). Αν και οι χώρες υποδοχής δεν έχουν απαραίτητα την κατάλληλη υποδομή προκειμένου να ανταπεξέλθουν στον μεγάλο αριθμό προσφύγων από την Ουκρανία, πολλές Ευρωπαϊκές χώρες έχουν κινηθεί γρήγορα σε μια προσπάθεια να διαχειριστούν τις ελλείψεις σε υποδομές και να μπορέσουν να προσφέρουν (προσωρινή) στέγη στον μεγάλο αριθμό των προσφύγων (European Commission, 2022a). Παράλληλα, ύστερα από ενεργοποίηση του 2001 Temporary Protection Directive, οι Ουκρανοί πρόσφυγες αποφεύγουν μια μακρά γραφειοκρατική διαδικασία αναγνώρισης/ταυτοποίησης και ως εκ τούτου έχουν άμεση πρόσβαση σε βασικά αγαθά και υπηρεσίες, συμπεριλαμβανομένης και της παροχής άδειας εργασίας για τουλάχιστον 3 χρόνια (Martin, 2022).

Η στάση αυτή του Δυτικού κόσμου, σε συνδυασμό με την αλληλεγγύη απέναντι στον Ουκρανικό λαό και την απουσία δυσαρέσκειας αναφορικά με την υποδοχή των Ουκρανών προσφύγων (European Commission, 2022b), έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την αντίστοιχη στάση απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες, αν και οι συνθήκες εκτοπισμού μπορεί να έχουν παρόμοια χαρακτηριστικά, όπως παραδείγματος χάριν εκείνη του Αφγανού πληθυσμού τον Μάιο του 2021 (De Coninck, 2022). Παρά τα κοινά σημεία των συνθηκών εκτοπισμού, οι Ουκρανοί και οι μη Ουκρανοί πρόσφυγες φαίνεται να διαφέρουν αρκετά ως προς τον βαθμό συμβολικής απειλής που μπορούν να εγείρουν στους πολίτες των Δυτικών χωρών, σύμφωνα με μελέτες που τεκμηριώνουν ότι οι Ευρωπαίοι νιώθουν μικρότερο βαθμό απειλής από Ευρωπαίους μετανάστες συγκριτικά με μη Ευρωπαίους (Czaika & Di Lillo, 2018; De Coninck, 2020).

Συγκριτικά, λοιπόν, με τους μη Ευρωπαίους πρόσφυγες, προηγούμενες μελέτες στοιχειοθετούν πως οι Ευρωπαίοι πολίτες θεωρούν γενικώς ότι οι πρόσφυγες έχουν πιο συντηρητικές αρχές και αξίες όσον αφορά στην ισότητα των φύλων, θέματα σεξουαλικού προσανατολισμού, ζητήματα άσκησης εξουσίας και άλλα κοινωνικά ζητήματα (Davidov et al., 2020; Kalkan et al., 2009). Η απόκλιση αυτή ως προς τις αρχές, αξίες και παραδόσεις μπορεί να πυροδοτήσει το αίσθημα της αντιλαμβανόμενης συμβολικής απειλής, που με τη σειρά του αποδυναμώνει κάθε υποστηρικτική στάση απέναντι στην υποδοχή τους (Stephan et al., 2009). Καμία, ωστόσο, μελέτη μέχρι σήμερα, δεν έχει διερευνήσει τυχόν διαφορές ως προς τις στάσεις του γενικού πληθυσμού απέναντι σε Ουκρανούς και μη Ευρωπαίους πρόσφυγες ούτε ως προς το αίσθημα συμβολικής απειλής που πυροδοτούν.

Παρούσα Μελέτη-Ερευνητικά ερωτήματα

Με όλα τα προαναφερθέντα δεδομένα, η Α΄ Ψυχιατρική Κλινική του Πανεπιστημίου Αθηνών-Αιγινήτειο Νοσοκομείο, με την υποστήριξη της Περιφέρειας Αττικής, μέσω του προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς» διενέργησε την πρώτη πανελλαδική επιδημιολογική μελέτη με αντικείμενο τις στάσεις του γενικού κοινού απέναντι στους πρόσφυγες και τους παράγοντες που τις επηρεάζουν, προκειμένου να κατευθύνει τον σχεδιασμό και την υλοποίηση αντίστοιχων απο-στιγματιστικών παρεμβάσεων (παρεμβάσεων, δηλαδή, που στοχεύουν στη μείωση των προκαταλήψεων και την προαγωγή της κοινωνικής ενσωμάτωσης).

Επομένως, τα ερευνητικά ερωτήματα που προκύπτουν από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση και τα πολλά κενά της διεθνούς βιβλιογραφίας είναι τα εξής:

- 1) Να αποτυπωθούν οι στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες (μη Ουκρανούς)
- 2) Να αποτυπωθούν οι στάσεις απέναντι στους Ουκρανούς πρόσφυγες
- 3) Να συγκριθούν οι στάσεις απέναντι στους Ουκρανούς και μη Ουκρανούς πρόσφυγες, καθώς και ο βαθμός αντιλαμβανόμενης ρεαλιστικής και συμβολικής απειλής
- 4) Να ανιχνευθούν οι βασικοί παράγοντες επικινδυνότητας (risk factors) των προκαταλήψεων (κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά, θρησκευτικότητα, πολιτική ιδεολογία, ρεαλιστική και συμβολική απειλή) απέναντι στους πρόσφυγες

- 5) Να ανιχνευθούν οι βασικοί παράγοντες επικινδυνότητας (risk factors) των προκαταλήψεων (κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά, θρησκευτικότητα, πολιτική ιδεολογία, ρεαλιστική και συμβολική απειλή) απέναντι στους Ουκρανούς πρόσφυγες
- 6) Να διερευνηθεί αν η ρεαλιστική και συμβολική απειλή (πτυχές που οδηγούν σε διομαδικό άγχος) είναι λιγότερο/περισσότερο σημαντικές από τις πτυχές της ενσυναίσθησης ως προβλεπτικοί παράγοντες των προκαταλήψεων απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες
- 7) Να ανιχνευθεί η σχέση ανάμεσα στην ενσυνειδητότητα και τις προκαταλήψεις
- 8) Να ανιχνευθεί η σχέση της ρεαλιστικής απειλής με τις προκαταλήψεις, αφού ληφθεί υπόψιν η ενσυνειδητότητα, προκειμένου να φανεί αν η ενσυνειδητότητα μπορεί να αντισταθμίσει το αίσθημα ρεαλιστικής απειλής (επειδή μπορεί να μειώσει το άγχος)
- 9) Να διερευνηθεί η σχέση της ενσυνειδητότητας με τις προκαταλήψεις με τη μεσολάβηση της ενσυναίσθησης
- 10) Να διερευνηθεί η σχέση των ηθικών θεμελίων με τις προκαταλήψεις

Μεθοδολογία

Δείγμα

Τυχαίο και αντιπροσωπευτικό δείγμα 1.038 ατόμων, ηλικίας 18-85 ετών, έλαβε μέρος στην παρούσα μελέτη, αντιπροσωπεύοντας συνολικό πληθυσμό 8.693.742 ενήλικων ατόμων, σύμφωνα με την απογραφή του ελληνικού πληθυσμού το 2011. Ο αρχικός αριθμός των ατόμων που προσεγγίσθηκαν ήταν 1.300 άτομα (ποσοστό απόκρισης 79,8%). Η δειγματοληψία ήταν πολυδιάστατη στρωματοποιημένη με δειγματικό πλαίσιο (sampling frame) τον Εθνικό Τηλεφωνικό Κατάλογο και λαμβάνοντας υπόψιν ως συστάδες τη γεωγραφική περιοχή, (13 administrative regions), τις περιφέρειες, τους δήμους και την αστικότητα, σύμφωνα με την εθνική απογραφή του 2021. Μόνο τα τηλέφωνα που ανήκαν σε νοικοκυριά επιλέχθηκαν, εξαιρώντας δηλαδή τα τηλέφωνα επιχειρήσεων, προκειμένου να τηρηθεί η αρχή της Ίσης Πιθανότητας Επιλογής, καθώς και για λόγους ηθικής και δεοντολογίας (να μην παρενοχληθούν τα άτομα στον χώρο εργασίας τους). Σε κάθε νοικοκυριό επιλέχθηκε το άτομο που είχε πιο πρόσφατα τα γενέθλιά του. Οι κλήσεις πραγματοποιούνταν όλες τις ημέρες της εβδομάδας, πρωινές και απογευματινές ώρες (εκτός ωρών κοινής ψυχίας). Σε περίπτωση αναπάντητης κλήσης, πραγματοποιείτο νέα κλήση

μέχρι και 6 φορές. Οι συμμετέχοντες έδωσαν την ενήμερη συγκατάθεσή τους στη μελέτη προφορικά.

Για λόγους εσωτερικής εγκυρότητας της μελέτης, εξαιρέθηκαν τα άτομα που ήταν μετανάστες. Η μελέτη διενεργήθηκε τηρώντας τους κανόνες Ηθικής και Δεοντολογίας, όπως αυτοί περιγράφονται στη Διακήρυξη του Ελσίνκι 1964/2013, ενώ είχε πάρει έγκριση από την Επιτροπή Ηθικής και Δεοντολογίας του Ινστιτούτου Πολιτικής Υγείας.

Εργαλείο

Η συλλογή των στοιχείων πραγματοποιήθηκε μέσω δομημένης τηλεφωνικής συνέντευξης, η οποία αποτελείτο από τα εξής επιμέρους τμήματα/κλίμακες:

1. Ερωτηματολόγιο Προκατειλημμένων Στάσεων (Prejudicial Attitude Survey, Stephan et al., 1998)

Αποτελείται από 12 λήμματα, τα οποία περιλαμβάνουν 6 αξιολογητικές αποκρίσεις απέναντι στους πρόσφυγες: περιφρόνηση, ανωτερότητα, απόρριψη, αποδοχή, θαυμασμός και έγκριση και 6 συναισθηματικές: μίσος, αντιπάθεια, εκθρόνιση, στοργή, ζεστασιά και συμπάθεια. Οι απαντήσεις ακολουθούν δεκαβάθμια κλίμακα τύπου Likert που αποτυπώνει βαθμό [0: καθόλου και 9: εξαιρετική]. Κάποια λήμματα (όσα αποτυπώνουν θετικές συναισθηματικές αντιδράσεις) έχουν ανεστραμμένη βαθμολόγηση προκειμένου να αποφευχθεί το μεροληπτικό σφάλμα απόκρισης (response bias). Υψηλότερες βαθμολογίες υποδηλώνουν περισσότερη προκατάληψη (εύρος απαντήσεων 0-108). Η κλίμακα έχει καλές ψυχομετρικές ιδιότητες (Schweitzer et al., 2007; Stephan et al., 1998).

2. Κλίμακα Ρεαλιστικής και Συμβολικής Απειλής (Stephan et al., 1999)

Η κάθε κλίμακα περιλαμβάνει 7 λήμματα που εκτιμούν τον βαθμό στον οποίο οι συμμετέχοντες αντιλαμβάνονται τους πρόσφυγες ως απειλή. Η κλίμακα ρεαλιστικής απειλής μετρά το αίσθημα άγχους που συνοδεύει την αντίληψη των προσφύγων ως απειλή για τη σωματική ακεραιότητα, τα υλικά και προνομιακά συμφέροντα των ατόμων της ενδο-ομάδας. Αντίθετα, τα 7 λήμματα της συμβολικής απειλής αποτυπώνουν την αίσθηση κινδύνου που προκύπτει από τις αντιλαμβανόμενες διαφορές ανάμεσα στους πρόσφυγες και τους συμμετέχοντες ως προς τις αξίες, την κουλτούρα, τα ήθη και τα έθιμά τους. Οι απαντήσεις και στις δύο κλίμακες ακολουθούν δεκαβάθμια κλίμακα τύπου Likert, που εκφρά-

ζει συμφωνία/διαφωνία, και κυμαίνονται από το 1 (διαφωνώ εντελώς) έως το 10 (συμφωνώ εντελώς). Ορισμένα λήμματα έχουν ανεστραμμένη βαθμολόγηση προς αποφυγή μεροληπτικού σφάλματος. Ολοένα και μεγαλύτερες συνολικές βαθμολογίες εκφράζουν υψηλότερα επίπεδα αντιλαμβανόμενης απειλής [εύρος απαντήσεων 7-70 για κάθε κλίμακα]. Η κλίμακα έχει επιδείξει καλές ψυχομετρικές ιδιότητες (Schweitzer et al., 2005; Stephan et al., 1999).

Οι κλίμακες των Προκατειλημμένων Στάσεων και της Ρεαλιστικής και Συμβολικής Απειλής χρησιμοποιήθηκαν δύο φορές (within-sample design). Την πρώτη φορά αποτύπωσαν τον βαθμό της προκατάληψης και ρεαλιστικής και συμβολικής απειλής αναφορικά με τους Ουκρανούς πρόσφυγες και τη δεύτερη σε σχέση με τους μη-Ουκρανούς. Το μισό δείγμα πρώτα ερωτήθηκε για τους Ουκρανούς και ύστερα για τους μη-Ουκρανούς, ενώ το άλλο μισό το αντίστροφο (counter-balancing technique) προκειμένου να μην επηρεαστεί η εγκυρότητα των απαντήσεων από τη διπλή χορήγηση των κλιμάκων στη μελέτη.

3. Δείκτης Διαπροσωπικής Ανταπόκρισης (Interpersonal Reactivity Index, Davis, 1980)

Η κλίμακα αποτελεί το πιο διαδεδομένο εργαλείο για την καταγραφή της ενσυναίσθησης, κυρίως λόγω της συντομίας και της πολυδιάστατης θεώρησης της ενσυναίσθησης που αποτυπώνει (Pulos et al. 2004). Περιλαμβάνει 28 λήμματα, τα οποία βαθμολογούνται σε πενταβάθμια κλίμακα τύπου Likert [0 = δεν με περιγράφει καθόλου και 4 = με περιγράφει πολύ καλά]. Η κλίμακα περιλαμβάνει 4 υποκλίμακες: (i) τη Γνωστική Ενσυναίσθηση (Perspective Taking), τον βαθμό, δηλαδή, στον οποίο ο συμμετέχων μπορεί αυθόρμητα να κατανοήσει μια συνθήκη από την οπτική γωνία του άλλου, (ii) τη Θυμική Ενσυναίσθηση/Εγνοια (Empathic Concern), τον βαθμό, δηλαδή, στον οποίο ο συμμετέχων νιώθει συμπάθεια και έγνοια για τις κακοτυχίες του άλλου (αποτελεί μια πτυχή της ενσυναίσθησης που είναι στραμμένη προς τους άλλους), (iii) τη Φαντασία (Fantasy), τον βαθμό, δηλαδή, που το άτομο μπορεί να ταυτιστεί με πρόσωπα σε λογοτεχνικά έργα και ταινίες, και (iv) την Προσωπική Δυσφορία (Personal Distress), τον βαθμό στον οποίο το άτομο νιώθει άβολα και άγχος σε έντονες διαπροσωπικές αλληλεπιδράσεις (αποτελεί, δηλαδή, μια πτυχή που είναι στραμμένη προς τον εαυτό). Για κάθε υποκλίμακα, υπολογίζεται ένα σκορ, όπου μεγαλύτερες τιμές υποδηλώνουν μεγαλύτερη γνωστική, θυμική ενσυναίσθηση και φαντασία αλλά και μεγαλύτερη προσωπική δυσφορία [εύρος τιμών 0-28 για κάθε υποκλίμακα]. Επο-

μένως, δεν υπολογίζεται σκορ συνολικής ενσυναίσθησης, σε συμφωνία και με διεθνείς μελέτες (De Corte et al., 2007; Santamaría García et al., 2017).

4. Ερωτηματολόγιο Θεμελιακών Παραδοχών/Ηθικών Θεωρήσεων (Moral Foundations Questionnaire, Graham et al., 2011)

Η κλίμακα αποτυπώνει τον βαθμό στον οποίο τα άτομα δίνουν προτεραιότητα στα 5 ηθικά θεμέλια όταν καλούνται να λάβουν μια απόφαση με ηθική χροιά. Η σύντομη μορφή της κλίμακας, περιλαμβάνει 22 λήμματα, με τα 20 εξ αυτών να λαμβάνονται υπόψη στη βαθμολόγηση, καθώς υπάρχουν και δύο ερωτήσεις ελέγχου, προκειμένου να ανιχνεύονται όσοι απαντούν τυχαία ή μη προσεκτικά. Τα λήμματα χωρίζονται σε δύο τμήματα. Στο πρώτο τμήμα, οι συμμετέχοντες υποδεικνύουν πόσο σημαντικά είναι για αυτούς διάφορα ζητήματα, όταν καλούνται να λάβουν μια απόφαση ηθικής (moral decision) (π.χ. το αν κάποιος έκανε κάτι αηδιαστικό). Οι απαντήσεις σε αυτό το τμήμα ακολουθούν πενταβάθμια κλίμακα τύπου Likert [1 = δεν το λαμβάνω καθόλου υπόψη μου και 5 = το λαμβάνω απόλυτα υπόψη μου]. Στο δεύτερο τμήμα, οι συμμετέχοντες υποδεικνύουν τον βαθμό συμφωνίας τους σε μια σειρά από δηλώσεις ηθικής (π.χ. «είμαι περήφανος για την ιστορία της χώρας μου»). Οι απαντήσεις σε αυτό το τμήμα ακολουθούν πενταβάθμια κλίμακα τύπου Likert [1 = διαφωνώ πλήρως και 5 = συμφωνώ πλήρως]. Το άθροισμα των αντίστοιχων λημμάτων (4 για κάθε ηθική βάση) δίνει το συνολικό σκορ της κάθε ηθικής βάσης. Η κλίμακα έχει επαρκείς ψυχομετρικές ιδιότητες (Metayer & Pahlavan, 2014), ωστόσο, αρκετοί ερευνητές προτιμούν τον συνδυασμό των ηθικών βάσεων στη διάκριση «εξατομικευμένα» θεμέλια και «συνδετικά» θεμέλια (Alper & Yilmaz, 2020; Barnett et al., 2018; Malka et al., 2016)

5. Ερωτηματολόγιο Philadelphia Mindfulness Scale (PHMLS, Cardaciotto et al., 2008)

Η κλίμακα έχει υιοθετήσει τον ορισμό της ενσυνειδητότητας των Bishop et al. (2004), όπου η ενσυνειδητότητα αποτελεί την τάση ενός ατόμου να έχει υψηλή επίγνωση των εσωτερικών και εξωτερικών του εμπειριών σε ένα πλαίσιο αποδοχής και μη επικριτικής στάσης απέναντι στις εμπειρίες αυτές. Αναπτύχθηκε από τους Cardaciotto et al. (2008) προκειμένου να αποτυπώσει την καθημερινή ενσυνειδητότητα, της οποίας θεωρεί ότι τα επίπεδα είναι σχετικά σταθερά ανάμεσα στις καταστάσεις (η ενσυνειδητότητα ως στοιχείο ενσωματωμένο στην προσωπικότητα).

Αποτελείται από 20 λήμματα, τα οποία βαθμολογούνται σε πενταβάθμια κλίμακα τύπου Likert, με την τιμή 1 να υποδηλώνει το ποτέ και την τιμή 5 το πολύ συχνά. Η κλίμακα περιλαμβάνει δύο υπο-κλίμακες, την επίγνωση (awareness) και την αποδοχή (acceptance). Η επίγνωση ορίζεται ως η συνεχής (αυτό)παρακολούθηση των σκέψεων, των συναισθημάτων, των αντιλήψεων και των σωματικών ερεθισμάτων στο «εδώ και τώρα». Αντίθετα, η αποδοχή χαρακτηρίζεται από την οπτική γωνία που υιοθετεί το άτομο απέναντι στα γεγονότα, χωρίς να τα ερμηνεύει, να τα επεξηγεί, να τα αναμασά ή να τα καταπνίγει, αλλά να τα αποδέχεται όπως είναι στο «εδώ και τώρα». Οι συγγραφείς θεωρούν ότι οι δύο αυτές πτυχές της ενσυνειδητότητας είναι ανεξάρτητες και αλληλένδετες, γι' αυτό και η κλίμακα δεν έχει συνολικό σκορ, αλλά υπάρχουν δύο σκορ της κάθε υποκλίμακας [εύρος τιμών 10-50 για κάθε μία]. Η κλίμακα έχει επιδείξει πολύ καλές ψυχομετρικές ιδιότητες (Cardaciotto et al., 2008; Morgan et al., 2020).

6. Πολιτική Ιδεολογία

Εκτιμήθηκε με την ερώτηση «Σε μία κλίμακα από το 1-100, πώς θα περιγράφατε τις πολιτικές σας πεποιθήσεις, με το 1 να εκφράζει το αριστερό άκρο και το 100 το δεξί άκρο;».

7. Θρησκευτικότητα

Εκτιμήθηκε με την ερώτηση «Σε μία κλίμακα από το 0-20 πόσο θρησκευόμενο θεωρείτε τον εαυτό σας, με το 0 να εκφράζει καθόλου και το 20 απόλυτα;».

8. Brief Social Desirability Scale (Haghighat, 2007)

Σύντομη κλίμακα, η οποία αποτυπώνει την τάση των ατόμων να δίνουν τις κοινωνικά επιθυμητές απαντήσεις σε έρευνες στάσεων, μειώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την εγκυρότητα των μελετών αυτών. Περιλαμβάνει 4 λήμματα, τα οποία βαθμολογούνται με ναι ή όχι (1-0). Η συνολική βαθμολογία υποδηλώνει ολόένα και μεγαλύτερη τάση να δίνει κανείς τις κοινωνικά επιθυμητές απαντήσεις [εύρος συνολικού σκορ 0-4].

Επίσης, συλλέχθηκαν στοιχεία αναφορικά με τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος (φύλο, ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, παρουσία ανήλικων παιδιών, μηνιαίο ατομικό εισόδημα και εκπαιδευτικό επίπεδο), καθώς και με την προσωπική τους εμπειρία με τους πρόσφυγες.

Πριν την έναρξη της μελέτης, το ερωτηματολόγιο χορηγήθηκε σε 30

άτομα του γενικού πληθυσμού, τα οποία είχαν διαφορετικές ηλικίες και εκπαιδευτικό επίπεδο, προκειμένου να ελεγχθεί η διάρκεια, η σαφήνεια και η αναγνωσιμότητά του.

Η συλλογή των στοιχείων υλοποιήθηκε τον Ιούλιο του 2022 μέσω δομημένης τηλεφωνικής συνέντευξης, διάρκειας 20-30 λεπτών, από εταιρεία δημοσκοπήσεων που εξειδικεύεται σε τέτοιες μελέτες, με τη στενή συνεργασία στελεχών της επιστημονικής ομάδας.

Διαδικασία

Η μελέτη έλαβε έγκριση από την Επιτροπή Ηθικής & Δεοντολογίας του Ινστιτούτου Πολιτικής Υγείας. Δείγμα ευκολίας 30 ατόμων έλαβε μέρος στην πιλοτική διερεύνηση του εργαλείου, η οποία οδήγησε σε αλλαγές του, προκειμένου να γίνει πιο σύντομο και πιο κατανοητό. Στη συνέχεια, πραγματοποιήθηκε επαφή του επιστημονικού προσωπικού με την εταιρεία δημοσκοπήσεων που θα αναλάμβανε τη συλλογή των στοιχείων και ακολούθησε εκπαίδευση του προσωπικού (συνεντευκτών) στη διενέργεια της συνέντευξης. Η συνέντευξη παρουσιάστηκε στους συμμετέχοντες ως μια μελέτη της Α' Ψυχιατρικής Κλινικής του Πανεπιστημίου Αθηνών με την υποστήριξη της Περιφέρειας Αττικής σχετικά με τον πόλεμο στην Ουκρανία, τους πρόσφυγες και άλλα παρεμφερή ζητήματα. Ειδικότερα, οι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν για την ανωνυμία και την εμπιστευτικότητα των απαντήσεών τους και για το γεγονός ότι μπορούσαν να σταματήσουν τη συνέντευξη οποιαδήποτε στιγμή το επιθυμούσαν. Υπογραμμίστηκε η ανάγκη αυθόρμητων και ειλικρινών απαντήσεων, καθώς τα αποτελέσματα της μελέτης θα καθοδηγήσουν τον σχεδιασμό σχετικών παρεμβάσεων. Τέλος, για τον όρο πρόσφυγας που χρησιμοποιείται στη μελέτη, τους δόθηκε ο ορισμός (όπως ορίζεται σε όλη τη μελέτη, βλ. Box) και τους επισημάνθηκε πως άλλες ερωτήσεις αφορούν στους Ουκρανούς και άλλες στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες. Η συλλογή των στοιχείων υποστηρίχθηκε από τη μέθοδο CATI (computer assisted telephone interviewing).

Αποτελέσματα - Συζήτηση

Χαρακτηριστικά του δείγματος

Αναφορικά με τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος, παρουσιάζονται αναλυτικά στον Πίνακα 1.

Πίνακας 1. Κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος

Κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά	Συχνότητα N (%)
Φύλο Ανδρες Γυναίκες	536 (51,6%) 502 (48,4%)
Ηλικία 18 – 24 ετών 25 – 34 ετών 35 – 44 ετών 45 – 54 ετών 55 – 64 ετών 65 ετών και άνω	80 (7,7%) 172 (16,6%) 220 (21,2%) 231 (22,3%) 182 (17,5%) 153 (14,7%)
Οικογενειακή κατάσταση Άγαμος Έγγαμος/Συζεί Διαζευγμένος Χήρος	344 (33,5%) 568 (55,4%) 76 (7,4%) 38 (3,7%)
Ανήλικα παιδιά Όχι Ναι	780 (75,1%) 258 (24,9%)
Εκπαιδευτικό επίπεδο Απόφοιτος Δημοτικού ή χαμηλότερα Απόφοιτος Γυμνασίου Απόφοιτος Λυκείου Απόφοιτος ΙΕΚ Απόφοιτος ΑΕΙ/ΤΕΙ Μεταπτυχιακές σπουδές	36 (3,5%) 46 (4,4%) 240 (23,2%) 92 (8,9%) 392 (37,9%) 229 (22,1%)
Επαγγελματική κατάσταση Εργαζόμενος Άνεργος Οικονομικά ανενεργός	649 (65,3%) 75 (7,5%) 270 (27,2%)
Μηνιαίο ατομικό εισόδημα 0 – 400 ευρώ 401 – 800 ευρώ 801 – 1000 ευρώ 1001 – 1200 ευρώ 1201 – 2000 ευρώ 2001 ευρώ και άνω	137 (15,5%) 200 (22,6%) 148 (16,7%) 136 (15,4%) 167 (18,9%) 96 (10,9%)

Αποτύπωση/Περιγραφή των Στάσεων

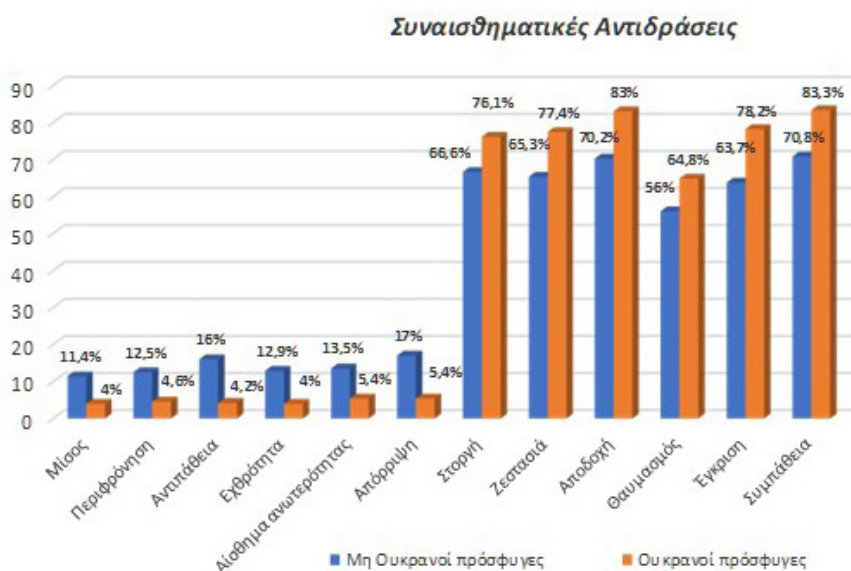
Η μελέτη κατέγραψε τις συναισθηματικές αντιδράσεις των Ελλήνων απέναντι στους μη Ουκρανούς και τους Ουκρανούς πρόσφυγες μέσω της

κλίμακας των Προκατειλημμένων Στάσεων (Prejudicial Attitude Survey, Stephan et al., 1998). Αξίζει να σημειωθεί ότι - ενώ τα στερεότυπα αφορούν σε νοτικές κατασκευές για τα μέλη μιας εξω-ομάδας - οι προκαταλήψεις περιλαμβάνουν τόσο μια νοτική συνιστώσα (επηρεάζονται δηλαδή από τα στερεότυπα) όσο και μια συναισθηματική (πώς νιώθει κανείς για την εξω-ομάδα). Η κλίμακα που χρησιμοποιήθηκε αποτυπώνει τόσο αρνητικά συναισθήματα για τους πρόσφυγες (μίσος, περιφρόνηση, αντιπάθεια, εχθρότητα, αίσθημα ανωτερότητας και απόρριψη) όσο και θετικά (στοργή, ζεστασιά, αποδοχή, θαυμασμός, έγκριση και συμπάθεια). Στο γράφημα που ακολουθεί παρουσιάζεται το ποσοστό του δείγματος που απάντησε πως βιώνει τα παρακάτω συναισθήματα απέναντι στους πρόσφυγες.

Όπως φαίνεται και στο παρακάτω γράφημα, οι στάσεις απέναντι στους Ουκρανούς πρόσφυγες είναι αισθητά καλύτερες από εκείνες απέναντι στους μη Ουκρανούς, είτε με χαμηλότερο ποσοστό του δείγματος να αναφέρει ότι βιώνει αρνητικά συναισθήματα είτε με υψηλότερο ποσοστό να βιώνει θετικά.

Σχετικά με τα αρνητικά συναισθήματα, απόρριψη και αντιπάθεια είναι οι κυριότερες αρνητικές συναισθηματικές αντιδράσεις απέναντι στους

Γράφημα 1. Συναισθηματικές αντιδράσεις (στάσεις) απέναντι σε Ουκρανούς και μη Ουκρανούς πρόσφυγες

πρόσφυγες, με τον **1 στους 6** συμμετέχοντες να αναφέρει ότι απορρίπτει συναισθηματικά τους πρόσφυγες (17%) και ότι τους αντιπαθεί (16%). Τα αντίστοιχα ποσοστά για τους Ουκρανούς πρόσφυγες είναι αισθητά χαμηλότερα, με τον **1 στους 20** να βιώνει τέτοια συναισθήματα (5,4% και 4% αντίστοιχα). Ενδιαφέρον προκαλεί πως ο **1 στους 9 Έλληνες** (11,4%) αναφέρει μίσος για τους πρόσφυγες, με τα αντίστοιχα ποσοστά για τους Ουκρανούς να ανέρχονται στον **1 στους 25** (4%). Ωστόσο, η πλειοψηφία του δείγματος δε χαρακτηρίζεται από αρνητικές στάσεις.

Όσον αφορά τα θετικά συναισθήματα, η πλειοψηφία του δείγματος αναφέρει ότι βιώνει θετικά συναισθήματα τόσο για τους Ουκρανούς όσο και για τους μη Ουκρανούς πρόσφυγες, με τα ποσοστά, εντούτοις, να είναι λίγο χαμηλότερα από αυτά που θα περίμενε κανείς βάσει των αποτελεσμάτων που αφορούν στα αρνητικά συναισθήματα.

Αξιολογώντας το γράφημα συνολικά, σχεδόν ο **1 στους 7 Έλληνες** βιώνει κάποιο αρνητικό συναίσθημα απέναντι στους πρόσφυγες, με αποτέλεσμα οι **6 στους 7** να μη βιώνουν αρνητικά συναισθήματα. Ωστόσο, την ίδια στιγμή, θετικά συναισθήματα βιώνουν οι **4 στους 7**, αφήνοντας σχεδόν **1-2 Έλληνες στους 7** με μία στάση ούτε θετική ούτε αρνητική. Είναι αυτή μια ουδέτερη στάση; Εκφράζει προβληματισμό, αμφιθυμία, αναποφασιστικότητα ή αδιαφορία; Όπως και να έχει, επιβεβαιώνει τη διαπίστωση ότι η απουσία αρνητικών στάσεων δεν ισοδυναμεί με την παρουσία θετικών και πως κάθε προσπάθεια κοινωνικής ενσωμάτωσης πρέπει να έχει διττό στόχο: την καταπολέμηση των αρνητικών στάσεων και την καλλιέργεια των θετικών. **Επομένως, είναι απαραίτητο να γίνει μία αναθεώρηση του στόχου των αποστιγματιστικών παρεμβάσεων: δεν αρκεί, δηλαδή, η διαμόρφωση μιας ανεκτικής κοινωνίας, αλλά η εγκαθίδρυση μιας συμπεριληπτικής (from tolerance to social inclusiveness).**

Επανερχόμενοι στα θετικά συναισθήματα, τα επικρατέστερα θετικά συναισθήματα είναι η συμπάθεια (70,8%) και η αποδοχή (70,2%) απέναντι στους πρόσφυγες, με **7 στους 10 Έλληνες** να αναφέρουν πως βιώνουν τέτοια συναισθήματα απέναντί τους. Παρόμοια αποτελέσματα παρατηρούνται και σε σχέση με τους Ουκρανούς πρόσφυγες (83,3% και 83% αντίστοιχα), με τους **8 στους 10 Έλληνες** να αναφέρουν αισθήματα αποδοχής και συμπάθειας. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο θαυμασμός είναι το θετικό εκείνο συναίσθημα που δυσκολεύονται περισσότερο να βιώσουν οι Έλληνες απέναντι στους πρόσφυγες, Ουκρανούς και μη.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία, ένας από τους ισχυρότερους προσδιοριστικούς παράγοντες των στάσεων είναι ο βαθμός στον οποίο το άτομο νιώθει να απειλείται από τα μέλη της στιγ-

ματισμένης ομάδας. Σύμφωνα με τη Θεωρία της Διομαδικής Απειλής (και του συνακόλουθου διομαδικού άγχους που μπορεί να εγείρει), τα μέλη μιας ενδο-ομάδας θεωρούν πως μια εξω-ομάδα απειλεί τη δύναμη, τους πόρους και την ασφάλειά τους (ρεαλιστική απειλή) ή τις αξίες, τα ήθη και τα έθιμα (συμβολική απειλή).

Εστιάζοντας στους Ουκρανούς και μη Ουκρανούς πρόσφυγες, οι συμμετέχοντες στην παρούσα έρευνα ρωτήθηκαν για την αντιλαμβανόμενη ρεαλιστική και συμβολική απειλή που βιώνουν εξαιτίας των προσφύγων.

Όπως μπορεί να διακρίνει κανείς στον Πίνακα 2, σχεδόν ο **1 στους 2 Έλληνες** συμφωνεί με την πεποίθηση ότι οι πρόσφυγες έχουν αυξήσει τη φορολογική επιβάρυνση των Ελλήνων (50,4%) και ότι αντλούν από την Ελλάδα περισσότερα απ' όσα συνεισφέρουν (55,8%). Αν και η πλειοψηφία συμφωνεί με τα ίσα δικαιώματα για τους πρόσφυγες, ωστόσο ο **1 στους 4 δεν συμφωνεί** με τα ίσα δικαιώματα στον τομέα της υγειονομικής περίθαλψης ούτε ότι πρέπει τα παιδιά των προσφύγων να έχουν τα ίδια δικαιώματα με εκείνα των Ελλήνων. Το ποσοστό διαφωνίας αυξάνεται αισθητά και **φτάνει το 40%**, όταν οι συμμετέχοντες ερωτήθηκαν για ίσα δικαιώμα-

Πίνακας 2. Βαθμός συμφωνίας/διαφωνίας με ερωτήματα που αποτυπώνουν την αντιλαμβανόμενη ρεαλιστική απειλή από τους πρόσφυγες

	Συμφωνία (%)	Διαφωνία (%)
Οι πρόσφυγες αντλούν από την Ελλάδα περισσότερα απ' όσα συνεισφέρουν	55,8%	44,2%
Τα παιδιά των προσφύγων θα πρέπει να έχουν τα ίδια δικαιώματα να παρευρίσκονται σε δημόσια σχολεία στην Ελλάδα όπως κάνουν τα παιδιά των Ελλήνων	75,2%	24,8%
Οι πρόσφυγες έχουν αυξήσει τη φορολογική επιβάρυνση των Ελλήνων	50,4%	49,6%
Οι πρόσφυγες δεν εκτοπίζουν τους Έλληνες εργαζόμενους από την εργασία τους	62,5%	37,5%
Οι πρόσφυγες πρέπει να δικαιούνται τα ίδια οφέλη υγειονομικής περίθαλψης με εκείνα που λαμβάνουν οι Έλληνες	72,5%	27,5%
Η ποιότητα των κοινωνικών υπηρεσιών που παρέχεται στους Έλληνες έχει παραμείνει η ίδια, παρά τις εισροές των προσφύγων στην Ελλάδα	62,3%	37,7%
Οι πρόσφυγες δικαιούνται επιδοτούμενες κατοικίες ή επιδοτούμενες παροχές από επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας (νερό, ηλεκτρική ενέργεια) όσο και οι Έλληνες χαμηλότερων εισοδημάτων	61,5%	38,5%

τα οικονομικής βοήθειας (επιδοτούμενες κατοικίες ή παροχές) αντίστοιχα με εκείνα των Ελλήνων από χαμηλά κοινωνικο-οικονομικά στρώματα.

Ως προς τη συμβολική απειλή (Πίνακας 3), οι **4 στους 5 Έλληνες** θεωρούν ότι οι πρόσφυγες πρέπει να μάθουν να συμμορφώνονται με τους κανονισμούς και τις νόρμες της Ελληνικής κοινωνίας ευθύς εξαρχής, ενώ οι 2 στους 3 θεωρούν πως είναι υποχρεωμένοι να αποδέχονται τον τρόπο ζωής της Ελλάδος. Η πλειοψηφία του δείγματος θεωρεί ότι οι Έλληνες και οι πρόσφυγες είναι ασύμβατοι ως προς τις αξίες και τις πεποιθήσεις τους για κοινωνικά, θρησκευτικά και οικογενειακά ζητήματα, ενώ οι **2 στους 5** δηλώνουν πως υπονομεύουν τον ελληνικό πολιτισμό!

Συνεπώς, ενώ η πλειοψηφία του δείγματος δεν αναφέρει ευθέως αρνητικές στάσεις απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες, η εικόνα των απαντήσεων στα ερωτήματα της ρεαλιστικής και συμβολικής απειλής αποκαλύπτουν πως ίσως οι στάσεις του ελληνικού πληθυσμού είναι αρνητικότερες από αυτές που αποτυπώνει το αντίστοιχο ερωτηματολόγιο. Η πλειοψηφία του δείγματος βρέθηκε να πιστεύει πως οι πρόσφυγες αντλούν περισσότερα από την Ελλάδα απ' όσα προσφέρουν, πως αυξάνουν τη

Πίνακας 3. Βαθμός συμφωνίας/διαφωνίας με ερωτήματα που αποτυπώνουν την αντιλαμβανόμενη συμβολική απειλή από τους πρόσφυγες

	Συμφωνία (%)	Διαφωνία (%)
Οι πρόσφυγες πρέπει να μάθουν να συμμορφώνονται με τους κανονισμούς και τις νόρμες της Ελληνικής κοινωνίας το συντομότερο μετά την άφιξή τους	82,7%	17,3%
Η είσοδος των προσφύγων στην Ελλάδα υπονομεύει τον ελληνικό πολιτισμό	40,2%	59,8%
Οι αξίες και οι πεποιθήσεις των προσφύγων σχετικά με την εργασία είναι βασικά αρκετά παρόμοιες με εκείνες των Ελλήνων	56,9%	43,1%
Οι αξίες και οι πεποιθήσεις των προσφύγων σχετικά με τα ηθικά και θρησκευτικά ζητήματα δεν είναι συμβατές με τις πεποιθήσεις και τις αξίες των περισσότερων Ελλήνων	64,4%	35,6%
Οι αξίες και οι πεποιθήσεις των προσφύγων σχετικά με τα οικογενειακά ζητήματα και την κοινωνικοποίηση των παιδιών είναι βασικά αρκετά παρόμοιες με εκείνες των Ελλήνων	48,3%	51,7%
Οι αξίες και οι πεποιθήσεις των προσφύγων σχετικά με τις κοινωνικές σχέσεις δεν είναι συμβατές με τις πεποιθήσεις και τις αξίες των περισσότερων Ελλήνων	61,2%	38,8%
Οι πρόσφυγες δεν πρέπει να είναι υποχρεωμένοι να αποδέχονται τον τρόπο ζωής στην Ελλάδα	31,3%	68,7%

φορολογική επιβάρυνση των Ελλήνων, πως πρέπει να συμμορφώνονται με την κουλτούρα της ελληνικής κοινωνίας ευθύς εξαρχής και πως είναι υποχρεωμένοι να αποδέχονται τον τρόπο ζωής των Ελλήνων. Αν και η πλειοψηφία αναγνωρίζει ίσα δικαιώματα στην παιδεία και την υγειονομική περίθαλψη, οι στάσεις γίνονται λιγότερες θετικές στα δικαιώματα που άπτονται της εργασίας και των κοινωνικών-προνοιακών παροχών. Ταυτόχρονα, οι περισσότεροι συμμετέχοντες εστιάζουν και στην ασυμβατότητα των δύο πληθυσμών ως προς ηθικά, θρησκευτικά, οικογενειακά και κοινωνικά ζητήματα.

Σε σχέση με τα περιγραφικά αποτελέσματα για το αίσθημα ρεαλιστικής και συμβολικής απειλής που εγείρουν οι Ουκρανοί πρόσφυγες, όπως φαίνεται και στον Πίνακα 4, **σχεδόν ο 1 στους 2 Έλληνες** συμφωνεί με την πεποίθηση ότι οι Ουκρανοί πρόσφυγες αντλούν από την Ελλάδα περισσότερα απ' όσα συνεισφέρουν (45,5%) και ότι έχουν αυξήσει τη φορολογική επιβάρυνση των Ελλήνων (44,5%). Παρόλα αυτά, η **πλειοψηφία των Ελλήνων** θεωρεί ότι τα παιδιά των Ουκρανών προσφύγων πρέπει να έχουν τα ίδια δικαιώματα στην εκπαίδευση (**78,6%**) και τα ίδια οφέλη

Πίνακας 4. Βαθμός συμφωνίας/διαφωνίας με ερωτήματα που αποτυπώνουν την αντιλαμβανόμενη νη ρεαλιστική απειλή από τους Ουκρανούς πρόσφυγες

	Συμφωνία (%)	Διαφωνία (%)
Οι Ουκρανοί πρόσφυγες αντλούν από την Ελλάδα περισσότερα απ' όσα συνεισφέρουν	45,5%	54,5%
Τα παιδιά των Ουκρανών προσφύγων θα πρέπει να έχουν τα ίδια δικαιώματα να παρευρίσκονται σε δημόσια σχολεία στην Ελλάδα όπως κάνουν τα παιδιά των Ελλήνων	78,6%	21,4%
Οι Ουκρανοί πρόσφυγες έχουν αυξήσει τη φορολογική επιβάρυνση των Ελλήνων	44,5%	55,5%
Οι Ουκρανοί πρόσφυγες δεν εκτοπίζουν τους Έλληνες εργαζόμενους από την εργασία τους	69%	31%
Οι Ουκρανοί πρόσφυγες πρέπει να δικαιούνται τα ίδια οφέλη υγειονομικής περίθαλψης με εκείνα που λαμβάνουν οι Έλληνες	75,2%	24,8%
Η ποιότητα των κοινωνικών υπηρεσιών που παρέχεται στους Έλληνες έχει παραμείνει η ίδια, παρά τις εισροές των Ουκρανών προσφύγων στην Ελλάδα	74,6%	25,4%
Οι Ουκρανοί πρόσφυγες δικαιούνται επιδοτούμενες κατοικίες ή επιδοτούμενες παροχές από επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας (νερό, ηλεκτρική ενέργεια) όσο και οι Έλληνες χαμηλότερων εισοδημάτων	68,8%	32,1%

υγειονομικής περίθαλψης **(75,2%)**. Επίσης, οι **7 στους 10 Έλληνες** θεωρούν πως οι Ουκρανοί πρόσφυγες δεν εκτοπίζουν τους Έλληνες από την εργασία τους (69%), η ποιότητα των κοινωνικών υπηρεσιών έχει παραμείνει ανεπηρέαστη από την εισροή των Ουκρανών προσφύγων (74,6%) και οι Ουκρανοί πρόσφυγες δικαιούνται επιδοτούμενες κατοικίες ή παροχές αντίστοιχες με εκείνες των Ελλήνων από χαμηλά κοινωνικο-οικονομικά στρώματα.

Ως προς τη συμβολική απειλή (Πίνακας 5), που σύμφωνα με διάφορους ερευνητές αποτελεί το σημείο διαφοροποίησης των στάσεων των Ευρωπαίων πολιτών απέναντι στους Ουκρανούς και μη Ουκρανούς πρόσφυγες (De Coninck, 2022), εξίσου υψηλό είναι το ποσοστό των Ελλήνων **(οι 8 στους 10)** που πιστεύει ότι οι Ουκρανοί πρόσφυγες πρέπει να μάθουν να συμμορφώνονται με τις νόρμες της ελληνικής κοινωνίας ευθύς εξαρχής, ενώ ο **1 στους 4** πιστεύει ότι υπονομεύουν τον ελληνικό πολιτισμό. Σχεδόν οι **7 στους 10 Έλληνες** βρίσκουν συμβατές τις αξίες που αφορούν

Πίνακας 5. Βαθμός συμφωνίας/διαφωνίας με ερωτήματα που αποτυπώνουν την αντιλαμβανόμενη συμβολική απειλή από τους Ουκρανούς πρόσφυγες

	Συμφωνία (%)	Διαφωνία (%)
Οι Ουκρανοί πρόσφυγες πρέπει να μάθουν να συμμορφώνονται με τους κανονισμούς και τις νόρμες της Ελληνικής κοινωνίας το συντομότερο μετά την άφιξή τους	82,1%	17,9%
Η είσοδος των Ουκρανών προσφύγων στην Ελλάδα υπονομεύει τον ελληνικό πολιτισμό	26,4%	73,6%
Οι αξίες και οι πεποιθήσεις των Ουκρανών προσφύγων σχετικά με την εργασία είναι βασικά αρκετά παρόμοιες με εκείνες των Ελλήνων	74,9%	25,1%
Οι αξίες και οι πεποιθήσεις των Ουκρανών προσφύγων σχετικά με τα ηθικά και θρησκευτικά ζητήματα δεν είναι συμβατές με τις πεποιθήσεις και τις αξίες των περισσότερων Ελλήνων	38,6%	61,4%
Οι αξίες και οι πεποιθήσεις των Ουκρανών προσφύγων σχετικά με τα οικογενειακά ζητήματα και την κοινωνικοποίηση των παιδιών είναι βασικά αρκετά παρόμοιες με εκείνες των Ελλήνων	71,5%	28,5%
Οι αξίες και οι πεποιθήσεις των Ουκρανών προσφύγων σχετικά με τις κοινωνικές σχέσεις δεν είναι συμβατές με τις πεποιθήσεις και τις αξίες των περισσότερων Ελλήνων	35,1%	64,9%
Οι Ουκρανοί πρόσφυγες δεν πρέπει να είναι υποχρεωμένοι να αποδέχονται τον τρόπο ζωής στην Ελλάδα	33%	67%

στην εργασία και σε οικογενειακά ζητήματα με εκείνες των Ουκρανών προσφύγων (74,9% και 71,5% αντίστοιχα), ενώ το ποσοστό συμφωνίας μειώνεται ελαφρώς (οι **6 στους 10 Έλληνες** συμφωνούν) με τη συμβατότητα σε ηθικά, θρησκευτικά ζητήματα και κοινωνικές σχέσεις. Τέλος, σε αντίστοιχα ποσοστά με εκείνα για τους μη Ουκρανούς πρόσφυγες, μόνο ο **1 στους 3 Έλληνες** πιστεύει ότι οι Ουκρανοί πρόσφυγες δεν πρέπει να είναι υποχρεωμένοι να αποδέχονται τον τρόπο ζωής στην Ελλάδα.

Συμπερασματικά, φαίνεται πως η αντιλαμβανόμενη ρεαλιστική και συμβολική απειλή από τους Ουκρανούς πρόσφυγες είναι μικρότερη συγκριτικά με τους μη Ουκρανούς. Αν και τα πεδία όπου το δείγμα βρέθηκε να είναι αρνητικά διακείμενο απέναντι στους ξένους είναι παρόμοια για τους Ουκρανούς και μη Ουκρανούς πρόσφυγες (π.χ. στο ότι αντλούν περισσότερα απ' όσα προσφέρουν, στην αύξηση της φορολογικής επιβάρυνσης, στο ότι πρέπει να συμμορφώνονται ευθύς εξαρχής με τις νόρμες της ελληνικής κοινωνίας, ότι είναι υποχρεωμένοι να αποδέχονται τον τρόπο ζωής κ.τ.λ.), παρ' όλα αυτά είναι σε μικρότερο βαθμό για τους Ουκρανούς. Ταυτόχρονα, ο ελληνικός πληθυσμός εμφανίζεται πιο γενναιόδωρος αναφορικά με τα ίσα δικαιώματα με τους Ουκρανούς και εντοπίζει μεγαλύτερη συμβατότητα στα ήθη και τις αξίες με εκείνους. Παρ' όλα αυτά, αν και το αίσθημα συμβολικής απειλής φαίνεται να είναι μικρότερο σε σχέση με τους Ουκρανούς πρόσφυγες απ' ό,τι με τους μη Ουκρανούς, δεν μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι οι Ουκρανοί πρόσφυγες δεν ενεργοποιούν επίσης το αίσθημα συμβολικής απειλής. Τα ποσοστά του δείγματος που θεωρούν ότι πρέπει και οι Ουκρανοί πρόσφυγες να συμμορφωθούν με την ελληνική κουλτούρα και ότι είναι υποχρεωμένοι να αποδέχονται τον τρόπο ζωής των Ελλήνων, καθώς και το ποσοστό που συμφωνεί με το ότι υπονομεύουν τον ελληνικό πολιτισμό είναι αρκετά υψηλά και δείχνουν μια αδιαλλαξία, αν όχι αυταρχισμό, από πλευράς ελληνικού πληθυσμού στην ανοιχτή και δημιουργική αλληλεπίδραση με τους Ουκρανούς.

Επομένως, η ελληνική κοινωνία φαίνεται πιο ανεκτική απέναντι στους Ουκρανούς από τους μη Ουκρανούς πρόσφυγες, αλλά σε καμία περίπτωση δεν φαίνεται να είναι ανοιχτή σε μια δημιουργική αλληλεπίδραση και ουσιώδη συσχέτιση μαζί τους. Φαίνεται να αποδέχεται, δηλαδή, την κοινωνική ενσωμάτωση των Ουκρανών προσφύγων, με την προϋπόθεση ότι θα συμπεριφέρονται, αν όχι συμμορφώνονται, σύμφωνα με τους κανόνες και τις νόρμες της ελληνικής κοινωνίας και κουλτούρας.

Και σε αυτό το προφίλ των απαντήσεων φαίνεται πως ο ελληνικός πληθυσμός είναι πιο προκατειλημμένος απέναντι στους πρόσφυγες (Ουκρανούς και μη) απ' όσο καταγράφει το αντίστοιχο ερωτηματολόγιο. Αναμ-

φίβολα, αυτό μπορεί να αποδοθεί στην τάση των ερωτηθέντων να δίνουν κοινωνικά επιθυμητές απαντήσεις και δικαιώνει κατ' αυτόν τον τρόπο τη μεθοδολογική απόφαση να συμπεριληφθεί κλίμακα που καταγράφει την τάση αυτή, προκειμένου να ελεγχθεί ως συγχυτικός παράγοντας.

Σύγκριση στάσεων, ρεαλιστικής και συμβολικής απειλής απέναντι σε μη Ουκρανούς και Ουκρανούς πρόσφυγες

Πέραν μιας πρώτης εικόνας, που προκύπτει από την έμμεση σύγκριση των περιγραφικών αποτελεσμάτων αναφορικά με τις στάσεις, τη ρεαλιστική και τη συμβολική απειλή απέναντι στους Ουκρανούς και μη Ουκρανούς πρόσφυγες, οι διαφορές αυτές εξετάσθηκαν και άμεσα μέσω του μη παραμετρικού κριτηρίου Wilcoxon Signed Rank test.

Όπως μπορεί να διακρίνει κανείς στον Πίνακα 6, οι διαφορές είναι

Πίνακας 6. Σύγκριση στάσεων, ρεαλιστικής και συμβολικής απειλής απέναντι σε Ουκρανούς και μη Ουκρανούς πρόσφυγες

Στάσεις	Μη Ουκρανοί πρόσφυγες Mean (sd)	Ουκρανοί πρόσφυγες Mean (sd)	p-value*
Μίσος [0-9]	1,08	0,45	0,000
Περιφρόνηση [0-9]	1,25	0,48	0,000
Αντιπάθεια [0-9]	1,5	0,49	0,000
Εχθρότητα	1,25	0,43	0,000
Αίσθημα ανωτερότητας	1,33	0,66	0,000
Απόρριψη	1,6	0,54	0,000
Στοργή	5,23	6,18	0,000
Ζεστασιά	5,15	6,20	0,000
Αποδοχή	5,73	6,76	0,000
Θαυμασμός	4,46	5,16	0,000
Έγκριση	5,20	6,43	0,000
Συμπάθεια	5,71	6,83	0,000
Συνολικό σκορ [0-108]	30,79 (29,49)	19,24 (20,24)	0,000
Ρεαλιστική απειλή [7-70]	31,62 (20,18)	27,98 (17,48)	0,000
Συμβολική απειλή [7-70]	43,27 (16,46)	35,08 (11,6)	0,000

* Μη-παραμετρικό κριτήριο Wilcoxon Signed Rank

στατιστικά σημαντικές, **επιβεβαιώνοντας την υπόθεση ότι οι στάσεις απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες είναι χειρότερες απ' ό,τι απέναντι στους Ουκρανούς**. Ενδιαφέρον, όμως, προκαλεί το εύρημα ότι ο ελληνικός πληθυσμός νιώθει μικρότερη ρεαλιστική απειλή από τους Ουκρανούς πρόσφυγες συγκριτικά με τους μη Ουκρανούς. Θα μπορούσε αυτό να αποτελεί αντανάκλαση ενός φόβου του ελληνικού πληθυσμού που αφορά στην απώλεια υλικών προνομίων εξαιτίας της συνεχούς και διαρκούς εισροής των μη Ουκρανών προσφύγων στη χώρα τα τελευταία χρόνια; Ή θα μπορούσε να υπολανθάνει ένας πιο άμεσος φόβος, αυτός της σωματικής ακεραιότητας και ασφάλειας, εξαιτίας μιας διαστρέβλωσης ότι οι πρόσφυγες δεν είναι στην ουσία πρόσφυγες, αλλά φανατισμένοι τρομοκράτες; Άλλωστε, βιβλιογραφικά τεκμηριώνεται πως σχεδόν ο 1 στους 2 Ευρωπαίους διατηρούν την αντίληψη ότι οι τρομοκράτες παριστάνουν τους πρόσφυγες για να εισέλθουν στη χώρα (IPSOS, 2016).

Προσδιοριστικοί παράγοντες των στάσεων

Διερευνώντας τους προγνωστικούς παράγοντες των στάσεων, πραγματοποιήθηκε ξεχωριστή ανάλυση για τους μη Ουκρανούς και τους Ουκρανούς πρόσφυγες. Και στα δύο μοντέλα πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης, όμως, εισήχθησαν ταυτόχρονα (μέθοδος ENTER) παρόμοιοι προγνωστικοί παράγοντες, σύμφωνα τόσο με υποδείξεις της βιβλιογραφίας (π.χ. Cowling et al., 2019) ως προς το ποιοι μπορεί να είναι αυτοί (βιβλιογραφικό κριτήριο) όσο και με την προϋπόθεση ότι κατά τη διενέργεια μονοπαραγοντικών αναλύσεων εντοπίστηκαν να έχουν στατιστικά σημαντική συσχέτιση με τις προκαταλήψεις (στατιστικό κριτήριο). Πριν από την υλοποίηση της πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης, διασφαλίστηκε ότι τηρούνται όλες οι προϋποθέσεις της ανάλυσης (π.χ. πολυσυγγραμμικότητα κ.τ.λ.).

Στο πρώτο μοντέλο πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης, με εξαρτημένη μεταβλητή τις στάσεις απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες, οι προγνωστικοί παράγοντες που εισήχθησαν ταυτόχρονα ήταν το φύλο, η ηλικιακή ομάδα, η παρουσία ανήλικων παιδιών, το εκπαιδευτικό επίπεδο, το μηνιαίο εισόδημα, η ρεαλιστική και συμβολική απειλή, η πολιτική ιδεολογία, η θρησκευτικότητα και η τάση να δίνει κανείς τις κοινωνικά επιθυμητές απαντήσεις. Το μοντέλο βρέθηκε να εξηγεί το 54,1% της συνολικής διακύμανσης των στάσεων απέναντι στους πρόσφυγες και ήταν στατιστικά σημαντικό: $F(10,400) = 49,33, p < 0,001$. Τα αποτελέσματα που προέκυψαν από αυτό, παρουσιάζονται αναλυτικά στον Πίνακα 7.

Πίνακας 7. Προγνωστικοί παράγοντες των στάσεων απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες

Μεταβλητή	B [95%CI]	β	t	p-value
Φύλο	-3,06 [-6,96 – 0,84]	-0,05	-1,54	0,124
Ηλικία	-2,51 [-3,93 – -1,01]	-0,13	-3,46	0,000
Ανήλικα παιδιά	-4,41 [-9,03 – 0,21]	-0,07	-1,88	0,06
Εκπαίδευση	1,54 [-0,03 – 3,1]	0,08	1,93	0,05
Εισόδημα	1,16 [-0,3 – 2,63]	0,06	1,57	0,12
Ρεαλιστική απειλή	0,51 [0,38 – 0,64]	0,37	7,77	0,000
Συμβολική απειλή	0,07 [-0,1 – 0,24]	0,04	0,84	0,404
Πολιτική ιδεολογία	2,3 [1,84 – 2,76]	0,43	9,85	0,000
Θρησκευτικότητα	-0,03 [-0,21 – 0,15]	-0,01	-0,32	0,75
Κοινωνικά επιθυμητές απαντήσεις	-0,45 [-2,69 – 1,79]	-0,01	-0,4	0,692

Όπως διαφαίνεται και στον παραπάνω πίνακα, **οι στατιστικά πολύ σημαντικοί προγνωστικοί παράγοντες των στάσεων απέναντι στους πρόσφυγες είναι η ηλικιακή ομάδα, η ρεαλιστική απειλή και η πολιτική ιδεολογία.** Το εκπαιδευτικό επίπεδο και η παρουσία ανήλικων παιδιών δε βρέθηκε οριακά να είναι στατιστικά σημαντικά. Πιο ειδικά, ο πιο ισχυρός προγνωστικός παράγοντας βρέθηκε να είναι η πολιτική ιδεολογία ($\beta = 0,43$), ακολουθεί η ρεαλιστική απειλή ($\beta = 0,37$) και η ηλικιακή ομάδα ($\beta = -0,13$). Αναφορικά με την κατεύθυνση των συσχετίσεων, όσο κινείται προς την άκρα δεξιά η αυτο-αναφερόμενη πολιτική ιδεολογία τόσο πιο αρνητικές οι στάσεις απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες. Ομοίως, όσο αυξάνεται το αίσθημα ρεαλιστικής απειλής τόσο αρνητικότερες και οι στάσεις. Αντίθετα και κατά πολύ ενδιαφέροντα τρόπο, όσο αυξάνεται η ηλικία μειώνονται οι αρνητικές στάσεις.

Συνεπώς, σε αντίθεση με τη διεθνή βιβλιογραφία, όπου οι πρεσβύτεροι έχουν τις πιο προκατειλημμένες στάσεις, ίσως εξαιτίας των συντηρητικών πεποιθήσεων (Cowling et al., 2019), στην παρούσα φάση οι νεότεροι είναι εκείνοι που τείνουν να είναι πιο προκατειλημμένοι. Η τρέχουσα πανδημία του κορωνοϊού έχει βρει τους νέους να δυσκολεύονται αισθητά σε ψυχολογικό επίπεδο, με διεθνείς αναφορές να μιλούν για μια σιωπηλή πανδημία ψυχικής υγείας που αφορά τα παιδιά, τους εφήβους και τους νέους (WHO, 2022), μειώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τα ψυχικά αποθέματά τους και μουδιάζοντας την όποια ικανότητα να είναι ανεκτικοί στη

διαφορετικότητα, ανοιχτοί, διαλλακτικοί και εύκαμπτοι. Επιπλέον, με την τρέχουσα πανδημία, ο κίνδυνος μιας δεύτερης εντεινόμενης οικονομικής κρίσης ελλοχεύει, αφήνοντας τους περισσότερους από αυτούς τους νέους μετέωρους σε σχέση με τις επαγγελματικές τους προοπτικές. Με δεδομένο αυτό το πλαίσιο, η προσφυγική κρίση και οι πρόσφυγες εμφανίζονται ως εμπόδια, αν όχι ως ανταγωνιστές, στην αγορά εργασίας ή σε οικονομικές διευκολύνσεις.

Η σημασία της άκρας δεξιάς αυτο-αναφερόμενης πολιτικής ιδεολογίας και της ρεαλιστικής απειλής στη διαμόρφωση προκαταλήψεων εις βάρος των προσφύγων είναι σε συμφωνία με τη διεθνή βιβλιογραφία (Cowling et al., 2019). Συγχρόνως, αξίζει να σημειωθεί ότι σε αντίθεση με τη διεθνή βιβλιογραφία και τα θεωρητικά μοντέλα των προκαταλήψεων (π.χ. Stephan et al., 2009) η συμβολική απειλή δε φαίνεται να παίζει τόσο ρόλο. Αν και, όπως φαίνεται από τα περιγραφικά αποτελέσματα, ο ελληνικός πληθυσμός θεωρεί πως οι πρόσφυγες αποτελούν συμβολική απειλή, παρ' όλα αυτά δεν επηρεάζει αυτό τις προκαταλήψεις εις βάρος τους.

Ως προς το μοντέλο των στάσεων απέναντι στους Ουκρανούς πρόσφυγες, οι προγνωστικοί παράγοντες που συμπεριελήφθησαν στο μοντέλο ήταν το φύλο, το εισόδημα, η πολιτική ιδεολογία, η θρησκευτικότητα, το φιλοευρωπαϊκό συναίσθημα, η ρεαλιστική και συμβολική απειλή και η τάση των ερωτηθέντων να δίνουν τις κοινωνικά επιθυμητές απαντήσεις. Το μοντέλο βρέθηκε να εξηγεί το 28,1% της διακύμανσης και ήταν στατιστικά σημαντικό: $F(8,420) = 20,48$, $p = 0,000$. Τα αποτελέσματα που προέκυψαν παρουσιάζονται αναλυτικά στον Πίνακα 8.

Όπως μπορεί να διακρίνει κανείς και στον πίνακα, οι παράγοντες που

Πίνακας 8. Προγνωστικοί παράγοντες των στάσεων απέναντι στους Ουκρανούς πρόσφυγες

Μεταβλητή	B [95%CI]	β	t	p-value
Φύλο	-3,99 [-7,28 - -0,7]	-0,1	-2,39	0,018
Εισόδημα	-1,11 [-2,12 - -0,11]	-0,09	-2,19	0,029
Πολιτική ιδεολογία	0,65 [0,32 - 0,98]	0,18	3,86	0,000
Θρησκευτικότητα	0,1 [-0,03 - 0,24]	0,07	1,5	0,133
Φιλοευρωπαϊκό συναίσθημα	-0,08 [-0,18 - 0,01]	-0,07	-1,73	0,084
Ρεαλιστική απειλή	0,21 [0,09 - 0,34]	0,19	3,28	0,001
Συμβολική απειλή	0,38 [0,2 - 0,56]	0,24	4,16	0,000
Κοινωνικά επιθυμητές απαντήσεις	-1,36 [-3,24 - 0,52]	-0,06	-1,43	0,155

παίζουν στατιστικά σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των στάσεων απέναντι στους Ουκρανούς πρόσφυγες είναι το φύλο (οι άνδρες έχουν πιο αρνητικές στάσεις), το εισόδημα (όσο αυξάνεται το εισόδημα, μειώνονται οι αρνητικές στάσεις), η αυτο-αναφερόμενη πολιτική ιδεολογία (όσο κινείται προς την άκρα δεξιά, τόσο αρνητικότερες γίνονται οι στάσεις), η ρεαλιστική και η συμβολική απειλή (όσο αυξάνεται το αίσθημα τόσο αρνητικότερες και οι στάσεις). Ανάμεσα στους προγνωστικούς αυτούς παράγοντες, ο πιο ισχυρός ήταν η συμβολική απειλή, ενώ ακολουθούν η ρεαλιστική απειλή και η πολιτική ιδεολογία, το φύλο και το εισόδημα. Οι άνδρες και τα άτομα με χαμηλό κοινωνικο-οικονομικό εισόδημα έχουν παραδοσιακά αρνητικότερες στάσεις απέναντι στις μειονότητες και στους μετανάστες. Όπως, επίσης, η σημασία των δυο ειδών της απειλής και της πολιτικής ιδεολογίας είναι τεκμηριωμένη από διεθνείς μελέτες (Cowling et al., 2019). Το ενδιαφέρον σημείο στα αποτελέσματα αυτά, όμως, είναι πως η συμβολική απειλή βρέθηκε να είναι σημαντικότερος παράγοντας από τη ρεαλιστική.

Αν κανείς εξετάσει τα δυο μοντέλα μαζί, κατανοεί ότι πράγματι οι προκαταλήψεις απέναντι στους Ουκρανούς και μη Ουκρανούς πρόσφυγες ίσως να μην διαφέρουν ως προς την «ποσότητα», τον βαθμό δηλαδή των προκαταλήψεων, όπως φαινόταν μέχρι πρότινος από τα περιγραφικά αποτελέσματα, αλλά ίσως να έχουν και κάποιες «ποιοτικές» διαφορές. Αναμφισβήτητα, η πολιτική ιδεολογία και η απειλή παίζουν ρόλο ως προς τις στάσεις απέναντι και στους δύο πληθυσμούς (αν και αξίζει να σημειωθεί ότι ο πληθυσμός των μη Ουκρανών προσφύγων έχει ανομοιογένεια, καθώς περιλαμβάνει πολλές εθνικές ομάδες, σε αντίθεση με των Ουκρανών που είναι ομοιογενέστερος), **παρά ταύτα, στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες η ρεαλιστική απειλή είναι πιο σημαντική (η συμβολική δε διατηρεί καν στατιστικά σημαντική συσχέτιση), ενώ στους Ουκρανούς πρόσφυγες, η συμβολική είναι ο βασικός μοχλός διαμόρφωσης προκαταλήψεων.**

Ενδέχεται οι προκαταλήψεις απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες να αφορούν περισσότερο concrete, απτά, πράγματα και πρώτου επιπέδου διεργασίας. Να θεωρούνται, με άλλα λόγια, από τους συμμετέχοντες πιο θεμελιωδώς διαφορετικοί απ' ό,τι οι Ουκρανοί. Αντίθετα, οι Ουκρανοί γίνονται αντιληπτοί ως διαφορετικοί με πιο ραφινρισμένους και συμβολικούς τρόπους. Δηλαδή, από την πλευρά των γηγενών, πρώτα κατοχυρώνει κανείς ότι δεν απειλείται η ίδια η απτή/πραγματική του υπόσταση και στη συνέχεια η συμβολική (κουλτούρα). Άρα, οι προκαταλήψεις απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες φαίνεται να αγγίζουν πιο πρώιμες και πρωταρχικές διεργασίες στον ελληνικό πληθυσμό, σε σχέση με τις προκαταλήψεις απέναντι στους Ουκρανούς.

Προκαταλήψεις απέναντι στους Πρόσφυγες: Απειλή vs. Ενσυναίσθηση

Στην επόμενη φάση της ανάλυσης, εξετάστηκε το εάν η ενσυναίσθηση ή η ρεαλιστική και συμβολική απειλή έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα στη διαμόρφωση των προκαταλήψεων, κατά παραλλαγή του ευρήματος των Pettigrew & Tropp (2008), ότι η ρεαλιστική και η συμβολική απειλή είναι ισχυρότερος διαμεσολαβητής (mediator) της σχέσης ανάμεσα στην επαφή με μια εξω-ομάδα και τις προκαταλήψεις συγκριτικά με την ενσυναίσθηση.

Στην παρούσα ανάλυση, υπολογίστηκε μοντέλο πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης, με εξαρτημένες μεταβλητές τις στάσεις απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες. Προγνωστικοί παράγοντες ήταν η ρεαλιστική απειλή, η συμβολική απειλή και οι 4 διαστάσεις της ενσυναίσθησης: γνωστική ενσυναίσθηση, θυμική ενσυναίσθηση/έγνοια, φαντασία και προσωπική δυσφορία. Οι μεταβλητές εισήχθησαν ταυτόχρονα (μέθοδος Enter) και οι προϋποθέσεις της πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης είχαν τηρηθεί. Τα αποτελέσματα του μοντέλου παρουσιάζονται στον Πίνακα 9.

Όπως διαφαίνεται από τον παρακάτω πίνακα, η ρεαλιστική απειλή είναι ο σημαντικότερος προγνωστικός παράγοντας των στάσεων ($\beta = 0,42$). Ειδικότερα, όσο αυξάνεται το υποκειμενικό αίσθημα απειλής από τους μη Ουκρανούς πρόσφυγες τόσο αρνητικότερες γίνονται οι στάσεις. Η συμβολική απειλή στο εν λόγω μοντέλο, όπως και σε εκείνο των προγνωστικών παραγόντων, δε φαίνεται να επηρεάζει τις στάσεις. Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, όλες οι πτυχές της ενσυναίσθησης διαπιστώθηκε ότι επηρεάζουν τις στάσεις (όσο αυξάνεται η ενσυναίσθηση γίνονται λιγότερο αρνητικές οι στάσεις), σε αντίθεση με το εύρημα των Cowling et al. (2019), που δεν είχε επιβεβαιωμένη στατιστική σημαντική επίδραση της ενσυναίσθησης. Ανάμεσα στις διαστάσεις της ενσυναίσθησης, η θυμική ενσυναίσθηση/έγνοια

Πίνακας 9. Η σημασία της απειλής και της ενσυναίσθησης ως προβλεπτικοί παράγοντες των στάσεων απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες

Μεταβλητή	B [95%CI]	β	t	p-value
Ρεαλιστική απειλή	0,63 [0,51 – 0,75]	0,42	10,31	0,000
Συμβολική απειλή	0,1 [-0,04 – 0,24]	0,05	1,35	0,176
Γνωστική ενσυναίσθηση	-0,47 [-0,89 – -0,04]	-0,08	-2,17	0,03
Θυμική ενσυναίσθηση/έγνοια	-1,71 [-2,12 – -1,3]	-0,3	-8,18	0,000
Φαντασία	-0,51 [-0,86 – -0,17]	-0,09	-2,9	0,004
Προσωπική δυσφορία	-0,78 [-1,08 – -0,47]	-0,15	-5,02	0,000

εντοπίστηκε να έχει την ισχυρότερη συσχέτιση ($\beta = -0,3$) - η οποία πλησιάζει σε ισχύ την αντίστοιχη της ρεαλιστικής απειλής - και ακολουθούν η προσωπική δυσφορία, η φαντασία και η γνωστική ενσυναίσθηση. **Κατ' επέκταση, η ενσυναίσθηση είναι σημαντικός παράγοντας για τη βελτίωση των στάσεων, καθώς αποτελεί επαρκές αντίβαρο στη ρεαλιστική απειλή και κυρίως οι θυμικές της διαστάσεις, η έγνοια και η προσωπική δυσφορία.** Αξίζει να τονιστεί ότι όσο αυξάνεται η προσωπική δυσφορία (personal distress), η αμνηχανία δηλαδή και το άβολο συναίσθημα που μπορεί να βιώνει κανείς σε έντονα φορτισμένες συναναστροφές, μειώνονται και πάλι οι αρνητικές στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες. **Ως εκ τούτου, η προκατάληψη εναντίον των προσφύγων δεν μπορεί να αποδοθεί σε μια αδυναμία/αμνηχανία των ατόμων να διαχειριστούν έντονα φορτισμένες αλληλεπιδράσεις. Το αντίθετο, μάλιστα, όσοι ανέφεραν πως δυσκολεύονται σε τέτοιες συνθήκες, είχαν θετικότερες στάσεις.** Αν σκεφτεί κανείς ότι η συγκεκριμένη πτυχή της κλίμακας αφορά στη στρόφη της προσοχής προς τον εαυτό (και ίσως συνδέεται με την αυτοπαράτηρηση), η εν λόγω στρόφη μπορεί να οδηγεί κάποιον να έχει καλύτερη επίγνωση της αδυναμίας του και της ευθύνης του σε αυτές τις διεργασίες και, επομένως, μπορεί να έχει περισσότερη συμπάθεια προς τον άλλον, αποδίδοντας τα αρνητικά συναισθήματα που βιώνει σε μια δική του δυσκολία.

Κατά συνέπεια, η ενίσχυση της ενσυναίσθησης και κυρίως της θυμικής, θα μπορούσε να αποτελεί έναν καλό αντισταθμιστικό παράγοντα στη ρεαλιστική απειλή και να συμβάλλει έτσι στη μείωση των προκατειλημμένων στάσεων.

Ενσυνειδητότητα, Ενσυναίσθηση και Ρεαλιστική Απειλή: η συμβολή τους στις προκαταλήψεις εις βάρος των προσφύγων

Στη συνέχεια, μελετήθηκε ο βαθμός στον οποίο η ενσυνειδητότητα, δηλαδή η επίγνωση και η αποδοχή, μπορούν να προβλέψουν τον βαθμό των προκαταλήψεων. Σύμφωνα με δύο μοντέλα απλής γραμμικής παλινδρόμησης, τόσο η επίγνωση όσο και η αποδοχή βρέθηκαν να αποτελούν ισχυρούς και στατιστικά σημαντικούς προγνωστικούς παράγοντες των στάσεων απέναντι στους πρόσφυγες (Πίνακες 10 και 11).

Πίνακας 10. Απλή γραμμική παλινδρόμηση με προγνωστικό παράγοντα την επίγνωση και εξαρτημένη μεταβλητή τις στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες

Μεταβλητή	B [95%CI]	β	t	p-value
Επίγνωση (awareness)	-0,65 [-0,96 - -0,35]	-0,14	-4,19	0,000

Πίνακας 11. Απλή γραμμική παλινδρόμηση με προγνωστικό παράγοντα την αποδοχή και εξαρτημένη μεταβλητή τις στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες

Μεταβλητή	B [95%CI]	β	t	p-value
Αποδοχή (acceptance)	0,49 [0,24 – 0,74]	0,13	3,85	0,000

Όπως είναι πρόδηλο και στους δύο αυτούς πίνακες, η ενσυνειδητότητα αποτελεί προγνωστικό παράγοντα των στάσεων απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες. Ωστόσο, οι δύο διαστάσεις της δε λειτουργούν με τον προβλεπόμενο κατά τη θεωρία τρόπο. **Συγκεκριμένα, η επίγνωση, ως η σταθερή ικανότητα αυτοπαρατήρησης των σωματικών ερεθισμάτων, αντιλήψεων, σκέψεων και συναισθημάτων στο «εδώ και τώρα», βρέθηκε να συνδέεται αρνητικά με τις στάσεις, δηλαδή όσο πιο υψηλή η επίγνωση τόσο λιγότερες οι προκαταλήψεις εις βάρος των προσφύγων. Αντίθετα, η αποδοχή, ως μια ουδέτερη στάση που υιοθετεί το άτομο απέναντι στα γεγονότα, χωρίς να τα ερμηνεύει, να τα επεξηγεί, να τα αναμασά ή να τα καταπνίγει, βρέθηκε να συνδέεται θετικά με τις προκαταλήψεις: δηλαδή όσο μεγαλύτερη η αποδοχή τόσο ισχυρότερες και οι προκαταλήψεις.** Το εύρημα αυτό βρίσκεται σε αντίθεση με τη βιβλιογραφία (π.χ. Hunsinger et al., 2014; Lueke & Gibson, 2015), αλλά ίσως να εξηγεί και τους λόγους που όταν η ενσυνειδητότητα αποτυπώνεται ως σταθερά της προσωπικότητας μπορεί να μην οδηγεί σε στατιστικά σημαντική επίδραση στις προκαταλήψεις. Αν η επίγνωση λειτουργεί αρνητικά στις προκαταλήψεις και η αποδοχή θετικά, οι δύο πτυχές λειτουργούν ακυρωτικά η μία στην άλλη, με αποτέλεσμα να μηδενίζεται η όποια επίδραση. Επίσης, το εύρημα αυτό υπογραμμίζει την ανάγκη εμβάθυνσης τόσο της έρευνας όσο και της κατανόησης της περίπλοκης σχέσης που μπορεί να έχει η ενσυνειδητότητα με τις προκαταλήψεις. **Παραδείγματος χάριν, αν η αποδοχή περιλαμβάνει την παρατήρηση των γεγονότων, αλλά υιοθετώντας μια ουδέτερη στάση απέναντι σε αυτά, η θετική συσχέτιση με τις προκαταλήψεις δε θα σήμαινε ότι ίσως αυτή η μη επικριτική διάθεση απέναντι στα γεγονότα είναι κατ' ουσίαν μια μη επικριτική στάση απέναντι στα εσωτερικά γεγονότα (προσωπικές σκέψεις και συναισθήματα), η οποία με τη σειρά της μπορεί να αποδυναμώνει και συναισθήματα που λειτουργούν ανασταλτικά στη γένεση του ρατσισμού, όπως είναι η ενοχή και η ντροπή; Δηλαδή, η μη επικριτική διάθεση στα γεγονότα, μπορεί εξωτερικά να λειτουργήσει ως αποδοχή των άλλων, αλλά εσωτερικά μπορεί να αποδυναμώσει τους λόγους που οι άνθρωποι δεν σκέφτονται ρατσιστικά (π.χ. εσωτερική λογοκρισία). Την ίδια στιγμή, η θετική**

Πίνακας 12. Ρεαλιστική απειλή, επίγνωση και στάσεις απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες.

	Model 1		Model 2	
Μεταβλητή	B [95%CI]	β	B [95%CI]	β
Ρεαλιστική απειλή	0,83 [0,74 – 0,92..]	0,56	0,82 [0,73 – 0,91]	0,55
Επίγνωση	-	-	-0,58 [-0,85 - -0,3]	-0,13

και ισχυρή συσχέτιση με την επίγνωση, θα σήμαινε ότι μάλλον τα άτομα με μεγαλύτερη ροπή και ικανότητα προς την αυτοπαρατήρηση είναι σε καλύτερη θέση να ελέγχουν τον εσωτερικό τους κόσμο και να είναι πιο αναστοχαστικοί. **Σε αυτό το σημείο, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η καλλιέργεια της ενσυνειδητότητας στον βαθμό που ευνοεί τον αναστοχασμό (reflective functioning) και όχι την αντίδραση στα γεγονότα (reactive functioning) μπορεί να οδηγήσει σε μείωση των προκαταλήψεων.**

Σε επόμενο στάδιο επιλέχθηκε να διερευνηθεί το κατά πόσο η επίγνωση μπορεί να λειτουργήσει ως αντίβαρο στην επίδραση της ρεαλιστικής απειλής στις στάσεις (επιλέχθηκε η ρεαλιστική απειλή και όχι η συμβολική, γιατί η δεύτερη δε βρέθηκε να έχει στατιστικά σημαντική συσχέτιση με τις στάσεις απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες). Οπότε υπολογίστηκε ένα πρώτο μοντέλο απλής γραμμικής παλινδρόμησης με εξαρτημένη μεταβλητή τις στάσεις και προγνωστικό παράγοντα τη ρεαλιστική απειλή και στη συνέχεια ένα δεύτερο μοντέλο πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης με την ταυτόχρονη εισαγωγή και της επίγνωσης, προκειμένου να διερευνηθεί αν αλλάζει κάτι στους συντελεστές της ρεαλιστικής απειλής. Τα αποτελέσματα είναι ορατά στον Πίνακα 12.

Όπως προκύπτει από τον παραπάνω πίνακα, δεν αλλάζει σχεδόν καθόλου ο συντελεστής της ρεαλιστικής απειλής, ύστερα από την προσθήκη της επίγνωσης. **Συνεπώς, η επίγνωση δε μειώνει την επίδραση της ρεαλιστικής απειλής στις προκαταλήψεις.** Με άλλα λόγια, το να αντιλαμβάνεται κανείς τους πρόσφυγες ως απειλή της δύναμης, της ασφάλειας και των υλικών προνομίων του επηρεάζει τις προκαταλήψεις εις βάρος τους, ακόμα κι αν είναι ικανός να αυτοπαρατηρείται ως προς αυτές τις αντιλήψεις, καθώς και ως προς τις συνακόλουθες σκέψεις και συναισθήματα.

Ακολούθως, εξετάστηκαν οι συσχετίσεις ανάμεσα στις πτυχές της ενσυναίσθησης και της ενσυνειδητότητας, ανεξάρτητα των προκαταλήψεων (Πίνακας 13). Όπως φαίνεται και στον πίνακα που ακολουθεί, **όσο μεγαλύτερη η αυτο-επίγνωση ενός ατόμου τόσο μεγαλύτερη και η ικανότη-**

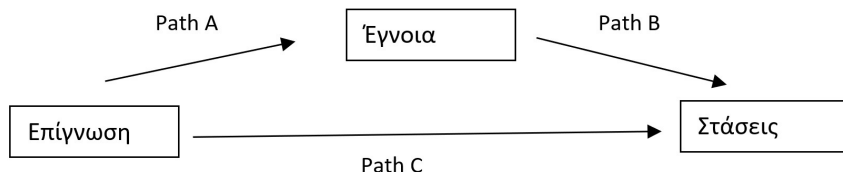
τά του να αλλάζει οπτικές γωνίες, να βιώνει έγνοια για τον άλλον, να ταυτίζεται με ήρωες λογοτεχνικών και άλλων έργων και να μειώνει/διαχειρίζεται τα επίπεδα προσωπικής δυσφορίας του (ενδεχομένως μέσω αυτο-ρύθμισης των συναισθημάτων του). Αντίθετα, η αποδοχή εμφανίζεται να συνδέεται αρνητικά με τη θυμική ενσυναίσθηση/έγνοια, τη φαντασία και την προσωπική δυσφορία και καθόλου με τη γνωστική ενσυναίσθηση. Αναλυτικότερα, όσο αυξάνεται η αποδοχή ενός ατόμου τόσο μειώνεται η θυμική ενσυναίσθηση/έγνοια του για τον άλλο, η ικανότητά του να ταυτίζεται με ήρωες λογοτεχνικών και άλλων έργων αλλά και τα επίπεδα προσωπικής του δυσφορίας. Φαίνεται, δηλαδή, και από αυτό το προφίλ των αποτελεσμάτων, όπως και από εκείνο που προέκυψε από τη σχέση ενσυνειδητότητας και προκαταλήψεων, ότι η αποδοχή μπορεί να βοηθά το άτομο να διαχειρίζεται τον δικό του εσωτερικό κόσμο (μη επικριτικά) - εξ ου και η αρνητική συσχέτιση με την προσωπική δυσφορία (που αποτελεί δείκτη της ενσυναίσθησης που αφορά τη σχέση κάποιου με τον εαυτό του) - αλλά δε βοηθά στη σχέση του με τους άλλους, όπως καθίσταται αντιληπτό από την αρνητική σχέση με τη θυμική ενσυναίσθηση/έγνοια (πτυχή της ενσυναίσθησης που αφορά τους άλλους). Κατά έναν ενδιαφέροντα τρόπο, η απουσία, στατιστικά, σημαντικής συσχέτισης με τη γνωστική ενσυναίσθηση ενδέχεται να υποδηλώνει πως η αποδοχή ίσως και να αφορά περισσότερα συναισθήματα και όχι σκέψεις, ωστόσο αυτό είναι μόνο μία υπόθεση και δεν προκύπτει εμπειρικά από τη συγκεκριμένη ανάλυση.

Πίνακας 13. Συσχετίσεις ανάμεσα στην ενσυναίσθηση και την ενσυνειδητότητα

Μεταβλητή	PT R	EC r	F R	PD R
Επίγνωση	0,3**	0,21**	0,21**	-0,09*
Αποδοχή	0,08	-0,13**	-0,24**	-0,45**

PT: Γνωστική ενσυναίσθηση, EC: Θυμική ενσυναίσθηση/έγνοια, F: Φαντασία, PD: προσωπική δυσφορία

Γράφημα 2. Μοντέλο μεσολάβησης της θυμικής ενσυναίσθησης ανάμεσα στην επίγνωση και τις στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες

Πίνακας 14. Αποτελέσματα γραμμικής παλινδρόμησης μεσολάβησης

Path	B	Standard error
Path A	0,166	0,027
Path B	-2,829	0,177
Path C	-0,144	0,141

Στην τελευταία φάση της ανάλυσης εξετάστηκε ένα μοντέλο διαμεσολάβησης ανάμεσα στην επίγνωση, τη θυμική ενσυναίσθηση και τις προκαταλήψεις. Η επίδραση της επίγνωσης στις προκαταλήψεις διαμεσολαβείται από την καλλιέργεια θυμικής ενσυναίσθησης/έγνοιας (Γράφημα 2, Πίνακας 14).

Σύμφωνα με το Sobel test, η θυμική ενσυναίσθηση/έγνοια βρέθηκε να μεσολαβεί τη σχέση ανάμεσα στην επίγνωση και τις προκαταλήψεις με στατιστικά πολύ σημαντικό τρόπο: Sobel test = -7,74, $p < 0,0001$.

Συμπερασματικά, φαίνεται από τα παραπάνω αποτελέσματα ότι η επίγνωση επιδρά στις προκαταλήψεις είτε μέσω καλλιέργειας της αναστοχαστικής λειτουργίας ή/και μέσω της καλλιέργειας της θυμικής ενσυναίσθησης.

Ηθικά Θεμέλια και Προκαταλήψεις

Στην τελευταία φάση της ανάλυσης, διερευνήθηκε η συσχέτιση των ηθικών θεμελίων με τις προκαταλήψεις εις βάρος των προσφύγων και κυρίως ποιο από τα 5 θεμέλια έχει τη μεγαλύτερη βαρύτητα στο να προβλέπει τις προκαταλήψεις. Και τα 5 θεμέλια εισήχθησαν ταυτόχρονα στο μοντέλο πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης με εξαρτημένη μεταβλητή τις στάσεις απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες. Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στον Πίνακα 15.

Πίνακας 15. Ηθικά θεμέλια ως προγνωστικοί παράγοντες των στάσεων απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες

Μεταβλητή	B [95%CI]	β	t	p-value
Βλάβη/Φροντίδα	-3,65 [-4,27 - -3,04]	-0,45	11,61	0,000
Δικαιοσύνη/Αμοιβαιότητα	-0,66 [-1,47 - 0,14]	-0,06	-1,62	0,105
Ενδο-ομάδα/Αφοσίωση	0,58 [0,004 - 1,16]	0,09	1,98	0,048
Εξουσία/Σεβασμός	1,53 [1,06 - 2]	0,28	6,39	0,000
Αγνότητα/Ιερότητα	0,27 [-0,17 - 0,7]	0,04	1,22	0,225

Όπως μπορεί να αντιληφθεί κανείς με βάση τον παραπάνω πίνακα, από τα 5 θεμέλια **μόνο η βλάβη/φροντίδα, η εξουσία/σεβασμός και οριακά η ενδο-ομάδα/αφοσίωση έχουν στατιστικά σημαντική συσχέτιση με τις στάσεις απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες**. Η ισχυρότερη συσχέτιση παρατηρείται με το ηθικό θεμέλιο της βλάβης/φροντίδας, με τα άτομα που σκοράρουν υψηλά σε αυτό το θεμέλιο, όταν καλούνται να λάβουν μια απόφαση ηθικής, να έχουν τα χαμηλότερα επίπεδα προκατειλημμένων στάσεων. Ισχυρή συσχέτιση με τις στάσεις παρατηρείται και ως προς το θεμέλιο που αφορά στην Εξουσία/Σεβασμό, όπου τα υψηλά επίπεδα στο εν λόγω θεμέλιο συνδέονται με αρνητικές στάσεις. Αντίθετα, η προγνωστική ικανότητα του θεμελίου της ενδο-ομάδας/αφοσίωσης είναι μεν στατιστικά σημαντική, αλλά συγκριτικά αδύναμη. Επομένως, τα άτομα που βασίζονται στις αποφάσεις τους στη φροντίδα και την προστασία ευάλωτων ομάδων έχουν θετικότερες στάσεις απέναντι στους πρόσφυγες, ενώ όσοι δίνουν βαρύτητα στην υπακοή, τον σεβασμό, την ηγεσία και την προστασία έχουν αρνητικότερες στάσεις. Τα ευρήματα αυτά είναι σε συμφωνία με τη διεθνή βιβλιογραφία, όπου τα «εξατομικευμένα» θεμέλια συνδέονται με θετικότερες στάσεις και τα «συνδετικά» με τις προκαταλήψεις (Hadarics & Kende, 2018; Kugler et al., 2014; Low & Wui, 2016; Van de Vyver et al., 2016). Ωστόσο, η παρούσα μελέτη συνεισφέρει περαιτέρω υπογραμμίζοντας πως μερικά ηθικά θεμέλια δεν παίζουν ιδιαίτερο ρόλο και πως τελικά η βασική διάκριση που επηρεάζει τη διαμόρφωση των προκαταλήψεων αφορά στα θεμέλια Βλάβη/Φροντίδα vs. Εξουσία/Σεβασμός. Σύμφωνα με κάποιους ερευνητές, τα ηθικά αυτά θεμέλια αποτελούν αντανάκλαση του πολιτικού και κοινωνικού συντηρητισμού, καθώς όσοι είναι πολιτικά και κοινωνικά πιο συντηρητικοί δίνουν περισσότερη έμφαση στο θεμέλιο της Εξουσίας/Σεβασμού συγκριτικά με τα άλλα, ενώ οι λιγότερο συντηρητικοί συνήθως δίνουν προτεραιότητα στη Βλάβη/Φροντίδα (Haidt & Graham, 2007). Από την άλλη, πρόσφατη μελέτη υπογραμμίζει την ψυχολογική διάσταση του θέματος, με το κίνητρο των ατόμων που δίνουν περισσότερη βαρύτητα στα «συνδετικά» θεμέλια να αφορά στη μείωση της ασάφειας και της απειλής, ενώ σε όσους δίνουν προτεραιότητα στα «εξατομικευμένα» να μην έχουν τέτοια κίνητρα, αλλά να οδηγούνται εκεί από την ενσυναίσθητική τους ευαισθησία (Strupp-Levitsky et al., 2020). Περαιτέρω επεξεργασία των αποτελεσμάτων θα φωτίσει και την περίπλοκη σχέση των θεμελίων αυτών, με τη θυμική ενσυναίσθηση και την επίγνωση.

Συνεπώς, η καλλιέργεια της ενσυναίσθησης και της ενσυνειδητότητας μπορεί να οδηγήσει μέσω διαφορετικών οδών στη μείωση των προκαταλήψεων.

Συμπεράσματα

Οι στάσεις του γενικού πληθυσμού απέναντι στους πρόσφυγες, σε γενικές γραμμές, δε χαρακτηρίζονται αρνητικές, όταν αποτυπώνονται από τις αντίστοιχες κλίμακες. Εντούτοις, σε ερωτήματα που καταγράφουν τη ρεαλιστική και τη συμβολική απειλή, οι αρνητικές στάσεις αναδύονται πιο εύκολα, αποκαλύπτοντας τις δυσκολίες της ελληνικής κοινωνίας και ειδικά μιας μερίδας αυτής, για παράδειγμα των νέων, να είναι ανεκτικοί και ανοιχτοί στη διαφορετικότητα των προσφύγων. Η ανεκτική στάση συνοδεύεται από μια προϋπόθεση συμμόρφωσης με τα ήθη, τα έθιμα και τους κανόνες της ελληνικής κοινωνίας. Αναμφίβολα, δεν είναι η ελληνική κοινωνία ανοιχτή ακόμα να επωφεληθεί από τους πρόσφυγες και από έναν δημιουργικό διάλογο και μια ουσιώδη συσχέτιση με εκείνους.

Οι αρνητικές στάσεις δε σταματάνε στους πρόσφυγες που προέρχονται από χώρες εκτός Ευρώπης, καθώς παρατηρούνται και απέναντι στους Ουκρανούς πρόσφυγες. Όμως, οι προκαταλήψεις απέναντι στους Ουκρανούς πρόσφυγες είναι μικρότερου βαθμού και φαίνεται να μην αγγίζουν και, ως εκ τούτου, να μην υποκινούνται από τις πιο πρώιμες και πρωταρχικές διαδικασίες που εμπλέκονται στις προκαταλήψεις εις βάρος των μη Ουκρανών προσφύγων.

Οι προσδιοριστικοί παράγοντες των στάσεων απέναντι στους μη Ουκρανούς πρόσφυγες είναι η νεαρή ηλικία, η αυτο-αναφερόμενη άκρα δεξιά πολιτική ιδεολογία και το αίσθημα ρεαλιστικής απειλής. Ιδιαίτερα ως προς το τελευταίο, που αποτελεί τον πιο ισχυρό προγνωστικό παράγοντα, η ενσυναίσθηση με όλες τις πτυχές της, αλλά κυρίως με τη θυμική ενσυναίσθηση/έγνοια, μπορεί να λειτουργήσει ως αντίβαρο στις προκαταλήψεις που εγείρονται. Ομοίως και η ενσυνειδητότητα με τη διάσταση της αυξημένης αυτοπαρατήρησης στα εσωτερικά γεγονότα (αντιληπτικά ερεθίσματα, αντιλήψεις, σκέψεις και συναισθήματα) μπορεί να οδηγήσει σε μείωση των προκαταλήψεων. Σίγουρα, η διάσταση της αποδοχής θέλει προσοχή, καθώς φαίνεται να αποδυναμώνει συναισθήματα που πιθανώς αναστέλλουν τον ρατσισμό, όπως η ενοχή. Ταυτοχρόνως, η καλλιέργεια της ενσυνειδητότητας, πέραν της ενίσχυσης της αναστοχαστικής λειτουργίας των ατόμων, μπορεί να αυξήσει τη θυμική ενσυναίσθηση, η οποία με τη σειρά της μειώνει τις προκαταλήψεις. Κατά τον ίδιο τρόπο, η καλλιέργεια των εξατομικευμένων ηθικών θεμελίων και η αποδυνάμωση των συνδετικών μπορεί, επίσης, να συντελέσει στη μείωση των προκαταλήψεων.

Πέραν, λοιπόν, των παρεμβάσεων ενσυνειδητότητας και

ενσυναίσθησης που μπορούν να μειώσουν τις προκαταλήψεις και, κατά συνέπεια, να λειτουργήσουν ως αντίβαρο στη ρεαλιστική απειλή, η ίδια η ρεαλιστική απειλή πρέπει να αποτελέσει στόχο εξειδικευμένης παρέμβασης. Από τη σκοπιά αυτή, οι τεχνικές γνωσιακής συμπεριφοριστικής θεραπείας που έχουν αρχίσει να εφαρμόζονται στο πεδίο των προκαταλήψεων είναι ένας πολλά υποσχόμενος δρόμος. Εφαρμόζοντας τεχνικές του κλινικού πεδίου, σε σχέση κυρίως με τις αγχώδεις διαταραχές, που στοχεύουν σε στρεβλές γνωσίες (distorted thinking) και δυσλειτουργικούς τρόπους διαχείρισης (coping), μπορεί κανείς να «θεραπεύσει» τις προκαταλήψεις, όπως ακριβώς και τις αγχώδεις διαταραχές (Birtel & Crisp, 2015).

Ωστόσο, όπως έχει ήδη ειπωθεί, το μεγαλύτερο μέρος της ανάλυση θεώρησε τις στάσεις μια διάσταση, με το ένα άκρο να περιγράφει τις θετικές και το άλλο τις αρνητικές, σε συμφωνία με την κλίμακα που τις καταγράφει. Περαιτέρω επεξεργασία των δεδομένων πρέπει να κάνει μια διάκριση ανάμεσα στις θετικές και τις αρνητικές, σε συμφωνία με το πεδίο της Θετικής Ψυχολογίας που αναγνωρίζει πως τα θετικά και τα αρνητικά είναι ανεξάρτητα και αλληλένδετα (An et al., 2017). Σε αυτό το πλαίσιο, θα φωτιστεί όχι μόνο το ποιοι παράγοντες συντελούν στη διαμόρφωση αρνητικών στάσεων - κι άρα πρέπει να αποδυναμωθούν - αλλά και το ποιοι παράγοντες παίζουν ρόλο στη διαμόρφωση θετικών. Άλλωστε, ο στόχος των σύγχρονων κοινωνιών θα έπρεπε να μετατοπιστεί από αυτόν της επίτευξης μιας ανεκτικής κοινωνίας σε μια συμπεριληπτική, πολυδιάστατη και ανθεκτική.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- Alper, S. & Yilmaz, O. (2020). Does an abstract mind-set increase the internal consistency of moral attitudes and strengthen individualizing foundations? *Social Psychological & Personality Science*, 11(3), 326–335. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1177/1948550619856309>
- Al Ramiah, A. & Hewstone, M. (2013). Intergroup contact as a tool for reducing, resolving, and preventing intergroup conflict: Evidence, limitations, and potential. *American Psychologist*, 68(7), 527–542.
- An, S., Ji, L.J., Marks, M. & Zhang, Z. (2017). Two sides of emotion: exploring positivity and negativity in six basic emotions across cultures. *Frontiers in Psychology*, 8(610), 1-14.
- Barnett, M. D., Öz, H. & Marsden, A. D. (2018). Economic and Social Political Ideology and Homophobia: The Mediating Role of Binding and Individualizing Moral Foundations. *Archives of sexual behavior*, 47(4), 1183–1194. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1007/s10508-017-0989-2>

- Batson, C. D., Polycarpou, M. P., Harmon-Jones, E., Imhoff, H. J., Mitchener, E. C., Bednar, L. L., Klein, T. R. & Highberger, L. (1997). Empathy and attitudes: can feeling for a member of a stigmatized group improve feelings toward the group? *Journal of personality and social psychology*, 72(1), 105–118. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1037//0022-3514.72.1.105>
- Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology*, 46(1), 5–34.
- Birtel, M. D. & Crisp, R. J. (2015). Psychotherapy and social change: utilizing principles of cognitive-behavioral therapy to help develop new prejudice-reductions interventions. *Frontiers in Psychology*, 6, 1771. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.01771>
- Bishop, S. R., Lau, M., Shapiro, S., Carlson, L., Anderson, N. D., Carmody, J., Segal, Z. V., Abbey, S., Specia, M., Velting, D. & Devins, G. (2004). Mindfulness: A proposed operational definition. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 11(3), 230–241. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1093/clipsy.bph077>
- Bobo, L. (1983). Whites' opposition to busing: Symbolic racism or realistic group conflict? *Journal of Personality and Social Psychology*, 45(6), 1196–1210.
- Cardaciotto, L., Herbert, J. D., Forman, E. M., Moitra, E. & Farrow, V. (2008). The assessment of present-moment awareness and acceptance: the Philadelphia Mindfulness Scale. *Assessment*, 15(2), 204–223. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1177/1073191107311467>
- Cowling, M. M., Anderson, J. R. & Ferguson, R. (2019). Prejudice-relevant correlates of attitudes towards refugees: A meta-analysis. *Journal of Refugee Studies*, 32(3), 502–524.
- Czaika, M. & Di Lillo, A. (2018). The geography of anti-immigrant attitudes across Europe, 2002–2014. *Journal of Ethnic & Migration Studies*, 44(15), 2453–2479.
- Davidov, E., Seddig, D., Gorodzeisky, A., Raijman, R., Schmidt, P. & Semyonov, M. (2020). Direct and indirect predictors of opposition to immigration in Europe: Individual values, cultural values, and symbolic threat. *Journal of Ethnic & Migration Studies*, 46(3), 553–573.
- Davis, M. H. (1980). *Interpersonal Reactivity Index*. Lewiston: Edwin Mellen Press.
- Davis, M. H. (1983). The effects of dispositional empathy on emotional reactions and helping: A multidimensional approach. *Journal of Personality*, 51(2), 167–184.
- Decety, J. & Jackson, P. L. (2004). The functional architecture of human empathy. *Behavioral & Cognitive Neuroscience Reviews*, 3(2), 71–100.
- De Coninck, D. (2020). Migrant categorizations and European public opinion: Diverging attitudes towards immigrants and refugees. *Journal of Ethnic & Migration Studies*, 46(9), 1667–1686.
- De Coninck, D. (2022). The refugee paradox during wartime in Europe: How Ukrainian and Afghan refugees are (not) alike. *International Migration Review*. doi:10.1177/01979183221116874.
- De Corte, K., Buysse, A., Verhofstadt, L. L., Roeyers, H., Ponnet, K. & Davis, M. H. (2007). Measuring empathic tendencies: Reliability and validity of the Dutch version of the interpersonal reactivity index. *Psychologica Belgica*, 47(4), 235–260.
- Dovidio, J. F. (2001). On the nature of contemporary prejudice: the third wave. *Journal of Social Issues*, 57(4), 829–849.

- Eberth, J. & Sedlmeier, P. (2012). The effects of mindfulness meditation: a meta-analysis. *Mindfulness*, 3(3), 174-189. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1007/s12671-012-0101-x>
- European Commission. (2022a). Fleeing Ukraine: Access to accommodation and housing. Ανακτήθηκε από https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/strongereurope-world/eu-solidarity-ukraine/eu-assistance-ukraine/information-people-fleeingwar-ukraine/fleeing-ukraine-access-accommodation-and-housing_en
- European Commission. (2022b). Eurobarometer: Europeans approve EU's response to the war in Ukraine. Ανακτήθηκε από https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_22_2784
- Gervais, S. J., & Hoffman, L. (2013). Just think about it: Mindfulness, sexism and prejudice toward feminists. *Sex Roles: A Journal of Research*, 68(5-6), 283-295. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1007/s11199-012-0241-4>
- Graham, J., Nosek, B. A., Haidt, J., Iyer, R., Koleva, S., & Ditto, P. H. (2011). Mapping the moral domain. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101(2), 366-385. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1037/a0021847>
- Grossman, P. (2015). Mindfulness: awareness informed by an embodied ethic. *Mindfulness*, 6(1), 17-22.
- Gu, J., Strauss, C., Bond, R. & Cavanagh, K. (2015). How do mindfulness-based cognitive therapy and mindfulness-based stress reduction improve mental health and well-being? A systematic review and meta-analysis of meditation studies. *Clinical Psychology Review*, 37, 1 -12. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2015.01.006>
- Hadarics, M. & Kende, A. (2017a). A closer look at intergroup threat within the dual process model framework: The mediating role of moral foundations. *Psychological Thought*, 10(1), 167-177.
- Hadarics, M. & Kende, A. (2018). The dimensions of generalized prejudice within the dual-process model: The mediating role of moral foundations. *Current Psychology*, 37(4), 731-739. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1007/s12144-016-9544-x>
- Haghighat, R. (2007). The development of the Brief Social Desirability Scale. *Europe's Journal of Psychology*, 3(4). Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.5964/ejop.v3i4.417>
- Haidt, J. & Graham, J. (2007). When morality opposes justice: Conservatives have moral intuitions that liberals may not recognize. *Social Justice Research*, 20(1), 98-116.
- Haidt, J. & Kesebir, S. (2010). Morality. In *Handbook of social psychology*, Vol. 2, 5th ed. (pp. 797-832). John Wiley & Sons, Inc. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1002/9780470561119.socpsy002022>
- Hannikainen, I. R. Hudson, N. W., Chopik, W. J., Briley, D. A. & Derringer, J. (2020). Moral migration: desires to become more empathic predict changes in moral foundations. *Journal of Research in Personality*, 88, 104011.
- Hartley, L. & Pedersen, A. (2007). Asylum seekers: How attributions and emotion affect Australians' views on mandatory detention of "the other." *Australian Journal*

- of *Psychology*, 59(3), 119–131.
- Haslam, N. & Holland, E. (2012). Attitudes towards asylum seekers: The Australian experience. Στο D. Bretherton & N. Balvin (Επιμ.), *Peace Psychology in Australia* (σ. 107–120). Springer.
- Hayes, S. C., Niccolls, R., Masuda, A. & Rye, A.K. (2002). Prejudice, terrorism, and behavior therapy. *Cognitive & Behavioral Practice*, 9(4), 296–301. Ανακτήθηκε από [https://doi.org/10.1016/S1077-7229\(02\)80023-2](https://doi.org/10.1016/S1077-7229(02)80023-2)
- Hunsinger, M., Livingston, R. & Isbell, L. (2014). Spirituality and intergroup harmony: mediation and racial prejudice. *Mindfulness*, 5(2), 139–144.
- International Organization for Migration (IOM). (2016). IOM counts 3,771 migrant fatalities in Mediterranean in 2015. Ανακτήθηκε από <https://www.iom.int/news/iom-counts-3771-migrant-fatalities-mediterranean-2015>
- Ipsos, M. (2016). *Global views on immigration and the refugee crisis*. London: Ipsos MORI.
- Islam, M. R. & Jahjah, M. (2001). Predictors of young Australians' attitudes toward aboriginals, Asians and Arabs. *Social Behavior & Personality: An International Journal*, 29(6), 569–579.
- Kabat-Zinn, J. (2003). Mindfulness-based interventions in context: past, present, and future. *Clinical Psychology: Science & Practice*, 10(2), 144–156. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1093/clipsy.bpg016>
- Kalkan, K. O., Layman, G. C. & Uslaner, E. M. (2009). “Bands of others”? Attitudes toward Muslims in contemporary American society. *Journal of Politics*, 71(3), 847–862.
- Kang, Y., Gruber, J. & Gray, J. R. (2013). Mindfulness and de-automatization. *Emotion Review*, 5(2), 192–201. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1177/1754073912451629>
- Kertzer, J. D., Powers, K. E., Rathbun, B. C. & Iyer, R. (2014). Moral support: how moral values shape foreign policy attitudes. *Journal of Politics*, 76(3), 825–840.
- Khoury, B., Sharma, M., Rush, S. E. & Fournier, C. (2015). Mindfulness-based stress reduction for healthy individuals: a meta-analysis. *Journal of Psychosomatic Research*, 78(6), 519–528. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2015.03.009>
- Kugler, M., Jost, J. T. & Noorbaloochi, S. (2014). Another look at moral foundations theory: do authoritarianism and social dominance orientation explain liberal-conservative differences in moral intuitions? *Social Justice Research*, 27(4), 413–431.
- Low, M. & Wui, M. G. L. (2016). Moral foundations and attitudes towards the poor. *Current Psychology*, 35(4), 650–656.
- Lueke, A. & Gibson, B. (2015). Mindfulness meditation reduces implicit age and race bias: the role of reduced automaticity of responding. *Social Psychological & Personality Science*, 6(3), 284–291.
- Malka, A., Osborne, D., Soto, C. J., Greaves, L. M., Sibley, C. G. & Leikes, Y. (2016). Binding Moral Foundations and the Narrowing of Ideological Conflict to the Traditional Morality Domain. *Personality & social psychology bulletin*, 42(9), 1243–1257. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1177/0146167216653936>
- Martin, I. (2022). The war in Ukraine: A migration crisis like no other. Ανακτήθηκε από

- <https://www.policycenter.ma/publications/war-ukraine-migration-crisis-no-other>
 Métayer, S. & Pahlavan, F. (2014). Validation of the Moral Foundations Questionnaire in French. *Revue Internationale de Psychologie Sociale*, 27(2), 79-107.
- Morgan, M. C., Cardaciotto, L. A., Moon, S. & Marks, D. (2020). Validation of the Philadelphia Mindfulness Scale on experienced meditators and nonmeditators. *Journal of Clinical Psychology*, 76(4), 725-748.
- Nicol, A. A. M. & De France, K. (2018). Mindfulness: relations with prejudice, social dominance orientation and right-wing authoritarianism. *Mindfulness*, 9, 1916-193.
- Nilsson, H. & Kazemi, A. (2016). Reconciling and thematizing definitions of mindfulness: the big five of mindfulness. *Review of General Psychology*, 20(2), 183-193. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1037/gpr0000074>
- Pettigrew, T. F. & Tropp, L. R. (2008). How does intergroup contact reduce prejudice? Meta-analytic tests of three mediators. *European Journal of Social Psychology*, 38(6), 922-934.
- Price-Blackshear, M. A., Kamble, S. V., Mudhol, V., Sheldon, K. M. & Bettencourt, B. A. (2017). Mindfulness practices moderate the association between intergroup anxiety and outgroup attitudes. *Mindfulness*, 8, 1172-1183.
- Pulos, S., Elison, J. & Lennon, R. (2004). The hierarchical structure of the Interpersonal Reactivity Index. *Social Behavior & Personality*, 32(4), 355-360.
- Santamaría-García, H., Baez, S., García, A. M., Flichtentrei, D., Prats, M., Mastandueno, R., Ibáñez, A. (2017). Empathy for others' suffering and its mediators in mental health professionals. *Scientific Reports*, 7(1), 6391.
- Schimchowitsch, S. & Rohmer, O. (2016). Can we reduce our implicit prejudice toward persons with disability? The challenge of meditation. *International Journal of Disability, Development & Education*, 63(6), 641-650.
- Schweitzer, R., Perkoulidis, S., Krome, S., Ludlow, C. & Ryan, M. (2005). Attitudes towards refugees: The dark side of prejudice in Australia. *Australian Journal of Psychology*, 57(3), 170-179.
- Sears, D. O. & Henry, P. J. (2003). The origins of symbolic racism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85(2), 259.
- Smith, I. H., Aquino, K., Koleva, S. & Graham, J. (2014). The moral ties that bind... even to out-groups: the interactive effect of moral identity and the binding moral foundations. *Psychological Science*, 25(8), 1554-1562. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1177/0956797614534450>
- Soyas, C. K. & Wilcomb, C. J. (2015). Mindfulness, self-compassion, self-efficacy, and gender as predictors of depression, anxiety, stress and well-being. *Mindfulness*, 6, 217-226. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1007/s12671-013-0247-1>
- Stephan, W. G., Boniecki, K. A., Ybarra, O., Bettencourt, A., Ervin, K. S. et al. (2002). The role of threats in the racial attitudes of Blacks and Whites. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28(9), 1242-1254.
- Stephan, W. G. & Stephan, C. W. (2000). An integrated threat theory of prejudice. Στο S. Oskamp (Επιμ.), *Reducing prejudice and discrimination* (σ. 23-45). Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Stephan, W. G., Ybarra, O. & Bachman, G. (1999). Prejudice toward immigrants. *Jour-*

- nal of Applied Social Psychology*, 29(11), 2221–2237.
- Stephan, W. G., Ybarra, O., Martinez, C. M., Schwarzwald, J. & Tur-Kaspa, M. (1998). Prejudice toward immigrants to Spain and Israel: An integrated threat theory analysis. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 29(4), 559–576.
- Stephan, W. G., Ybarra, O. & Morrison, K. R. (2009). Intergroup threat theory. Στο T. D. Nelson (Επιμ.), *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination* (σ. 43–59). Psychology Press.
- Strupp-Levitsky, M., Noorbaloochi, S., Shipley, A. & Jos, J.T. (2020) Moral “foundations” as the product of motivated social cognition: Empathy and other psychological underpinnings of ideological divergence in “individualizing” and “binding” concerns. *PLoS (Public Library of Studying) medicine One* 15(11), e0241144.
- Teper, R., Inzlicht, M. & Page-Gould, E. (2011). Are we more moral than we think? Exploring the role of affect in moral behavior and moral forecasting. *Psychological Science*, 22(4), 553–558.
- United Nations High Commissioner for Refugees (2016b). Global trends: Forced displacement in 2015. Copenhagen: UNHCR.
- United Nations High Commissioner for Refugees (2022). Global trends: Forced displacement in 2021. Copenhagen: UNHCR.
- United Nations Secretary General. (2016). In safety and dignity: Addressing large movements of refugees and migrants. Ανακτήθηκε από http://www.un.org/pga/70/wpcontent/uploads/sites/10/2015/08/21-Apr_Refugees-and-Migrants-21-April-2016.pdf.
- Van de Vyver, J., Houston, D.M., Abrams, D. & Vasilevic, M. (2016). Boosting belligerence. How the July 7, 2005, London bombings affected liberals’ moral foundations and prejudice. *Psychological Science*, 27(2), 169-177. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1177/0956797615615584>
- Verhaeghen, P. & Aikman, S.N. (2019). How the mindfulness manifold relates to the five moral foundations, prejudice, and awareness of privilege. *Mindfulness*, 11, 241-254.
- Weinstein, N., Brown, K. W. & Ryan, R.M. (2009). A multi-method examination of the effects of mindfulness on stress attribution, coping, and emotional well-being. *Journal of Research in Personality*, 43(3), 374-385. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2008.12.008>
- Wike, R., Stokes, B. & Simmons, K. (2016). Europeans fear wave of refugees will mean more terrorism, fewer jobs. *Pew Research Center*, 11, 2016. Ανακτήθηκε από <https://www.pewresearch.org/global/wp-content/uploads/sites/2/2016/07/Pew-Research-Center-EU-Refugees-and-National-Identity-Report-FINAL-July-11-2016.pdf>
- World Health Organization (2022). World mental health report: transforming mental health for all. Geneva: WHO.
- Yusainy C. & Lawrence, C. (2014). Relating mindfulness and self-control to harm to the self and to others. *Personality & Individual Differences*, 64, 78-83. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.02.015>

ΡΑΤΣΙΣΤΙΚΕΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

Νίκος Τόμπρος

Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικής Ιστορίας, Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων

Εισαγωγή

Υστερα από την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου τον Αύγουστο του 1922, εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες αναγκάστηκαν εσπευσμένα να εκπατρισθούν από τη Μ. Ασία, εξαιτίας των εις βάρος τους βιαιοτήτων από τα τουρκικά στρατεύματα και τους Τσέτες, και να εγκατασταθούν στην Ελλάδα, αναζητώντας στη νέα τους πατρίδα προστασία, ασφάλεια και κάλυψη των βασικών τους βιοτικών αναγκών (π.χ. σίτιση, στέγαση). Οι Μικρασιάτες δεν άργησαν να διαπιστώσουν ότι στη νέα τους πατρίδα, για ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας, εκλαμβάνονταν ως απειλή. Στο πλαίσιο, λοιπόν, αυτών των αντιλήψεων, ο όρος πρόσφυγας απέκτησε σταδιακά υποτιμητική έννοια και δημιουργήθηκαν στερεότυπα, τα οποία ταύτιζαν τον προσφυγικό κόσμο με τα δεινά που υποτίθεται ότι απειλούσαν τους γηγενείς, όπως οι επιδημίες, η ανεργία, η εγκληματικότητα³ (Μιχελή, 1992, σ. 75· Κατσάπης, 2007, σ. 114). Άμεση συνέπεια της επικράτησης των στερεοτύπων υπήρξε η βίωση εκ μέρους των προσφύγων - στα αστικά κέντρα της χώρας, αλλά και στην ύπαιθρο - ρατσιστικών φαινομένων. Από την πλευρά τους, οι Μικρασιάτες δεν άργησαν να ανταπαντήσουν στις εν λόγω συμπεριφορές των ντόπιων, κατασκευάζοντας γι' αυτούς ανάλογα στερεότυπα.

Οι στερεοτυπικές, συνεπώς, αντιλήψεις⁴ (Τσαούσης, 1989, σ. 189-190· Παπαστάμου, 1995· Παυλόπουλος, 2007-2008), που αναπτύχθηκαν στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου με την εγκατάσταση των Μικρασιτών, είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τη νοοτροπία και το επίπεδο πνευματικής καλλιέργειας των ανθρώπων της εποχής, καθώς και με τη συγκρότηση

³ Σύμφωνα με προσφυγικές μαρτυρίες, οι γηγενείς χαρακτήριζαν τους πρόσφυγες ως «πρόσφυγκες». Βλ. σχετικά Μιχελή, Λ. (1992). Παράλληλα μπότερες φοβέριζαν τα παιδιά τους με την απειλή: «Φάε, γιατί θα σε δώσω στον πρόσφυγα». Βλ. σχετικά Κατσάπης, Κ. (2007).

⁴ Τα στερεότυπα, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, περιγράφονται ως σύνολα πεποιθήσεων, τα οποία αφορούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα μιας ομάδας ανθρώπων και σχετίζονται με την «ετερο-ταυτότητα», με τις ιδιότητες δηλαδή που αποδίδονται στα άτομα από τους «άλλους». Ενδεικτικά βλ. Τσαούσης, Δ. Γ. (1995), Παπαστάμου, Σ. (1995) και Παυλόπουλος, Β. (2007-2008) (όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

και την ενδυνάμωση συλλογικών ταυτοτήτων. Η συνεχής, ωστόσο, χρήση στερεοτύπων στην καθημερινότητα των ατόμων παγιώνει προκαταλήψεις και διακρίσεις, οι οποίες οδηγούν στον κοινωνικό στιγματισμό, που στην περίπτωση των Μικρασιατών προσφύγων διήρκεσε αρκετές δεκαετίες, με αρνητικά αποτελέσματα ως προς τη συνοχή της ελληνικής κοινωνίας.

Ρατσιστικές συμπεριφορές σε Μικρασιάτες

Η ταυτότητα του πρόσφυγα στον ελλαδικό χώρο καθορίστηκε μετά από τη Μικρασιατική Καταστροφή, αφενός από τη συνειδητοποίηση της διαφορετικότητάς του συγκριτικά με τους ντόπιους και αφετέρου από τον βίαιο εκτοπισμό του από τις πατρογονικές του εστίες. Ο προσφυγικός κόσμος, έχοντας πλέον ως πρωταρχικό του στόχο στην Ελλάδα την καθημερινή του επιβίωση, χρειάστηκε να αυτοπροσδιοριστεί μέσω της προσφυγικής του ιδιότητας και να χρησιμοποιήσει το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό ως ιδιαίτερο στοιχείο του (Τσιμούρης, 1999, σ. 112). Η συνειδητοποίηση της αντιδιαστολής: «εμείς» και οι «άλλοι/ξένοι», από τα πρώτα κιόλας έτη της προσφυγικής εγκατάστασης έως και τη δεκαετία του 1960, συντέλεσε στη συγκρότηση και την ενδυνάμωση της συλλογικής ταυτότητας των προσφύγων, η οποία συνδιαμορφώθηκε από τα βιώματα, τις περιπέτειες και την κοινή τους ιστορία (Αυδίκος, 1990, σ. 157· Παναγιωτοπούλου, 2004, σ. 216). Σταδιακά πλέον, ο όρος πρόσφυγας προσέλαβε μία θετική φόρτιση από τους Μικρασιάτες, καθώς τόνιζε τις πάσης φύσεως διαφορές τους με τους γηγενείς, αλλά και μία αρνητική από μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας, αφού προσέδιδε στον συγκεκριμένο όρο ξένα προς τους γηγενείς εθνικά χαρακτηριστικά. Οι προσλαμβάνουσες, άλλωστε, που είχαν οι ντόπιοι από τους πρόσφυγες συμπυκνώνονταν στον «εξωτικό άλλο», στον ξένο που δε μιλούσε την ίδια γλώσσα με αυτούς και ο οποίος, αν και ήταν ομόδοξός τους ως προς το θρήσκευμα, δεν εκλαμβάνόταν ως όμοιός τους (Παναγιωτοπούλου, 2004, σ. 209, 215). Στη γλωσσική διαφοροποίηση των προσφύγων, μάλιστα, βασίστηκε για πολλά έτη η αμφισβήτηση της ελληνικότητας και της ελληνικής συνείδησης των Μικρασιατών από τους γηγενείς. Μεγάλο, άλλωστε, μέρος των προσφύγων μιλούσε μόνο τουρκικά, ενώ τα ποντιακά, τα οποία μιλούσαν χιλιάδες Πόντιοι, ήταν ακατανόητα στην ελληνική κοινωνία⁵ (Τόμπρος, 2011, σ. 278-279). Ενίο-

⁵ Υπολογίζεται ότι 100.000 πρόσφυγες ήταν τουρκόφωνοι, οι οποίοι αγνοούσαν παντελώς την ελληνική γλώσσα. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι για πολλά χρόνια η τελευταία σελίδα της εφημερίδας Παμπροσφυγική γραφόταν στα καραμανλήδικα, για να μπορούν να τη διαβάσουν όσοι αγνοούσαν την ελληνική γλώσσα. Βλ. σχετικά Τόμπρος, Ν. (2011).

τε, τέλος, η πολιτισμική διαφορετικότητα των προσφύγων εκλαμβάνόταν ως απειλή για την πολιτισμική ταυτότητα των γηγενών⁶ (Κατσάπης, 2007, σ. 113).

Οι χαρακτηρισμοί που απέδιδαν οι ντόπιοι στους Μικρασιάτες είναι ενδεικτικοί του τρόπου πρόσληψης της ετερότητάς τους. «Τουρκόσποροι», «τουρκομερίτες», «ογλούδες», «γιαουρτοβαφτισμένοι» είναι μερικοί μόνον από τους χαρακτηρισμούς, που, αφενός, τόνιζαν τη διαφορετικότητα του προσφυγικού κόσμου και, αφετέρου, έθιγαν άμεσα την ελληνικότητά του. Επιπρόσθετα, οι χαρακτηρισμοί «Σμυρνιά» και «παστρικιά», που αποδίδονταν στις Μικρασιάτισσες, σχετίζονταν με την υποτιθέμενη «σεξουαλική χαλαρότητα» και τον έκλυτο βίο των γυναικών, που μπορούσαν εν δυνάμει να οδηγήσουν την ελληνική κοινωνία στην «ηθική διάβρωση» (Κατσάπης, 2007, σ. 114). Στο πλαίσιο αυτών των πεποιθήσεων, εντάσσεται *επιστολή που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα Παμπροσφυγική* από τον πρόεδρο προσφυγικού συνοικισμού στον Άγιο Κωνσταντίνο Αγρίνιου Φ. Μακρίδη, βάσει της οποίας κάποιος χωροφύλακας, αφού χειροδίκησε σε προσφυγοπούλες, «ῥβρισεν αὐτὰς μὲ τὰς λέξεις παλητουρκαλουῶδες καὶ παληπουτάνες» (Παμπροσφυγική, 1925, 6 Σεπτεμβρίου). Καθίσταται, συνεπώς, εμφανές ότι οι Μικρασιάτισσες αντιμετώπιζαν στην ελληνική κοινωνία την εκμετάλλευση, τον μισογυνισμό και τις προκαταλήψεις φύλου. Συχνά, μάλιστα, έπεφταν θύματα των σεξουαλικών ανδρικών ορέξεων, αφού οι προσφυγοπούλες αποτελούσαν για τους γηγενείς τις πρόστυχες γυναίκες, τις «αντροχωρίστρες, τις καπάτσες που τυλίγουν τους πλούσιους γαμπρούς, αλλά και τις ανήθικες, τις “εύκολες” γυναίκες που με πληρωμή λιγοστά τρόφιμα πουλούν το κορμί τους» (Τζανετοπούλου, 2010, σ. 252-253).

Η παρουσίαση τέτοιου είδους περιστατικών στον προσφυγικό Τύπο αποτελούσε, προφανώς, μέρος μιας γενικότερης προσπάθειας των προσφύγων να αντιμετωπίσουν τις κατηγορίες περί “ηθικής χαλαρότητας” με την προβολή του προσφυγικού ήθους ή - έμμεσα - με τη μείωση του αντίστοιχου των γηγενών. Στην προκειμένη περίπτωση, οι Μικρασιάτες επέστρεφαν την κατηγορία “περί χαλαρότητας” στους γηγενείς, επισημαίνοντάς τους ότι οι πρόσφυγες ήταν αυτοί που γίνονταν συχνότατα αντικείμενα εκμετάλλευσης από σωματεμπόρους, βιαστές και άλλους επιτήδειους, οι οποίοι προσπαθούσαν να παρασύρουν «ἀπροστατεύτους νεανίδας

⁶ «Το πλήθος των ιδιαιτεροτήτων που περιείχε η κουλτούρα τους, από τη γλώσσα μέχρι τα έθιμα και τη νοοτροπία τους, προέβαλε ακόμη περισσότερο τη διαφορετικότητά τους, την οποία οι ντόπιοι συχνά εκλάμβαναν ως απειλή για την πολιτισμική τους ταυτότητα. Χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο το 1924 η Νέα Εφημερίς σχολίαζε τη μουσική των προσφύγων». Βλ. σχετικά Κατσάπης, Κ. (2007).

μεταξύ του δυστυχοῦς προσφυγικοῦ κόσμου» (Παμπροσφυγική, 1925, 18 Ιανουαρίου).

Παράλληλα με τη δημιουργία στερεοτύπων για τους πρόσφυγες από τμήμα της ελληνικής κοινωνίας, οι διοικητικές αρχές της χώρας και τα όργανα της τάξεως συμπεριφέρονταν αυταρχικά στους Μικρασιάτες, ασκώντας τους λεκτική και σωματική βία. Συχνές υπήρξαν, άλλωστε, τέτοιου είδους καταγγελίες στον προσφυγικό Τύπο, οι οποίες περιέγραφαν με γλαφυρότητα την κατάχρηση εξουσίας από τους κρατικούς λειτουργούς. Ενδεικτικά αναφέρουμε περιστατικά σε προσφυγική συνοικία της Δράμας, όπου συνταγματάρχης κατηγορήθηκε ότι «κατελάμβανε βιαίως τὰς προσφυγικὰς οἰκίας καὶ διέσυρε εἰς τὰς ὁδοὺς τὰ γυναικόπαιδα» (Παμπροσφυγική, 1924, 2 Νοεμβρίου), αλλά και στον Άγιο Κωνσταντῖνο Αγρίνιου, όπου ὄργανο της τάξης κατηγορήθηκε πως «ἐξυλοκώπησε βιαίως καὶ ἀναιτίως τὰς πρόσφυγας γυναῖκας τοῦ συνοικισμοῦ καὶ ἐμωλώπησεν αὐτὰς εἰς διάφορα μέλη τοῦ σώματός των» (Παμπροσφυγική, 1925, 6 Σεπτεμβρίου).

Την αρνητική εικόνα των γηγενών για τους πρόσφυγες ενίσχυαν και ορισμένα στοιχεία, τα οποία είχαν σχέση με τις ειδικές συνθήκες διαβίωσης των Μικρασιατῶν και ὅχι με πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά. Αυτοῦ του είδους τα στοιχεία σχετίζονταν, ὡς ἐπὶ το πλείστον, με τις επιδημικές νόσους, που ἐνέσκηπταν στους προσφυγικούς οικισμούς και τις συνοικίες, καθὼς ἐκεῖ, ἐξαιτίας των συνθηκῶν διαβίωσης, δεν καλύπτονταν σχεδόν ποτέ οι στοιχειώδεις κανόνες υγιεινῆς. Υπὸ αὐτὲς ὁμῶς τις συνθήκες, η παρουσία δεκάδων χιλιάδων προσφύγων στα αστικά κέντρα της χώρας προκαλοῦσε στους ντόπιους ὅχι μόνον αναστάτωση, ἀλλὰ και πανικό, ἀφοῦ οι πρόσφυγες ταυτίζονταν με τους φορεῖς των επιδημιῶν και κατ' ἐπέκταση του θανάτου (Τούση, 2014, σ. 76).

Ρατσιστικές συμπεριφορές σε βάρος των γηγενών

Σύντομα, οι πρόσφυγες αντιλήφθηκαν ὅτι ἔπρεπε να αντιδράσουν στα κοινωνικά στερεότυπα που σχετίζονταν με την καταγωγή τους, καθὼς για αρκετοῦς αυτόχθονες αποτελοῦσαν κοινωνική ομάδα με αρνητικά χαρακτηριστικά. Για να ανατρέψουν την ἀπαξίωση των γηγενών, υιοθέτησαν διάφορες πρακτικές. Μία ἀπὸ τις πρώτες τους ἐνέργειες, με σαφὴ “αμυντική” διάθεση, σχετίστηκε με την εγκατάλειψη των βαπτιστικῶν τους ονομάτων, τα οποία υποδήλωναν την καταγωγή τους, ἢ την κατάργηση ἀπὸ τα ἐπώνυμά τους της κατάληξης -ογλου (Κατσάπης, 2007, σ. 115).

Επιπρόσθετα, στις κατηγορίες των γηγενῶν περὶ ἑλληνικό-

τητας”, χαλαρότητας των ηθών και “κατώτερης στάθμης” πολιτισμού από τους πρόσφυγες, οι τελευταίοι, περνώντας στην αντεπίθεση, απαντούσαν στις κατηγορίες με τη δημιουργία ανάλογων στερεοτύπων για τους ντόπιους. Σε αυτόν τον “πόλεμο”, που μαινόταν επί δεκαετίες στην ελληνική κοινωνία, δευτερεύοντα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των προσφύγων απέκτησαν θεμελιώδη σημασία στη δημιουργία της αυτοεκτίμησής τους και στη συγκρότηση συλλογικής ταυτότητας (Μαραντζίδης, 2001, σ. 101). Η εργατικότητα, για παράδειγμα, των προσφύγων τονιζόταν σε αντιπαράβολή προς τη ραθυμία που υποτίθεται ότι χαρακτήριζε τους γηγενείς εργάτες. Ένα άλλο στοιχείο που οι Μικρασιάτες προέβαλλαν έντονα ήταν η θρησκευτικότητα τους, καθώς θεωρούσαν ότι σε αυτόν τον τομέα υπερείχαν έναντι των ντόπιων. Με δεδομένο, μάλιστα, ότι στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου αμφισβητείτο η “ελληνικότητα” των προσφύγων, ο υπερτονισμός της θρησκευτικότητάς τους αποτελούσε ίσως το πιο ισχυρό επιχείρημά τους, το οποίο και φρόντιζαν να εκδηλώνουν δημόσια και, μάλιστα, επιδεικτικά (Μαραντζίδης, 2001, σ. 98). Συγχρόνως, οι Μικρασιάτες άρχισαν να προβάλλουν τον πολιτισμό τους συγκριτικά με τον αντίστοιχο των γηγενών, τον οποίο θεωρούσαν κατώτερο⁷ (Γιαννησοπούλου, 1998, σ. 358· Κατσάπης, 2007, σ. 116). Η μουσική, οι διατροφικές τους συνήθειες, η εγγραμματοσύνη τους και άλλα χαρακτηριστικά της καθημερινότητάς τους προβάλλονταν ως στοιχεία της πολιτισμικής τους “ανωτερότητας” συγκριτικά με τους ντόπιους. Υπό αυτό, λοιπόν, το πρίσμα θα πρέπει να κατανόησουμε και να ερμηνεύσουμε τα επίθετα «υπανάπτυκτοι» και «άγριοι», με τα οποία χαρακτήριζαν οι Μικρασιάτες τους γηγενείς, καθώς και τη φράση «είναι πίσω απ’ τον κόσμο» (Παναγιωτοπούλου, 2004, σ. 213). Στο πλαίσιο, επίσης, της πολιτιστικής “υπεροχής” των προσφύγων εντάσσεται και η προβολή από αυτούς της αρνητικής συνήθειας της βωμολοχίας αρκετών γηγενών, χωρίς ιδιαίτερο λόγο. Τη συνήθεια αυτή την εκλάμβαναν όχι μόνον ως τεκμήριο του κατώτερου πολιτισμού των γηγενών, αλλά και ως τεκμήριο της μειωμένης θρησκευτικότητάς τους (Παμπροσφυγική, 1925, 11 Ιανουαρίου· Κονταξή, 2000, σ. 518). Επιπλέον, σύμφωνα με τους πρόσφυγες, οι ντόπιοι δεν ήταν απόγονοι του Ξένιου Δία, αλλά, αντιθέτως, απουσίαζε εντελώς από την ιδιοσυγκρασία τους το αίσθημα αλληλεγγύης. Οι πρόσφυγες, τέλος, δε δίσταζαν να προβάλλουν αντιστικτικά τη διαγωγή των γηγενών, επισημαίνοντας ότι συμπεριφέρονταν χειρότερα ακόμη και από τους αλλόθρησκους Τούρκους, στην προσπάθειά τους να

⁶ Σύμφωνα με μαρτυρίες της εποχής: «Αυτοί ζούσαν με τα ζώα τους, δεν ήξεραν ούτε σε τραπέζι να φάνε, τους ανοίξαμε τα μάτια, τους μάθαμε να ζούνε». Βλ. σχετικά Γιαννησοπούλου, Μ. (1998). Επιπρόσθετα βλ. Κατσάπης, Κ. (2007).

υπογραμμίσουν ακόμη περισσότερο την εθνική “αυθεντικότητα” των προσφύγων (Παμπροσφυγική, 1925, 12 Απριλίου· Κατσάπης, 2007, σ. 117).

Εκτός από τα παραπάνω, οι πρόσφυγες προσπάθησαν να ενισχύσουν, σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο, την “ελληνικότητά” τους, με το να υπογραμμίζουν τη σύνδεση που υπήρχε μεταξύ του μικρασιατικού πολιτισμού και της ελληνικής αρχαιότητας (Κατσάπης, 2007, σ. 117). Όσο για τη γλώσσα των Μικρασιατών, για την οποία αρκετά συχνά μιλούσαν υποτιμητικά πολλοί γηγενείς, αυτή άρχισε να προβάλλεται από τον προσφυγικό κόσμο ως «ή άγνωτέρα κληρονομία τῆς γλώσσης τοῦ Ξενοφώντος» (Αιγίδης, 1934, σ. 181). Ως εκ τούτου, εκτός από το οικονομικό πεδίο, στο οποίο αντιπαρατέθηκαν πρόσφυγες και αυτόχθονες, και το πολιτισμικό πεδίο αποτέλεσε, συχνότατα, χώρο αντιπαραθέσεων.

Γενεσιουργά αίτια των στερεοτύπων

Η εγκατάσταση των Μικρασιατών στον ελλαδικό χώρο, και ιδιαίτερα στην ύπαιθρο, όπου σημειώθηκαν οι πρώτες εντάσεις μεταξύ γηγενών ακτημόνων και γαιοκτημόνων και προσφύγων, υπήρξε αδιαμφισβήτητα ένα δύσκολο εγχείρημα. Ο πρόεδρος της *Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων* (Ε.Α.Π.) Η. Morgenthau (1994, σ. 379) επισήμαινε σχετικά: «ατελείωτες διαμάχες προέκυψαν ανάμεσα στους γηγενείς ενοικιαστές και τους πρόσφυγες εποίκους σχετικά με την ιδιοκτησία των εδαφών που οι πρώτοι χρησιμοποιούσαν από κοινού επί αιώνες. Σχεδόν κάθε νέα οικογένεια που εγκαθίστατο στη Μακεδονία αποτελούσε αφορμή για μια διαμάχη για τα όρια των αγροκτημάτων». Στην εχθρική αντιμετώπιση του προσφυγικού κόσμου από τους ντόπιους συντέλεσε και το γεγονός ότι, κατά τη διάρκεια των πρώτων ετών της προσφυγικής εγκατάστασης, οι γηγενείς αγρότες επιβαρύνθηκαν αρκετές φορές με πρόσθετους φόρους στην παραγωγή τους, προκειμένου να μπορέσει το κράτος να αντιμετωπίσει τις άμεσες ανάγκες που είχαν προκύψει από την περίθαλψη και τη στέγαση των νεοαφικθέντων Ελλήνων. Πέραν αυτών, οι προσδοκίες των ντόπιων - ακτημόνων και μη - να οικειοποιηθούν τις πρώην μουσουλμανικές γαίες κατά τη διανομή τους διαψεύστηκαν, εξαιτίας της παρουσίας των προσφύγων και της αγροτικής τους αποκατάστασης (Κατσάπης, 2007, σ. 121). Άλλοι, πάλι, γηγενείς απώλεσαν τα όποια περιουσιακά στοιχεία είχαν αποκτήσει μετά από την αποχώρηση του μουσουλμανικού στοιχείου από την Ελλάδα λόγω της ανταλλαγής των πληθυσμών (Δαφνής, 1955, σ. 55-56· Συρίγος, 2015, σ. 50-71), επειδή τα είχαν αγοράσει από τους μουσουλμάνους με προφορικές συμφωνίες (σενέτια). Συνεπώς, μεγάλο μέρος των

προστριβών μεταξύ ντόπιων και προσφύγων αγροτών και, κατ' επέκταση, των στερεοτύπων που δημιουργήθηκαν στον Μεσοπόλεμο είχαν τα αίτιά τους στα εδάφη που διεκδικούσαν οι εν λόγω ομάδες. Οι συγκεκριμένες προστριβές και οι εντάσεις επέβαλαν στην Ε.Α.Π. την αναγκαστική μετακίνηση των προσφύγων και τη μετεγκατάστασή τους σε μη διεκδικούμενες καλλιεργούμενες περιοχές. Ας σημειωθεί, εντούτοις, ότι συγκρούσεις για την κατοχή της γης δε σημειώθηκαν μόνο μεταξύ γηγενών και Μικρασιτών, αλλά και μεταξύ προσφύγων (Παμπροσφυγική, 1925, 12 Νοεμβρίου, 1927, 8 Φεβρουαρίου, 1927, 15 Μαΐου).

Ταυτοχρόνως, οι πρόσφυγες αντιμετώπισαν την εχθρότητα και την αντιπαλότητα των γηγενών και στα αστικά κέντρα. Οι αντιπαραθέσεις εκεί οφείλονταν, έως έναν βαθμό - και τουλάχιστον έως τις αρχές της δεκαετίας του 1930 - στο ότι οι περισσότεροι από τους πρόσφυγες ήταν φιλοβενιζελικοί. Η ενίσχυση της βενιζελικής παράταξης από τους νεοαφιχθέντες Έλληνες - για περισσότερα από δέκα έτη - αποσκοπούσε και στην προσπάθειά τους να ικανοποιήσουν τα αιτήματά τους μέσω του κρατικού μηχανισμού, ο οποίος καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 ήταν στελεχωμένος από βενιζελικούς. Κατά συνέπεια, οι πρόσφυγες, στηρίζοντας εκλογικά το κόμμα των *Φιλελευθέρων*, ευελπιστούσαν άμεσα να αποκτήσουν στέγη, αποζημιώσεις, περίθαλψη, πολιτικά δικαιώματα κ.λπ. Φυσικά, κέρδος είχε και η βενιζελική παράταξη, αφού με την προσφυγική ψήφο μπόρεσε να διατηρηθεί στην εξουσία έως το 1932 (Clogg, 2006, σ. 131). Από την άλλη πλευρά, οι φιλοβασιλικοί αυτόχθονες, που κυριαρχούσαν μέχρι τότε στα όρια της παλαιάς Ελλάδας, θεωρούσαν ότι οι Μικρασιάτες με την ψήφο τους μετέβαλλαν το εκλογικό αποτέλεσμα σε βάρος τους. Ορισμένες, μάλιστα, φορές οι πολιτικές αντιπαραθέσεις γηγενών και προσφύγων έφθασαν ακόμη και σε βίαιες συγκρούσεις. Οι δε φιλοβασιλικοί πολιτικοί και ο προσκείμενος σ' αυτούς Τύπος δεν εκμεταλλεύθηκαν απλώς τις φοβίες των γηγενών για τους πρόσφυγες, αλλά και καλλιέργησαν το μίσος γι' αυτούς, συμβάλλοντας έτσι στη δημιουργία των στερεοτύπων (Δαφνής, 1955, σ. 64· Τόμπρος, 2011, σ. 276).

Εκτός από τον πολιτικό τομέα, ανταγωνισμοί μεταξύ ντόπιων και Μικρασιατών παρατηρήθηκαν και στο οικονομικό πεδίο, σε θέματα κυρίως που σχετίζονταν με την εργασία και την επιχειρηματική δράση, καθώς πολύ συχνά σημειώθηκαν συγκρούσεις συμφερόντων. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 αρκετοί υπήρξαν οι γηγενείς που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις επαρχιακές τους πόλεις και να εγκατασταθούν στην Αθήνα και τον Πειραιά, εξαιτίας της οικονομικής ανασφάλειας που προκάλεσε στις πόλεις τους η προσφορά των φθηνών

εργατικών χεριών που παρείχαν οι πρόσφυγες. Την άποψη αυτή επιβεβαίωσε το 1929 το *Διεθνές Γραφείο Εργασίας*, αναφέροντας ότι «οι μισθοί στην Ελλάδα είναι εξαιρετικά χαμηλοί εξαιτίας της αφθονίας εργατικής δύναμης που προέρχεται από τους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας» (Λιάκος, 1993, σ. 451).

Καταληκτικές Σκέψεις

Αρχικά, η εικόνα των άπορων προσφύγων, που κατέφθαναν στον ελλαδικό χώρο από τον Αύγουστο του 1922 και έπειτα, σε άθλια ψυχολογική και οικονομική κατάσταση, προκαλούσε τη φιλευσπλαχνία των γηγενών. Όταν, όμως, οι γηγενείς συνειδητοποίησαν ότι η παραμονή των Μικρασιατών στην Ελλάδα θα ήταν μόνιμη και έγιναν ορατοί οι κίνδυνοι, τα κοινωνικά προβλήματα και οι οικονομικές επιβαρύνσεις που συνεπάγονταν η περίθαλψη και η αποκατάσταση των νεοαφικθέντων Ελλήνων, ο οίκτος και η συμπάθεια μετατράπηκαν σε αδιαφορία, απόρριψη και συχνά σε εχθρική συμπεριφορά. Υπό το πρίσμα, λοιπόν, αυτό, καθίσταται εμφανές το γιατί η αφομοίωση των Μικρασιατών προσφύγων στην ελληνική κοινωνία - καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου - δεν υπήρξε μια εύκολη διαδικασία, εφόσον, όπως αναλύθηκε παραπάνω, επικράτησαν βαθιές αντιθέσεις και αντιπαραθέσεις μεταξύ γηγενών και προσφύγων σε όλα τα πεδία του οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού τομέα. Σκληροί και μακροχρόνιοι ανταγωνισμοί επικράτησαν στον εργασιακό χώρο και στις επιχειρηματικές δραστηριότητες ή ακόμη και όσον αφορούσε στην κατοχή γης. Αυτές οι συγκρούσεις συμφερόντων συνέβαλαν στη δημιουργία ρατσιστικών συμπεριφορών και στερεοτύπων της μίας κοινωνικής ομάδας έναντι της άλλης. Αναφορικά, εν κατακλείδι, με τον πολιτικό τομέα, η τοποθέτηση των προσφύγων στο βενιζελικό ή αντιβασιλικό στρατόπεδο επέτεινε τις αντιπαραθέσεις και τον κοινωνικό ρατσισμό, ενώ, παράλληλα, οι αντιβενιζελικοί πολιτικοί προσπαθούσαν διαρκώς να αυξήσουν το χάσμα μεταξύ αυτοχθόνων και προσφύγων, είτε υπερτονίζοντας τις διάφορες κοινωνικές φοβίες των γηγενών είτε θέτοντας υπό αμφισβήτηση την ελληνικότητα του προσφυγικού κόσμου (Μαυρογορδάτος, 1983, σ. 77-78).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- Αιγίδης, Α. (1934). *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες. Ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος*. Αθήνα: Τυπ. Ι. Λ. Αλευροπούλου & Σία.
- Αυδίκος, Β. (1990). Η αποτύπωση των ιστορικών και κοινωνικών γεγονότων στην

- ονοματοθεσία των οδών της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, 23, 49-70.
- Γιαννησοπούλου, Μ. (1998). *Η ανθρωπολογική προσέγγιση*. Αλμωπία: Παρελθόν, παρόν και μέλλον. Στο Π. Τσάρτας (Επιμ.), *Μακεδονία και Βαλκάνια. Ξενοφοβία και ανάπτυξη* (σ. 330-346 και 567-599). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Clogg, R. (2006). *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας (1821-1936)* (2η έκδ., Θ. Παρασκευόπουλος, Μετ.). Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Morgenthau, H. (1994). *Η αποστολή μου στην Αθήνα. Το έπος της εγκατάστασης* (Γ. Ι. Κασσεσιάν, Μετ.). Αθήνα: Τροχαλία.
- Δαφνής, Γ. (1955). *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων (1923-1940)*, τόμ. Α', Αθήνα: Ίκαρος.
- Κατσάπης, Κ. (2007). Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Στο Γ. Τζεδόπουλος & Θ. Κωνσταντόπουλος (Επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (2η έκδ., σ. 104-126). Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού.
- Κονταξή, Α. (2000). Διαδικασίες ένταξης των Μικρασιατών προσφύγων α' και β' γενιάς στην πόλη του Βόλου. Στον συλλογικό τόμο, *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις, 19ος - 20ός αι.* (σ. 507-519). *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 27-30 Νοεμβρίου 1997*. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού -Μνήμων.
- Λιάκος, Α. (1993). Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. *Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Μαραντζίδης, Ν. (2001). *Γιασαίν Μιλλέτ: Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά, κατοχή και εμφύλιος: Εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορρυθόδοξους του δυτικού Πόντου*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (1983). Ο Διχασμός ως κρίση Εθνικής Ολοκλήρωσης. Στο Δ. Γ. Τσαούσης (Επιμ.), *Ελληνισμός και Ελληνικότητα* (σ. 69-80). Αθήνα: Εστία.
- Μιχελή, Λ. (1992). *Προσφύγων βίος και πολιτισμός. Από τις πόλεις της Ελάσσονος Ασίας στα τοπία της παράγκας και του πισσόχαρτου*. Αθήνα: Δρώμενα.
- Παμπροσφυγική: 1924, 2 Νοεμβρίου. 1925, 11 Ιανουαρίου. 1925, 18 Ιανουαρίου. 1925, 12 Απριλίου. 1925, 6 Σεπτεμβρίου. 1925, 12 Νοεμβρίου. 1927, 8 Φεβρουαρίου, 1927, 15 Μαΐου.*
- Παναγιωτοπούλου, Ε. (2004). *Κοινωνική ενσωμάτωση, μνήμη και ταυτότητα στις προσφυγικές κοινότητες Ανατολή, Μπάφρα και Νεοκαισάρεια Ιωαννίνων* (μη δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή). Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Παπαστάμου, Σ. (1995). *Κοινωνικές αναπαραστάσεις*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Παυλόπουλος, Β. (2007-2008). *Στερεότυπα, προκατάληψη, κοινωνικός στιγματισμός (Σημειώσεις μαθήματος, σ. 1-24)*. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τομέας Ψυχολογίας, ΠΜΣ Σχολικής Ψυχολογίας. Ανακτήθηκε από http://old.psych.uoa.gr/~vrvanlop/index.files/pdf/soc_pms_school2008_present2.pdf (24 Αυγούστου 2021)
- Συρίγος, Μ. Α. (2015). *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Αθήνα: Πατάκης.
- Τζανετοπούλου, Σ. Α. (2010). *Λογοτεχνικές αναπαραστάσεις του έμφυλου Άλλου στην πεζογραφία της γενιάς του τριάντα: Το παράδειγμα της Μικρασιάτισσας* (διδακτορική διατριβή). Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Τόμπρος, Ν. (2011). *Αναγνώσεις του ελληνικού Μεσοπολέμου (1922-1940)*, Σ.Σ.Ε. Αθήνα.
- Τούση, Ε. (2014). *Ο αστικός χώρος ως πεδίο μετασχηματισμών υπό το πρίσμα του*

προσφυγικού ζητήματος. Η περίπτωση της ευρύτερης περιοχής Αθήνας-Πειραιά (μη δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή). Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.
Τσαούσης, Δ. Γ. (1989). *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας*. Αθήνα: Gutenberg.
Τσιμούρης, Γ. (1999). Τραγούδια μνήμης, διαμαρτυρίας και κοινωνικής ταυτότητας: Η περίπτωση των Ρεϊσντεριανών Μικρασιατών προσφύγων. Στο Ρ. Μπενβενίστε & Θ. Παραδέλλης (Επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης. Ιστορικές και Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις* (σ. 211-238). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

ΝΟΣΗΛΕΥΤΙΚΑ ΚΑΙ ΕΥΑΓΗ ΙΔΡΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ (19^{ος} ΑΙ.-1922)

Ιωάννα Α. Ραμουτσάκη

*Συντονίστρια Εκπαιδευτικού Έργου ΠΕ02 του Π.Ε.Κ.Σ. Κρήτης-
Καθηγήτρια- Σύμβουλος του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου*

Εισαγωγή

Σκοπός του παρόντος κειμένου είναι η ανάδειξη των νοσηλευτικών και ευαγών Ιδρυμάτων της Σμύρνης, κατά τον 19ο αι., ως τη Μικρασιατική καταστροφή του 1922, μέσα από τις σωζόμενες ιστορικές πηγές, οι οποίες μαρτυρούν την υπεροχή των Ελλήνων επιστημόνων και των αντίστοιχων ελληνικών Ιδρυμάτων Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας.

Η υποβαθμισμένη θέση της Ιατρικής στην τουρκοκρατούμενη Ανατολή, η μοιρολατρική αντιμετώπιση των ασθενειών (Σταυρινίδη, 1975-1985) από τους Οθωμανούς, ο γενικότερος πνευματικός σκοταδισμός κ.ά. αποτελούσαν βασικούς λόγους όχι μόνο για την ανυπαρξία κρατικής πρόνοιας όσον αφορά σε θέματα Δημόσιας Υγείας, αλλά και για τη σπανιότητα σπουδασμένων ιατρών (Ραμουτσάκη, 2019, σ. 425-429).

Οι μεγάλες επιδημίες πανώλους, χολέρας, λέπρας, ευλογιάς, οι οποίες δεν έπαψαν να ταλαιπωρούν τους υπηκόους της οθωμανικής αυτοκρατορίας, παράλληλα με άλλες νόσους, όπως τον ύδρωπα, τον τέτανο, τη σπληνίτιδα κ.ά., ανάγκασαν, τελικά, τους Οθωμανούς να λάβουν υγειονομικά μέτρα, που δεν μπορούσαν να είναι πια πρόχειρα. Τα θύματα της πανώλους και η συχνότητα των επιδημιών στα παράλια της Μικράς Ασίας υποχρέωσαν τις τουρκικές Αρχές να θέσουν, σταδιακά, τις βάσεις ενός πιο οργανωμένου συστήματος κοινωνικής πρόνοιας και υγειονομικής περίθαλψης.

Ο Μαχμούτ Β΄ προσπάθησε να εκσυγχρονίσει το κράτος του και - υπό την πίεση της πανώλους - άρχισε να ενισχύει τις προσπάθειες των Ελλήνων (Ρος, 1845) για ανοικοδόμηση νέων νοσοκομείων τόσο στην Κωνσταντινούπολη, όσο και στα παράλια της Μ. Ασίας.

Στις 17-4-1838 άρχισε να εφαρμόζεται η λοιμοκάθαρση σε όλη την οθωμανική επικράτεια. Η ίδια προσπάθεια, που συναντάται και στην Ευρώπη, οδηγεί τις κυβερνήσεις ευρωπαϊκών κρατών να λάβουν μέτρα πρόνοιας και προστασίας της υγείας των υπηκόων τους (Αναγνωστίδου, 1993, σ. 15-17). Ειδικότερα, στη Σμύρνη παρατηρήθηκε αυξημένη επικινδυνότητα μετάδοσης μολυσματικών νόσων και επιδημιών, καθώς το λιμάνι είχε συχνή επικοινωνία με άλλα λιμάνια και οι κάτοικοι της Σμύρνης

επικοινωνούσαν με τους κατοίκους άλλων περιοχών. Από το 1840 ιδρύθηκαν Υγειονομεία, κυρίως, στα μεγάλα λιμάνια.

Η πολιτισμική και οικονομική άνηψη των Ελλήνων της Σμύρνης, σε αντίθεση με το αντίστοιχο επίπεδο των Τούρκων, στηρίχτηκε σχεδόν πάντοτε στο φιλότιμο και στην ευσυνειδησία των πνευματικών ανθρώπων, χαρακτηριστικά τα οποία αντανakλώνται και στην εξέλιξη των θεσμών υγείας, στην ίδρυση ή αναδιοργάνωση των κέντρων περίθαλψης, στην υποδειγματική, κατά το μεγαλύτερο μέρος της, άσκηση της ιατρικής από τους Έλληνες ιατρούς, σε αντίθεση με την ενδεχομένως σκόπιμη ή συνειδητή αδιαφορία των οθωμανών που υπαγορευόταν, αρχικά, κυρίως από τη μοιρολατρική αντιμετώπιση των ασθενειών.

Η συνύπαρξη δύο διαμετρικά αντίθετων νοοτροπιών επηρέαζε τον τρόπο αντιμετώπισης των νοσούντων, των αναξιοπαθούντων, τα ήθη και την ποιότητα ζωής των ανθρώπων της Μικρασιατικής γης, κατά τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο (19ος - αρχές 20ου αι.). Σ' αυτά έρχεται να προστεθεί και η επίδραση που ασκούσαν στο συγκεκριμένο χώρο οι αντίστοιχες χριστιανικές κοινότητες της Ευρώπης.

Φορείς Κοινωνικής Πρόνοιας

Ως την τραγική κατάληξη της Μικρασιατικής εκστρατείας και την καταστροφή της Σμύρνης, οι Έλληνες που ζούσαν εκεί μεγαλουργούσαν και αποδεικνύονταν πρωτοπόροι και στον τομέα της Υγείας. Η Σμύρνη, *«παρόλη την ποικιλία των εθνών και των θρησκευμάτων παρέμενε ωστόσο στα βασικά της συστατικά μια ελληνική πολιτεία... Αν εξαιρέσουμε τους Τούρκους, που δεν γνωρίζουν, παρά μόνο τη γλώσσα τους, όλος ο άλλος πληθυσμός της Σμύρνης, επομένως τουλάχιστο 120.000 ψυχές, καταλαβαίνουν και μιλούν λίγο πολύ καλά τα ελληνικά»*, σημειώνει ο Λούντβιχ Ρος το 1845 (Ρος, 1845).

Η πλειονότητα των γιατρών της Σμύρνης ήταν Έλληνες, κατά το μεγαλύτερο ποσοστό άντρες, με υψηλή επιστημονική κατάρτιση και ασκούσαν την ιατρική σύμφωνα με τις χριστιανικές αρετές. Πριν από την ίδρυση της Ιατρικής Σχολής Αθηνών, την οποία προτιμούσαν αργότερα για τις σπουδές τους, σπούδαζαν στα πανεπιστήμια της Γερμανίας, της Γαλλίας, της Αυστρίας και της Ιταλίας. Αργότερα, πολλοί απόφοιτοι της Ιατρικής Σχολής Αθηνών μετέβαιναν στην Ευρώπη για μετεκπαίδευση και επέστρεφαν στην ιδιαίτερη πατρίδα τους, για να προσφέρουν τις πολύτιμες υπηρεσίες τους. Αλλά και πολλοί Έλληνες από την κυρίως Ελλάδα μετέβαιναν στη Σμύρνη και πρόσφεραν εκεί τις υπηρεσίες τους, καθώς θέλγονταν από

την πρωτεύουσα της Ιωνίας. Υπάρχουν, όμως, και περιπτώσεις ιατρών που έφυγαν από τη Σμύρνη, μετά την περάτωση των σπουδών τους και εγκαταστάθηκαν σε άλλες περιοχές της μητροπολιτικής Ελλάδας ή πρόσφεραν τις ιατρικές υπηρεσίες τους σε περιοχές που βρίσκονταν σε επαναστατικό αναβρασμό.

Επιπροσθέτως, η ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης άρχισε από νωρίς να συγκεντρώνει το ενδιαφέρον και των Ευρωπαίων για οικονομικές επενδύσεις και εκμετάλλευση. Έτσι άρχισαν να συρρέουν άτομα από διάφορες χώρες της Ευρώπης, κυρίως Αυστρίας, Γαλλίας, Αγγλίας και να συγκροτούν κοινότητες με ποικίλες δραστηριότητες. Ο κίνδυνος εξάπλωσης των επιδημιών ήταν, κατά βάση, εκείνος που ώθησε τις κοινότητες αυτές να συγκροτήσουν νοσοκομειακά ιδρύματα, με βάση την ιδιωτική πρωτοβουλία.

Τα ιδρύματα αυτά, διαφόρων τύπων, φιλοξενούσαν πάσχοντες, ναύτες, προσκυνητές, φτωχούς. Θεωρούμε σκόπιμο να παρουσιάσουμε συνοπτικά την εικόνα των ξένων αυτών ιδρυμάτων, ώστε να διαφανεί η διαφορά και ανωτερότητα του Γραικικού Νοσοκομείου Σμύρνης, η οποία ήταν κοινώς αποδεκτή (Σολομωνίδης, 1955).

Στο πλαίσιο της κοινωνικής πολιτικής για όλους αυτούς τους υπηκόους, αναπτύχθηκε σταδιακά στη Σμύρνη ένα σύστημα κοινωνικής πρόνοιας, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί για την εποχή του αρκετά προηγμένο, αλλά και πολύμορφο ταυτόχρονα. Η Σμύρνη διατήρησε, ως έναν βαθμό, τον χαρακτήρα του θεσμού των *Hospizi*, ημι-φιλανθρωπικών καταστημάτων περιορισμένης έκτασης, τα οποία ήταν ικανά να φιλοξενούν μικρό αριθμό ευάλωτων κοινωνικών ομάδων (ορφανών, εγκαταλελειμμένων παιδιών, κοινών γυναικών, γερόντων). Παράλληλα, ανέπτυξε μεγαλύτερα ιδρύματα κοινωνικής πρόνοιας και ιατρικής περίθαλψης, τα *Hospitali*, (Σπιτάλια), κυρίως στην περίπτωση του Γραικικού Νοσοκομείου, το οποίο ακολουθεί τους τύπους των ευαγών Ιδρυμάτων που επικρατούσαν στη Δύση και σε πολλές ενετοκρατούμενες περιοχές του ευρύτερου ελλαδικού χώρου.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η πρώτη ονομασία του Ελληνικού Νοσοκομείου ήταν «Οσπιτάλιον» και «Πανδοχείον» (Σολομωνίδης, 1955). Η τελευταία ονομασία φέρει τον απόηχο των δυτικών *Hospizi* (ξενώνων).

Φορείς της κοινωνικής μέριμνας, εκτός από την επίσημη ελληνική Διοίκηση στην περιοχή της Σμύρνης, μπορούν να θεωρηθούν επιγραμματικά οι παρακάτω:

- Η ορθόδοξη εκκλησία
- Η καθολική εκκλησία

- Οι θρησκευτικές αδελφότητες
- Οι αστοί και οι ευαίσθητοποιημένοι πολίτες
- Διάφορες συντεχνίες.

Παράλληλα με τις άλλες τους δραστηριότητες, φρόντιζαν να συνδράμουν τα άπορα μέλη τους, να στηρίζουν τις χήρες και τα ορφανά, αλλά και να περιθάλπουν αρρώστους, παράδοση που απηχεί προγενέστερες μορφές φιλανθρωπίας.

Σύμφωνα με μαρτυρία του γενικού προξένου της Αυστρίας στη Σμύρνη, Καρλ φον Σέρτζερ (Ενεπεκίδης, 2001), κατά τον 18^ο αι. δεν υπήρχε κανένα ευαγές ίδρυμα στη Σμύρνη. Μόνο τις τελευταίες δεκαετίες του η άνοδος του γενικότερου πνευματικού επιπέδου οδήγησε στην καλύτερη αντιμετώπιση των ασθενών, των οικονομικά ενδεών και γενικότερα των ατόμων, που έχρηζαν βοήθειας (Ενεπεκίδης, 2001, *Magazin fur die Literatur des Auslandes*, 1838, σ. 105 - 106). Ο ίδιος, σε Έκθεσή του στον περίφημο Ασκληπιό της Σμύρνης, αναφέρει χαρακτηριστικά για την παραπάνω περίοδο 11 ιδρύματα κοινωνικής πρόνοιας, οι σωζόμενες, όμως, πηγές, μας πληροφορούν για μεγαλύτερο αριθμό Ιδρυμάτων.

Νοσηλευτικά και Ευαγή Ιδρύματα της Σμύρνης (19^{ος} αι.-20^{ος} αι.)

1. Το νοσοκομείο των καθολικών, το λεγόμενο Ίδρυμα του Αγίου Αντωνίου (γνωστό και ως «Αυστριακό νοσοκομείο»)

Ιδρύθηκε το 1788 από την καθολική κοινότητα της Σμύρνης και βρισκόταν κοντά στο ολλανδικό Νοσοκομείο (Ενεπεκίδης, 2001). Είχε 100 κλίνες, με χρηματικούς εράνους που προέρχονταν από την Αυστρία και την Ουγγαρία, υπό την προστασία των οποίων λειτουργούσε. Στο νοσοκομείο νοσηλεύονταν άποροι ασθενείς καθολικοί, ναύτες του πολεμικού ναυτικού, με κάποιο αντίτιμο για τη νοσηλεία τους, το οποίο επίσης κατέβαλαν και οι μη καθολικοί ασθενείς. Το νοσοκομείο, όπως προκύπτει από την Έκθεση, επισκέπτονταν αρκετοί ψυχοπαθείς, αλλά οι συνθήκες νοσηλείας δεν ήταν αρκετά ικανοποιητικές.

Φαίνεται ότι το νοσοκομείο αυτό συνέχιζε μια μακρόχρονη παράδοση της Δύσης, γνωστής ήδη από το 13^ο αι., σύμφωνα με την οποία τα ομώνυμα κέντρα αυτού του τύπου παρείχαν περίθαλψη και στέγη στους άπορους ναυτικούς. Το νοσοκομείο της Σμύρνης, επίσης, απευθυνόταν σε ναύτες και κυρίως σε καθολικούς, αν και αργότερα φιλοξενούσε και ορθόδοξους

ναυτικούς. Γεγονός είναι ότι όχι μόνο ιδρύθηκε, αλλά και συντηρούνταν από τις δύο προστάτιδες χώρες του, Αυστρία και Ουγγαρία (Ενεπεκίδης, 2001).

Παρείχε, δε, δωρεάν νοσηλεία στους άπορους ναυτικούς, ενώ υπήρχαν άλλες κοινωνικές ομάδες, όπως οι μη καθολικοί ασθενείς, που κατέβαλαν τα νοσήλια. Επομένως, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί αμιγώς φιλανθρωπικό, καθώς απέκλειε έστω και με την απαίτηση της καταβολής ενός χρηματικού ποσού ή με το κριτήριο του θρησκευάτος κάποιες κοινωνικές ομάδες. Η ύπαρξή του μάλλον εξυπηρετούσε άλλους στόχους, καθώς οι χώρες που το επόπτευαν ήθελαν να έχουν για το ναυτικό τους ένα ίδρυμα ανάλογο των δυτικών ξενώνων περίθαλψης, καθώς και ένα ακόμη κέντρο ελέγχου στην περιοχή.

2. Το νοσοκομείο του Αγίου Ρόκου

Το νοσοκομείο του Αγίου Ρόκου, χωρητικότητας 25-30 κλινών, δημιουργήθηκε από τις εισφορές όλων των καθολικών της Σμύρνης, οι οποίοι αποσπάστηκαν από την αδελφότητα του νοσοκομείου Άγιος Αντώνιος. Συντηρούνταν από τις φιλανθρωπικές χειρονομίες των κατοίκων της Σμύρνης και φιλοξενούσε δωρεάν 100 περίπου ασθενείς ετησίως. Εύποροι ασθενείς νοσηλεύονταν επί πληρωμής (Σολομωνίδης, 1955· Ενεπεκίδης, 2001). Υπό αυτήν την έννοια, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, όπως και αρκετά άλλα, ημι-φιλανθρωπικό. Αργότερα, τα δύο καθολικά νοσοκομεία συγχωνεύτηκαν υπό μία κοινή διοίκηση.

3. Το ορφανοτροφείο των καθολικών «αδελφών του ελέους»

Ο αυστριακός πρόξενος (Ενεπεκίδης, 2001) σημειώνει ότι το ίδρυμα λειτουργούσε υποδειγματικά και φιλοξενούσε 200 περίπου ορφανά, καθολικού κυρίως θρησκευάτος. Οι αδελφές του ελέους αναλάμβαναν την εκπαίδευσή τους. Το ίδρυμα διέθετε και πολυκλινική, η οποία παρείχε δωρεάν φάρμακα και ιατρικές συμβουλές. Η Έκθεση αναφέρει, επιπλέον, και τις προσόδους του.

4. Το νοσοκομείο των Αρμενίων

Χτισμένο στον αρμένικο μαχαλά, χωρητικότητας 30 κλινών, προοριζόταν για ασθενείς διαφόρων νοσημάτων, συμπεριλαμβανομένων και των ψυχοπαθών. Μια φιλανθρωπική εταιρία που το πλαισίωνε, φρόντιζε και τους άπορους ασθενείς με κατ' οίκον επισκέψεις. Αρχίατρος του νο-

σοκομείου κατά το 1838 ήταν ο δόκτωρ Νίκοπολ από τη Χίο, αλλά στο δημοσίευμα του ίδιου έτους εμφανίζεται ως το υποδεέστερο νοσοκομείο της Σμύρνης (Ενεπεκίδης, 2001).

5. Το τουρκικό νοσοκομείο

Το νοσοκομείο, χωρητικότητας 100 κλινών, οικοδομημένο προς την πλευρά του λιμανιού, περιέθαλπε ετησίως περίπου 1.200-1.400 μουσουλμάνους ασθενείς, χωρίς να απαγορεύει την είσοδο και σε άλλους νοσούντες, διαφορετικού θρησκειύματος. Το νοσοκομείο στεγαζόταν σε 2 κτήρια. Πίσω από τους κήπους, διέκρινε κανείς ένα ερειπωμένο σπιτάκι για τους «χολεριασμένους». Την ίδια όμως εικόνα της εγκατάλειψης έδινε και το νοσοκομείο στο σύνολό του, γύρω στο 1838.

Ο γάλλος δόκτωρ Φλοκιέ, στην υπηρεσία του Χουσεΐν μπέη, ήταν γιατρός του στρατώνα και του νοσοκομείου. Στο δημοσίευμα του 1838 αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι: «στο νοσοκομείο αυτό δε γίνονται δεκτοί ούτε φτωχοί, ούτε ανήμποροι μιας οποιασδήποτε μορφής, ούτε καν Τούρκοι, επειδή το έθνος τους αφήνει στη θεία πρόνοια τη μοίρα των δύστυχων εκείνων ανθρώπων, ατενίζει τα δεινά τους με αδιαφορία και διακρίνει στην τύχη τους αποκλειστικά και μόνο το φανέρωμα της θείας θέλησης και του κισμέτ» (Ενεπεκίδης, 2001).

Απ' αυτά και μόνο τα λόγια διαφαίνεται η μοιρολατρική αντίληψη της ασθένειας από τη σκοπιά των Οθωμανών, καθώς και η πίστη τους σε διαχωριστικές γραμμές μεταξύ φτωχών και πλουσίων. Ο αποκλεισμός των αδυνάτων και κοινωνικά ευάλωτων ατόμων ή ομάδων, αλλά και των οικονομικά ενδεών, όπως προκύπτει από το δημοσίευμα, ως ανθρώπων που έπρεπε να αφεθούν αποκλειστικά και μόνο στη θεία πρόνοια, δεν αφήνει κανένα περιθώριο για σκέψεις περί φιλανθρωπικού καταστήματος.

6. Το εβραϊκό νοσοκομείο

Η προαναφερθείσα Έκθεση (Ενεπεκίδης, 2001) αναφέρει ότι ιδρύθηκε από μέλος της οικογένειας Ρόθτσιλντ το 1831, αλλά επισημαίνεται η ανεπάρκειά του από κάθε πλευρά. Υπήρχε ένας γιατρός για τη δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη 200 περίπου ασθενών ετησίως. Εντός του νοσοκομείου λειτουργούσε και μια πολυκλινική, την οποία επισκέπτονταν περισσότερο οι ισραηλίτες, οι οποίοι, εκ πεποιθήσεως, δεν προτιμούσαν την παραμονή τους στο νοσοκομείο.

7. Το ολλανδικό νοσοκομείο

Ιδρύθηκε το 1786 και αργότερα ανακαινίστηκε. Από άρθρα περιηγητών ή μελετητών, κυρίως σε ξενόγλωσσα περιοδικά του 19ου αι., αντλούμε στοιχεία για τη διαρρύθμισή του, για το φαρμακείο που παρείχε φάρμακα δωρεάν, όχι μόνο στους ασθενείς που νοσηλεύονταν, αλλά και σε όλους τους οικονομικά ενδεείς χριστιανούς και μουσουλμάνους (Ενεπεκίδης, 2001). Το νοσοκομειακό συγκρότημα βρισκόταν υπό την προστασία του Ολλανδού προξένου Λέννεπ, ενώ τη διεύθυνσή του είχε αναλάβει ο οφθαλμίατρος Μορπόργκο από την Τεργέστη (Ενεπεκίδης, 2001).

8. Το αγγλικό νοσοκομείο (Ενεπεκίδης, 2001)

Ήταν πετρόκτιστο, βρισκόταν κοντά στο ολλανδικό νοσοκομείο, ιδρύθηκε το 1785 και το συντηρούσε η αγγλική κυβέρνηση. Παρείχε νοσηλεία στα πληρώματα του βασιλικού και εμπορικού στόλου. Αρχικά, τη διεύθυνση ανέλαβε ο φημισμένος γιατρός Κλαρκ, ενώ προσωρινά τον αντικατέστησε ο δόκτωρ Ικάρ και, αργότερα, ίσως ο δόκτωρ Έβανς. Η Αθανασία Κασιναβάκη (Αρχείο προφορικών μαρτυριών Μικρασιατικού Κέντρου Σπουδών, 1962) από το Κορδελλί, στις 9-7-1962 αναφέρει ότι, αφού σπούδασε στο νοσοκομείο Ευαγγελισμός «αδελφή νοσοκόμα», εργάστηκε, έπειτα, στη Σμύρνη στο αγγλικό νοσοκομείο, χωρίς να δώσει, ωστόσο, άλλες λεπτομέρειες σχετικά με τον χώρο και τις συνθήκες της εργασίας της.

9. Το γαλλικό νοσοκομείο

Βρισκόταν κοντά στο λιμάνι, στο ανατολικό τμήμα της πόλης, και δι-αρθρωνόταν σε δύο ξεχωριστά κτίρια, ένα για τους αξιωματικούς και ένα για τους ναύτες, συνολικής χωρητικότητας 100 κλινών. Ανάμεσα στους χώρους που μνημονεύονται είναι και το φαρμακείο, το λουτρό, ένα παρεκκλήσι, ενώ οι αίθουσες αναφέρονται ως αρκετά ευρύχωρες. Στο εν λόγω νοσοκομείο, οι άποροι νοσηλεύονταν δωρεάν (Ενεπεκίδης, 2001).

10. Το ευρωπαϊκό νοσοκομείο

Σύμφωνα με το δημοσίευμα του 1838 (Ενεπεκίδης, 2001), στην αριστερή όχθη του ποταμού Μέλντα, δίπλα στη γέφυρα των караβανιών, βρίσκεται το κοινό νοσοκομείο προτεσταντών και καθολικών, το επονομαζόμενο ευρωπαϊκό νοσοκομείο. Ιδρύθηκε το 1815 και, όπως διαφαίνεται

από επιγραφή της εξωτερικής εισόδου του, προοριζόταν για την αντιμετώπιση της πανώλης.

11. Ανάλογο νοσοκομείο στην ίδια περιοχή συνάγεται ότι ετοίμαζαν και οι Έλληνες και, μάλιστα, το 1838 φαίνεται ότι είχαν εγκαταστήσει σε μικρά ξύλινα παραπήγματα πληγέντες από επιδημία, για να βρίσκονται σε σχετική καραντίνα.

12. Τρία νοσοκομεία τροπικών νοσημάτων

Αναφέρονται από τον Χρ. Σολομωνίδη (Σολομωνίδης, 1955) και σύμφωνα μ' αυτόν, ιδρύθηκαν κατά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο. Σ' αυτά διετέλεσε Διευθυντής ο Νικόλαος Λοράνδος.

13. Το αμερικανικό νοσοκομείο

Μνημονεύεται από τον Σ. Βέρα (Βέρας, 1939). Σύμφωνα μ' αυτόν, ο οφθαλμίατρος του Γραικικού Νοσοκομείου Σμύρνης, Χρόνης Δημήτριος (1841-1910), υπηρέτησε και στο αμερικανικό νοσοκομείο και ίδρυσε επίσης το πρώτο οφθαλμολογικό τμήμα στο τουρκικό νοσοκομείο.

14. Το Ελληνικό νοσοκομείο της Σμύρνης: Γραικικό Νοσοκομείο Ο Άγιος Χαράλαμπος

Το Γραικικό Νοσοκομείο⁸ πριν (αριστερή φωτογραφία) και μετά την καταστροφή (δεξιά φωτογραφία)

Από το 1723 το νοσοκομείο, που αρχικά έφερε την ονομασία «Οσπιτάλιον» και «Πανδοχείον», στεγαζόταν στο σπίτι της Κλάρας Βαρώνης

⁸ Ανακτήθηκε από https://paliakaidiafora.blogspot.com/2012/11/blog-post_22.html (29-Οκτωβρίου 2021).

ντε Χόσπιγε (Σολομωνίδης, 1955· Αργυρόπουλος, 1995). Αργότερα, το 1748, ανακαινίστηκε και μετονομάστηκε σε Γραικικό νοσοκομείο, με δυναμικότητα αρχικά, 250 - 300 κλινών και αργότερα 400 κλινών. Πολλά δημοσιεύματα τονίζουν τις δωρεές Ελλήνων ευεργετών (Σολομωνίδης, 1955· Αργυρόπουλος, 1995· Παπαδογιαννάκης, 1995), καθώς και τη συμβολή της εκκλησίας στην αποπεράτωση και περαιτέρω συντήρησή του. Χαρακτηριστική είναι η ανέκδοτη επιστολή των Εφόρων του Νοσοκομείου (Α.Ε.Ν.Σ., 1894), που φέρει το λογότυπο και τη σφραγίδα του Γραικικού Νοσοκομείου Σμύρνης «προς τον Πανοσιολογιώτατον Αρχιμανδρίτην κ. Λιόντιον εις Κασαμπά τη 20η -2-1894»:

«Αξιότιμε Κύριε,

Γνωρίζοντες τα ευγενή υμών και φιλάγαθα αισθήματα και το ενδιαφέρον ο έχετε υπέρ των συμφερόντων του Ημετέρου Ιερού Νοσοκομείου, συνιστώμεν υμίν τον επιδότην ταύτης οσιώτατον εν μοναχοίς κ. Κύριλλον, υπάλληλον του Καταστήματος, όπως δια της Υμετέρας υποστηρίξεως ενεργήση αυτόσε τον συνήθη προαιρετικόν έρανον υπέρ του ευαγούς τούτου της φιλανθρωπίας ενδιαιτήματος.

Πεποιθότες εκ των προτέρων ότι προθύμως και ευχαρίστως θέλετε συντελέσει εις την πλήρη επιτυχίαν του αγαθοεργού τούτου σκοπού, διατελούμεν μετά πλείστης προς υμάς υπολήψεως».

ΟΙ ΕΦΟΡΟΙ ΤΟΥ ΓΡΑΙΚΙΚΟΥ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟΥ

Ακολουθεί η σφραγίδα του Νοσοκομείου

Ανάλογες σωζόμενες πηγές εξαίρουν τη σταθερότητά του, την καίρια θέση του, καθώς και τον τρόπο συντήρησής του, που γίνεται με εκούσιες εισφορές της ελληνικής κοινότητας, καθώς και την υψηλή επιστημονική κατάρτιση των ιατρών του. Στο νοσοκομείο νοσηλεύτηκε και ο Αλέξανδρος Σούτσος το 1863 (Σολομωνίδης, 1955· Αργυρόπουλος, 1995). Το 1833 χτίστηκε στον περιαύλιο χώρο και ο ναός του Αγίου Χαραλάμπους, στον οποίο γίνονταν λαμπρές θρησκευτικές εκδηλώσεις (Σολομωνίδης, 1955· Αργυρόπουλος, 1995).

Αρχικά, υπήρχαν κάποια καλά οργανωμένα τμήματα (Σολομωνίδης, 1955· Αργυρόπουλος, 1995· Παπαδογιαννάκης, 1995), όπως της Παθολογίας, της Χειρουργικής και της Μαιευτικής (1912), το γηροκομείο, μα και το τμήμα μαρασμικών ατόμων, ενώ το τμήμα φρενοβλαβών (συστάθηκε το 1822) είχε αρκετές ελλείψεις. Μέσα στο νοσοκομείο υπήρχε, επίσης,

και μία πολυκλινική, όπου καθημερινά 100 και πλέον άποροι κάθε εθνικότητας ή θρησκείας μπορούσαν να συμβουλευόμαστε τους γιατρούς και να λαμβάνουν δωρεάν φάρμακα από το φαρμακείο του νοσοκομείου. Αναλυτικότερα, κατά την ολοκλήρωσή του, το νοσοκομείο περιελάμβανε:

- α) χειρουργείο ανδρών με 2 αίθουσες εγχειρήσεων, μίας αποστειρώσεως και 8 θαλάμους ασθενών,
- β) χειρουργείο γυναικών με έναν θάλαμο ασθενών,
- γ) 2 παθολογικές κλινικές, με αντρικό και γυναικείο θάλαμο χωριστά,
- δ) μαιευτική κλινική,
- ε) οφθαλμολογική κλινική με 2 θαλάμους ανδρών και 1 γυναικών,
- στ) κλινική μεταδοτικών νοσημάτων με 50 κλίνες,
- ζ) γηροκομείο ανδρών και γυναικών για 50 άπορους,
- η) φρενοκομείο 120 κλινών,
- θ) ακτινοδιαγνωστικό τμήμα, καθώς και
- ι) ειδικά Αστυκλινικά τμήματα (Σολομωνίδης, 1955· Αργυρόπουλος, 1995· Παπαδογιαννάκης, 1995).

Φημιζόταν για την αυστηρή τήρηση των κανόνων ιατρικής δεοντολογίας (Σολομωνίδης, 1955· Παπαδογιαννάκης, 1995) και η επιγραφή της κύριας εισόδου του επιβεβαίωνε τις παραπάνω αρχές: «ΚΡΟΥΕΤΕ ΚΑΙ ΑΝΟΙΓΗΣΕΤΑΙ ΥΜΙΝ». Μόνο οι εύποροι πλήρωναν νοσήλια. Επισημαίνεται ότι στο νοσοκομείο γίνονταν δεκτοί όλοι χωρίς διακρίσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλοί Ευρωπαίοι και Τούρκοι προτιμούσαν να νοσηλευτούν εκεί, γιατί αναγνώριζαν την άρτια οργάνωσή του, καθώς και το υψηλό επιστημονικό επίπεδο του προσωπικού του. Αργότερα, όμως, άρχισαν να επιβάλλονται και κάποιοι περιορισμοί, εφόσον και η επιλογή όλων των πασχόντων για νοσηλεία ήταν δύσκολη (Σολομωνίδης, 1955· Παπαδογιαννάκης, 1995).

Οι γιατροί του νοσοκομείου, αρχικά, ήταν 2 παθολόγοι, 2 μαιευτήρες, 1 χειρουργός και ένας βοηθός για την πολυκλινική. Σύμφωνα με την Έκθεση οι 3 πρώτοι εκλέγονταν κάθε χρόνο μεταξύ των Ελλήνων ιατρών και υπηρετούσαν αμισθί. (Σολομωνίδης, 1955· Παπαδογιαννάκης, 1995). Επίσης, η ίδια Έκθεση κάνει αναφορά τόσο στις προσόδους του νοσοκομείου, το οποίο συντηρούσε και το Ελληνικό Γυμνάσιο, όσο και στη διοίκησή του, ενώ σημειώνει κι έναν ενδεικτικό ετήσιο αριθμό ασθενών. Το δημοσίευμα του 1838 περιγράφει λεπτομερώς το νοσοκομείο, γνωστοποιώντας, επίσης, ότι εκείνη την εποχή νοσηλεύονταν 350 άτομα και ότι ο γιατρός του ήταν ο δόκτωρ Μαραγκός, ένας από τους πιο καλούς γιατρούς της Σμύρνης.

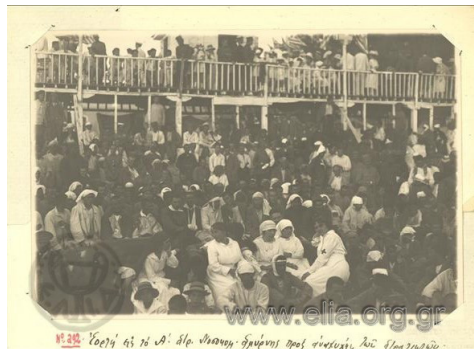
Πίσω από το νοσοκομείο υπήρχε ξεχωριστό κτίριο, που οι Σμυρναίοι ονόμαζαν «Μολεμένη Σπιτάλια» για εκείνους που είχαν προσβληθεί από πανώλη και το οποίο χωριζόταν από τα άλλα με ψηλό τοίχο. Αργότερα, το

κτίριο αυτό χρησιμοποιήθηκε και ως φρενοκομείο (Σολομωνίδης, 1955· Αργυρόπουλος, 1995· Παπαδογιαννάκης, 1995). Πριν από την ανέγερσή του, οι προσβεβλημένοι από πανώλη και από άλλα λοιμώδη νοσήματα νοσηλεύονταν στο Λαζαρέτο, στον παλιό Μητροπολιτικό ναό της Αγίας Παρασκευής (Σολομωνίδης, 1955· Παπαδογιαννάκης, 1995).

Λόγω της νέας επιδημίας της πανώλης του 1837, οι Έλληνες της Σμύρνης έχτισαν νέο Λαζαρέτο, κοντά στο καθολικό του Αγίου Ρόκκου. Οι νοσηλευθέντες διέμεναν σε οικήματα μέσα στο χώρο που ονομάζονταν «Μορτάκια» (Σολομωνίδης, 1955· Αργυρόπουλος, 1995). Η μεταφορά των πασχόντων στα οικήματα αυτά γινόταν με ιδιαίτερη μέριμνα. Στο νοσοκομείο λειτουργούσε και ειδικό Σωφρονιστήριο Γυναικών για τον σωφρονισμό παραστρατημένων γυναικών (Σολομωνίδης, 1955· Αργυρόπουλος, 1995).

Τον Μάρτιο του 1797 φανατισμένοι Γενίτσαροι πυρπόλησαν το νοσοκομείο, το οποίο το 1804 οικοδομείται εκ νέου με τις γενναίες προσφορές των Ελλήνων ομογενών και λειτουργεί ως την τελική Καταστροφή του το 1922. Κατά τη διάρκεια του Α΄ παγκοσμίου πολέμου, οι Γερμανοί κατέλαβαν το μισό του νοσοκομείου, ενώ όταν ο ελληνικό στρατός απελευθέρωσε τη Σμύρνη, το 1919, λειτούργησε εκεί ως και το 1922 το Α΄ Στρατιωτικό Νοσοκομείο, τμήμα του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού και του Λευκού Σταυρού της Αγγλίδας Φιλέλληνος, Μαίρης Χάντερ.

15. Το στρατιωτικό νοσοκομείο Σμύρνης

Το στρατιωτικό νοσοκομείο Σμύρνης*. Μικρασιατική εκστρατεία, γιορτή στο Α΄ Στρατιωτικό Νοσοκομείο Σμύρνης⁹ για την ψυχαγωγία των τραυματιών στρατιωτών

* Είναι γνωστό από φωτογραφίες και άλλες πηγές.

⁹ Πηγή: ΕΛΙΑ, Συλλογή Αθανασίου Κανελλόπουλου, ανακτήθηκε από http://archives.elia.org.gr:8080/LSelia/images_View/L202.292.JPG (30 Οκτωβρίου 2021).

Στο ανέκδοτο Ημερολόγιό του ο ιατρός, Στ. Χελιδόνης (Χελιδόνης, 1922, σ. 25, 56) σημειώνει για το νοσοκομείο αυτό τα παρακάτω:

«...Εἰς τὸ Σεβδίκῳ παρέμεινα μετὰ τοῦ Συνλτος μέχρι τῆ 26ῃ Φεβρουαρίου, ὁπότε ἀνεχώρησα διὰ τὸ Ἀὸν Στρατιωτικὸν Νοσοκομεῖον Σμύρνης εἰς τὸ ὁποῖον μετετιθέμην. Τὸ Νοσοκομεῖον διήλθυνε ὁ ἀρχίατρος κ. Ἀντωνόπουλος, τὸν ὁποῖον μετὰ 20 ἡμέρας ἀντικατέστησεν ὁ ἀρχίατρος Μελισσειδης». Στὸ νοσοκομεῖο αὐτὸ νοσηλεύτηκε καὶ ὁ ἴδιος, μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ ἀπὸ τὸ Μικρασιατικὸ Μέτωπο: «...μου ἐδόθη εἰσιτήριον διὰ τὸ Ἀὸν Στρατιωτικὸν Νοσοκομεῖον Σμύρνης.

Εἰς τὸ Νοσοκομεῖον παρέμεινα νοσηλευόμενος μέχρι τῆς 8ῃς Φεβρουαρίου 1922, ὁπότε ἀνεχώρησα ἐκ Σμύρνης δι' Ἀθήνας, μετὰ δύο ἐτῶν παραμονὴν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ».

16. Το ελληνικό βρεφοκομείο και ορφανοτροφεῖο (Ενεπεκίδης, 2001)

Φιλοξενούσε παιδιά κάθε εθνικότητας και θρησκειώματος, ορφανά και νόθα και φρόντιζε εκτός από τη διαμονή και τη σίτιση, τη μόρφωση και την αποκατάστασή τους. Οι πηγές είναι αρκετά ισχνές στις αναφορές τους στο ίδρυμα. Το σημαντικότερο, όμως, ήταν ότι φιλοξενούνταν παιδιά κάθε εθνικότητας και θρησκείας. Πρέπει, επίσης, να υπήρχε διαφοροποίηση ανάμεσα σ' αυτό και στο αντίστοιχο καθολικό ίδρυμα, καθώς τα καθολικά αυτά ιδρύματα, γνωστά από τη Δύση ή τις ενετοκρατούμενες κτήσεις στην Ελλάδα, είχαν, συχνά, δογματικό προσανατολισμό. Είναι χαρακτηριστικές οι περιπτώσεις παιδιών που ασπάστηκαν τον καθολικισμό σ' αυτά τα ιδρύματα, αν και ελληνικής καταγωγής, χωρίς να αποκλείονται και οι περιπτώσεις εκείνων που ακολούθησαν τον μοναχικό βίο σε ορθόδοξα μοναστήρια.

Τέτοια φαινόμενα δεν παρατηρούνται, με βάση τις σωζόμενες πηγές στη Σμύρνη, στο αντίστοιχο ελληνικό ίδρυμα. Το πλεονέκτημα ήταν ότι βρισκόταν υπό την εποπτεία της ελληνικής κοινότητας και όχι της οθωμανικής διοίκησης. Οπότε μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι και το εκπαιδευτικό, αλλά και το γενικότερο πρόγραμμα του ιδρύματος θα τηρούνταν σύμφωνα με τα ελληνικά ήθη και έθιμα, τις ελληνικές παραδόσεις και τον ελληνικό τρόπο ζωής.

Η άρση των θρησκευτικών και εθνικών διαφορών και η δυνατότητα παραμονής οποιουδήποτε εγκαταλελειμμένου παιδιού στο ίδρυμα ήταν

σίγουρα ένα πολύ δημοκρατικό μέτρο. Η έλλειψη ενός καταστατικού, που θα διέσωζε, ενδεχομένως, ορισμένους κανόνες λειτουργίας του, δε μας βοηθά να συμπεράνουμε έστω κάποια στοιχεία για τις σχέσεις που καλλιεργούνταν μέσα σ' αυτό και πόσο εκείνες επηρέαζαν κάθε παιδί, μετά την έξοδό του από το ίδρυμα, ούτε για το αν απώτερος στόχος του εκπαιδευτικού προγράμματος ήταν η ευρύτερη καλλιέργεια του ατόμου και η διαμόρφωση ενός ήρεμου και υγιούς ψυχικού κόσμου.

Δε σώζεται, ομοίως, καμία πληροφορία για τον τρόπο με τον οποίο εντάσσονταν τα παιδιά αυτά αργότερα στο κοινωνικό σύνολο ή για το πόσο το κριτήριο της κοινωνικής τους καταγωγής τα συνόδευε δια βίου. Ίσως, όμως, η χριστιανική ελληνική κοινότητα της Σμύρνης, ευρέως ευαισθητοποιημένη, να μην άφηνε τα παιδιά αυτά να υποφέρουν κάτω από μια διαχωριστική γραμμή, αλλά να τα περιέβαλε με αγάπη και ευσπλαχνία. Πουθενά δεν εμφανίζονται στις πηγές μειωτικοί χαρακτηρισμοί γι' αυτά, όπως εκείνοι που καταγράφονται την περίοδο της ενετοκρατίας στην Ελλάδα και συχνά έθεταν στο περιθώριο τις «rovere creature» (δυστυχείς υπάρξεις), όπως τις ονόμαζαν.

Το βέβαιο είναι ότι το ίδρυμα πρέπει να έπαιζε έναν πολύ σημαντικό ρόλο, καθώς παρείχε τροφή, στέγη, ένδυση, μόρφωση και στοιχειώδη, πιθανόν, αποκατάσταση σε απροστάτευτα παιδιά. Ήταν ένα από τα σημαντικότερα κέντρα άσκησης κοινωνικής πρόνοιας στην περιοχή της Σμύρνης.

Στη μαρτυρία της Ελένης Αμπατζόγλου (Αρχείο προφορικών μαρτυριών Μικρασιατικού Κέντρου Σπουδών, 1962) της 16ης Ιουλίου 1962 υπάρχει η πληροφορία για την ύπαρξη φιλανθρωπικού ιδρύματος, το οποίο δεν κατονομάζεται, ενώ η ίδια στις 28-7-1962 αναφέρει ότι ο παπα-Άνθιμος προστάτευε τους φτωχούς, τους αρρώστους και τους παραστρατημένους.

Είναι χαρακτηριστική, ακόμη, η δημοσίευτη επιστολή του Συλλόγου «Η Μικρασιάτις Αδελφή Στρατιώτου», γραμμένη στη Σμύρνη στις 31-5-1921 «προς τον κο Μ. Ευαγγελίδη (Αρχείο Εστίας Ν. Σμύρνης, 1921)»:

«Μεταξύ άλλων το ημέτερον σωματείον ανακουφίζει τους εις τα διάφορα Νοσοκομεία εν αναρρώσει ευρισκομένους τραυματίας εκ των γενναίων υπερμάχων του Εθνικού ημών μεγαλείου και δια της παροχής βιβλίων προς ανάγνωσιν.

Δια τούτο ίδρυσεν εις διάφορα Νοσοκομεία Βιβλιοθήκας προς τούτο, ων επιμελείται δι' εγγραμμάτων δεσποινίδων...».

Όπως προκύπτει από την έρευνα, υπήρχαν εκτός από τα παραπάνω νοσοκομεία και ιδιωτικές κλινικές, όπως εκείνη που ίδρυσε ο Ευάγγελος Κωστομοίρης, κ.α., που λειτουργούσαν παράλληλα μ' αυτά ως την Μικρασιατική Καταστροφή.

Γενικότερα Συμπεράσματα

Τα θύματα της πανώλους και η συχνότητα των επιδημιών στα παράλια της Μικράς Ασίας ανάγκασαν την Υψηλή Πύλη να θέσει, σιγά-σιγά, τις βάσεις ενός πιο οργανωμένου συστήματος κοινωνικής πρόνοιας και υγειονομικής περίθαλψης. Οι Οθωμανοί, παρά το χαμηλό μορφωτικό τους επίπεδο, συνειδητοποίησαν την ανάγκη δημιουργίας ιδρυμάτων ιατρικής παιδείας, καθώς και περίθαλψης ασθενών, λόγω των συνεχών πολέμων και των συχνών επιδημιών. Παρόλα αυτά, και στα ιδρύματα που δημιούργησαν η προσκόλληση σε δεισιδαιμονίες και στα αυστηρά πλαίσια της μουσουλμανικής θρησκείας ή οι απαρχαιωμένες θεωρίες τους έκαναν δέσμιους της επιστημονικής ανεπάρκειας και της μοιρολατρικής αντιμετώπισης των ασθενειών.

Παρά την αποσπασματικότητα των πηγών και την έλλειψη άλλων, είναι προφανές ότι η ύπαρξη τόσων νοσοκομείων στη Σμύρνη και στην ευρύτερη περιοχή της, πριν από την Καταστροφή του 1922, υπογραμμίζει τα εξής:

- 1) Την ευαισθησία των κατοίκων, και ειδικότερα αυτών που δεν ήταν μουσουλμάνοι, για την πρόληψη και θεραπεία των ασθενειών και, κυρίως, των επιδημιών, που φαίνεται ότι ταλάνιζαν ιδιαιτέρως τα Μικρασιατικά παράλια και τα νησιά του Αιγαίου.
- 2) Την ελευθερία κάθε εθνικής ή θρησκευτικής ομάδας να δημιουργήσει το δικό της νοσοκομείο και να το διαμορφώσει κατά βούληση. Είναι φανερό ότι για τις περισσότερες από αυτές τις ομάδες λειτούργησαν οι δυτικού τύπου ξενώνες περίθαλψης *hospitalia* ή *ospizii* ως πρότυπο, ενώ για το ελληνικό νοσοκομείο ως πρότυπο λειτούργησαν κυρίως οι μορφές ιδρυματικής πολιτικής, που ίσχυαν ήδη από την περίοδο της Ενετοκρατίας, βασισμένες σε προγενέστερα βυζαντινά πρότυπα κοινωνικής πρόνοιας.
- 3) Τον χαρακτήρα τους, καθόσον τα περισσότερα νοσοκομεία ήταν ημι-φιλανθρωπικά κέντρα περίθαλψης, τα οποία λειτουργούσαν μερικώς ως χώροι υποδοχής απόρων, χωρίς να εκλείπουν από ορισμένα οι θρησκευτικές και κοινωνικές διακρίσεις.
- 4) Το γεγονός ότι συντηρούνταν κυρίως από τις εθνικές και θρησκευτικές αδελφότητες και από ιδιώτες, ενώ, όταν ευημερούσαν, όπως το Γραικικό νοσοκομείο, συντηρούσαν και άλλα ιδρύματα, όπως το ελληνικό Γυμνάσιο Σμύρνης.
- 5) Ένα αρκετά πολυεπίπεδο και πολύμορφο σύστημα υγείας και κοινωνικής πρόνοιας: οι αδελφότητες μάλλον ήθελαν να μεταφέρουν και στη

Σμύρνη το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας και περίθαλψης που επικρατούσε στις χώρες τους.

- 6) Το ότι αρκετά απ' αυτά και κυρίως το ελληνικό νοσοκομείο κάλυπταν και ανάγκες της περιφέρειας.
- 7) Την υπεροχή του Γραικικού νοσοκομείου, αφού υπάρχουν στοιχεία που αποδεικνύουν ότι το Γραικικό νοσοκομείο υπερείχε έναντι των άλλων τόσο για το υψηλό επιστημονικό επίπεδο του προσωπικού του όσο και για το αντίστοιχο επίπεδο παροχής ιατρικών υπηρεσιών σε όλους ανεξαιρέτως. Δεν ήταν λίγες οι φορές που μουσουλμάνοι ενσυνείδητα προτίμησαν το Γραικικό νοσοκομείο, για να νοσηλευθούν.
- 8) Κάποιες αδυναμίες σε όλα τα ιδρύματα, εφόσον η μόνη κατηγορία ασθενών, στην οποία φαίνεται ότι παρέχονταν ισχνές ιατρικές υπηρεσίες, τόσο στο Γραικικό, όσο και στο αυστριακό νοσοκομείο και σε εκείνο των Αρμενίων ήταν οι ψυχοπαθείς.
- 9) Τη συνεργασία της διοίκησης των ιδρυμάτων με την αδελφότητα και την Εκκλησία για τη συντήρηση των ιδρυμάτων αυτών: η ύπαρξη διοίκησης που συνδεόταν στενά με την αδελφότητα και την εκκλησία επέτρεψε στα περισσότερα απ' αυτά τα νοσοκομεία να επιβιώσουν ως τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι τα νοσοκομεία αυτά εξυπηρετούσαν τον πληθυσμό ως εξής:

- **το ναυτικό:** το λεγόμενο Ίδρυμα του Αγίου Αντωνίου ή αυστριακό νοσοκομείο, καθώς και το αγγλικό νοσοκομείο και, εν μέρει, το γαλλικό νοσοκομείο.
- **τους άπορους:** κυρίως, το ελληνικό νοσοκομείο και, μερικώς, το νοσοκομείο των Αρμενίων, το νοσοκομείο του Αγίου Ρόκου, το εβραϊκό νοσοκομείο, το ολλανδικό και το γαλλικό νοσοκομείο.
- **τα παιδιά και τους ενήλικες:** όλα τα παραπάνω νοσοκομεία και το τουρκικό.
- **τους πληγέντες από πανώλη και άλλα μεταδοτικά νοσήματα:** το Γραικικό, το τουρκικό και το ευρωπαϊκό νοσοκομείο,
- **ενώ τα ορφανά και τα εγκαταλελειμμένα παιδιά έβρισκαν άσυλο:** στο ελληνικό ορφανοτροφείο και βρεφοκομείο και στο ορφανοτροφείο των καθολικών «αδελφών του ελέους».

Ειδικότερα, τα ελληνικά ιδρύματα της Σμύρνης (ευαγή και νοσηλευτικά), στο σύνολό τους, στηρίχτηκαν στο προϋπάρχον βυζαντινό, εκκλησια-

στικό και ευρωπαϊκό σύστημα κοινωνικής πρόνοιας, καθώς και σε εκείνο που είχε διαμορφωθεί στον ελλαδικό χώρο κατά την ενετοκρατία. Ήταν κατεξοχήν χώροι υποδοχής φτωχών και ασθενών, με κύρια αποστολή την παροχή θεραπευτικής φροντίδας και μέριμνας, καθώς και των βασικών μέσων διαβίωσης (τροφής, στέγης, ένδυσης, στοιχειώδους χρηματικού επιδόματος σε άπορους).

Αποκλειστικά θεραπευτικό χαρακτήρα είχαν τα Ρωμαίικα Σπιτάλια, τα οποία εμφανίζουν πολλές αντιστοιχίες με τα ανάλογα ευρωπαϊκά («hospitali/hospizi»).

Ως τα τέλη του 19ου αι., και στη Σμύρνη η φτώχεια συνέχισε να συνδέεται με την ασθένεια. Επιπροσθέτως, το μεγάλο μέρος του πληθυσμού της υπαίθρου είχε δυσκολότερη πρόσβαση στο σύστημα υγείας, από το οποίο ευνοούνταν κυρίως οι αστοί. Παρατηρείται, επιπλέον, συγκέντρωση του μεγαλύτερου αριθμού των ιδρυμάτων αυτών στη Σμύρνη, σε σχέση με τον αριθμό των νοσοκομείων της επαρχίας και των άλλων διαμερισμάτων.

Στη Σμύρνη, με άλλα λόγια, αναπτύχθηκε ένα σύστημα κοινωνικής πρόνοιας, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί για την εποχή του αρκετά προηγμένο, αλλά και ποικιλόμορφο ταυτόχρονα. Πρωτοπόροι σ' αυτό το σχήμα εμφανίζονται οι Έλληνες, οι οποίοι είτε μέσω της υψηλής ιατρικής τους παιδείας είτε μέσω των θρησκευτικών αδελφοτήτων είτε μέσω των φιланθρωπικών συλλόγων ή των ευαισθητοποιημένων πολιτών στηρίζουν και ανανεώνουν σχήματα και πρότυπα δοκιμασμένα, γι' αυτούς, στον χώρο της Υγείας.

Ως εκ τούτου, στη διαμόρφωση αυτής της ιδιαίτερης αστικής φυσιογνωμίας συμβάλλει η προεργασία που είχε συντελεστεί στον ελλαδικό χώρο κατά τους βυζαντινούς χρόνους, καθώς και τα κατάλοιπα προγενέστερης κρατικής κοινωνικής πολιτικής, εφαρμοσμένης στις ενετοκρατούμενες κυρίως περιοχές. Ειδικότερα τα ελληνικά νοσηλευτικά και ευαγή ιδρύματα στη Σμύρνη, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, αποτελούσαν χώρους υποδοχής των φτωχών, των αναξιοπαθούντων, κατά τα δυτικά πρότυπα των hospitali ή ospizi. Οι αντιστοιχίες είναι εμφανείς στον τρόπο οργάνωσης, λειτουργίας, διοίκησης, αλλά και αντιμετώπισης των χρhζόντων βοήθειας. Είναι ιδρύματα φιλανθρωπικά και όχι ημι-φιλανθρωπικού χαρακτήρα, όπως τα περισσότερα ξένα ιδρύματα στη Σμύρνη, σε ορισμένα από τα οποία δεν έλειπαν ούτε οι θρησκευτικές ούτε οι κοινωνικές διακρίσεις.

Τα ελληνικά αυτά ιδρύματα συντηρούνταν κυρίως από την Εκκλησία και από ιδιώτες, ενώ, όταν ευημερούσαν, όπως το Γραικικό νοσοκομείο συντηρούσαν και άλλα ιδρύματα. Το ελληνικό νοσοκομείο κάλυπτε και

ανάγκες της περιφέρειας και είχε καθολική αποδοχή.

Ουσιαστικά, το έργο περίθαλψης ασθενών είχαν αναλάβει οι πολυ-άριθμοι επ' αμοιβή ιατροί επιστήμονες, αλλά και εκείνοι που πρόσφεραν αμισθί τις υπηρεσίες τους και δεν ήταν λίγοι. Παράλληλα, υπήρχαν και οι πρακτικοί, χωρίς να λείπει και η δράση των επιτήδειων απατεώνων (τσαρ-λατάνων).

Η πλειονότητα των γιατρών της Σμύρνης ήταν Έλληνες, κατά το μεγαλύτερο ποσοστό άντρες, με υψηλή επιστημονική κατάρτιση και ασκούσαν την ιατρική σύμφωνα με τις χριστιανικές αρετές, όπως σημειώσαμε παραπάνω. Πολλοί είχαν παραπάνω από μία ειδικότητες, γεγονός που μαρτυρεί ότι τα όρια μεταξύ των ειδικοτήτων δεν ήταν ακόμη σαφώς διαχωρισμένα. Επίσης, αρκετοί απ' αυτούς υπηρέτησαν στο Γραικικό νοσοκομείο Σμύρνης, ενώ άλλοι άσκησαν την ιατρική ως ιδιώτες ή πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους στο μέτωπο. Ορισμένοι απ' αυτούς διατηρούσαν και φαρμακείο στη Σμύρνη, ενώ άλλοι πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους ακόμη και στα ξένα νοσοκομεία π.χ. Ολλανδικό, Αγγλικό. Το ποσοστό των γυναικών ιατρών την εξεταζόμενη περίοδο περιορίζεται στο ελάχιστο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναγνωστίδου, Α. (1993). *Η κοινωνική ιατρική της ελληνικής εθνότητας της Κωνσταντινούπολης από το 1839-1922* (μη δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: Σχολή Επιστημών Υγείας. Τμήμα Ιατρικής.
- Αργυρόπουλος, Γ. (1995). Το Γραικικό Νοσοκομείο Σμύρνης Ο «Άγιος Χαράλαμπος», *Δέλτος*, 9, 3-5, επανέκδ. από τη Μικρασιατική Ηχώ (1995), 12-14.
- Αρχείο προφορικών μαρτυριών Μικρασιατικού Κέντρου Σπουδών (ΑΜΚΣ), Μαρτυρία Αθ. Κασιναβάκη από το Κορδελιό, 9 Ιουλίου 1962.
- Αρχείο Εστίας Ν. Σμύρνης (Α.Ε.Ν.Σ.), Αρχείο Ανατολής, χειρόγρ. Σμύρνης - Φιλαδέλφειας, Αρ.φ.Ζ3α, 20 Φεβρουαρίου 1894.
- Αρχείο προφορικών μαρτυριών Μικρασιατικού Κέντρου Σπουδών (ΑΜΚΣ), Μαρτυρία της Ελ. Αμπατζόγλου, 16 Ιουλίου 1962.
- Αρχείο Εστίας Ν. Σμύρνης (Α.Ε.Ν.Σ.), Αρχείο Ανατολής, χειρόγρ. Σμύρνης - Φιλαδέλφειας, Αρ.φ.Ζ314, 31 Μαΐου 1921.
- Βέρας, Σ. (1939). Οι Έλληνες ιατροί της Σμύρνης, *Μικρασιατικά Χρονικά*, Β', 319-356.
- Ενεπεκίδης, Κ. Π. (2001). Μικρασιατικά, Κρητικά, *Ηπειρωτικά*, 1816 - 1931, 147-152, 202 - 208. Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Λιβάνη.
- Ιστορία Ελληνικού Έθνους, (1978). *Νεώτερος Ελληνισμός, από το 1913 ως το 1941*, τ. ΙΕ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Ιστορία Ελληνικού Έθνους, (1978). *Νεώτερος Ελληνισμός, από το 1881 ως 1913*, τ. ΙΔ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Magazin fur die Literatur des Auslandes, 2-3-1838, 27, 105-106. Berlin.

- Παπαδογιαννάκης, Ν. (1995). Το σύστημα υγείας στη Σμύρνη στις αρχές του αιώνα μας, *Δέλτος*, 10, 4-10.
- Ραμουτσάκη, Α. Ι. (2019). *Συνθήκες Υγιεινής στο Ηράκλειο κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, με αφορμή ένα άγνωστο χειρόγραφο για την Υγιεινή του Σχολείου*, 425-429. Ηράκλειο: Έκδοση Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης.
- Ρος, Λ. (1845). *Ένα σκίτσο για τη Σμύρνη*. Βερολίνο.
- Σολομωνίδη, Χ. (1955). Η ιατρική στη Σμύρνη, Αθήναι (χ.ε.), μαρτυρία του Γ. Ιωακείμογλου, σ. 21, 47, 111-114.
- Χελιδόνης, Σ. (Υπό έκδοση). *Από το Μακεδονικό Μέτωπο στη Μικρασιατική εκστρατεία* (Ατομικό Ημερολόγιο, Ε. Χελιδόνης, Επίμ.), 25, 56.
- https://paliakaidiafora.blogspot.com/2012/11/blog-post_22.html, ανακτήθηκε στις 29-10-2021.
- http://archives.elia.org.gr:8080/LSelia/images_View/L202.292.JPG, ανακτήθηκε στις 30-10-2021.

2η Ενότητα ●

**Το Βίωμα Των Επαγγελματιών
Που Δραστηριοποιούνται Στο Πεδίο Του
Προσφυγικού: Προκλήσεις & Αφηγήσεις**

ΤΟ ΟΙΚΕΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟ: ΣΥΝΑΝΤΗΣΕΙΣ ΣΕ ΜΙΑ ΔΟΜΗ ΦΙΛΟΞΕΝΙΑΣ ΑΣΥΝΟΔΕΥΤΩΝ ΑΝΗΛΙΚΩΝ

Λήδα Ελευθεριάδη

MSc Κλινική ψυχολόγος

Συνεργάτης Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς»

Εισαγωγή

*«Πίσω από απλά πράγματα κρύβομαι, για να με βρείτε·
αν δε με βρείτε, θα βρείτε τα πράγματα,
θ' αγγίξετε εκείνα που άγγιξε το χέρι μου,
θα σμίξουν τα χνάρια των χεριών μας»*

Γιάννης Ρίτσος,

Το νόημα της απλότητας – Παρενθέσεις, 1946 -1947

«ομή φιλοξενίας ασυνόδευτων ανηλίκων». Τι φαντάζεται κανείς όταν ακούει τη συγκεκριμένη φράση; Στο άκουσμα της, συναντούμε συχνά βλέμματα απορημένα, γεμάτα έκπληξη και, ίσως, κάποιον δισταγμό. Πίσω από τέσσερις απλές λέξεις, γίνεται προσπάθεια συμπύκνωσης μιας ολόκληρης ψυχικής και κοινωνικής πραγματικότητας, που αποτελείται από ένα σπίτι, υλικά αγαθά και εξοπλισμό, ανήλικους πρόσφυγες, εργαζόμενους, διομαδικές δυναμικές, στιγμές χαράς και λύπης, απώλειες, πένθη και συγκρούσεις. Σε μια δομή φιλοξενίας, το απλό και καθημερινό γίνεται ταυτόχρονα πολύπλοκο, όπως το σμίξιμο από τα χνάρια διαφορετικών χεριών. Στο παρόν κείμενο θα παρουσιαστούν τα βασικά στοιχεία που συνθέτουν μια δομή φιλοξενίας ασυνόδευτων ανηλίκων. Παράλληλα, θα συζητηθούν ορισμένες προκλήσεις που αντιμετωπίζουν τα άτομα τα οποία διαβιούν και εργάζονται σε αντίστοιχες δομές. Σκοπός είναι, τελικά, να αναδυθούν οι εκφάνσεις του οικείου και του διαφορετικού, που καθιστούν τις δομές φιλοξενίας τόπους παράδοξων συναντήσεων του ανθρώπινου.

Ασυνόδευτος...ανήλικος;

Σύμφωνα με το άρθρο 34 του Ν. 4375/2016, ασυνόδευτος ανήλικος «είναι το πρόσωπο ηλικίας κάτω των 18 ετών, το οποίο φθάνει στην Ελλάδα, χωρίς να συνοδεύεται από πρόσωπο που ασκεί τη γονική του μέριμνα, σύμ-

φωνα με την ελληνική νομοθεσία και για όσο χρόνο η γονική του μέριμνα δεν έχει ανατεθεί σε κάποιο άλλο πρόσωπο σύμφωνα με τον νόμο και δεν ασκείται στην πράξη, ή ο ανήλικος που εγκαταλείπεται ασυνόδευτος μετά την είσοδό του στην Ελλάδα». Στην πλειονότητά τους, οι ασυνόδευτοι ανήλικοι εγκαταλείπουν τις χώρες καταγωγής, αναζητώντας καλύτερες συνθήκες διαβίωσης σε χώρες του Δυτικού κόσμου. Οι εμπόλεμες συρράξεις και ο κίνδυνος για τη ζωή αποτελούν τον βασικότερο λόγο εγκατάλειψης της χώρας καταγωγής από τον ανήλικο, όχι όμως τον μοναδικό. Άλλοι λόγοι φυγής είναι η κακή οικονομική κατάσταση στη χώρα ή και στην οικογένεια, αλλά και η έλλειψη ευκαιριών στην εκπαίδευση και στην εργασία. Αξίζει να αναφερθεί ότι, αρκετές φορές, οι ανήλικοι εγκαταλείπουν τη χώρα μαζί με κάποιο μέλος της οικογένειας, από το οποίο όμως χωρίζονται στην πορεία του ταξιδιού, λόγω των δυσκολιών που ανακύπτουν. Σε αρκετές περιπτώσεις, τυχαίνει να περάσει τα σύνορα των χωρών μόνο ο ανήλικος και το ενήλικο μέλος της οικογένειας να μείνει πίσω, λόγω απαγόρευσης της εισόδου στην εκάστοτε χώρα ή τραυματισμού του. Ένα, ακόμη, ενδεχόμενο είναι ο γονέας ή οι γονείς του ανηλίκου να έχουν πεθάνει, οπότε ο ανήλικος να εγκαταλείψει τη χώρα λόγω έλλειψης υποστηρικτικού περιβάλλοντος.

Επιπρόσθετοι λόγοι, που συντελούν στη μετακίνηση του ανηλίκου από τη χώρα καταγωγής, σχετίζονται με την ελπίδα των οικογενειών ότι τα μεγαλύτερα τέκνα τους θα φύγουν, ώστε να προοδεύσουν στις αναπτυγμένες χώρες. Κατ' αναλογία με το «braindrain» που παρατηρείται στην Ελλάδα, όταν οι νέοι αποχωρούν για σπουδές ή εργασία σε άλλες δυτικές χώρες, οι γονείς στις «αναπτυσσόμενες χώρες» επενδύουν, συχνά, μεγάλο ποσό των πενιχρών οικονομιών τους στους διακινητές που θα «βοηθήσουν» τα παιδιά τους να επιτύχουν και να ζήσουν σε ευνοϊκότερες συνθήκες στη Γη της Επαγγελίας, δηλαδή στην Ευρώπη ή στην Αμερική. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Ελλάδα σπάνια είναι ο τελικός προορισμός των ανηλίκων, παρά μόνο ένα πέρασμα για τις χώρες της Βόρειας Ευρώπης. Καταλήγει, όμως, να είναι ένα αναγκαστικό σημείο μακροχρόνιας διαμονής, λόγω των κλειστών συνόρων. Προσωπικές επιλογές, όπως ο σεξουαλικός προσανατολισμός, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, αλλά και οι σωματικές ασθένειες, επίσης οδηγούν τους ανηλίκους σε φυγή. Το παράδειγμα που ακολουθεί παρουσιάζει συνοπτικά την ιστορία ενός φιλοξενούμενου σε δομή φιλοξενίας.

Ο Μ., 17 ετών, είναι ασυνόδευτος ανήλικος από το Αφγανιστάν. Από τα 12 έτη του πάσχει από μια άγνωστη νευρολογική νόσο, η οποία οδηγεί σε σημαντική απώλεια βάρους, μυοσκελετική αδυναμία, σοβαρή δυσκολία στην κίνηση, σταδιακή απώλεια όρασης, δυσκολίες μνήμης, σταδιακή απώλεια της

αυτονομίας και της λειτουργικότητας. Έπειτα από πολλές άκαρπες επισκέψεις σε ιατρούς στο Αφγανιστάν, αποφασίζει, κρυφά από την οικογένειά του, να φύγει για την Ευρώπη προς αναζήτηση θεραπείας. Φτάνει στην Ελλάδα μετά από ένα δύσκολο ταξίδι, εξαιρετικά αδύναμος. Στη δομή φιλοξενίας γίνονται παραπομπές σε νοσοκομεία και ειδικούς ιατρούς. Ο Μ. παραμένει αδιάγνωστος και ελπίζει στη μετεγκατάστασή του σε άλλη ευρωπαϊκή χώρα.

Δομή φιλοξενίας ασυνόδευτων ανηλίκων: λειτουργία & στόχοι

Στις περισσότερες δομές φιλοξενίας διαμένουν από 20 έως 30 ανήλικοι, ίδιου φύλου, από 12 ως 18 ετών. Οι εθνικότητες των ανηλίκων ποικίλλουν (Αφγανιστάν, Συρία, Πακιστάν, Παλαιστίνη, Αίγυπτος, Σομαλία, Καμερούν, Κονγκό), συνθέτοντας έτσι έναν πολύμορφο ανθρώπινο «χάρτη», που καλείται να αντιμετωπίσει διαπολιτισμικές προκλήσεις και να «χωρέσει» σε μερικές δεκάδες τετραγωνικά μέτρα. Οι υπηρεσίες που προσφέρονται αφορούν τη στέγαση, τη σίτιση, την καθαριότητα, τη νομική συμβουλευτική, τη διερμηνεία, την ψυχοκοινωνική και ιατροφαρμακευτική υποστήριξη, την εκμάθηση Ελληνικών και την ενισχυτική διδασκαλία, τη δημιουργική απασχόληση και τον επαγγελματικό προσανατολισμό.

Το εργατικό δυναμικό ενός ξενώνα αποτελείται συνήθως από τον/την συντονιστή/τρια δομής, τον/την διαπολιτισμικό/ή διαμεσολαβητή/τρια, τον/την ψυχολόγο, τον/την κοινωνικό/ή λειτουργό, τον/την εκπαιδευτικό, τον/την νομικό σύμβουλο, τους μάγειρες/ισσες, τον/την καθαριστή/καθαρίστρια, τους/τις φροντιστές/φροντίστριες και τους φύλακες που εργάζονται σε βραδινές βάρδιες. Ο «χάρτης» των εργαζομένων έρχεται να συμπληρώσει αυτόν των ανηλίκων, δημιουργώντας ένα πολυσύνθετο εθνотικό μωσαϊκό, το οποίο συνυπάρχει σε εικοσιτετράωρη βάση, επτά μέρες την εβδομάδα.

Οι άξονες γύρω από τους οποίους προσφέρονται οι παρεχόμενες υπηρεσίες είναι τέσσερις. Ο πρώτος στόχος αφορά την ασφαλή μετάβαση και προσαρμογή του ανηλίκου σε ένα δομημένο πλαίσιο. Ο ανήλικος που καταφτάνει σε μια δομή φιλοξενίας καλείται αρχικά να «τακτοποιήσει ψυχικά» τις εμπειρίες και τις αλλαγές που τον έχουν οδηγήσει στην τωρινή κατάσταση. Η διάβαση από τη χώρα προέλευσης στις προκλήσεις του δυτικού κόσμου, η διέλευση από τους κινδύνους του ταξιδιού στα κέντρα κράτησης και έπειτα σε «κάτι που μοιάζει με σπίτι»¹⁰, καθώς και η όσο το δυνατόν ομαλότερη μετάβαση από την εφηβεία στην ενηλικίωση,

¹⁰ Α., 14 ετών, Αίγυπτος, φιλοξενούμενος σε δομή φιλοξενίας.

αποτελούν πρόκληση και για τους ασυνόδετους ανηλίκους, αλλά και για τους εργαζόμενους των δομών. Στόχος είναι να δημιουργηθεί ένα πρώτο αίσθημα ασφάλειας στους ανηλίκους, το οποίο θα τους επιτρέψει να αισθανθούν οικειότητα στον χώρο.

Στη συνέχεια, επιδίωξη των παρεχόμενων υπηρεσιών είναι η διερεύνηση των μελλοντικών προοπτικών των ανηλίκων στην Ελλάδα ή σε ευρωπαϊκές χώρες. Επιζητείται, για παράδειγμα, η παροχή νομικής βοήθειας στις διαδικασίες ασύλου στην Ελλάδα ή, διαφορετικά, η συμμετοχή του ανηλίκου σε ευρωπαϊκά προγράμματα μετεγκατάστασης ή ακόμη και στο πρόγραμμα οικογενειακής επανένωσης, σε περίπτωση που υπάρχει συγγενής σε ευρωπαϊκή χώρα. Η κοινωνική ενσωμάτωση αποτελεί τον επόμενο στόχο των δομών φιλοξενίας, για όσο διάστημα παραμένει ο ανήλικος στη δομή. Η παρακολούθηση της τυπικής εκπαίδευσης, η εγγραφή σε αθλητικούς συλλόγους και δημιουργικές δραστηριότητες, καθώς και η εμπλοκή σε κοινωνικές δράσεις (π.χ. καθαρισμός πάρκων), είναι μερικοί μόνο από τους τρόπους με τους οποίους ενθαρρύνεται η κοινωνική ενσωμάτωση.

Τελικός σκοπός όλων των παραπάνω είναι η ενίσχυση της ψυχικής ανθεκτικότητας των ασυνόδετων ανηλίκων. Σύμφωνα με τον ορισμό των Luthar et al. (2000, σ. 550) *«η ψυχική ανθεκτικότητα αναφέρεται σε μια δυναμική διαδικασία η οποία ενέχει τη θετική προσαρμογή του ατόμου στο πλαίσιο σημαντικών αντιξοοτήτων»*. Βασιζόμενοι στην ιστορία ζωής των ανηλίκων, στην κατανόηση των επιβαρυντικών παραγόντων, αλλά και στην ενίσχυση των προστατευτικών πόρων και των δεξιοτήτων προσαρμογής τους, οι εργαζόμενοι των δομών προσπαθούν να ενισχύσουν το ψυχικό δυναμικό των ανηλίκων, σε μια δυναμική και ατέρμονη διαδικασία.

Κρίσεις, προκλήσεις και υπερβάσεις

Η διαβίωση, αλλά και η εργασία, στις δομές φιλοξενίας ασυνόδετων ανηλίκων χαρακτηρίζεται συχνά από κρίσεις και προκλήσεις, τις οποίες και οι ανήλικοι και οι εργαζόμενοι καλούνται να υπερβούν. Όσον αφορά τους ανηλίκους, η πρώτη πρόκληση που αντιμετωπίζουν είναι η απομάκρυνση από την οικογένεια και ο εκπατρισμός. Σύμφωνα με τη θεωρία του συναισθηματικού δεσμού του J. Bowlby (1980), η ποιότητα της σχέσης που αναπτύσσει το παιδί με τους γονείς κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του, επηρεάζει την μετέπειτα ψυχο-συναισθηματική του ανάπτυξη. Στις περιπτώσεις διακοπής του δεσμού, ακόμη και σε μεταγενέστερη ηλικία, η απώλεια της φιγούρας προσκόλλησης επαναβιώνεται ως πραγματική απώλεια (Λαζαράτου, 2008). Ο αποχωρισμός προκαλεί απελπισία και

θλίψη, ενώ η απειλή της απώλειας προξενεί φόβο εγκατάλειψης. Στο άγχος αποχωρισμού συχνά προστίθενται οι ενοχές και η ντροπή, συναισθήματα που μαρτυρούν την οδύνη της δια-υποκειμενικότητας. Η ενοχή, εξάλλου, συνδέεται με την τραυματική απώλεια του αντικειμένου - σημαντικού άλλου, ενώ η ντροπή με την απώλεια του ίδιου του υποκειμένου (Cicconne & Ferrant, 2008). Αποχωρισμός, ντροπή και ενοχή συνθέτουν, λοιπόν, ένα πολύπλοκο συναισθηματικό μοτίβο που συμπυκνώνεται στην απλή φράση του T., 13χρονου ανηλίκου από το Πακιστάν «*Τι θα απογίνω εγώ, τι θα απογίνουν αυτοί που άφησα πίσω;*».

Το επόμενο σημαντικό ψυχικό εμπόδιο που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι ανήλικοι φιλοξενούμενοι είναι οι ψυχοτραυματικές εμπειρίες και η επαναβίωση του τραύματος. Πολεμικές συρράξεις, απώλεια οικείων, κακοποίηση, σεξουαλική εκμετάλλευση, εμπορία ανθρώπων, κακουχίες ταξιδιού, αποτελούν μερικές μόνο από τις τραυματικές εμπειρίες που μπορεί να έχει βιώσει ένας ασυνόδευτος ανήλικος πριν φτάσει σε μια δομή φιλοξενίας. Όπως επισημαίνει η Κ. Μάτσα (2007, σ.181), «*ψυχικός τραυματισμός επέρχεται, όταν ένα συμβάν προκαλεί ρήγμα στην ψυχική ζωή του ατόμου, αφού υπερβαίνει τις ικανότητες που έχει για να το ξεπεράσει*». Ο εύθραυστος και υπό διαμόρφωση ψυχισμός των ανηλίκων καλείται να ανταπεξέλθει σε βίαια γεγονότα ζωής, επερχόμενα συχνά το ένα μετά το άλλο. Στη θεωρία του τραύματος που ανέπτυξαν οι Masud και Khan το 1963, το αθροιστικό τραύμα είναι συνέπεια μιας σειράς τραυματικών εμπειριών που υφίσταται το άτομο από την παιδική ηλικία και μετά, την οποία οι ψυχικές δυνάμεις του υποκειμένου δεν επαρκούν για να αντιμετωπίσουν. Επακόλουθο της συνεχούς έκθεσης σε τραυματικές εμπειρίες είναι η ανάπτυξη ψυχικών διαταραχών, συναφών με το μετατραυματικό στρες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των τραυματικών αναμνήσεων αποτελεί η αντίδραση του X., 17χρονου ανηλίκου από την Παλαιστίνη, ο οποίος σε κάθε άκουσμα αεροπλάνου, ενόσω διέμενε στη δομή φιλοξενίας, ανακαλούσε μνήμες φόβου από τα πολεμικά αεροπλάνα που βομβάρδισαν το πατρικό του σπίτι. Μια ακόμη πρόκληση για τους ασυνόδευτους ανηλίκους αποτελεί η ψυχική ευαλωτότητα και τα εμπόδια που αυτή περιλαμβάνει. Η ανηλικότητα, εξ' ορισμού, αποτελεί παράγοντα ευαλωτότητας, πόσο μάλλον στις περιπτώσεις παιδιών με τραυματικά βιώματα απώλειας, εγκατάλειψης, εκπατρισμού. Συχνή είναι η εμφάνιση καταθλιπτικόμορφων συναισθημάτων, οι πράξεις αυτοτραυματισμού, οι σκέψεις θανάτου και τα αυξημένα επίπεδα αυτοκτονικότητας στους ασυνόδευτους ανηλίκους.

Η απώλεια της παιδικότητας και η απότομη ενηλικίωση είναι επίσης σημεία του εκτενούς καταλόγου των δυσκολιών που έχουν να αντιμετω-

πίσουν οι ασυνόδευτοι ανήλικοι. Διασχίζοντας χώρες μόνοι/ες, σε ηλικία αρκετές φορές κάτω των 12 ετών, οι ασυνόδευτοι ανήλικοι χάνουν σημαντικά κομμάτια της «φυσιολογικής» παιδικής ηλικίας, όπως είναι η σχολική φοίτηση και το παιχνίδι. Όπως επαναλάμβανε ο Τ., 13 ετών από το Πακιστάν σε κάθε πρόσκληση σε δημιουργική δραστηριότητα *«Δεν ξέρω πώς να παίζω...Ήρθα να εργαστώ για να στηρίξω τους δικούς μου»*.

Πολλές από τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι ασυνόδευτοι ανήλικοι οφείλονται στον στιγματισμό και στην απόρριψη που βιώνουν από τον κοινωνικό περίγυρο. Οι δυσκολίες επικοινωνίας, με κυρίαρχο το γλωσσικό εμπόδιο, οι διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις και συνήθειες, η έλλειψη διαπολιτισμικής ευαισθησίας του ελληνικού πληθυσμού και των συστημάτων υγείας και παιδείας, αυξάνουν τη διανθρώπινη απόσταση και οδηγούν στη σχολική εγκατάλειψη, την παραβατικότητα και τελικά στην επιβεβαίωση της στοχοποιητικής λογικής του «αποδιοπομπαίου τράγου». Σύμφωνα με τις θεωρίες της διομαδικής ψυχικής λειτουργίας, η άφιξη ενός νέου μέλους με διαφορετικά στοιχεία σε μια ομάδα «ομοίων», θεωρείται συχνά ως απειλή. Η συνοχή της ομάδας, απαραίτητη για την ομαλή λειτουργία της, κινδυνεύει να ραγίσει. Έτσι, το νέο μέλος, σύμφωνα με τον Γάλλο ψυχαναλυτή R.Kaës (1994), αναλαμβάνει μια *«φορική λειτουργία»*. Σε αυτό, τα υπόλοιπα μέλη προβάλλουν εσωτερικευμένα ασυνείδητα αρνητικά συναισθήματα και με αυτόν τον τρόπο προστατεύονται από αυτά. Ο αλλότριος, ο ξένος οδηγείται έτσι στην αποξένωση και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Η παρακάτω φράση του Α., 13 ετών από το Πακιστάν, εκφράζει την παραπάνω θέση: *«Στο σχολείο, ό,τι και να κάνω, είμαι πάντα ο Άλλος»*.

Τέλος, μια σημαντική δυσκολία για τους ανηλίκους είναι η ύπαρξη ενός αισθήματος «μόνιμης προσωρινότητας» στην Ελλάδα και στις δομές φιλοξενίας. Το διάστημα διαβίωσης στη δομή και παραμονής στην Ελλάδα κυμαίνεται από μερικούς μήνες σε μερικά χρόνια, κατά τα οποία οι ανήλικοι κατ' επανάληψη βρίσκονται σε διαδικασία αναμονής διεκπεραίωσης των νομικών διαδικασιών. Οι μεγάλες καθυστερήσεις ή και η παύση σε αυτές τις διαδικασίες, δημιουργούν αίσθημα αδιεξόδου και εγκλωβισμού στους ανηλίκους, οι οποίοι βρίσκονται ταυτόχρονα στο εύθραυστο στάδιο της εφηβείας και της αναζήτησης της ταυτότητας που αυτό περιλαμβάνει. Εγκλωβισμένοι στο περιθώριο μεταξύ δύο κόσμων, οι ανήλικοι περνούν σε αυτό που συχνά αναφέρεται ως *«limbo state»*, ξεχασμένοι σε μια κατάσταση λήθης και ασημαντότητας. Πολλές φορές οδηγούνται σε παρορμητικές ενέργειες, όπως σε άτυπες φυγές από τις δομές φιλοξενίας και σε απόπειρες παράνομης διάσχισης των συνόρων, οι οποίες αποτυγχάνουν και οδηγούν στη διαιώνιση του φαύλου κύκλου της «μόνιμης προσωρινό-

τητας». Τα λόγια του Σ., 15 ετών από το Αφγανιστάν, ο οποίος μέχρι το 2020 είχε περάσει από τέσσερις διαφορετικές δομές φιλοξενίας και του οποίου η συνέντευξη ασύλου είχε αναβληθεί τρεις φορές, είναι χαρακτηριστικά αυτής της δυσκολίας: *«Είμαι σαν ένα μπαλόνι που το παρασέρνει ο άνεμος...»*. Σε αντιστοιχία με την μικρού μήκους ταινία *«The red balloon»* του 1956, όπου το κόκκινο μπαλόνι, σύμβολο της φαντασίας, της παιδικότητας και της αθωότητας, ακολουθεί ένα νεαρό αγόρι στους δρόμους του Παρισιού στο σκοτεινό μεταπολεμικό τοπίο, έτσι και ο Σ. περιγράφει τον εαυτό του σαν ένα μπαλόνι που παρασέρνεται από τον άνεμο, σε αναζήτηση ενός φανταστικά χαμένου παιδιού που θα του δείξει τον δρόμο.

Εργαζόμενοι: είδωλα σε καθρέφτη

Κατ' αναλογία με τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι ασυνόδευτοι ανήλικοι στις δομές φιλοξενίας, οι εργαζόμενοι δε μένουν ανεπηρέαστοι από το εργασιακό βίωμα. Κύριο μέλημα κάθε ομάδας είναι η διασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας του πλαισίου φιλοξενίας των παιδιών, προκειμένου να καλύπτονται οι βασικές και ψυχοσυναισθηματικές τους ανάγκες και να διευκολύνεται η κοινωνική τους ένταξη. Το έργο αυτό είναι πολύπλοκο και απαιτητικό, καθώς φέρνει τους επαγγελματίες αντιμέτωπους με πολλές ψυχοκοινωνικές και πολιτισμικές προκλήσεις με τις οποίες δεν είναι εξοικειωμένοι.

Επιπλέον, οι εργαζόμενοι στις δομές φιλοξενίας συναντούν πρακτικές δυσκολίες, που αφορούν στην έλλειψη οργάνωσης και εργασιακών πόρων, καθώς και στην ασάφεια του εργασιακού ρόλου και των καθηκόντων («όλοι είναι υπεύθυνοι για όλα»). Ακόμη, οι περισσότεροι φορείς που εποπτεύουν δομές στέγασης για ασυνόδευτα παιδιά στην Ελλάδα, διέπονται από μια ιεραρχική κουλτούρα, η οποία δεν προβλέπει τη συμμετοχή των εργαζομένων σε αποφάσεις που αφορούν το έργο τους και τη λειτουργία της δομής στέγασης. Ταυτόχρονα, οι φορείς αυτοί διακατέχονται συνήθως και από μια γραφειοκρατική κουλτούρα, που επιβάλλεται από το χρηματοδοτικό πλαίσιο και περιλαμβάνει τη σχολαστική και εξαντλητική καταγραφή ενεργειών, η οποία, εν τέλει, στερεί στους εργαζόμενους μέρος του χρόνου σύνδεσης και ενασχόλησης με το παιδί.

Σε αυτές τις αντιξοότητες προστίθεται η αίσθηση «μόνιμης προσωρινότητας» από τη σκοπιά των εργαζομένων, αντιστοίχως με εκείνη των ανηλίκων που καλούνται να φροντίσουν. Βραχύχρονες συμβάσεις εργασίας, προγράμματα χρηματοδότησης που ξαφνικά «κλείνουν», χαμηλές μισθολογικές απολαβές, αυξάνουν το στρες και λειτουργούν ανασταλτικά

για τον επαγγελματία υγείας που επιθυμεί να επενδύσει ψυχικά στην εργασία του. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια ενός φροντιστή σε δομή φιλοξενίας *«Πώς να στηρίξω τα παιδιά αν σε ένα μήνα δεν ξέρω αν θα βρίσκομαι εγώ εδώ;»*.

Το απαιτητικό έργο των εργαζόμενων περιλαμβάνει, επίσης, την προσπάθεια γεφύρωσης διαφορών, κενών, προκαταλήψεων ως προς την ευρύτερη κοινότητα. Ανάμεσα σε δύο κόσμους, αυτόν των «διαφορετικών» και τον κόσμο των «ομοίων», οι υπάλληλοι μετατρέπονται σε διαμεσολαβητές και καλούνται να εφευρίσκουν διαύλους επικοινωνίας με φορείς της κοινότητας, σχολεία, συλλόγους εκπαιδευτικών και γονέων, κέντρα υγείας και νοσοκομεία, αθλητικούς συλλόγους και γείτονες, ώστε να εξασφαλίζουν στους ανηλίκους τις καλύτερες δυνατές ευκαιρίες διαβίωσης και ένταξης. Η επικοινωνία είναι συχνά δύσκολη και οι εργαζόμενοι κατακλύζονται από το αίσθημα ότι δεν ανήκουν πλήρως σε κανέναν από τους δύο κόσμους. Αφενός οι πολιτισμικές διαφορές και τα διαφορετικά βιώματα μεγαλώνουν την απόσταση με τους ασυνόδετους ανηλίκους, αφετέρου οι εργαζόμενοι αντιμετωπίζουν συχνά τον στιγματισμό από την κοινότητα και τον περίγυρο, λόγω αμφισβήτησης της χρησιμότητας της εργασίας τους, έλλειψης κατανόησης και κοινωνικής αποδοχής.

Μια επιπλέον δυσκολία για τους φροντιστές αφορά στην ίδια τη φύση της εργασίας, που περιλαμβάνει τη συχνή διαχείριση καταστάσεων κρίσης χωρίς επαρκή εκπαίδευση. Η ευαλωτότητα των ασυνόδετων ανηλίκων εκφράζεται μέσα από εκρήξεις θυμού, παραβατικές συμπεριφορές, απόπειρες αυτοκτονίας, σωματικές και ψυχικές ασθένειες, συγκρούσεις. Η καθημερινή ανάγκη για ανταπόκριση και υποστήριξη σε ανάλογες καταστάσεις, σε συνδυασμό με τις υψηλές εργασιακές απαιτήσεις (24ωρη διαθεσιμότητα –«on call», συχνές νυχτερινές βάρδιες, διαρκής επιτήρηση), δημιουργούν έντονα συναισθήματα αδυναμίας, ματαίωσης και απουσίας νοήματος από την εργασία.

Άλλες επιπλοκές προκύπτουν, όταν οι θεραπευτές συμπεριφέρονται ως «γονείς», αναλαμβάνουν ρόλο «σωτήρα» ή/και αδυνατούν να θέσουν όρια στις σχέσεις με τα παιδιά και τους εφήβους. Αισθήματα θυμού, απογοήτευσης και ματαίωσης εντείνονται εξαιτίας των λανθασμένων αντιλήψεων για τους ανηλίκους πρόσφυγες και μετανάστες ως «θύματα», ως «κατεστραμμένα παιδιά», ως «έφηβοι χωρίς μέλλον», ή ως «παιδιά που εκμεταλλεύονται καταστάσεις και καταφεύγουν σε χειριστικούς τρόπους για να πετύχουν τους στόχους τους».

Τα παραπάνω συνηγορούν στην εμφάνιση συμπτωμάτων εργασιακού στρες και επαγγελματικής εξουθένωσης στους εργαζόμενους των δομών

φιλοξενίας. Χαρακτηριστική είναι η έρευνα σε δείγμα 257 Ισπανών, η οποία ανέδειξε ως κυριότερες αιτίες εξουθένωσης την αυξημένη ευθύνη που συνοδεύει τη λήψη κρίσιμων αποφάσεων αναφορικά με τη ζωή των παιδιών, από υπαλλήλους που διαθέτουν περιορισμένη εργασιακή εμπειρία και ελλιπή υποστήριξη από τον φορέα εργασίας, με αποτέλεσμα να προβαίνουν, κάποιες φορές, σε λανθασμένες ενέργειες (Del Valle, López & Bravo, 2007).

Η επαγγελματική εξουθένωση έχει περιγραφεί από τους Pines και Aronson (1988) ως *«η κατάσταση ψυχικής και σωματικής εξάντλησης που προκύπτει από τη μακροχρόνια ενασχόληση με συναισθηματικά απαιτητικές συνθήκες εργασίας»*. Για τους εργαζόμενους των δομών φιλοξενίας, τα βασικότερα σημεία της επαγγελματικής εξουθένωσης εντοπίζονται στη συναισθηματική εξάντληση και στην ψυχική κόπωση, στην παροχή απρόσωπης φροντίδας (κυνικότητα, διεκπεραιωτικές σχέσεις με τους ανηλίκους), στην έλλειψη προσωπικών επιτευγμάτων και στην αίσθηση ανεπάρκειας, καθώς και στη σωματοποίηση συμπτωμάτων (ημικρανίες, υπέρταση, μυοσκελετικά προβλήματα). Συνήθεις φράσεις των εργαζομένων που υποδηλώνουν τα παραπάνω είναι οι εξής: *«Νιώθω κουρασμένος, όταν ξυπνάω και σκέφτομαι ότι πρέπει να πάω στη δουλειά μου»*, *«Συμπεριφέρομαι σε κάποια παιδιά με απρόσωπο τρόπο, σαν να ήταν περιστατικά ή αριθμός προς διευθέτηση»*, *«Σκέφτομαι να τα παρατήσω. Δεν είμαι κατάλληλος γι' αυτήν τη δουλειά»*. Σημαντική είναι η διάκριση της επαγγελματικής εξουθένωσης από τον ψυχικό τραυματισμό των εργαζομένων. Η συνεχής έκθεση σε τραυματικές αφηγήσεις οδηγεί σε τραυματικές αντιδράσεις των επαγγελματιών. Όταν οι τραυματικές αντιδράσεις διαιωνίζονται, συμβάλλουν στην εμφάνιση μιας ψυχικής κατάστασης, η οποία έχει λάβει διάφορες ονομασίες όπως *compassion fatigue* (Figley, 1995), *secondary posttraumatic stress* (Stamm, 1995), *vicarious traumatization* (McCann & Pearlman, 1990). Οι όροι αυτοί αντανakλούν τον ψυχικό τραυματισμό του εργαζόμενου που υποφέρει και παύει να λειτουργεί με επάρκεια. Σύμφωνα με τους McCann και Pearlman (1990), στις περιπτώσεις τραυματισμού εξ' αντανakλάσεως, παράλληλα με τα εκάστοτε ψυχοκοινωνικά και οργανικά προβλήματα, ο εργαζόμενος βιώνει αρνητικές αλλαγές στις πεποιθήσεις για τον εαυτό του, τη ζωή και το νόημά της, οι οποίες επηρεάζουν βασικές του ανάγκες για ασφάλεια, έλεγχο, εμπιστοσύνη, αυτοεκτίμηση και διαμόρφωση στενών δεσμών. Ανήλικοι και εργαζόμενοι βρίσκονται, λοιπόν, μαζί στις δομές φιλοξενίας μπροστά σε μια σειρά προκλήσεων, κάποιες από τις οποίες είναι κοινές και για τις δύο πλευρές. Πού οδηγεί τελικά αυτή η συνάντηση του οικείου και του διαφορετικού;

Το οικείο και το διαφορετικό: μια παράδοση συνάντηση

Η συνάντηση του Οικείου με το Άλλο γεννά συναισθήματα φόβου, δυσφορίας, αμηχανίας και στις δύο πλευρές. Σύμφωνα με τη θεωρία της διομαδικής απειλής (Stephan & Stephan, 2000), τα μέλη μιας μειονότητας, όπως επίσης και μιας πλειονότητας, αντιλαμβάνονται ως απειλή την άλλη ομάδα, τόσο σε ρεαλιστικό (δύναμη, πόροι, ασφάλεια) όσο και σε συμβολικό επίπεδο (αξίες, ήθη, έθιμα). Η εύρεση ενός «κοινού τόπου» αποτελεί πρόκληση αλλά και αναγκαιότητα με βάση τις σύγχρονες κοινωνικο-πολιτικο-οικονομικές συνθήκες. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Τ., 13 ετών από το Πακιστάν, εν μέσω της περιόδου καραντίνας: *«Μου λείπουν οι φίλοι από το σχολείο. Δε μιλούσαμε πολύ, το ξέρω. Είμαστε διαφορετικοί, αλλά με κάποιον τρόπο αισθανόμουν κοντά τους.»*

Η πολυπλοκότητα του «Ανοικείου», κατά τον Freud (1919), έγκειται στο ότι, ενώ μεταφέρει την έννοια του ξένου και του αβέβαιου, έχει άμεση σύνδεση με την καταπιεσμένη οικεία αίσθηση μιας εμπειρίας. Αναφέρει συγκεκριμένα: *«Το εξής παράδοξο αψηφά κάθε επιστημονική προσέγγιση: το πιο οικείο φαίνεται το πιο ενοχλητικό, ενώ το κοντινό φαίνεται τρομακτικό»* (Freud, 1919, σ. 30). Καταλήγοντας, στις δομές φιλοξενίας, το Οικείο με το Διαφορετικό συνυπάρχουν κάτω από αντίξοες συνθήκες, δημιουργώντας μοναδικές ευκαιρίες για ανθρώπινες συναντήσεις, στις οποίες καλούμαστε να επιμείνουμε, ώστε να γίνουν υπαρκτές.

*«Η κάθε λέξη είναι μια έξοδος
για μια συνάντηση, πολλές φορές ματαιωμένη,
και τότε είναι μια λέξη αληθινή, σαν επιμένει στη συνάντηση.»*

Γιάννης Ρίτσος,

Το νόημα της απλότητας – Παρενθέσεις, 1946 -1947

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- Bowlby, J. (1980). *Loss: Sadness and depression. Attachment and loss Series*. Vol. 3. New York: Basic Books.
- Ciccone, A. & Ferrant, A. (2015). *Honte, culpabilité et traumatisme*. Paris: Dunod.
- Del Valle, J. F., López, L. M. & Bravo, A. (2007). Job stress and burnout in residential child care workers in Spain. *Psicothema*, 19(4), 610-615. Ανακτήθηκε από <http://www.psicothema.com/pdf/3405.pdf>
- Figley, C. R. (Επιμ.). (1995). *Compassion fatigue: coping with secondary traumatic stress disorder in those who treat the traumatized*. New York: Brunner/Mazel.

- Freud, S. (1919). *Das Unheimliche*. Για την ελληνική έκδοση: *Το ανοικείο* (Ε. Βαϊκούση, Μετ.). Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον (2009).
- Kaës, R. (1994). *La parole et le lien. Processus associatifs et travail psychique dans les groupes*. Paris: Dunod (2005).
- Luthar, S. S., Cicchetti, D. & Becker, B. (2000). The construct of resilience: a critical evaluation and guidelines for future work. *Child development*, 71(3), 543–562. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00164>
- Masud, M. & Khan, R. (1963). The concept of cumulative trauma. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 18(1), 286-306.
- McCann, L. I. & Pearlman, L.A. (1990). Vicarious traumatization: A framework for understanding the psychological effects of working with victims. *Journal of Traumatic Stress*, 3, 131-149.
- Pines, A. & Aronson, E. (1988). *Career burnout: Causes and cures*. New York: Free Press.
- Stamm, B. H. (Επιμ.). (1995). *Secondary traumatic stress: Self-care issues for clinicians, researchers, and educators*. Lutherville, Maryland: Sidran Press.
- Stephan, W. G. & Stephan, C. W. (2000). An integrated threat theory of prejudice. Στο S. Oskamp (Επιμ.), *Reducing prejudice and discrimination*, (σ. 23-45). Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- W.H.O. (Leka, S. & Jain, A.) (2010). *Health impact of psychosocial hazards at work: An Overview*. Ανακτήθηκε από https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/44428/9789241500272_eng.pdf;jsessionid=A9D665B24A57EAB5A59AC574754B8884?sequence=1
- Λαζαράτου, Ε. (2008). Άγχος Αποχωρισμού. Στο Β. Αλεβίζος (Επιμ.), *Άγχος, Ιατρικές και Κοινωνικές Διαστάσεις* (σ. 389-402). Αθήνα: ΒΗΤΑ Ιατρικές Εκδόσεις.
- Μάτσα, Κ. (2007). Εξουσία, τραύμα και κατάχρηση ουσιών, *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 99, 181-187.
- Παπαδάτου, Δ., Τσελεπή, Ν., Βαλλίδης, Α., Χατζηθανάση, Β., Καζάκου, Μ., Δελβερίδης, Χ., Αρβανιτάκη, Δ., Παπαστυλιανού, Δ., Λαμπροπούλου, Ε. & Vahedi M. (2019). *Κατευθυντήριες οδηγίες για καλές πρακτικές: Διαχείριση του στρες για εργαζόμενους που στηρίζουν ασυνόδευτους ανήλικους πρόσφυγες και μετανάστες*. UNICEF, Μέριμνα, Ε.Κ.Κ.Α & Ε.Κ.Π.Α.

ΥΠΕΡΑΣΠΙΖΟΝΤΑΣ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΕ ΚΑΙΡΟΥΣ ΒΑΡΒΑΡΟΤΗΤΑΣ

Ευγενία Κουνιάκη¹, Μαρία Παρασκευά²

^{1,2} *Δικηγόρος*

Εισαγωγή

Η υπεράσπιση των δικαιωμάτων των προσφύγων στην ελληνική και ευρωπαϊκή πραγματικότητα αποτελεί ένα ιδιαίτερα δύσκολο εγχείρημα. Η ματαίωση που βιώνουν οι αιτούντες διεθνή προστασία, οι πρόσφυγες, αλλά και οι υπερασπιστές των δικαιωμάτων των προσφύγων, συνιστούν μια πραγματικότητα που είναι απόρροια της απογύμνωσης των προσφύγων από τα βασικά δικαιώματά τους. Η βία, σωματική, ψυχολογική ή επιστημολογική, που ασκείται στους/στις πρόσφυγες και όχι μόνο στις χώρες καταγωγής τους από τις οποίες θέλουν να διαφύγουν, αλλά και από τις χώρες στις οποίες προσπαθούν να φτάσουν ή έχουν φτάσει, είναι μια σκληρή πραγματικότητα. Όσοι και όσες από εμάς ασχολούμαστε με την υπεράσπιση των δικαιωμάτων τους, βρισκόμαστε αντιμέτωποι και αντιμέτωπες με μία σκληρά επιθετική πολιτική απέναντι στους πρόσφυγες και στις προσφύγισες. Η μετατροπή τους σε εργαλείο διαπραγμάτευσης από όλες τις πλευρές, με κυρίαρχη, όμως, την Ευρωπαϊκή Ένωση, η μετατροπή τους, ανάλογα με τις πολιτικές σκοπιμότητες της περιόδου σε εν δυνάμει κίνδυνο και απειλή, η ολοένα και πιο βίαιη απογύμνωση τους από τα βασικά δικαιώματά των προσφύγων, όπως αυτά διαμορφώθηκαν με τη Συνθήκη της Γενεύης και τα υπόλοιπα διεθνή κείμενα και πρωτόκολλα μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, διαμορφώνουν ένα παρόν και μέλλον βαρβαρότητας, κυνισμού και παράνοιας.

Το παρόν κείμενο αποτολμά να αναλύσει τη νομική κατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, από την ψήφιση του Ν.4636/2019 και έπειτα, καθώς και τη σταδιακή απογύμνωση των αιτούντων διεθνή προστασία και των προσφύγων από τα βασικά δικαιώματά τους. Εν συνεχεία, επικεντρώνεται στο έτος 2020 και στο πώς η λεγόμενη κρίση στον Έβρο, αλλά και η πανδημία, καθόρισαν και συνεχίζουν να επηρεάζουν τη διαχείριση των προσφύγων. Ακολουθεί μία σύντομη αναφορά στην ευρωπαϊκή συμφωνία για το άσυλο και τη μετανάστευση, ενώ, στο τέλος, η εργασία καταλήγει σε κάποια συμπεράσματα, όπως επίσης και στις δυνατότητες που έχουμε να

αμφισβητήσουμε δημόσια - και στην πράξη - αυτήν την αντιπροσφυγική πολιτική της βαρβαρότητας, προτάσσοντας την υποδοχή, ένταξη και διαπολιτισμική ανταλλαγή αντί της αποτροπής, εργαλειοποίησης και θανατοπολιτικής απέναντι στους πρόσφυγες.

I. Η σταδιακή απογύμνωση των προσφύγων από τα δικαιώματά τους

α. Το νομικό πλαίσιο από τον Ν. 4636/2019 μέχρι και την ΚΥΑ της 7ης Ιουνίου 2021

Ο νόμος 4636/2019 «περί διεθνούς προστασίας και άλλες διατάξεις», που ψηφίστηκε την 1.11.2019 και άρχισε να εφαρμόζεται στις 1.1.2020, προσανατολίστηκε στο να θέσει εκτός διαδικασιών ασύλου έναν μεγάλο αριθμό προσώπων, μέσα από διαδικαστικές νομοθετικές αλλαγές και τεχνάσματα. Σε αυτόν τον προσανατολισμό, εντάσσονται οι συντμήσεις των προθεσμιών για τις αιτήσεις ακύρωσης, καθώς και στην κατάθεση προσφυγής στις διαδικασίες συνόρων και την ταχύρρυθμη διαδικασία. Εν συντομία, παραθέτουμε μια ακολουθία νομοθετικών αλλαγών, που αποδεικνύουν μια, ιδιαίτερα πολύπλοκη και αποθαρρυντική για τους αιτούντες διεθνή προστασία, σειρά ενεργειών: (i) η πρόβλεψη ένταξης των ασυνόδευτων ανηλίκων στην ταχύρρυθμη διαδικασία, (ii) η υποχρέωση αναγραφής συγκεκριμένων λόγων προσφυγής στο δικόγραφο προσφυγής, υποχρέωση που απαιτεί νομικές γνώσεις και νομική συνδρομή, αφαιρώντας, με αυτόν τον τρόπο, τη δυνατότητα από τους ίδιους τους αιτούντες να αμφισβητήσουν την απορριπτική απόφαση, με κίνδυνο, αν το πράξουν, να απορριφθούν οι προσφυγές τους ως απαράδεκτες, (iii) η υποχρέωση της αυτοπρόσωπης παρουσίας κατά τη συζήτηση της προσφυγής ή αποστολής εγγράφου που πιστοποιεί τον τόπο διαμονής, δύναται να σημαίνει και σημαίνει την απόρριψη των προσφύγων ως απαράδεκτων. Η υποχρεωτικότητα αυτή της αυτοπρόσωπης παρουσίας μόνο τιμωρητικά φαίνεται πως λειτουργεί, δεδομένης της δυσκολίας ενημέρωσης σχετικά με την ημερομηνία εξέτασης της προσφυγής, αλλά, κυρίως, της δυσκολίας μετάβασης στον τόπο εξέτασης από διαφορετικές και πολύ μακρινές δομές φιλοξενίας ή αστεγίας στην Ελληνική επικράτεια. Ενδεικτική της τιμωρητικής αυτής λογικής είναι η αιτιολόγηση ότι «σε περίπτωση μη αυτοπρόσωπης εμφάνισης του αιτούντος ή μη αποστολής της βεβαίωσης που αναφέρεται στην παράγραφο 3 του άρθρου 78 τεκμαίρεται ότι, ο αιτών υπέβαλε την προσφυγή μόνο για να καθυστερήσει ή να εμποδίσει την εκτέλεση

προγενέστερης ή επικείμενης απόφασης απέλασης ή με άλλον τρόπο απομάκρυνσής του και η προσφυγή απορρίπτεται ως προδήλως αβάσιμη, (iv) ο υποχρεωτικός ορισμός του πληρεξουσίου και ως αντικλήτου, στον οποίο μπορούν να γίνουν οι επιδόσεις, μετακυλύει τα κενά της διοίκησης στους πληρεξουσίους δικηγόρους, με κίνδυνο να χάνονται προθεσμίες και το βάρος να επιβαρύνει τον/την αιτούντα/αιτούσα και τον πληρεξούσιο Δικηγόρο και όχι την Διοίκηση, (v) η μη πραγματοποίηση συνέντευξης στις μεταγενέστερες αιτήσεις ασύλου λειτουργεί αποδυναμωτικά του μεταγενέστερου αιτήματος, (vi) η δυνατότητα, επίσης, διεξαγωγής συνέντευξης από προσωπικό της EASO ή της ΕΛΑΣ ή των ενόπλων δυνάμεων, (vii) η αλλαγή της σύνθεσης των Ανεξαρτήτων Επιτροπών Προσφυγών, οι οποίες αποτελούνται πια μόνο από τρεις δικαστικούς λειτουργούς αντί για δύο δικαστές και ένα μέλος της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ. Η νομοθετική αυτή αλλαγή, σε συνδυασμό με την ανάθεση της αρμοδιότητας εκδίκασης των αιτήσεων ακύρωσης από το Μονομελές Διοικητικό Πρωτοδικείο, είναι ιδιαίτερα προβληματική, από άποψη σεβασμού των διαδικαστικών εγγυήσεων κατά την εξέταση των αιτημάτων διεθνούς προστασίας, καθώς ένας δικαστής καλείται να κρίνει την απόφαση τριών δικαστών, του ενός εξ αυτών, μάλιστα, ιεραρχικά ανώτερου.

Τέλος, (viii) η δυνατότητα περιορισμού ή διακοπής των υλικών συνθηκών υποδοχής σε σειρά περιπτώσεων που οι Αρχές κρίνουν ότι οι αιτούντες δεν συνεργάζονται με τις αρχές, καθώς και η υποχρέωση αποχώρησης από τις Ανοικτές Δομές Υποδοχής και Φιλοξενίας εντός 6 μηνών για τους αναγνωρισμένους πρόσφυγες ή, μετέπειτα, εντός τριών μηνών από την αναγνώριση τους, αποτέλεσαν τη νομοθετική πρόβλεψη για την αφαίρεση του δικαιώματος στη στέγαση για χιλιάδες πρόσφυγες και την απαρχή των εξώσεων από τα διαμερίσματα και τις δομές φιλοξενίας.

Ο προσανατολισμός του νομοθετικού πλαισίου με αιχμή του δόρατος την επιτάχυνση των διαδικασιών που έχουν ως στόχο την έξοδο χιλιάδων προσώπων από τις διαδικασίες ασύλου, με συνοπτικές διαδικασίες και διαιδικαστικά τεχνάσματα, είχε εγείρει μια σειρά αντιδράσεων του νομικού κόσμου, των συμβασιούχων υπαλλήλων της Υπηρεσίας Ασύλου και των ανθρωπιστικών οργανώσεων. Οι ανησυχίες γι' αυτόν τον προσανατολισμό, δυστυχώς, επιβεβαιώθηκαν και συνεχίζουν να επιβεβαιώνονται κάθε μέρα.

Ο νόμος 4686/2020, που ψηφίστηκε στις 12.5.2020, με τίτλο «Βελτίωση της μεταναστευτικής νομοθεσίας, τροποποίηση διατάξεων των νόμων 4636/2019 (Α' 169), 4375/2016 (Α' 51), 4251/2014 (Α' 80) και άλλες διατάξεις», συνεχίζει στην προηγούμενη κατεύθυνση. Εν συντομία, παραθέτουμε μερικές σημαντικές διατάξεις: (i) γενικεύει και κανονικοποιεί

τη διοικητική κράτηση των υπηκόων τρίτων χωρών που βρίσκονται σε διαδικασίες επιστροφής, ενώ η εφαρμογή εναλλακτικών της κράτησης μέτρων γίνεται μόνο υπό προϋποθέσεις (κατ' εξαίρεση), σε αντίθεση με το γράμμα και πνεύμα της Οδηγίας για τις Επιστροφές, (ii) καταργείται η δυνατότητα των Ανεξάρτητων Επιτροπών Προσφυγών να παραπέμπουν στο Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου για την έκδοση άδειας διαμονής για ανθρωπιστικούς λόγους, αποκλείοντας από την πρόσβαση στο δικαίωμα παραμονής στη χώρα, ατόμων που δεν είναι δικαιούχοι διεθνούς προστασίας, αλλά έχουν το δικαίωμα παραμονής για ανθρωπιστικούς λόγους (πχ. οι ασυνόδευτοι ανήλικοι, οι πάσχοντες από σοβαρά προβλήματα υγείας κλπ) και (iii) η επίδοση των αποφάσεων επί των αιτημάτων διεθνούς προστασίας μπορεί πλέον να γίνεται και μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου. Στη διάταξη αυτή ελλοχεύει σοβαρός κίνδυνος αποκάλυψης ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων σε λάθος πρόσωπα. Η επίδοση θεωρείται ότι συντελέστηκε μετά την πάροδο 48 ωρών από την αποστολή του email, γεγονός που σημαίνει - σε συνδυασμό με το ότι μεγάλο μέρος του πληθυσμού δεν έχει συνεχή πρόσβαση στο διαδίκτυο - ότι πολλοί αιτούντες που λαμβάνουν απορριπτική απόφαση θα κινδυνεύουν να χάσουν την ήδη σύντομη προθεσμία για άσκηση προσφυγής, ενώ πολλές φορές υπάρχει περίπτωση να μην κατανοούν τις διαδικασίες που πρέπει να ακολουθήσουν στη συνέχεια, για την κατάθεση προσφυγής.

Το **2021** αποτελεί τη χρονιά που το δικαίωμα στη διεθνή προστασία αφαιρείται σχεδόν ολοκληρωτικά από την πλειοψηφία των αιτούντων άσυλο που βρίσκονται στην Ελλάδα. Αναλυτικότερα, στις 29.1.2021 εκδίδεται η κοινή υπουργική απόφαση¹¹ του Υπουργού Μετανάστευσης και Ασύλου και του Αναπληρωτή Υπουργού Εξωτερικών, σύμφωνα με την οποία το Πακιστάν και το Μπαγκλαντές προστίθενται στον κατάλογο ασφαλών χωρών καταγωγής, διαμορφώνοντας έτσι το πεδίο για ταχείς απορρίψεις των αιτημάτων διεθνούς προστασίας αυτών των χωρών.

Στις **7.6.2021** εκδίδεται η κοινή υπουργική απόφαση¹² του Υπουργού Μετανάστευσης και Ασύλου και του Υφυπουργού Εξωτερικών, που ορίζει την Τουρκία ως ασφαλή τρίτη χώρα, για τους αιτούντες διεθνή προστασία από Συρία, Αφγανιστάν, Πακιστάν, Μπαγκλαντές, Σομαλία. Η ΚΥΑ, αν και δεν ορίζεται ρητά, έχει αναδρομική ισχύ, καθώς εφαρμόζεται στην πράξη

¹¹ Κοινή Υπουργική Απόφαση 778/2021 - ΦΕΚ 317/Β/29-1-2021 - Πρόσφυγες - Πολιτικό Ασυλο (e-nomothesia.gr)

¹² <https://www.e-nomothesia.gr/kat-allodapoi/prosphuges-politiko-asulo/koine-upourgike-apophase-42799-2021.html>

και σε όσους αιτούντες διεθνή προστασία βρίσκονται στην Ελλάδα και δεν έχουν δώσει ακόμα συνέντευξη, ήτοι το μεγαλύτερο ποσοστό των αιτούντων, δεδομένου ότι η πανδημία καθυστέρησε ένα μεγάλο ποσοστό των συνεντεύξεων.

Στις **18.6.2021** τέθηκε σε δημόσια διαβούλευση¹³ το προτεινόμενο από το Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου νομοσχέδιο, με τίτλο: «Αναμόρφωση διαδικασιών απελάσεων και επιστροφών πολιτών τρίτων χωρών, ζητήματα αδειών διαμονής και διαδικασιών χορήγησης διεθνούς προστασίας και άλλες διατάξεις αρμοδιότητας Υπουργείου Μετανάστευσης και Ασύλου και Υπουργείου Προστασίας του Πολίτη». Συνοπτικά αναφέρουμε μερικά στοιχεία που δείχνουν εκ νέου έναν προσανατολισμό προς τις απελάσεις και την κράτηση, καθώς και την ξεκάθαρη ανάληψη περισσότερων αρμοδιοτήτων από την Ελληνική Αστυνομία στο πεδίο του προσφυγικού. Συγκεκριμένα:

(α) Η «ενοποίηση» των εννοιών επιστροφή/απέλαση και η πρόβλεψη για μια αδιάκριτη έκδοση αποφάσεων απέλασης εις βάρος ατόμων που εμπίπτουν στο καθεστώς του αιτούντος άσυλο. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι αιτούντες άσυλο εμπίπτουν πάντοτε στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας επιστροφών και ως εκ τούτου δεν είναι δυνατό να εκδίδεται εις βάρος τους απόφαση απέλασης (N 3386/2005), αλλά μόνο απόφαση επιστροφής (N 3907/2011). Επιπροσθέτως, η εν λόγω πρόβλεψη είναι εξαιρετικά προβληματική, γιατί για τους νεοεισερχόμενους στα νησιά και τον Έβρο χωρίς τις νόμιμες διατυπώσεις προβλέπεται η υπαγωγή τους σε διαδικασίες υποδοχής και ταυτοποίησης (αρ. 14, παρ. 1 N 4375/2016, αρ. 39, παρ. 1 N 4636/2019), ενώ η έκδοση εις βάρος τους αποφάσεων απέλασης θα οδηγούσε εκτός των άλλων και σε καταστρατήγηση εκ μέρους της διοίκησης των θεμελιωδών εγγυήσεων που παρέχει ο N 4636/2019 στους αιτούντες άσυλο, μέχρι την ολοκλήρωση της διαδικασίας ασύλου τους, και θα τους έθετε σε κίνδυνο επαναπροώθησης ή συλλογικών απελάσεων.

β) Ο περιορισμός των κατηγοριών των δομών υποδοχής, ταυτοποίησης και φιλοξενίας της παρ. 4 του άρθρου 8 του ν. 4375/2016 από έξι (6) σε τρεις (3) και ειδικότερα στα Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης (Κ.Υ.Τ.), στις Δομές Φιλοξενίας και στις Κλειστές Ελεγχόμενες Δομές, «οι οποίες αποκτούν ένα πολυλειτουργικό χαρακτήρα καθώς εντός της έκτασης τους

¹³ Σχέδιο Νόμου «Αναμόρφωση διαδικασιών απελάσεων και επιστροφών πολιτών τρίτων χωρών, ζητήματα αδειών διαμονής και διαδικασιών χορήγησης διεθνούς προστασίας και άλλες διατάξεις αρμοδιότητας Υπουργείου Μετανάστευσης και Ασύλου και Υπουργείου Προστασίας του Πολίτη» | Μετανάστευσης και Ασύλου (opengov.gr)

λειτουργούν διακριτές εγκαταστάσεις προσωρινής φιλοξενίας και ειδικές εγκαταστάσεις κράτησης, ώστε να δημιουργείται ένας σαφής και ασφαλής χώρος διαμονής των υπηκόων τρίτων χωρών με σεβασμό στα ανθρώπινα δικαιώματα...». Σε διακριτούς χώρους εντός των ανωτέρω δομών, δύναται να λειτουργούν Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης (Κ.Υ.Τ.), Κλειστές Δομές Προσωρινής Υποδοχής, Προαναχωρησιακά Κέντρα Κράτησης Αλλοδαπών (ΠΡΟ.ΚΕ.Κ.Α.), καθώς και ξεχωριστοί χώροι με τις κατάλληλες προδιαγραφές για την παραμονή υπηκόων τρίτων χωρών ή ανιθαγενών που ανήκουν στις ευάλωτες ομάδες της παραγράφου 8 του άρθρου 14 του ν. 4375/2016. Η εν λόγω πρόβλεψη εγείρει ανησυχία για τη μετατροπή όλων των δομών φιλοξενίας σε κλειστές, ελεγχόμενες δομές με ενταγμένα μέσα σε αυτές κέντρα κράτησης, τα οποία θα υπάγονται και στην Αρμοδιότητα του Υπουργείου Προστασίας του Πολίτη και της Ελληνικής Αστυνομίας, με πιθανότατη αυστηροποίηση και διαφοροποίηση του στόχου και του πλαισίου από μια ενταξιακή διαδικασία σε μια εκτεταμένη κράτηση.

β. Η συστηματική παραβίαση της αρχής της μη επαναπροώθησης

Άρθρο 33 της Σύμβασης της Γενεύης: Απαγορεύεται η απέλαση ή επαναπροώθηση.

1. Ουδεμία Συμβαλλομένη Χώρα θα απελαύνει ή θα επαναπροωθεί, καθ' οιονδήποτε τρόπον, πρόσφυγας, εις τα σύνορα εδαφών ένθα η ζωή ή ελευθερία αυτών απειλούνται δια λόγους φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, κοινωνικής τάξεως ή πολιτικών πεποιθήσεων.

Άρθρο 21 του Ν.4636/2019 Προστασία από την απομάκρυνση

1. Οι αρμόδιες αρχές σέβονται την αρχή της μη επαναπροώθησης σύμφωνα με τις διεθνείς υποχρεώσεις της Χώρας

Ενόψει της κατάληψης της εξουσίας από τους Ταλιμπάν στο Αφγανιστάν, ο Υπουργός Μετανάστευσης και Ασύλου στην Ελλάδα δήλωσε: «Στους τελευταίους 12 μήνες έχουμε δείξει στην πράξη ότι ξέρουμε να φυλάμε τα σύνορά μας και η **μείωση των ροών** έχει φτάσει στο **96%**. Έχουμε μόνο 4.500 αφίξεις το 2021 σε σχέση με 15.000 πέρυσι και 72.000 το 2019, άρα είναι ξεκάθαρο ότι είμαστε σε πλήρη ετοιμότητα προστασίας των δικών μας συνόρων¹⁴» (CNN Greece, 16/08/2021). Η δήλωση αυτή

¹⁴ <https://www.cnn.gr/politiki/story/278049/mitarakis-gia-afganistan-h-ellada-den-tha-einai-pyli-eisodoy-gia-ena-neo-kyma-prosfygon>

ενέχει μια διπλή, ωμή και στυγνή, παραδοχή των επαναπροωθήσεων, σε αντίθεση με την μέχρι τώρα επιχειρηματολογία και προσπάθεια συγκάλυψής τους από την επίσημη πολιτική ηγεσία. Τη χαρακτηρίζουμε ως “διπλή”, γιατί, εκτός από την παραδοχή των συνεχών αποτροπών και επαναπροωθήσεων στα σύνορα του Έβρου και στο Αιγαίο, η συγκεκριμένη δήλωση, τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, οπότε και απεγνωσμένοι κάτοικοι του Αφγανιστάν, κρέμονται στις ρόδες των αεροπλάνων για να διαφύγουν από τη χώρα, καταδεικνύει ότι ο διαχωρισμός περί ασφαλών και μη ασφαλών χωρών καταγωγής και ανθρώπων με υψηλό προσφυγικό προφίλ ή όχι είναι παντελώς αδιάφορος για την πολιτική ηγεσία και απλώς χρησιμοποιείται για να αποκρύψει το μέγεθος της αντιπροσφυγικής πολιτικής που έχει αρχίσει να διαμορφώνεται καιρό τώρα, σε ευθυγράμμιση με τις πιο συντηρητικά ακραίες απόψεις χωρών, όπως η Ουγγαρία. Δεύτερον, είναι δείγμα μιας παρανοϊκής βαρβαρότητας που δεν αντιλαμβάνεται ότι μια οργανωμένη, στελεχωμένη υποστήριξη των ανθρώπων που βρίσκονται σε κίνδυνο και απελπισία, με άλλα λόγια, η υποδοχή, προστασία και ένταξή τους, μόνο προς όφελος των ευρωπαϊκών κοινοτήτων μπορεί να είναι.

Το πόρισμα της αυτεπάγγελτης έρευνας του Συνηγόρου του Πολίτη για τις «καταγγελλόμενες επαναπροωθήσεις στην Τουρκία αλλοδαπών που είχαν εισέλθει στην Ελλάδα αναζητώντας διεθνή προστασία»¹⁵ διαπιστώνει «στα καταγγελλόμενα περιστατικά που διερεύνησε, την επανάληψη μιας διαχρονικά σταθερής πρακτικής, σύμφωνα πάντα με τις καταγγελίες. Διαπιστώνει επίσης την σταθερή πεποίθηση των καταγγελλόντων, ότι στις καταγγελλόμενες επαναπροωθήσεις υπήρξε εμπλοκή ή ευθύνη της πολιτείας σε επίπεδο επιχειρησιακού σχεδιασμού, υλικοτεχνικής και κτιριακής υποδομής, και αυτουργών. Σημειώνει, τέλος, ότι η ανταπόκριση των αρμόδιων υπηρεσιών της αστυνομίας στις καταγγελίες πολιτών τρίτων κρατών και οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών για παράνομες επαναπροωθήσεις, είχε τις περισσότερες φορές τη μορφή τυπικής επιστολής με παρόμοια χαρακτηριστικά».

Το ζήτημα των επαναπροωθήσεων¹⁶, μέσα από πληθώρα αποδεικτικών υλικών, μαρτυριών, καταγγελιών, παρεμβάσεων μη κυβερνητικών οργανώσεων, μελών του ελληνικού και ευρωπαϊκού κοινοβουλίου έχει έρθει πολλάκις στη δημοσιότητα, στο ευρωπαϊκό κοινοβούλιο, όπως και

¹⁵ https://www.synigoros.gr/resources/060521-pushbacks-interim-report_gr.pdf

¹⁶ <https://www.humanrights360.org/el/i-katapatisi-ton-dikaion-ton-prosfygon-stin-ellada-y-po-to-prisma-tis-eyropaikis-symfonias-gia-to-asylo-kai-ti-metanasteysis-paleyontas-me-to-skotadi/#2>

<https://www.humanrights360.org/defending-human-rights-in-times-of-border-militarization/#4>

σε διεθνή fora. Είναι ένα αδιαμφισβήτητο γεγονός, το οποίο έχει πάρει τέτοια έκταση, ώστε υπάρχουν σοβαρές και τεκμηριωμένες καταγγελίες για απαγωγές αιτούντων διεθνή προστασία, προσφύγων, αλλά και ανθρώπων χωρίς νομιμοποιητικά έγγραφα, μέσα από τα camp φιλοξενίας και τους δρόμους στην ενδοχώρα, και κυρίως στη Θεσσαλονίκη, και τη δια της βίας και παράνομη απομάκρυνσή τους από το ελληνικό έδαφος δια των συνόρων του Έβρου.

γ. Στέγαση σε μια λογική αποκλεισμού από τα κοινωνικά αγαθά

Η πρόσβαση σε στέγαση είναι ένα από τα βασικά αγαθά που πρέπει να παρέχει ένα κράτος στους πολίτες τρίτων χωρών, προκειμένου να ξεκινήσουν την ενταξιακή τους πορεία. Η στέγαση όμως των αιτούντων άσυλο και των προσφύγων που δεν πλαισιώνεται από περαιτέρω δράσεις κοινωνικής ενσωμάτωσης και περιορίζεται στην παροχή των ελάχιστων συνθηκών διαβίωσης, σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί μέρος ενός συνεκτικού σχεδίου ένταξης. Από το 2016¹⁷ και μετά, η συστηματική Ευρωπαϊκή πολιτική αποτροπής του πληθυσμού που βρίσκεται σε κίνηση παρατηρείται σε πολλά επίπεδα και με διαφορετικές εκφάνσεις, μεταξύ των οποίων και στην “αδυναμία” της Ελλάδας να εκπονήσει και να υλοποιήσει ένα ολιστικό σχέδιο ενταξιακής πολιτικής. Οι χρηματοδοτήσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής κατευθύνονται στην παροχή στέγασης κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες, χωρίς να επενδύουν σε παράλληλες δράσεις ενσωμάτωσης, με αποτέλεσμα να κατασπαταληθούν μεγάλα ποσά, χωρίς να αναπτυχθεί καμία μακροπρόθεσμη στεγαστική πολιτική και να χαθεί πολύτιμος χρόνος, τόσο σε επίπεδο ένταξης αυτού του πληθυσμού όσο και σε επίπεδο διασφάλισης της κοινωνικής συνοχής.

Η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, σε συνεργασία με την Ελληνική Κυβέρνηση, την Τοπική Αυτοδιοίκηση και τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, ανέλαβε και υλοποίησε το πρόγραμμα Στήριξης Έκτακτης Ανάγκης για την Ένταξη και τη Στέγαση (ESTIA), από το έτος 2017 μέχρι τον Ιανουάριο 2021, οπότε και η διαχείριση του προγράμματος πέρασε εξ' ολοκλήρου στην ελληνική Κυβέρνηση¹⁸. Βάσει του άρθρου 5 της ΚΥΑ 13348/2020, η πρόσβαση στις παροχές του προγράμματος λήγει αυτοδίκαια, όταν αναγνωριστεί ο ωφελούμενος ως δικαιούχος διεθνούς

¹⁷ <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/03/18/eu-turkey-statement/>

¹⁸ Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου, ‘Δελτίο Τύπου για το ESTIA 2021’, 28 Φεβρουάριος 2021, <https://rb.gy/tutv0h>.

προστασίας ή όταν, αντιθέτως, απορριφθεί το αίτημά του, με περιθώριο 30 ημερών από την επίδοση της απόφασης¹⁹. Το ESTIA συνοδεύεται από το πρόγραμμα παροχής οικονομικού βοηθήματος (Cash assistance program),²⁰ του οποίου η διαχείριση αυτή την χρονική περίοδο περνάει στο κράτος.

Η αναγκαιότητα ενός στεγαστικού προγράμματος παραμένει αναμφισβήτητη και, πράγματι, το προαναφερθέν προσπάθησε να καλύψει ένα υπάρχον κενό στον συγκεκριμένο τομέα. Ένα στεγαστικό πρόγραμμα, όμως, που δεν πλαισιώνεται από υπηρεσίες που θα υποστηρίξουν την κοινωνική ενσωμάτωση (εκμάθηση της Ελληνικής γλώσσας, ενδυνάμωση του βαθμού ετοιμότητας για εργασία, διερεύνηση και ανάπτυξη δεξιοτήτων, στήριξη ευκαιριών ατομικής απασχόλησης και ενίσχυση της εργασιακής ετοιμότητας μέσω της παροχής συμβουλευτικών υπηρεσιών και της πρόσβασης σε πιστοποιήσεις σχετικές με την εργασία και της δικτύωσης με πιθανούς εργοδότες, παρακολούθηση και τακτική αξιολόγηση της προόδου ένταξης των επωφελούμενων, ώστε να διασφαλιστεί ότι θα μπορέσουν να ζήσουν αυτόνομοι στην Ελλάδα και να προετοιμαστούν για την έξοδο τους από τα διαμερίσματα, ευαισθητοποίηση των κοινοτήτων υποδοχής), τελικά αυτοακυρώνει την ύπαρξη του. Η ίδια η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες, με το πρόγραμμα ESTIA, αποδέχτηκε το ρόλο του “υπεργολάβου” της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, εγκλωβίστηκε σε αυτόν τον ρόλο παρέχοντας βασική στεγαστική κάλυψη (η οποία, βέβαια, ήταν υπαρκτή ανάγκη) και τελικά βρέθηκε να “υλοποιεί” εμμέσως μια πολιτική στρατηγική στέγασης που δεν περιλάμβανε υπηρεσίες κοινωνικής ενσωμάτωσης. Με τον τρόπο αυτό, ο εν λόγω πληθυσμός στεγάστηκε προσωρινά (αντιμετωπίστηκε, δηλαδή, μια άμεση ανάγκη), αλλά, παρόλα αυτά, δεν εκπαιδεύτηκε ούτε σε έναν αυτόνομο τρόπο ζωής. Κυρίως, όμως, δεν προετοιμάστηκε για την έξοδο του από τα διαμερίσματα και την επακόλουθη κοινωνική του ένταξη. Το αποτέλεσμα ήταν να επιταθεί ο κοινωνικός του αποκλεισμός και η φτώχεια του, παράγοντες που εν δυνάμει θα λειτουργήσουν ως ένα ακόμα αποτρεπτικό μέσο για να μη μεταβαίνει ο πληθυσμός αυτός στην Ευρώπη. Ταυτόχρονα, η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες, αναλαμβάνοντας και την καταβολή του οικονομικού βοηθήματος χωρίς παράλληλες δράσεις κοινωνικής ενσωμάτωσης και ανάπτυξης δεξιοτήτων για την πρό-

¹⁹ “Υπουργική Απόφαση 6382/2019 (ΦΕΚ 853Β’/12.03.2019)”, x.x., <https://cutt.ly/9xMuuzT>; ‘Κοινή Υπουργική Απόφαση 13348/2020 (ΦΕΚ 1199Β’/07.04.2020)’, x.x., <https://cutt.ly/3xMuvGO>; ‘Κοινή Υπουργική Απόφαση 13348/2020 (ΦΕΚ 1199Β’/07.04.2020)’, ‘Υπουργική απόφαση 270/2021 - ΦΕΚ Β 451/05.02.2021’, x.x., <https://cutt.ly/wxMy49h>.

²⁰ <http://estia.unhcr.gr/en/home/>

σβαση στην αγορά εργασίας, μεγέθυσε την εξάρτηση των ανθρώπων αυτών σε οικονομικές παροχές, καλλιεργώντας την ιδρυματοποίησή τους. Το μικρό ποσοστό των ωφελουμένων των προγραμμάτων αυτών, οι οποίοι έχουν αποκτήσει ΑΜΚΑ, κάρτα ΟΑΕΔ ή, ακόμη, τραπεζικό λογαριασμό²¹, σε συνδυασμό με την αστεγία στην οποία περιήλθαν οι ωφελούμενοι του προγράμματος μετά το πέρας της διαμονής τους σε αυτό, αποκαλύπτουν ακριβώς την προβληματική των προγραμμάτων αυτών, που υπολείπονται σε υπηρεσίες κοινωνικής ενσωμάτωσης και σε δράσεις προετοιμασίας για την αυτονόμηση τους και, κατά συνέπεια, και όσον αφορά στην επιτυχή έξοδο από τα προγράμματα. Είναι πλέον φανερό ότι, παράλληλα με τη στεγαστική πολιτική, όλο και περισσότερα δικαιώματα αυτού του πληθυσμού, που θα μπορούσαν να τον οδηγήσουν στην αυτονομία, συρρικνώνονται συνεχώς (ενδεικτικά αναφέρουμε ως προς την πρόσβαση στην αγορά εργασίας την αύξηση του χρόνου πρόσβασης σε έξι μήνες μετά την κατάθεση του αιτήματος ασύλου²²), ενώ, ταυτόχρονα, ολοένα και πιο μειωμένα προνοιακά επιδόματα (cash assistance) τους παρέχονται, χωρίς, συγχρόνως, να αναλαμβάνεται οποιαδήποτε δράση που θα τους οδηγήσει στην αυτονομία, με μοναδικό σκοπό την εξαθλίωση και την ενίσχυση της φτώχειας τους, ως έναν ακόμα αποτρεπτικό μηχανισμό από την παραμονή στην Ελλάδα και, τελικά, από την πρόσβαση στην Ευρώπη, αυτού του πληθυσμού.

II. Το έτος 2020, η «κρίση» στον Έβρο και η πανδημία

Το έτος 2020 αποτέλεσε σταθμό για τη διαμόρφωση της προσφυγικής πολιτικής. Η λεγόμενη “κρίση” στον Έβρο τον Φλεβάρη/Μάρτη του 2020, με την ομόχρονη εξάπλωση της πανδημίας, σήμαναν τις “καταστάσεις κρίσης” που χρησιμοποιήθηκαν επικοινωνιακά και πολιτικά, ώστε να “κατασκευαστούν” οι πρόσφυγες ως “εθνικός κίνδυνος”, “υβριδική απειλή” και “εργαλεία του Ερντογάν”. Επιπλέον, η επιβολή μέτρων απομόνωσης των προσφύγων στις χειρότερες υγειονομικά συνθήκες, αλλά και η σύγκριση των προσφύγων με τον ιό²³ και της “κρίσης” στον Έβρο με τα μέτρα για την πανδημία, θύμιζε και εξακολουθεί να θυμίζει άλλες, πιο ζοφερές εποχές της ευρωπαϊκής ιστορίας.

²¹ ‘Population breakdown in ESTIA II Accommodation Scheme’, 21 Δεκέμβριος 2020, <https://cutt.ly/CxMbyMC>.

²² Νόμος 4636/2019

²³ <https://www.humanrights360.org/the-european-and-national-asylum-policy-at-the-land-borders-of-evros/#4>

Η επικίνδυνη αυτή στροφή σε ιδεολογικά μονοπάτια που θυμίζουν τη διαχείριση του προσφυγικού στην Ουγγαρία και στις χώρες του Βίσενγκραντ, μα και ακροδεξιών κομμάτων στην υπόλοιπη Ευρώπη, μόνο ανησυχία μπορεί να προκαλέσει για το μέλλον της συνολικότερης κατάστασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, και στην Ελλάδα, αλλά και γενικά στην Ευρώπη.

α. Η «κρίση» στον Έβρο και στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου

Εξετάζοντας την κρίση στον Έβρο, έχει μέγιστη σημασία να δούμε από ποια σκοπιά παρατηρούμε και αναλύουμε την κρίση. Ποια θέση, επίσης, παίρνουμε απέναντι στην απεγνωσμένη και απέλπιδα προσπάθεια των προσφύγων να εισέλθουν στην Ελλάδα και στην Ευρωπαϊκή Ένωση, παραμερίζοντας από την οπτική μας οποιεσδήποτε φοβικές και ηγεμονικές ρητορικές απέναντι στους πρόσφυγες και τους μετανάστες. Η συζήτηση γύρω από την κρίση στον Έβρο, σε επίσημο πολιτικό επίπεδο επικεντρώθηκε σε μία πολιτικοστρατιωτική ανάλυση²⁴, όπου «*οι προσφυγικές και μεταναστευτικές ροές υποκινούμενες και υποστηριζόμενες από την Τουρκία προσπάθησαν να εισέλθουν στην Ελλάδα τόσο στο ανατολικό Αιγαίο όσο και στον Έβρο*» (Κολοβός, 05/06/2020). Σύμφωνα με αυτό το αφήγημα, «*η Ελλάδα και μια σειρά από ευρωπαϊκές χώρες, αντιμετώπισαν την κίνηση αυτή ως εχθρική πράξη, φοβούμενες για πιθανή επανάληψη της μεταναστευτικής κρίσης του 2015*». Δυστυχώς, εκκινώντας από αυτή την αφετηρία, οι μετανάστες και οι πρόσφυγες θα αποτελούν σε οποιαδήποτε χρονική στιγμή, ανάλογα με τα οικονομικά, γεωστρατηγικά και πολιτικά διακυβεύματα της εποχής, “*μία υβριδική απειλή*” για την ευρωπαϊκή πραγματικότητα. Επίσης, στην περίπτωση που επικρατήσει η παραδοχή ότι οι απλοί, φτωχοί και απελπισμένοι άνθρωποι συνιστούν κίνδυνο που πρέπει να μας τρομάζει και όχι να μας οργανώσει στο πώς θα τους υποδεχθούμε, με το να τους παράσχουμε προστασία και να προσφέρουμε τη δυνατότητα να αξιοποιηθούν οι ικανότητες και εμπειρίες τους, τότε, δυστυχώς, βαδίζουμε σε πολύ σκοτεινά μονοπάτια. Το τελευταίο, ισχύει ακόμα και αν οι πρόσφυγες και οι μετανάστες που συγκεντρώθηκαν τον Μάρτη στα σύνορα στον Έβρο, το έπραξαν, πάντα μέσα στην απελπισία τους, μετά από παρότρυνση αστυνομικών που άνοιξαν τα κρατητήρια μεταναστών, ακόμα και αν πείστηκαν από μια παραπληροφόρηση για τυχόν άνοιγμα των ευρωπαϊκών συνό-

²⁴ <https://www.eliamap.gr/publication/%CE%BA%CF%81%CE%AF%CF%83%CE%B7-%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CE%AD%CE%B2%CF%81%CE%BF-%CE%B7-%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CE%AD%CE%B3%CE%B3%CE%B9%CF%83%CE%B7/>

ρων. Η προβολή και αντιμετώπιση της κρίσης στον Έβρο με στρατιωτικούς όρους, η οποία οδήγησε σε ακόμα μεγαλύτερη στρατιωτικοποίηση της περιοχής, αλλά και της διαχείρισης του προσφυγικού και μεταναστευτικού εν γένει, δεν είναι ασύνδετη με μία συνολικότερη επένδυση στον στρατιωτικό έλεγχο και στη βιομηχανία επιτήρησης. Είναι, πράγματι, αληθές πως οι 13.000, ακόμα και οι 500.000 ή και παραπάνω άνθρωποι δικαιολογούν μια οποιαδήποτε ανησυχία σε μια Ευρωπαϊκή Ένωση των 446.000.000 κατοίκων; Στο έδαφος της Τουρκίας των ογδόντα δύο εκατομμυρίων, το έτος 2020 παραμένουν σε αμφίβολο και ρευστό νομικό καθεστώς τέσσερα σχεδόν εκατομμύρια πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο²⁵.

Αν όντως, λοιπόν, η Τουρκία εργαλειοποιεί τους πρόσφυγες, για να εξασφαλίσει τα δικά της συμφέροντα, γιατί τότε να θεωρείται ασφαλής τρίτη χώρα όπως η ΚΥΑ της 7ης Ιουνίου του 2021 ορίζει για τους Αφγανούς, Σύριους, Πακιστανούς, Μπαγκλαντεσιανούς και Σομαλούς αιτούντες διεθνή προστασία που βρίσκονται στην Ελλάδα;

Το άρθρο αυτό γράφεται καθώς τον έλεγχο στο Αφγανιστάν τον παίρνουν οι δυνάμεις των Ταλιμπάν. Η Τουρκία, η αποκαλούμενη ασφαλής τρίτη χώρα για τους αιτούντες διεθνή προστασία από το Αφγανιστάν στην Ελλάδα, το έτος 2020²⁶ απέλασε 6.000 πρόσφυγες στο Αφγανιστάν. Ενόψει της κατάληψης της εξουσίας από τους Ταλιμπάν, ο επικεφαλής της τουρκικής διπλωματίας Μεχμέτ Τσαβούσογλου περιγράφει τη στρατηγική που θα ακολουθήσει η γείτονα χώρα τις επόμενες ημέρες. «Οι Ταλιμπάν ελέγχουν de facto τη χώρα. Και εμείς τώρα είμαστε σε διάλογο με όλες τις πλευρές. Και με τους Ταλιμπάν²⁷» (Η Εφημερίδα των Συντακτών, 17/08/2021). Τι θα σημαίνει αυτό για τους πρόσφυγες από το Αφγανιστάν που βρίσκονται στην Τουρκία; Από την άλλη πλευρά, η επιμονή της ελληνικής πλευράς στο ζήτημα της Τουρκίας ως ασφαλούς τρίτης χώρας και η δήλωση του Υπουργού Μετανάστευσης και Ασύλου ότι «η χώρα μας δεν θα είναι πύλη εισόδου για ένα νέο κύμα προσφύγων» είναι σύμφωνη με τη Σύμβαση της Γενεύης για την προστασία των προσφύγων; Ή, απλώς, καταδεικνύει τη συμφεροντολογική ιδεολογική μεταχείριση των προσφύγων από την πλευρά της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης; Ή, τέλος, υποδηλώνει ευθυγράμμιση με την ξενοφοβική στάση των ακροδεξιών κομμάτων στην Ευρώπη;

²⁵ <https://www.unhcr.org/tr/en/unhcr-turkey-stats>

²⁶ <https://reporting.unhcr.org/sites/default/files/Statistical%20Factsheet%20Onward%20movements%20of%20Afghan%20refugees%20March-April%202021.pdf>

²⁷ https://www.efsyn.gr/kosmos/eyropi/306730_o-rolos-tis-toyrkias-tin-epomeni-imera-sto-afganistan

Η ενασχόληση με το προσφυγικό και την υπεράσπιση των δικαιωμάτων των προσφύγων και των μεταναστών γεννά μια σειρά ερωτημάτων. Γιατί σπαταλούνται τόσα χρήματα για την επιτήρηση και στρατιωτικοποίηση των συνόρων αντί για την ένταξη των προσφύγων και τις ειρηνευτικές διαδικασίες ή την αποκατάσταση των χωρών καταγωγής; Άραγε ποιοι κερδίζουν μέσα από τον πόλεμο, την καταστροφή και τις αποτροπές των προσφύγων στα σύνορα; Είναι, στ' αλήθεια, απαραίτητο να διπλασιάζεται ο προϋπολογισμός της FRONTEX στα 900.000.000 ευρώ²⁸ το έτος για να συμμετέχει ή να παρακολουθεί αμέτοχος τις επαναπροωθήσεις; Δεν θα ήταν, απλώς, πιο σημαντικό να επενδύονται αυτά τα χρήματα στην παροχή στέγης και εργασίας στους πρόσφυγες και μετανάστες; Να προσλαμβάνονται πυροσβέστες και να αγοράζονται αεροπλάνα πυρόσβεσης αντί των Zeppelin για την επιτήρηση των συνόρων; Είναι, στην πραγματικότητα, όλα αυτά τα ερωτήματα ή και προτάγματα τόσο προχωρημένα και ουτοπικά που δεν μπορούν να εφαρμοστούν ή, αντίθετα, απλώς προσκρούουν σε συγκεκριμένα οικονομικά συμφέροντα και πολιτικές; Και στο σημείο αυτό, αρχίζουν να τίθενται τα ερωτήματα για εμάς τους ίδιους. Θέλουμε να συνεχίζουμε να βλέπουμε την Ευρωπαϊκή Ένωση να διώχνει μέσα από βίαιες επαναπροωθήσεις, φράκτες και πανάκριβες επενδύσεις στην επιτήρηση και στην αποτροπή τους πρόσφυγες στα νότια και ανατολικά σύνορα της; Θέλουμε να είμαστε κομμάτι μιας ρατσιστικής ιδεολογικής τοποθέτησης που βλέπει τους πρόσφυγες ως "επικίνδυνους Άλλους", ιδεολογία που βασίζεται στο αποικιακό ρατσιστικό παρελθόν των κεντρικών κρατών της Ευρώπης; Ένα αποικιακό ρατσιστικό παρελθόν που αποτελεί, όμως, τις ρίζες της ναζιστικής βίας, όπως ο Enzo Traverso (2013) υποστηρίζει πολύ τεκμηριωμένα στο ομώνυμο βιβλίο του, "Οι ρίζες της ναζιστικής βίας".

Το 2020, και μετά την "κρίση" στον Έβρο, η οποία αναπαράχθηκε από τα εγχώρια ΜΜΕ υπό τον ήχο των τυμπάνων πολέμου και της εθνικής στρατιωτικής κρίσης, διαπιστώθηκε ενός είδους "πολεμική υστερία" που διήρκεσε μέρες. Η έκρυθμη αυτή κατάσταση οδήγησε σε περιστατικά, όπου ένθερμοι ακροδεξιοί ντόπιοι²⁹ (Η Εφημερίδα των Συντακτών, 06/03/2021 & 10/03/2021) και Ευρωπαίοι οργάνωναν είτε πογκρόμ επαναπροωθήσεων στον Έβρο είτε προπηλακισμούς εναντίον γυναικών

²⁸ <https://www.humanrights360.org/el/i-katapatisi-ton-dikaiomaton-ton-prosfygon-stin-elladagpo-to-prisma-tis-eyropaikis-symfonias-gia-to-asylo-kai-ti-metanasteysis-paleyontas-me-to-skotadi/#4>

²⁹ https://www.efsyn.gr/politiki/paraskinia/234031_opoy-gamos-kai-hara-o-lagos-paron-kai
https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/234488_ston-ebro-kai-poylen-tis-lepen

και παιδιών που έφταναν μέσα σε βάρκα στη Μυτιλήνη, αλλά και ενάντια σε δημοσιογράφους και μέλη ανθρωπιστικών οργανώσεων.

Στον απόηχο της “κρίσης” του Μαρτίου του 2020, η στρατιωτικοποίηση των συνόρων³⁰ “απαίτησε” την αγορά και προμήθεια πυρομαχικών, χειροβομβίδων, χημικών ουσιών, δακρυγόνων και εξοπλισμού «προς κάλυψη έκτακτων και απρόβλεπτων επιχειρησιακών αναγκών της Ελληνικής Αστυνομίας για την αντιμετώπιση των μεταναστευτικών ροών στην περιοχή του Έβρου», της τάξεως των 2,180,520.00 ευρώ. Η δημιουργία και επισκευή του φράκτη στον Έβρο κόστισε τουλάχιστον 62 εκατομμύρια, παρόλο που, λόγω της μορφολογίας του εδάφους και της περιοχής, η κατασκευή του είναι συμβολικής κυρίως σημασίας. Η αγορά θερμικών καμερών, αισθητήρων και drones³¹ (Παπαδόπουλος, 13/07/2020), η αγορά και χρήση των δύο ηχητικών-ηχοβολιστικών συστημάτων των Long Range Acoustic Device (LRAD)³² (Σπυρόπουλος, 30/09/2020), η μίσθωση του υπερσύγχρονου αερόστατου επιτήρησης Zeppelin, με κόστος μίσθωσης 3.000.000 στους τέσσερις με έξι μήνες³³ (Evros-News.gr, 19/07/2021), συναπαρτίζουν κάποιες εκ των σοβαρών επενδύσεων στην στρατιωτική βιομηχανία επιτήρησης, προκειμένου να εμποδιστούν οι κυνηγημένοι από συγκρούσεις, πολέμους και την πείνα άνθρωποι. Επιπροσθέτως, τον Μάρτιο του 2021 διενεργείται διαγωνισμός³⁴ για τις εργασίες περίφραξης και εγκατάστασης υποδομών ασφάλειας στις Δομές της ενδοχώρας, εκτιμώμενης αξίας 28.406.664,99 ευρώ. Είναι, άραγε, τόσο κρίσιμη η ανέγερση φράκτη γύρω από τις δομές φιλοξενίας, όταν υπάρχουν άνθρωποι που πραγματικά αναγκάζονται να κοιμούνται στο δρόμο ή σε άθλιες συνθήκες;

Η αγωνιώδης αυτή ανάγκη για προστασία από τους πρόσφυγες, σε τι βασίζεται; Γιατί παραβλέπεται με τόσο προκλητικό τρόπο ότι οι συγκρούσεις και ο πόλεμος στις κυριότερες χώρες καταγωγής των αιτούντων διεθνή προστασία, από το Αφγανιστάν, το Ιράκ, τη Συρία, αποτελούν μια συνεχιζόμενη πολιτική επιλογή συγκεκριμένων δρώντων κρατών από την αποικιοκρατία και τον Ψυχρό πόλεμο μέχρι τις μέρες μας; Η καταστροφή του Αφγανιστάν και του Ιράκ αποτελούν κραυγαλέα παραδείγματα επέμ-

³⁰ <https://www.humanrights360.org/defending-human-rights-in-times-of-border-militarization/#3>

³¹ <https://www.kathimerini.gr/1087168/article/epikairothta/politikh/synoriakoi-elegxoi-me-e3eligmena-yhfiaka-systhmata?fbclid=IwAR1Uk6jyMKx3w67Mjt8ECqByWGltqZFJoHaul9vzj-EqRO9y9pQCKmDtABk>

³² <https://www.thetoc.gr/koinwnia/article/lrad-ta-nea-uper-ola-tis-elas-enantia-stin-tourkiki-proklitikotita-ston-ebro-binteo/>

³³ Αλεξανδρούπολη: Ξεκίνησε την επιτήρηση των συνόρων το υπερσύγχρονο αερόστατο “Zeppelin” της FRONTEX – EVROS NEWS (evros-news.gr)

³⁴ Κοινή Υπουργική Απόφαση 778/2021 - ΦΕΚ 317/Β/29-1-2021 - Πρόσφυγες - Πολιτικό Ασυλο (e-nomothesia.gr)

βασης, ή καλύτερα, παρέμβασης των δυτικών χωρών και καταστροφής, που δεν είναι της παρούσης η ανάλυση τους.

β. Covid 19 και οι επιπτώσεις της πανδημίας στους πρόσφυγες

Σε αυτό το κείμενο, θα επιμενουμε στην επίπτωση που είχε η πανδημία και η πολιτική της διαχείριση στη ζωή των παιδιών των προσφύγων και, κυρίως, όσων διαμένουν στα camps, στις δομές φιλοξενίας, όσον αφορά στην πρόσβαση τους στην εκπαίδευση.

Η Συνήγορος του παιδιού, στο πόρισμα της³⁵, αναφέρει ότι «ο αριθμός εγγραφών παιδιών των δομών του Υπ. Μετανάστευσης και των ΚΥΤ στα σχολεία απέχει δραματικά από την πραγματική φοίτησή τους. Είναι αξιοσημείωτο ότι στο σύνολο των δομών, από τα 10.431 παιδιά σχολικής ηλικίας είχε εγγραφεί ποσοστό 62%¹¹ αλλά έως τις αρχές Ιανουαρίου φοιτούσε μόλις ποσοστό 14,2% (δηλ. μόλις 1.483 παιδιά), στην πραγματικότητα μάλιστα ακόμη μικρότερο, εξαιτίας της αυξημένης σχολικής διαρροής που σχετίζεται με τις δυσλειτουργίες του συστήματος. Οι κύριοι λόγοι για τη μη φοίτηση -πέραν της εγκατάλειψης- ήταν, σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν από τους ΣΕΠ, η μη έγκαιρη λειτουργία των ΔΥΕΠ, η μη στελέχωση ή η ελλιπής στελέχωση των Τάξεων Υποδοχής, η μη διασφάλιση της μεταφοράς των μαθητών/τριών στα σχολεία, οι ελλείψεις στους εμβολιασμούς και τη χορήγηση ΑΔΥΜ και ο περιορισμός κυκλοφορίας των πληθυσμών πολλών δομών σύμφωνα με τις εκάστοτε ΚΥΑ».

Επί της ουσίας, ο περιορισμός κυκλοφορίας στις δομές βάσει των επαναλαμβανόμενων ΚΥΑ, σε συνδυασμό με τη μη διασφάλιση της μεταφοράς των μαθητών/τριών στα γειτονικά σχολεία και τη μη παροχή υλικοτεχνικής κάλυψης στις δομές για την τηλεεκπαίδευση σε συνθήκες πανδημίας, οδήγησε στον αποκλεισμό των παιδιών από τη δημόσια εκπαίδευση. Ενδεικτική της στάσης αυτής, ήταν η απόφαση του Δήμου Χαλκιδέων για τη μη φοίτηση των παιδιών της δομής φιλοξενίας της Ριτσώνας³⁶ στη δημόσια Πρωτοβάθμια εκπαίδευση, μεταθέτοντας τους πιθανούς κινδύνους εξαιτίας της πανδημίας στα παιδιά των προσφύγων, γεγονός, όμως, που ξεσήκωσε μια σειρά αντιδράσεων υπέρ της φοίτησης των παιδιών των προσφύγων στα τοπικά σχολεία.

Οστόσο, η δράση των Συντονιστών Εκπαίδευσης Προσφύγων, των διευθυντριών, καθηγητών και καθηγητριών, ιδίως στη Χαλκίδα και στη Ρι-

³⁵ <https://www.synigoros.gr/resources/docs/20210420-porisma.pdf>

³⁶ <https://dimoschalkideon.gr/to-dimotiko-symvoylio-apofasise-omofona-schetika-me-to-zitima-tis-neas-egkatastasis-mathiton-prosfigon/>

τσώνα, με τις οποίες συνεργαζόμαστε για το δικαίωμα στην πρόσβαση των παιδιών των προσφύγων στην εκπαίδευση, αφήνει να διαφανεί μια ελπίδα για το μέλλον³⁷.

III. Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία για το Άσυλο και τη Μετανάστευση

Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία για το Άσυλο και τη Μετανάστευση³⁸ συνιστά το αποτέλεσμα της διαπραγμάτευσης των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εντός και εκτός αυτής, προς μια κοινή διαχείριση του Ασύλου και της Μετανάστευσης. Η Συμφωνία δεν έχει ακόμα ψηφιστεί και είναι αμφίβολο το αν θα φτάσει στο Ευρωκοινοβούλιο. Οι ιεραρχικές σχέσεις των κρατών εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποδεικνύονται όταν πρόκειται για τη διαχείριση ζητημάτων που σχετίζονται με την παροχή διεθνούς προστασίας και ρύθμιση του προσφυγικού. Δυστυχώς, η Συμφωνία, δεν έρχεται να επιλύσει τα σοβαρά προβλήματα που επέβαλαν οι κανονισμοί Δουβλίνο I, II και III, με τον εγκλωβισμό των προσφύγων στις χώρες της πρώτης υποδοχής, ήτοι των χωρών του Νότου, κατά πρώτο λόγο. Αντίθετα, έρχεται να παγιώσει και να κανονικοποιήσει παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως τον εγκλωβισμό των αιτούντων διεθνή προστασία στα νησιά και στα σύνορα της χώρας, εντός μεγάλης έκτασης Κέντρων Υποδοχής και Ταυτοποίησης, που θα συνδέονται σε ευθεία γραμμή και παραπομπή με κέντρα κράτησης και Προαναχωρησιακά Κέντρα Κράτησης. Οι προβληματικές, χωρίς διαδικαστικές εγγυήσεις “διαδικασίες συνόρων” επεκτείνονται σε όλο το σύστημα ασύλου της επικράτειας και συνιστούν τη βασική πραγματικότητα, η οποία μπορεί, τελικά, να επιβάλλεται και σε αιτούντες στην ενδοχώρα. Ο μηχανισμός “αλληλεγγύης” απαρτίζει μια βάρβαρη, κυνική και προκλητική παραμόρφωση της έννοιας της αλληλεγγύης, καθώς την ορίζει κυρίως ως χορηγία επιστροφής. Τα κράτη είναι αλληλέγγυα στην κράτηση και στην επιστροφή όσων δε θεωρούνται πρόσφυγες, μέσα από γοργές και συνοπτικές διαδικασίες. Σε περιόδους “κρίσεις” (το τι είναι κρίση και ποιος την ορίζει είναι άλλο ζήτημα), τα κράτη-μέλη που δε δέχονται μετεγκατάσταση προσφύγων στο έδαφος τους υποχρεούνται να καταβάλλουν τα έξοδα επιστροφής όσων επιλέξουν από το Κράτος Υποδοχής. Το Κράτος - Χορηγός, σε περίπτωση που δεν επιστραφούν οι άνθρωποι στην χώρα καταγωγής,

³⁷ <https://www.humanrights360.org/el/i-katapatisi-ton-dikaiomaton-ton-prosfygon-stin-ellada-y-po-to-prisma-tis-eyropaikis-symfonias-gia-to-asylo-kai-ti-metanasteysis-paleyontas-me-to-skotadi/#5>

³⁸ <https://www.humanrights360.org/the-european-and-national-asylum-policy-at-the-land-borders-of-evros/#1>

λαμβάνει 10.000 ευρώ ανά άτομο, και αναλαμβάνει να το μεταφέρει στο έδαφος του Κράτους - Χορηγού προκειμένου να το επιστρέψει στη χώρα καταγωγής. Μια ολόκληρη βιομηχανία κατασκευής “παράνομων”, παράτυπων ανθρώπων δημιουργείται, η οποία καταφανώς αντικειμενοποιεί τους ανθρώπους, μετατρέποντας τους σε “εμπορεύματα” προς ανταλλαγή και εξαγορά. Δυστυχώς, το αποικιακό παρελθόν της Ευρώπης είναι, ακόμη, παρόν. Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία, όμως, για το Άσυλο δεν αφορά μόνο τους πρόσφυγες, αφορά και τις χώρες του Νότου, που μετατρέπονται σε εκτεταμένους χώρους κράτησης ή στρατοπέδων προσφύγων (αντιστοίχων της Μόριας), επενδύοντας τεράστια ποσά στην “ασφάλεια”, στην επιτήρηση και στην καταστολή αντί σε όσα πραγματικά χρειαζόμαστε, στην εκπαίδευση, στην ένταξη των προσφύγων ή και στην προστασία του περιβάλλοντος και της υγείας.

IV. Συμπεράσματα

Εντός της παρούσας συνθήκης, όπου σταδιακά και οργανωμένα, γίνεται προσπάθεια να κατασκευαστούν οι πρόσφυγες, προσφύγισες, μετανάστες και μετανάστριες ως “εθνικός κίνδυνος” και “ασύμμετρη απειλή”, υπάρχουν πολλοί και πολλές, είτε από τη θέση εργασίας τους είτε με γνώμονα την αλληλεγγύη, οι οποίοι προσπαθούν να αναδείξουν θετικές πτυχές του ζητήματος και να αγωνιστούν υπέρ της ουσιαστικής ένταξης των προσφύγων στις τοπικές κοινωνίες. Σε αυτή τη θέση, που προτάσσει τη γνωριμία με τον Άλλο ή Άλλη, την αναγνώριση του αλληλεπιδραστικού πλούτου που έχει να προσφέρει και της δυναμικής του, η οποία μπορεί να συνδράμει στις τοπικές κοινωνίες, όπου, γενικά, προκρίνεται η συμπερίληψη και όχι η αποτροπή ή η απομόνωση, βρίσκεται η ελπίδα. Χρειαζόμαστε όλες και όλοι, και όχι μόνο οι πρόσφυγες, μια κοινωνία ανοιχτή στον κυνηγημένο και υποστηρικτική στον πιο ευάλωτο, που προωθεί τις αξίες της αλληλεγγύης και του σεβασμού στον Άλλο, αναγνωρίζει τα κοινά που μας ενώνουν και μετατρέπει σε καταφατικό πλουραλισμό τις όποιες διαφορές και, προπαντός, τις διαφορετικές εμπειρίες.

Τέλος, έχει σημασία να κρατήσουμε από τη χρονιά που μας πέρασε την απόφαση στη δίκη της Χρυσής Αυγής. Στις 7 Οκτωβρίου του 2020, το Τριμελές Εφετείο Κακουργημάτων Αθηνών έκρινε ένοχη την ηγεσία της νεοναζιστικής οργάνωσης και του πολιτικού κόμματος της Χρυσής Αυγής για την κατηγορία της διεύθυνσης της εγκληματικής οργάνωσης, καθώς και τα μέλη των ταγμάτων εφόδου της Νίκαιας και του Περάματος για την κατηγορία της ένταξης σε εγκληματική οργάνωση. Κρίθηκαν, επίσης, ένοχοι και για τη

συνέργεια στην ανθρωποκτονία του Παύλου Φύσσα, την απόπειρα ανθρωποκτονίας των Αιγύπτιων αλιεργατών, αλλά και την επίθεση στους συνδικαλιστές του ΠΑΜΕ. Η καταδίκη αυτή της ηγεσίας και των μελών της Χρυσής Αυγής συγκροτεί μια σημαντική παρακαταθήκη για το μέλλον και, πάνω απ' όλα, τη δυνατότητα να μπορούμε να κυκλοφορούμε στους δρόμους της Αθήνας, της Νίκαιας και άλλων περιοχών ελεύθεροι και ελεύθερες, χωρίς φόβο ότι θα βρεθούμε μπροστά σε μια βίαιη επίθεση των μελών της Χρυσής Αυγής. Η καταδίκη αυτή όμως, επιπλέον, συνιστά μια σημαντική παρακαταθήκη, επειδή, μαζί με την ηγεσία της Χρυσής Αυγής, απονομιμοποιήθηκε και, ως έναν μεγάλο βαθμό, καταδικάστηκε μία ρατσιστική ρητορική, καθώς και η οργανωμένη βία απέναντι στους πιο ευάλωτους νομικά και πολιτικά στην ελληνική κοινωνία, τους μετανάστες και τους πρόσφυγες. Ενδεικτική της βαρυσημαντικότητας του γεγονότος είναι η δήλωση του διευθυντή της Διεθνούς Αμνηστίας, Νιλς Μουίζνιεκς, ο οποίος τόνισε πως η ετυμηγορία για την Χρυσή Αυγή «στέλνει ένα ξεκάθαρο μήνυμα σε πολιτικές ομάδες με επιθετικές ατζέντες ενάντια στους μετανάστες/ριες και τα ανθρώπινα δικαιώματα, στην Ελλάδα και σε ολόκληρη την Ευρώπη, ότι η βίαιη και ρατσιστική εγκληματική δραστηριότητα, είτε διαπράττεται από άτομα στον δρόμο είτε από μέλη του Κοινοβουλίου, δεν θα μείνει ατιμώρητη³⁹» (Καλλιμάνης & Τέσση, 07/10/2020).

Σε αυτές τις στιγμές αλληλεγγύης και αντίστασης ενάντια στη ναζιστική βία και στον ρατσισμό, στις στιγμές που τα παιδιά στα σχολεία υποδέχονται τον Άλλο και συνυπάρχουν με τα παιδιά των προσφύγων, πρέπει αυτά τα ιδανικά να ισχυροποιήσουμε και να προσπαθήσουμε να αντιστρέψουμε αυτόν τον προσανατολισμό στην βαρβαρότητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

Βιβλία

Traverso, E. (2013). *Οι ρίζες της Ναζιστικής βίας. Μια ευρωπαϊκή γενεαλογία* (Ν. Κούρκουλος, Μετ.). Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Ιστότοποι

CNN Greece (16/08/2021). Μητράκης για Αφγανιστάν: Η Ελλάδα δε θα είναι πύλη

³⁹ https://www.efsyn.gr/ellada/dikaioyni/i-diki-tis-hrysis-aygis/263097_istoriki-katadiki-tis-hrysis-aygis

- εισόδου για ένα νέο κύμα προσφύγων. *CNN Greece*. Ανακτήθηκε από <https://www.cnn.gr/politiki/story/278049/mitarakis-gia-afganistan-h-ellada-den-tha-einai-pyli-eisodoy-gia-ena-neo-kyma-prosfygon>
- <https://dimoschalkideon.gr/to-dimotiko-symvoylio-apofasise-omofona-schetika-me-to-zitima-tis-neas-egkatastasis-mathiton-prosfygon/>
- <http://estia.unhcr.gr/en/home/>
- Evros-News.gr (19/07/2021). Αλεξανδρούπολη: Ξεκίνησε την επιτήρηση των συνόρων το υπερσύγχρονο αερόστατο «Zeppelin» της Frontex. *Evros-News.gr*. Ανακτήθηκε από <https://www.evros-news.gr/2021/07/19/%CE%B1%CE%BB%CE%B5%CE%BE%CE%B1%CE%BD%CE%B4%CF%81%CE%BF%CF%8D%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B7-%CE%BE%CE%B5%CE%BA%CE%AF%CE%BD%CE%B7%CF%83%CE%B5-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B5%CF%80%CE%B9%CF%84%CE%AE%CF%81%CE%B7/>
- Η Εφημερίδα των Συντακτών (06/03/2021). Όπου γάμος και... χαρά ο Λαγός παρών. *Ανεξάρτητη Συνεταιριστική Εφημερίδα EfSyn.gr*. Ανακτήθηκε από https://www.efsyn.gr/politiki/paraskinia/234031_opoy-gamos-kai-hara-o-lagos-paron
- Η Εφημερίδα των Συντακτών (10/03/2020). Στον Έβρο και το... πουλέν της Λεπέν. *Ανεξάρτητη Συνεταιριστική Εφημερίδα EfSyn.gr*. Ανακτήθηκε από https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/234488_ston-ebro-kai-poulen-tis-lepen
- Η Εφημερίδα των Συντακτών (17/08/2021). Ο ρόλος της Τουρκίας την επόμενη μέρα στο Αφγανιστάν. *Ανεξάρτητη Συνεταιριστική Εφημερίδα EfSyn.gr*. Ανακτήθηκε από https://www.efsyn.gr/kosmos/eyropi/306730_o-rolos-tis-toyrkias-tin-epomeni-imeras-sto-afganistan
- Καλλιμάνης, Χ. & Τέσση, Γ. (07/10/2020). Ιστορική Καταδίκη της Χρυσής Αυγής. *Ανεξάρτητη Συνεταιριστική Εφημερίδα EfSyn.gr*. Ανακτήθηκε από https://www.efsyn.gr/ellada/dikaioyni/i-diki-tis-hrYSIS-aygis/263097_istoriki-katadiki-tis-hrYSIS-aygis
- Κολοβός, Α. Κ. (05/06/2020). Κρίση στον Έβρο: Η Ολιστική Προσέγγιση και οι Προκλήσεις για Ολοκληρωμένη Δράση. Ανακτήθηκε από <https://www.eliamer.gr/publication/%CE%BA%CF%81%CE%AF%CF%83%CE%B7-%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CE%AD%CE%B2%CF%81%CE%BF-%CE%B7-%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CE%AD%CE%B3%CE%B3%CE%B9%CF%83%CE%B7/>
- <https://www.humanrights360.org/defending-human-rights-in-times-of-border-militarization/#3>
- <https://www.humanrights360.org/defending-human-rights-in-times-of-border-militarization/#4>
- <https://www.humanrights360.org/the-european-and-national-asylum-policy-at-the-land-borders-of-evros/#4>
- <https://www.humanrights360.org/el/i-katapatisi-ton-dikaiomaton-ton-prosfygonstin-ellada-ypo-to-prisma-tis-eyropaikis-symfonias-gia-to-asylo-kai-ti-metanasteysis-paleyontas-me-to-skotadi/#2>
- <https://www.humanrights360.org/el/i-katapatisi-ton-dikaiomaton-ton-prosfygonstin-ellada-ypo-to-prisma-tis-eyropaikis-symfonias-gia-to-asylo-kai-ti-metanasteysis-paleyontas-me-to-skotadi/#5>
- <https://www.humanrights360.org/the-european-and-national-asylum-policy-at-the-land-borders-of-evros/#4>

land-borders-of-evros/#1

Παπαδόπουλος, Γ. (13/07/2020). Συνοριακοί έλεγχοι με εξελιγμένα ψηφιακά συστήματα. *Η Καθημερινή*. Ανακτήθηκε από <https://www.kathimerini.gr/1087168/article/epikairothta/politikh/synoriakoi-elegxoi-me-e3eligmena-yhfiaka-systhmata?fbclid=IwAR1Uk6jyMKx3w67Mjt8ECqByWGltqZFJoHaul9vzj-EqRO9y9pQCKmDtABk>
<https://reporting.unhcr.org/sites/default/files/Statistical%20Factsheet%20Onward%20movements%20of%20Afghan%20refugees%20March-April%202021.pdf>

Σπυρόπουλος, Π. (30/09/2020). LRAD: Αυτά είναι τα δύο νέα «υπερόπλα» της ΕΛΑΣ ενάντια στην τουρκική προκλητικότητα στον Έβρο - Τέλος στις «οργανωμένες» εφόδους μεταναστών [Βίντεο]. THETOC. Ανακτήθηκε από <https://www.thetoc.gr/koinwnia/article/lrad-ta-nea-uper-opla-tis-elas-enantia-stin-tourkiki-proklitikotita-ston-ebro-binteo/>
https://www.synigoros.gr/resources/060521-pushbacks-interim-report_gr.pdf
<https://www.unhcr.org/tr/en/unhcr-turkey-stats>

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

Γεωργία Φουντουλάκη

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια, Κέντρο Γλωσσικής Εκπαίδευσης για Πρόσφυγες και Μετανάστες, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Περίληψη: Η δραματική αύξηση της μετακίνησης πληθυσμού προς τα σύνορα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σε συνδυασμό με το κλείσιμο των συνόρων της Κεντρικής Ευρώπης, παγίδευσε ένα μεγάλο ποσοστό παιδιών προσφύγων στην Ελλάδα. Η παρούσα αφήγηση στοχεύει στην ενίσχυση της ευαισθητοποίησης σχετικά με τις εκπαιδευτικές προσπάθειες των προσφύγων στην Ελλάδα. Η συγγραφέας, υιοθετώντας μια αφηγηματική έρευνα, καταγράφει τις επαγγελματικές της αναμνήσεις κατά τη διάρκεια της εργασίας της σε έναν καταυλισμό προσφύγων στην Αθήνα. Ο στοχαστικός απολογισμός της τονίζει τον σημαντικό ρόλο των εκπαιδευτικών και τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν στην εκπαίδευση των προσφύγων. Οι απαιτούμενες δεξιότητες, αλλά και τα κύρια επιτεύγματα των εκπαιδευτικών, συζητούνται επίσης. Οι εμπειρίες της συγγραφέως χρησιμοποιούνται στο παρόν κείμενο για να παρουσιάσουν την πολυπλοκότητα της εκπαίδευσης των προσφύγων και, κατά συνέπεια, της ένταξης.

Λέξεις κλειδιά: Εκπαίδευση προσφύγων, προκλήσεις εκπαιδευτικών, δεξιότητες, ευθύνες, επιτεύγματα, διαπολιτισμική εκπαίδευση

Εισαγωγή

Η συγγραφή του παρόντος άρθρου είναι το αποτέλεσμα μίας παρουσίασης στο Forum for Intercultural Dialogue and Learning, η οποία πραγματοποιήθηκε στο Ναύπλιο, το 2018. Με κύρια έμφαση στην επισήμανση ότι η συμπερίληψη και ο στοχαστικός διάλογος αποτελούν σημαντικούς πυλώνες για τη διαπολιτισμική εκπαίδευση, το φόρουμ επικεντρώθηκε στην ανταλλαγή επαγγελματικών αφηγήσεων από τον τομέα της εκπαίδευσης των προσφύγων (RE) στην Ελλάδα. Η Arvanitis (2016) υποστηρίζει ότι ο προβληματισμός είναι ουσιαστικό συστατικό της αποτελεσματικής (επαγγελματικής) μάθησης και πρακτικής, και είναι απαραίτητος, όταν συζητάμε για πολιτιστική ανταπόκριση και μετασχηματιστική παιδαγωγική/μάθηση. Η διαπολιτισμική κατανόηση και ικανότητα υποδηλώνει

μία διαδικασία προβληματισμού. Αυτή η διαδικασία παρέχει την ευκαιρία για μια βαθιά εξερεύνηση του εαυτού μας σε ό,τι αφορά τις προσωπικές μας σκέψεις και το σύνολο αξιών (σύστημα προσωπικής αξιολόγησης) που κατευθύνουν τις ενέργειες και τις στάσεις μας (Manavi & Arvanitis, 2018). Κατά συνέπεια, αυτό το φόρουμ ενίσχυσε διαπολιτισμικές συναντήσεις και παρείχε έναν κοινό τρίτο χώρο κατανόησης και στοχαστικής δράσης (Arvanitis, 2014).

Η αυξημένη παρουσία προσφύγων στην Ελλάδα δημιούργησε μια απρόβλεπτη πολυπολιτισμική πραγματικότητα σε σχέση με το παρελθόν. Σε αυτήν την πραγματικότητα, είναι αδύνατο να αγνοήσουμε τις σημαντικές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στην κοινωνία. «Ο άλλος είναι συνεχώς παρών και διεκδικεί ίση συμμετοχή στην κοινωνία, κοινωνική αναγνώριση και ορατότητα, καθώς και βασικά πολιτικά δικαιώματα εντός του θεσμικού πλαισίου» (Fakiola & Arvanitis, 2018, σ. 45). Ως εκ τούτου, για να κατανοήσουμε αυτές τις αλλαγές που έγιναν από τα παγκόσμια κινήματα, είναι σημαντικό οι ελληνικοί θεσμοί (ιδρύματα) να προχωρήσουν σε επείγοντα δομικό και λειτουργικό μετασχηματισμό και στη «διασφάλιση της ενεργού συμμετοχής όλων των (μη) πολιτών τους» (Fakiola & Arvanitis, 2018, σ. 45). Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσω της έρευνας για την εκπαίδευση των προσφύγων. Το παρόν άρθρο είναι το προϊόν των προβληματισμών της συγγραφέως με βάση την εργασιακή εμπειρία της σε έναν καταυλισμό προσφύγων στην Αθήνα, ως επιβλέπουσα των κοινοτικών εργαζομένων (community workers) του Ελληνικού Φόρουμ Προσφύγων, σε συνεργασία με την Υπηρεσία Προσφύγων των Ηνωμένων Εθνών (UNHCR). Σε αυτό το πλαίσιο, η συγγραφέας στοχάζεται στις τρέχουσες περιστάσεις. Οι προκλήσεις στην εκπαίδευση των προσφύγων αποτέλεσαν κίνητρο για τη συγγραφέα να εγγραφεί στο μεταπτυχιακό μάθημα «Γλωσσική Εκπαίδευση Προσφύγων και Μεταναστών» στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Το παρόν άρθρο επιχειρεί να συλλάβει τις σημαντικές συνομιλίες μεταξύ της συγγραφέως και των εκπαιδευτικών στον καταυλισμό προσφύγων. Καταγράφει, επίσης, τις παρατηρήσεις της συγγραφέως τόσο κατά τη διάρκεια των εργασιακών όσο και των ερευνητικών περιόδων της ως μεταπτυχιακής φοιτήτριας. Αυτή, λοιπόν, η καταγραφή αποτελεί μια επαγγελματική ανάμνηση των τριών θεμελιωδών ερωτημάτων που ετέθησαν στο Φόρουμ του Ναυπλίου σχετικά με: τον τρόπο με τον οποίο οι εκπαιδευτικοί αντιμετωπίζουν τις προκλήσεις της εκπαίδευσης των προσφύγων, τις απαιτούμενες δεξιότητες και ευθύνες, καθώς και τα κύρια επιτεύγματα στην εκπαίδευση των προσφύγων.

Η παρούσα αφήγηση στοχεύει να αξιοποιήσει τις βιωμένες εμπειρίες

για να παρουσιάσει, κατά πρώτον, την πολυπλοκότητα της εκπαίδευσης προσφύγων, και, κατά δεύτερον, να παράσχει μία χρήσιμη καταγραφή για μελλοντικές παρεμβάσεις.

Μέθοδος

Για τη συγγραφέα, η πρακτική της αφηγηματικής έρευνας ως ερευνητικής μεθόδου δεν ήταν άγνωστη. Με την ιδιότητα της ιστορικού, έχει συχνά χρησιμοποιήσει τη μέθοδο της προφορικής ιστορίας, ώστε να πραγματοποιήσει έρευνες και συζητήσεις, με ανθρώπους που εμπλέκονται στη μετανάστευση. Έτσι, για να περιγράψουμε την παρούσα κατάσταση στην εκπαίδευση των προσφύγων, υιοθετήθηκε η αφηγηματική έρευνα. Ως μεθοδολογία, επιβεβαίωσε ότι «η αφηγηματική μάθηση γεφυρώνει το χάσμα μεταξύ της βιωματικής μάθησης και της λογικής και επιδιώκει να βοηθήσει τους ανθρώπους να έρθουν σε επαφή με ό,τι είναι σημαντικό για αυτούς στη ζωή τους (Manavi & Arvanitis, 2018, σ. 28)». Σύμφωνα με τον σημειολόγο Barthes, οι αφηγήσεις διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο στην κοινωνική ζωή, επειδή είναι αμέτρητες, σχετίζονται με πολλά είδη, χρησιμοποιούνται τόσο στην προφορική όσο και στη γραπτή γλώσσα, έχουν αφήχηση σε κάθε άτομο και ιστορική περίοδο - καθώς συμπεριλαμβάνονται σε πολλές μορφές τέχνης - και, φυσικά, παρουσιάζουν τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι εξέφρασαν την ιστορία τους ανά τους αιώνες. Όπως αποδείχτηκε σε αυτό το φόρουμ, η αφήγηση «είναι διεθνής, δια-ιστορική, διαπολιτισμική: είναι απλά εκεί, όπως και η ίδια η ζωή (Barthes [1966], 1977, σ. 79)».

Υιοθετώντας την αφηγηματική έρευνα, αυτό το άρθρο παρέχει μία διεισδυτική ματιά στις προκλήσεις που παρουσιάζει για τους εκπαιδευτικούς η εκπαίδευση των προσφύγων, όπως αυτές οι προκλήσεις παρουσιάστηκαν αφηγηματικά κατά τη διάρκεια μιας επαγγελματικής συζήτησης σε ένα εργασιακό και ερευνητικό περιβάλλον (Clandinin & Huber, 2010). Χρησιμοποιώντας ένα «αφηγηματικό παράδειγμα επικοινωνίας» (Czarniawska, 2004, σ. 10), η συγγραφέας προσπαθεί να παρουσιάσει την εργασιακή της εμπειρία σε έναν καταυλισμό προσφύγων, καθώς η «αφήγηση είναι η κύρια μορφή της κοινωνικής ζωής, επειδή είναι η κύρια μέθοδος για την κατανόηση της κοινωνικής δράσης». Επίσης, εφόσον «αφήγηση και ζωή πάνε μαζί, η έλξη της αφήγησης ως μεθόδου είναι η ικανότητά της να αποδίδει εμπειρίες ζωής, τόσο προσωπικές όσο και κοινωνικές, με σχετικούς και ουσιαστικούς τρόπους» (Connelly & Clandinin, 1990, σ. 10).

Κατά συνέπεια, η αφήγηση προσωπικών ιστοριών παρέχει νόημα για τις εμπειρίες ζωής των ανθρώπων. Με την αφήγηση, οι πολύτιμοι στοχα-

σμοί και οι αναμνήσεις των ανθρώπων αποδεικνύονται σημαντικές, επειδή, όπως υποστηρίζουν οι ιστορικοί, παρέχουν στους ανθρώπους τη δυνατότητα να εξετάσουν και να αναλύσουν το παρελθόν τους, προκειμένου να κατανοήσουν το παρόν τους και να οραματιστούν το μέλλον (Kramp, 2004). Επίσης, επιτρέπει στους ανθρώπους να συνειδητοποιούν και να εκτιμούν το πώς «οι ήχοι της αφήγησης είναι παντού σήμερα» (Greene, 1991, σ. 1). Η αφηγηματική προσέγγιση επιτρέπει στους ανθρώπους να εντρυφούν στα κοινωνικά φαινόμενα και στους ανθρώπους που τα κατασκευάζουν με μία διαφορετική προοπτική, δεδομένου ότι «η αφηγηματική μάθηση χτίζεται στη γνώση για τη μάθηση, όπως στον πραγματικό κόσμο, συμπεριλαμβανομένης της βιωματικής μάθησης, του κονστρουκτιβισμού, της τοποθετημένης μάθησης και μιας κριτικής κουλτούρας προοπτικής μάθησης» (Manavi & Arvanitis, 2018, σ. 28).

Η συγγραφέας κατανόησε τις επιπλοκές που προκύπτουν στην εκπαίδευση των προσφύγων μέσω των αφηγήσεων, τις οποίες προσέφεραν οι δάσκαλοι, καθώς οι δάσκαλοι μπλέκουν συνδυαστικά τη βιωματική μάθηση, τη θεωρία και τις πραγματικές ανάγκες. Η γράφουσα συμμετείχε σε αναλυτικές συνομιλίες με συναδέλφους καθηγητές, εξερευνώντας τις ιδέες, τα συναισθήματά τους, τις σκέψεις, καθώς και τις καταστάσεις που αντιμετώπισαν οι εν λόγω εκπαιδευτικοί κατά τη διάρκεια της εργασίας τους, όπως και άλλα θέματα που σχετίζονται με τις συνθήκες εκπαίδευσης των προσφύγων. Η ανάλυση συνίστατο σε αφηγήσεις για σημαντικές πληροφορίες και στιγμές στη ζωή των εκπαιδευτικών, προκειμένου να καταλάβουμε ποιοι πραγματικά είναι. Τα δεδομένα της έρευνας αποτελούνταν από σημειώσεις πεδίου, ηχογραφήσεις, αφηγήσεις και στοχασμούς των καθηγητών, καθώς και παρατηρήσεις που έκανε η ερευνήτρια κατά τη διάρκεια της περιόδου εργασίας της σε έναν καταυλισμό προσφύγων στο κέντρο της Αθήνας.

Προκλήσεις: Για τους εκπαιδευτικούς και την εκπαίδευση προσφύγων

Πέντε μεγάλες προκλήσεις προέκυψαν κατά τη διάρκεια της περιόδου εργασίας και έρευνας της συγγραφέως στον καταυλισμό προσφύγων.

Οι στρατηγικές διαχείρισης της τάξης ήταν μια από τις πιο σημαντικές προκλήσεις που παρουσίασαν οι εκπαιδευτικοί. Πιο συγκεκριμένα, η διατήρηση της πειθαρχίας και ο αποτελεσματικός χειρισμός του χρόνου μαθήματος αποδείχθηκε σημαντική πρόκληση για τους εκπαιδευτικούς. Η διαφορά στις ηλικίες, στις εθνικότητες και στις γλώσσες των μαθητών, τα

διαφορετικά επίπεδα παιδείας, το φύλο, όπως επίσης και τα πολιτιστικά ζητήματα, είχαν σημαντικό αντίκτυπο στη διαχείριση της τάξης, ειδικά σε μη τυπικής εκπαίδευσης περιβάλλοντα. Αυτές οι διαφορές δημιούργησαν σοβαρές διαφωνίες μεταξύ των μαθητών με αποτέλεσμα πολύ εύκολα να διαταράσσεται το περιβάλλον της τάξης. Τα δεδομένα παρατήρησης από τις αίθουσες διδασκαλίας αποκάλυψαν ότι τα παιδιά που επεδείκνυαν μία ήσυχη και συντηρητική συμπεριφορά θεωρήθηκε ότι παρουσίαζαν έλλειψη ενδιαφέροντος. Μερικά παιδιά εμφάνισαν επιθετικές συμπεριφορές με τη μορφή λεκτικής κακοποίησης και σωματικής πάλης (τσακωμών). Άλλες περιπτώσεις περιλάμβαναν παιδιά που αρνούνταν να επικοινωνήσουν με τον δάσκαλο προφορικά ή οπτικά, αδικαιολόγητες απουσίες από τα μαθήματα, και πολλές διακοπές κατά τη διάρκεια του μαθήματος από την είσοδο άλλων παιδιών που δεν παρακολουθούσαν το μάθημα. Τα παραπάνω, αποτελούν μερικά μόνο παραδείγματα των σοβαρών προκλήσεων, οι οποίες υπονομεύουν τις στρατηγικές των εκπαιδευτών που σχετίζονται με τις προσπάθειές τους να οργανώσουν και να παρουσιάσουν συγκεκριμένες εργασίες στην τάξη.

Μια άλλη πρόκληση για τη διαχείριση της τάξης ήταν η έλλειψη γνώσεων των εκπαιδευτικών σχετικά με τις ιδιαίτερες συνθήκες που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες μαθητές κατά τη διάρκεια των μεταναστευτικών τους ταξιδιών. Παρατηρήθηκε ότι πολλές φορές οι δάσκαλοι είχαν ελάχιστη γνώση σχετικά με τις συνθήκες ταξιδιού των προσφύγων ή τους λόγους που υποχρέωναν αυτούς τους πρόσφυγες να εγκαταλείψουν τη χώρα τους. Επιπλέον, οι εκπαιδευτικοί αντιλαμβάνονταν τους πρόσφυγες μαθητές ως μία ομοιογενή ομάδα, παραμελώντας σημαντικές πολιτιστικές διαφορές. Παρόλο που υπάρχουν εξαιρέσεις, οι προσεγγίσεις των εκπαιδευτικών απέναντι στους πρόσφυγες περιλάμβαναν: έλλειψη συγκεκριμένων στρατηγικών που να λαμβάνουν υπόψη τόσο τις ατομικές όσο και τις ομαδικές διαφορές και τις ανάγκες των προσφύγων, όπως, επίσης, έλλειψη επίγνωσης σχετικά με την απαραίτητη περίοδο προσαρμογής των προσφύγων σε ένα νέο περιβάλλον. Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια της εργασίας μου, συνάντησα μια οικογένεια με ένα αγόρι 4 ετών που αντιμετώπιζε μετα-τραυματικό άγχος (στρες). Ο λόγος γι' αυτό το άγχος (στρες) που βίωνε το αγόρι ήταν ότι είχε χωριστεί από τη μητέρα του περνώντας τα σύνορα για μερικές ώρες. Κατά τη διάρκεια της μονοετούς παραμονής τους στον καταυλισμό, το παιδί δεν μπορούσε να χωριστεί από τα χέρια της μητέρας του για περισσότερο από πέντε δευτερόλεπτα. Το παιδί αυτό ήταν κυριολεκτικά «κρεμασμένο» από το φόρεμα της μητέρας του. Αυτό είχε κατακλύσει με άγχος τόσο τη μητέρα όσο και το παιδί, καθι-

στώντας αδύνατη την προσαρμογή του παιδιού σε μια προσχολική ομάδα παιχνιδιών. Χρειάστηκε η συντονισμένη και τιτάνια προσπάθεια όλων των εμπλεκόμενων εταίρων - της μητέρας, του δασκάλου και του ψυχολόγου - για να ξεπεραστεί το τραύμα που αυτή η κατάσταση είχε δημιουργήσει στο παιδί.

Όπως έχει αναφερθεί από την Kalouirou (2018), παιδιά μεταναστών που έκαναν αυτά τα ταξίδια με ή χωρίς γονείς και την οικογενειακή τους υποστήριξη και βοήθεια αντιμετώπισαν την απώλεια της έννοιας «σπίτι». Η απώλεια αυτής της έννοιας, η οποία αποτελείται κυρίως από ουσιαστικές σχέσεις με τα άτομα και με τον κοινωνικό ιστό μιας περιοχής, αφήνει ένα τραύμα. Είναι δύσκολο για τα άτομα να συμβιβαστούν με το νέο, που δεν είναι και πάντα κατάλληλο, περιβάλλον ενός καταυλισμού, ενός διαφορετικού κοινωνικού ιστού όσον αφορά τον πολιτισμό και την πορεία εκμάθησης μιας νέας γλώσσας. Οι συναισθηματικές συγκρούσεις δημιουργούν ένα εκρηκτικό περιβάλλον. Ως ακολούθως, ο σεβασμός των «ζωνών άνεσης» των μαθητών είναι απαραίτητος. Φυσικά, αυτός ο σεβασμός απαιτεί από τους δασκάλους ένα ακτιβιστικό πνεύμα, μα και ενισχυμένη πολιτιστική ευαισθησία για τη συμμετοχή τους στη διδασκαλία των προσφυγικών ομάδων. Αξιώνει καθηγητές που δεν «τσεκάρουν» απλώς την λίστα των καθηκόντων τους ως τεχνικοί, αλλά εκπαιδευτικούς που έχουν μια συμπεριληπτική προοπτική στην προσέλευση του ενδιαφέροντος των μαθητών. Απαιτεί, επίσης, από τους δασκάλους να σέβονται τις ανάγκες των προσφύγων και να είναι ενθουσιασμένοι που τους έχουν για μαθητές. Οι εκπαιδευτικοί πρέπει να ενεργούν ενδοσκοπικά ως αυτο-στοχαστικοί εκπαιδευτικοί. Υποεκτίμηση των ιδιαίτερων συνθηκών που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες στα μεταναστευτικά τους ταξίδια εκ μέρους των εκπαιδευτικών έχει ως αποτέλεσμα να μην είναι σε θέση να αναγνωρίσουν και να ρυθμίσουν τα συναισθήματα των προσφυγόπουλων (Kalouirou, 2018).

Το τελευταίο οδηγεί στην τρίτη πρόκληση, που είναι ο ρόλος ενός δασκάλου στους καταυλισμούς προσφύγων: Μέσα στα κέντρα προσωρινής διαμονής προσφύγων, ο ρόλος ενός δασκάλου υποβάλλεται συνεχώς σε αλλαγές, επειδή υπάρχουν διαφορετικά εκπαιδευτικά προγράμματα, τα οποία διαχειρίζονται μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί (ΜΚΟ). Αυτά τα εκπαιδευτικά προγράμματα (έργα) υπόκεινται σε μεταβολές κατά το ίδιο έτος, δεδομένου ότι τις περισσότερες φορές, το κάθε πρόγραμμα διαρκεί από τρεις έως έξι μήνες. Ορισμένα προγράμματα επικεντρώνονται στην απόκτηση γλωσσικών δεξιοτήτων, κάποια στην ενισχυτική διδασκαλία, ενώ κάποια αφορούν τη συναισθηματική υποστήριξη. Αυτή η ποικιλομορφία επιφέρει μεγάλες προκλήσεις στον ρόλο των δασκάλων, ειδικά όταν οι

εκπαιδευτικοί δεν έχουν αναπτυγμένες διαπολιτισμικές δεξιότητες ή διαφοροποιημένες δυνατότητες διδασκαλίας. Κατά συνέπεια, οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί έχουν ανάγκη να κατανοήσουν πρωτίστως τι αναμένεται από εκείνους κάθε φορά και να εξοπλιστούν αναλόγως.

Επιπροσθέτως, αποτελεί κοινή πρακτική μεταξύ των ΜΚΟ να προχωρούν σε συχνές αντικαταστάσεις όσον αφορά το διδακτικό τους προσωπικό. Οι επανατοποθετήσεις στο διδακτικό προσωπικό μιας ΜΚΟ επιφέρουν αλλαγές στη στάση και συμπεριφορά των μαθητών. Σε πολλές περιπτώσεις, μόλις οι μαθητές εξοικειώνονται με τους/τις δασκάλους/ες τους και αρχίζουν να τους/τις εμπιστεύονται, ακολουθεί μια διακοπή και αντικατάσταση δασκάλων. Αυτή η συνεχής αλλαγή δεν είναι θετική για την ψυχολογία των παιδιών. Οι χρηματοδοτήσεις και το χαμηλό κόστος εργασίας ρυθμίζουν τις σχέσεις μεταξύ μαθητών και εκπαιδευτικών, χωρίς αισιόδοξα αποτελέσματα για καμία από τις δύο πλευρές. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι εκπαιδευτικοί και το διοικητικό προσωπικό σε πολλά έργα έχουν έλλειψη εμπειρίας. Αν και η γενική πρόθεση είναι η πρόσληψη ειδικευμένου προσωπικού, μόνο μερικοί από τους εκπαιδευτικούς που απασχολούνταν σε αυτόν τον καταυλισμό είχαν εμπειρία στη διδασκαλία ευάλωτων ομάδων προσφύγων. Επιπλέον, τα αναδυόμενα προβλήματα δεν ήταν δυνατό να γίνουν επαρκώς κατανοητά από την ιεραρχία των ΜΚΟ ή τους εμπλεκόμενους διαχειριστές και τα σχετιζόμενα ιδρύματα, καθώς ορισμένοι από αυτούς δεν είχαν εμπειρία στην παροχή τέτοιων προγραμμάτων, στην κοινωνία με μειονεκτούσες ομάδες και στην αντιμετώπιση στερεοτύπων.

Ομοίως, η παρουσία πολιτιστικών διαμεσολαβητών σε μια τάξη είναι μια επιπλέον πρόκληση. Είναι επιτακτική ανάγκη για τα εκπαιδευτικά περιβάλλοντα να δημιουργήσουν ανθεκτικές σχέσεις μεταξύ των μαθητών και των καθηγητών από τη μία πλευρά, και του εκπαιδευτικού περιβάλλοντος και των μαθητών/οικογενειών από την άλλη πλευρά. Είναι κοινή παρατήρηση ότι η αποτυχία στην επικοινωνία με τα παιδιά προσφύγων και τους γονείς τους θέτει σοβαρές προκλήσεις για τους εκπαιδευτικούς, στις προσπάθειές τους να αντιμετωπίσουν τις ακαδημαϊκές ανάγκες των μαθητών τους. Υπάρχουν πολλές περιπτώσεις, όπου οι γονείς πρόσφυγες όχι μόνο απαιτούν από τα παιδιά και τους εκπαιδευτικούς τους να επιταχύνουν την ακαδημαϊκή απόδοση, αλλά γίνονται και επικριτικοί όσον αφορά τις διδακτικές προσεγγίσεις των εκπαιδευτικών, τις αξιολογήσεις απόδοσης και γενικά τις νέες πρακτικές διδασκαλίας της χώρας που φιλοξενεί τον προσφυγικό πληθυσμό.

Αυτά τα παραδείγματα είναι το αποτέλεσμα της ασυμβατότητας μεταξύ αυτών που γνωρίζουν οι γονείς σε σχέση με τις διδακτικές προσεγγίσεις

γενικά, αλλά και με τις διδακτικές προσεγγίσεις που χρησιμοποιούνται σήμερα στη χώρα υποδοχής. Με τον τρόπο αυτό, οι αντιπαραθέσεις μεταξύ γονέων και σχολείου μετατρέπονται σε πρόκληση. Κατά συνέπεια, η παρουσία ενός πολιτισμικού διαμεσολαβητή στην τάξη αποτελεί ένα πλεονέκτημα που μπορεί να δημιουργήσει μια γόνιμη σχέση μεταξύ του σχολικού και γονεϊκού περιβάλλοντος.

Ωστόσο, η ικανότητα των πολιτιστικών διαμεσολαβητών και ο ρόλος τους σε περιβάλλον τάξης δημιουργεί σοβαρές εντάσεις. Οι πολιτισμικοί διαμεσολαβητές δεν έχουν εκπαιδευτική επίγνωση. Πολλοί από αυτούς αδυνατούν να κατανοήσουν πλήρως τις οδηγίες ή τη φιλοσοφία του δασκάλου. Οι προσωπικές τους πεποιθήσεις σχετικά με τις διδακτικές προσεγγίσεις μπορεί ενδεχομένως να διαφέρουν σημαντικά από τις προσδοκίες των εκπαιδευτικών, προκαλώντας παρεξηγήσεις και τριβές. Στερεότυπα για τον ρόλο ενός δασκάλου σε σχέση με τη γλωσσική εκμάθηση εκ μέρους των πολιτιστικών διαμεσολαβητών μπορεί να αλλάξουν τις ιεραρχικές σχέσεις σε μια τάξη, επιφέροντας σύγχυση στους μαθητές και, ακολούθως, εμπόδια στα εκπαιδευτικά αποτελέσματα. Έτσι, η έλλειψη ειδικευμένων επαγγελματιών στην πολιτιστική διαμεσολάβηση αποτελεί σοβαρή απειλή στη διαχείριση μίας τάξης. Εντούτοις, κάποιοι πολιτιστικοί διαμεσολαβητές λειτουργούν ως πρότυπα για τα παιδιά πρόσφυγες και αυτό είναι καθοριστικό για την επιτυχημένη λειτουργία των εκπαιδευτικών προγραμμάτων.

Η παρουσία τέτοιων πολιτιστικών διαμεσολαβητών «εξομαλύνει» την προσέγγιση μεταξύ όλων των εμπλεκόμενων μερών. Η εκπαίδευση προσφύγων απαιτεί προσωπικό που μπορεί να κατανοήσει τη ρουτίνα και τον σκοπό των προγραμμάτων μάθησης στα προσφυγικά στρατόπεδα, μα και να διευκολύνει την εφαρμογή τους. Οι έμπειροι πολιτιστικοί διαμεσολαβητές μπορούν να εξηγήσουν στους γονείς και τους μαθητές τι είναι δυνατό να προσφερθεί, καθώς και το πώς η συνεργασία όλων αυτών των πλευρών θα επιφέρει ένα τελέσφορο αποτέλεσμα. Οι πολιτιστικοί διαμεσολαβητές προωθούν τις προσπάθειες για την οικοδόμηση εμπιστοσύνης μεταξύ των τριών εμπλεκόμενων μερών - των παιδιών, των γονέων και των δασκάλων του σχολείου. Έτσι, πολλές εσωτερικές συγκρούσεις μπορούν να ρυθμιστούν από πολιτιστικούς διαμεσολαβητές και πολλές υπόνοιες για την αξία ενός εκπαιδευτικού προγράμματος μπορούν να μετριαστούν.

Δεξιότητες και Ευθύνες στην Εκπαίδευση των Προσφύγων

Πολιτιστικές και γλωσσικά διαφορετικές αίθουσες διδασκαλίας, όπως

αυτές στον τομέα της εκπαίδευσης των προσφύγων, απαιτούν προηγμένες δεξιότητες και συνεπάγονται σοβαρές ευθύνες. Η ένταση των μετακινήσεων των προσφύγων που έλαβε χώρα τα τελευταία χρόνια έχει καταστήσει απαραίτητη την παρουσία ατόμων με ανεπτυγμένη και ποικίλη εμπειρία, όπως και ευθύνες. Για τους λόγους αυτούς, οι διαπολιτισμικές παιδαγωγικές δεξιότητες εισήχθησαν ως πυλώνες των προσόντων ενός δασκάλου. Η διαπολιτισμική επαγγελματική ανάπτυξη ενθαρρύνει την πολιτιστική ευαισθητοποίηση και ευαισθησία, την κριτική κατανόηση και ενσυναίσθηση, καθώς και τα συνεργατικά εκπαιδευτικά σχέδια (Manani & Arvanitis, 2018). Ακόμη, οι εκπαιδευτικοί θα έπρεπε να έχουν σπουδάσει ή να σπουδάζουν στρατηγικές διδασκαλίας δεύτερης γλώσσας, εφόσον είναι υπεύθυνοι για τη διατήρηση ενός σαφούς εκπαιδευτικού στόχου. Δεν πρέπει να είναι ούτε ουδέτεροι ή αμερόληπτοι. Είναι ευθύνη τους να είναι παρεμβατικοί όσον αφορά τους ακαδημαϊκούς τους στόχους στη διαδικασία μάθησης, τις γνώσεις - επιπτώσεις που παράγουν, τις εμπειρίες που οργανώνουν στην τάξη και τις σχέσεις τους με τους μαθητές τους. Είναι ευθύνη των εκπαιδευτικών να σέβονται τις «ζώνες άνεσης» των μαθητών τους, αφού για πολλούς μαθητές η ύπαρξη ενός «τραύματος» έχει πολλαπλές συνέπειες τόσο στη σχολική τους απόδοση όσο και στην καθημερινή ζωή. Επομένως, είναι σημαντικό η διδασκαλία των εκπαιδευτικών να υιοθετήσει μια περιεκτική προσέγγιση, η οποία να συμπεριλαμβάνει με τον καλύτερο τρόπο το υπόβαθρο των μαθητών ως μαθησιακό πόρο.

Τέλος, η πιο σημαντική ικανότητα που πρέπει να διαθέτουν οι εκπαιδευτικοί είναι η δημιουργία διαύλων καλής επικοινωνίας. Οι δάσκαλοι που έχουν επικοινωνιακές δεξιότητες μπορούν, αφενός, να οικοδομήσουν αξιόπιστες σχέσεις με τους μαθητές τους και, αφετέρου, να οδηγήσουν σε απλούστερη και ομαλότερη επικοινωνία μεταξύ διαφορετικών τμημάτων μέσα και έξω από τους προσφυγικούς καταυλισμούς. Συμπερασματικά, οι πολιτισμικά ευαίσθητοι εκπαιδευτικοί καλούνται να χτίσουν και να διατηρήσουν τη γνωστική, κοινωνικο-ψυχολογική ευημερία των προσφύγων. Οι εκπαιδευτικοί πρέπει να ενεργούν ως διαμεσολαβητές, ηγέτες μετασχηματισμού (παράγοντες αλλαγής) και κριτικοί στοχαστές (Arvanitis, 2013, 2017).

Επιτεύγματα στην Εκπαίδευση Προσφύγων

Παρά τις προκλήσεις, τα επιτεύγματα των εκπαιδευτικών στην εκπαίδευση των προσφύγων είναι αξιοσημείωτα. Στο περιβάλλον ενός καταυλισμού, το κύριο επίτευγμα στην εκπαίδευση των προσφύγων είναι η δη-

μιουργία ενός χώρου, όπου οι μαθητές μπορούν να αισθάνονται ότι έχουν έναν σκοπό. Η μάθηση παρέχει στους πρόσφυγες μαθητές μία ρουτίνα που είναι απαραίτητη για την ανάληψη της χαμένης κανονικότητας, αλλά και στόχους που μπορούν να εκπληρωθούν ακολουθώντας την εκπαιδευτική πορεία. Η μάθηση στην τάξη προωθεί την κοινωνικοποίηση επιτρέποντας στα παιδιά των προσφύγων να δημιουργήσουν φιλίες, οι οποίες είναι ζωτικής σημασίας για την ψυχολογική τους ισορροπία. Τέλος, η μάθηση στην τάξη αναπληρώνει το χάσμα μεταξύ διαφορετικών εθνικοτήτων, διότι, σε αυτόν τον προστατευμένο και ασφαλή χώρο, τα παιδιά πρόσφυγες μαθαίνουν πώς να μελετάνε και, κατά συνέπεια, πώς να συνεργάζονται και να ζουν μαζί.

Επιπλέον, το διδακτικό υλικό που χρησιμοποιείται στην τάξη είναι το μοναδικό προϊόν της δημιουργικότητας των εκπαιδευτικών, δεδομένου ότι οι εκπαιδευτικοί είναι σε θέση να ακούσουν και να κατανοήσουν τις ανάγκες των μαθητών και κατά συνέπεια να ρυθμίσουν το υλικό τους. Τέλος, στο περιβάλλον των προσφυγικών εγκαταστάσεων, είναι δυνατό για τους δασκάλους όχι μόνο να γνωρίζουν, αλλά και να επιτρέπουν τη μετάφραση ως στρατηγική διδασκαλίας και μάθησης. Οι μαθητές χρησιμοποιούν τη μητρική τους γλώσσα σε προσωπικές δραστηριότητες ή σε ομαδική εργασία, ή ακόμα και όταν αντιμετωπίζουν δυσκολίες με την ελληνική γραμματική. Οι εκπαιδευτικοί είναι σε θέση να συνειδητοποιούν την τεράστια δυναμική που επιφέρει στη μάθηση η χρήση της μητρικής γλώσσας. Οι εκπαιδευόμενοι που χρησιμοποιούν τη μητρική τους γλώσσα, ενισχύουν τη μάθηση.

Συμπέρασμα

Οι αφηγήσεις οδηγούν σε ουσιαστική κατανόηση μέσω ιστοριών. Η συγκεκριμένη αφήγηση αντικατοπτρίζει τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι δάσκαλοι στην εκπαίδευση προσφύγων. Οι προκλήσεις που περιγράφονται σε αυτό το άρθρο υπογραμμίζουν τις αντιδράσεις των εκπαιδευτών στα πολυάριθμα καθήκοντα και στις σύνθετες συνθήκες που αντιμετωπίζουν εντός ενός περιβάλλοντος καταυλισμού.

Παράλληλα, αυτό το άρθρο υπογραμμίζει τις επιθυμητές δεξιότητες, αλλά και τις ευθύνες που απορρέουν από την ευαίσθητη θέση των εκπαιδευτικών στην εκπαίδευση των προσφύγων. Κατά συνέπεια, η σημασία της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης τονίζεται ως ο κεντρικός πυλώνας της επαγγελματικής ανάπτυξης των εκπαιδευτικών και των διδακτικών προσεγγίσεων τους. Τέλος, το παρόν κείμενο δίνει έμφαση στα επιτεύγματα των εκπαιδευτικών στην εκπαίδευση προσφύγων σε περιβάλλον καταυλισμού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- Arvanitis, E. (2013). Civic Pluralism and Intercultural Transformative Education: Rethinking the Dichotomy «us» vs «others». *Journal of Research and Training* 6, 90-123 (στην ελληνική γλώσσα).
- Arvanitis, E. (2014). The Intercultural Mediation: A Transformative Journey of Learning and Reflexivity. Στο E. Arvanitis & A. Kameas (Επιμ.), *Intercultural Mediation in Europe: Narratives of Professional Transformation* (σ. 1-16). Champaign, IL: Common Ground.
- Arvanitis, E. (2016). Intercultural Dialogue as a Means of Reflective Discourse and Collective Action. Στο D. Andritsakou & E. Kostara (Επιμ.), *The Role, Nature and Difficulties of Dialogue in Transformative Learning*, Conference Proceedings (σ. 424-434). Athens: ESREA Network.
- Arvanitis, E. (2017). Culturally Responsive Pedagogy: Modelling Teachers' Professional Learning to Advance Plurilingualism. Στο P. Tryfonas & Th. Aravositas (Επιμ.), *International Handbook on Research and Practice in Heritage Language Education*, (σ. 245-262). Toronto: Springer.
- Barthes, R. ([1966] 1977). Introduction to the Structural Analysis of Narratives. Στο R. Barthes, *Image-Music-Text* (S. Heath, Μετ.), (σ. 79-124). Glasgow: Collins.
- Clandinin, J. & Huber, J. (2010). Narrative Inquiry. Στο B. McGaw, E. Baker & P. Peterson (Επιμ.), *International Encyclopedia of Education*, (σ. 436-441). New York: Elsevier.
- Connelly, F. M. & Clandinin, J. (1990). Stories of Experience and Narrative Inquiry. *Educational Researcher* 19(4), 2-15.
- Connelly, F. M. & Clandinin, J. (2006). Narrative Inquiry. Στο J. Green, G. Camilli & P. Elmore (Επιμ.), *Handbook of Complementary Methods in Education Research*, (σ. 477-487). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Czarniawska, B. (2004). *Narratives in Social Science Research*. London: Sage Publications.
- Fakiola, M. & Arvanitis, E. (2018). A Professional Narrative of Roma Mediation in Ilion (Greece). *Educational Journal of the University of Patras UNESCO Chair* 5(2), 43-53.
- Greene, M. (1991). Foreword. Στο C. Witherell & N. Noddings (Επιμ.), *Stories Lives Tell: Narrative and Dialogue in Education*, ix-xi. New York: Teachers College Press.
- Kalouirou, C. (2018). Teachers' Role in Emotion Recognition and Emotion Regulation within the Process of Intercultural Adjustment of Migrant Children. *Educational Journal of the University of Patras UNESCO Chair* 5(2), 3-14.
- Kramp, M. K. (2004). Exploring Life and Experience through Narrative Inquiry. Στο K. Bennett de Marrais & St. D. Lapan (Επιμ.), *Foundations for Research: Methods of Inquiry in Education and the Social Sciences*, 103-123. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Manavi, Ch. & Arvanitis E. (2018). Intercultural Activities: Building Trust and Reciprocity among Greek Teachers. *Educational Journal of the University of Patras UNESCO Chair* 5(2), 26-34.

ΕΡΓΑΣΙΑΚΟ ΣΤΡΕΣ: ΤΟ ΒΙΩΜΑ ΣΕ ΜΙΑ ΔΟΜΗ ΦΙΛΟΞΕΝΙΑΣ ΑΝΗΛΙΚΩΝ ΤΟΝ ΚΑΙΡΟ ΤΗΣ COVID-19

Λήδα Ελευθεριάδη

MSc Κλινική ψυχολόγος, Συνεργάτης Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς»

Εισαγωγή

Σε περιόδους κρίσεων και μαζικών καταστροφών, ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγεται και η πανδημική κρίση της Covid-19, η καθημερινή ζωή διαταράσσεται αναπάντεχα και ο ανθρώπινος ψυχισμός βάλλεται από ενδογενείς και εξωγενείς πιέσεις, τις οποίες συχνά αδυνατεί να διαχειριστεί. Κατά κανόνα, στις συνθήκες κρίσης, παρατηρείται αριθμητική δυσαναλογία μεταξύ αυτών που χρειάζονται βοήθεια και αυτών που είναι σε θέση να την προσφέρουν. Άνθρωποι που ήδη κατατάσσονταν στις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, όπως οι πρόσφυγες, αντιμετωπίζουν τις αντιξοότητες που επιβάλλει η πανδημική κρίση, ως επιπρόσθετες στα ήδη υπάρχοντα προβλήματα. Αντίστοιχα, οι εργαζόμενοι στο πεδίο της προσφυγικής προστασίας, όντας η μειονότητα «αυτών που βοηθούν», καλούνται να παράσχουν υποστήριξη κάτω από ψυχοπιεστικές συνθήκες, διατρέχοντας έτσι τον κίνδυνο της αυξημένης ψυχικής επιβάρυνσης. Στο παρόν κείμενο θα συζητηθούν οι εκφάνσεις του στρες και της επαγγελματικής κόπωσης, μέσω του βιώματος της εργασίας στις δομές φιλοξενίας ασυνόδευτων ανηλίκων, κατά την περίοδο της πανδημίας.

Εργασιακό στρες

Το εργασιακό στρες είναι φυσιολογικό και αναμενόμενο σε περιβάλλοντα όπου παρέχονται υπηρεσίες σε ενήλικες ή παιδιά με σύνθετες ανάγκες. Ενσκήπτει όταν δημιουργείται ένα χάσμα ανάμεσα στις εργασιακές απαιτήσεις και τα αποθέματα που διαθέτει ο εργαζόμενος ή αυτά που του παρέχονται από το εργασιακό πλαίσιο για να τις αντιμετωπίσει (Bakker & Demerouti, 2008, σ.220). Ενώ, λοιπόν, οι εργασιακές απαιτήσεις μπορούν να προκαλέσουν τη δημιουργία μιας επιβαρυντικής διεργασίας για την υγεία των εργαζόμενων, οι αυξημένοι εργασιακοί και προσωπικοί πόροι αντισταθμίζουν αυτήν την επίδραση, παρέχοντας κίνητρο και δημιουργικότητα κατά την εργασία. Ωστόσο, ειδικά για την περίοδο της πανδημικής

κρίσης, έχει παρατηρηθεί μείωση και των εργασιακών και των προσωπικών πόρων, σε συνδυασμό με την ταυτόχρονη αύξηση των εργασιακών απαιτήσεων από τους απασχολούμενους στις δομές φιλοξενίας, δυσαναλογία που τους οδηγεί σε ένταση των συμπτωμάτων εργασιακού στρες και κόπωσης. Ένας ευρέως γνωστός μύθος αναφορικά με το εργασιακό στρες περιλαμβάνει την πεποίθηση ότι το στρες έχει μόνο αρνητικές επιπτώσεις στο άτομο. Παραγνωρίζεται, έτσι, η αξία του ευεργετικού στρες (eustress), το οποίο λειτουργεί ως κινητήριος δύναμη παρά ως απειλητική συνθήκη, ενεργοποιώντας τον εργαζόμενο με τέτοιον τρόπο, ώστε να είναι εφευρετικός, αλλά και να αντλεί ικανοποίηση από την εργασία. Εκτός από το ευεργετικό στρες, οι υπάλληλοι στις δομές φιλοξενίας βιώνουν τακτικά κι άλλες μορφές φυσιολογικού στρες, οι οποίες τους ωθούν σε αναζητήσεις σχετικά με τον επαγγελματικό εαυτό τους και το αντικείμενο της εργασίας.

Μια τέτοια μορφή περιγράφεται ως στρες σχετιζόμενο με την ικανότητα ενσυναίσθησης. Η ενσυναίσθηση είναι μια συναισθηματική απόκριση μέσω της οποίας ένα άτομο «μπαίνει στη θέση» ενός Άλλου, «βλέπει» την πραγματικότητα μέσα από την οπτική του Άλλου. Δε συνεπάγεται λύπηση ούτε ταύτιση μαζί του, καθώς ο εμπλεκόμενος είναι σε θέση να διαφοροποιεί τις δικές του αντιλήψεις και συναισθήματα από τις αντιλήψεις και τα συναισθήματα του απέναντι. Στην ιδιάζουσα συνθήκη της πανδημικής κρίσης, κατά την οποία εργαζόμενοι και πρόσφυγες μοιράζονται το βίωμα του εγκλεισμού, των περιορισμένων δραστηριοτήτων, του φόβου της νόσησης και της μετάδοσης του ιού, οι εργαζόμενοι «συναισθάνονται» ακόμη πιο εύκολα τη θέση των προσφύγων και «μοιράζονται» το άγχος της καθημερινότητας.

Συχνή έκφραση του εργασιακού στρες συνιστά το στρες που σχετίζεται με ηθικά διλήμματα του εργαζόμενου. Οι απασχολούμενοι, δηλαδή, στις δομές φιλοξενίας προβληματίζονται πολλές φορές σχετικά με την ορθότητα των ενεργειών τους, στο πλαίσιο των παρεχόμενων υπηρεσιών σε ανήλικους που βιώνουν ακραίες ή οριακές καταστάσεις ζωής. Αντιλαμβανόμαστε, με άλλα λόγια, τακτικά εργαζόμενους να αναρωτιούνται αν έπραξαν σωστά ή αν θα μπορούσαν να κάνουν κάτι διαφορετικά για το βέλτιστο συμφέρον ενός ανηλίκου. Οι προϋπάρχουσες της πανδημίας και επιτεινόμενες από αυτή συνθήκες αβεβαιότητας και ανασφάλειας, έχουν ως αποτέλεσμα συχνές διερωτήσεις των υπαλλήλων, οι οποίες, πολλές φορές, τελικά, λειτουργούν ως έναυσμα για συζήτηση και συναδελφική υποστήριξη.

Η επαφή με τους πρόσφυγες, σε συνάρτηση με την ύπαρξη της πανδημίας, δημιουργούν στους εργαζόμενους την τρίτη μορφή φυσιολογικού

στρες, ως απόρροια υπαρξιακών προβληματισμών. «Γιατί να υπάρχει τόσος μεγάλος πόνος, αδικία και ανισότητα γύρω μας;» αναρωτιούνται κατ'επανάληψη οι επαγγελματίες, οδηγούμενοι σε σταδιακές αναθεωρήσεις των πεποιθήσεων, των αξιών και των προτεραιοτήτων τους. Εν μέσω της πανδημικής κρίσης, οι ανισότητες στην πρόσβαση στην υγεία, την εκπαίδευση και την πρόνοια είναι ακόμη πιο εμφανείς, γεγονός που τους παραινεί να προβληματίζονται περισσότερο σχετικά με ανάλογα ζητήματα στην καθημερινή τους εργασία. Ένα, ακόμη, σημαντικό μέρος του φυσιολογικού στρες των απασχολούμενων σε δομές εμφανίζεται ως απόρροια θρήνου, σε περιπτώσεις θανάτου στο πλαίσιο εργασίας. Το στρες αποτελεί, σε αυτήν την περίπτωση, έναν τρόπο επεξεργασίας του γεγονότος, μοιράσματος με τους άλλους, νοσηματοδότησης και ένταξης του στην προσωπική και επαγγελματική βιογραφία του εργαζόμενου.

Μύθοι και αλήθειες

Το ζήτημα του θρήνου μάς δίνει αφορμή να αναφερθούμε σε μερικούς από τους θεμελιώδεις μύθους που διέπουν τα επαγγέλματα φροντίδας ευάλωτων πληθυσμών, και ειδικότερα όσους εμπλέκονται ενεργά στο προσφυγικό πεδίο. Στις δομές φιλοξενίας πλειστάκις συναντάται η πεποίθηση ότι οι εργαζόμενοι πρέπει να μένουν ανεπηρέαστοι από τις τραυματικές αφηγήσεις και τα βιώματα των προσφύγων, να διατηρούν ένα αποστασιοποιημένο από την ψυχική οδύνη του Άλλου ενδιαφέρον, ώστε να προφυλάξουν τον δικό τους ψυχισμό. Κατά κανόνα, η εκδήλωση συναισθημάτων πόνου, θλίψης και απογοήτευσης θεωρείται «αδυναμία», σε έναν επαγγελματικό χώρο που απαιτεί από τον εργαζόμενο «να αντέχει» (Papadatou, 2009). Στις συνθήκες της πανδημίας, οπότε και οι φροντιστές προσφύγων και μεταναστών επηρεάζονται από το κοινό ανθρώπινο βίωμα της υγειονομικής κρίσης, η αποστασιοποίηση από το συναίσθημα λειτουργεί ασυνείδητα ως το μόνο μέσο ψυχικής επιβίωσης στην εργασία και στην καθημερινότητα.

Αν και η θέση της «αποστασιοποιημένης παντοδυναμίας», εξασφαλίζει στον εργαζόμενο μια πρόσκαιρη αίσθηση ελέγχου, ενέχει σημαντικούς κινδύνους, με τους βασικότερους να είναι η μοναξιά, ο εγκλωβισμός, η έλλειψη υποστήριξης και τελικά η εμφάνιση συμπτωμάτων επαγγελματικής κόπωσης. Αντιμέτωποι με τις ψυχοπαιστικές συνθήκες που επιβάλλει η εργασία με τους πρόσφυγες εν μέσω πανδημικής κρίσης, οι υπάλληλοι των δομών βρίσκονται πολλές φορές «πιο μόνοι από ποτέ», σε μια ιστορική περίοδο όπου κυριαρχεί το σύνθημα «κανένας μόνος».

Το διακύβευμα για τους εργαζόμενους στο προσφυγικό είναι να αντιληφθούν πως, αναπόφευκτα, επηρεάζονται από το τραύμα του Άλλου. Η αναγνώριση, η κατανόηση και η επαρκής διαχείριση των συναισθηματικών τους αντιδράσεων συντελεί στη διαμόρφωση ειλικρινών σχέσεων με τους πρόσφυγες και τους συναδέλφους. Το πιο αποτελεσματικό ψυχοπροφυλακτικό μέτρο κατά την περίοδο της πανδημίας είναι η σχέση, ως απάντηση στην απόσταση. Παραπάνω έγινε αναφορά στις μορφές του φυσιολογικού στρες. Τι συμβαίνει, όμως, όταν οι φυσιολογικές εκφάνσεις δίνουν τη θέση τους σε κατακλυσμιαία συναισθήματα άγχους, ή άγχους που διαιωνίζεται για μεγάλο χρονικό διάστημα;

Επαγγελματική εξουθένωση

Μια συνήθης εκδήλωση του επιβαρυντικού στρες είναι η επαγγελματική εξουθένωση. Αφορά μια ψυχική κατάσταση, χαρακτηριστική της σχέσης βοήθειας, η οποία περιλαμβάνει και υπερβαίνει το άγχος, και στην οποία κεντρικό ρόλο διαδραματίζει η απώλεια νοήματος στην εργασία. Ο Freudenberger, τη δεκαετία του 1980, παρομοίασε την κατάσταση αυτή με ένα σπίτι που καίγεται από μέσα προς τα έξω (burnout). Ο εργαζόμενος χάνει προοδευτικά το ενδιαφέρον και τα θετικά συναισθήματα που είχε για τα άτομα που φροντίζει, παύει να αντλεί ικανοποίηση από την εργασία, αναπτύσσει μια αρνητική εικόνα για τον εαυτό του, καθώς και την αίσθηση ότι υπολείπεται σε εργασιακά επιτεύγματα, με αποτέλεσμα να μειώνεται η ποιότητα των υπηρεσιών που παρέχει (Maslach, 1982).

Η ιστορία του - υποψήφιου για επαγγελματική εξουθένωση - ασχολούμενου στο προσφυγικό πεδίο εκκινεί από την εξιδανίκευση του επαγγελματικού του ρόλου. Ο/η εμπλεκόμενος/η ταυτίζεται με τους ασυνόδευτους ανηλίκους, σπαταλώντας ορισμένες φορές μεγάλο μέρος της ενέργειάς του/της για να τους κατανοήσει, να τους φανταστεί, να τους «φροντίσει» από όλες τις πλευρές, συμπεριλαμβανομένων των ψυχοκοινωνικών, ψυχολογικών, οικογενειακών, ακόμη και φιλικών πτυχών. Τα όρια του επαγγελματικού πλαισίου γίνονται, στο σημείο αυτό, θολά. Στη συνέχεια, λαμβάνει λίγη ή λιγότερη ανταπόκριση από αυτήν που ήλπιζε με βάση τις προσδοκίες του και την επένδυση που έχει κάνει. Εξαντλείται, «στραγγίζει» από ενέργεια και εμφανίζει σημάδια πλήξης και αποσυντονισμού. Σταδιακά απογοητεύεται από τις ανεπαρκείς απαντήσεις, από το βάρος των δυσανάλογων προσδοκιών, τις οποίες σε έναν βαθμό έχει δημιουργήσει ο ίδιος. Έτσι, αρχίζει να εγκαθιδρύεται ένα είδος απάθειας. Ο εργαζόμενος αναρωτιέται σχετικά με την αποτελεσματικότητά του και το

νόημα της εργασίας του. Θέτει, επομένως, υπό αμφισβήτηση το δικό του αξιακό σύστημα, ξεκινά να εργάζεται με το ελάχιστο των δυνάμεών του, να αποφεύγει τις εντάσεις, τους ανηλίκους και τους συναδέλφους. Προσπαθεί να προστατευθεί από όλα τα καθήκοντα και από όλον τον κόσμο.

Σε αυτή τη διεργασία εγκαθίσταται σταδιακά το πλέγμα των μηχανισμών άμυνας και αποφυγής: άρνηση, από-ευαισθητοποίηση, προβολή, απώθηση, προβλητική ταύτιση. Ωστόσο, ο εργαζόμενος συνεχίζει χωρίς να ακούει το σώμα του, τις παρατηρήσεις των συγγενών και των συναδέλφων, και πολλές φορές προσθέτει επιπλέον καθήκοντα στην καθημερινή του εργασία. Φτάνοντας στα όριά του, καταλήγει να κατακλύζεται από συναισθήματα θλίψης, ή και να παρουσιάζει σωματικά συμπτώματα που τον αναγκάζουν να σταματήσει. Στο παραπάνω παράδειγμα έρχονται να προστεθούν οι περιορισμοί που επιβάλλονται από την πανδημική κρίση, η αίσθηση απώλειας ελέγχου και αδυναμίας, οι καταπιεστικές συνθήκες ζωής μετά την εργασία, καταλήγοντας σε ακόμη εντονότερη αίσθηση κόπωσης του επαγγελματία.

Το τρίπτυχο των συμπτωμάτων

Το πρώτο από τα τρία βασικά συμπτώματα της επαγγελματικής εξουθένωσης αφορά στη συναισθηματική εξάντληση του εργαζόμενου. Η ψυχική κόπωση οδηγεί σε ευερεθιστότητα, εξάρσεις θυμού, νευρικότητα, ή και παρουσίαση ορισμένων γνωστικών δυσκολιών, όπως η απόσπαση της προσοχής και η δυσκολία συγκέντρωσης. Συχνά, ξαχνά να ανταποκριθεί ακόμη και σε φαινομενικά απλά αιτήματα των ανηλίκων και αδυνατεί να αναγνωρίσει ή να εκφράσει οποιοδήποτε συναίσθημα. Δε διαθέτει πλέον την απαιτούμενη ενέργεια για να διεκπεραιώσει τα καθήκοντα που απαιτεί ο ρόλος του. Οι τεχνικές ελέγχου που χρησιμοποιεί, οδηγούν στην αποστασιοποίηση από τους ανηλίκους πρόσφυγες.

Η αποπροσωποποίηση της σχέσης με τον Άλλο εκδηλώνεται μέσω της απομάκρυνσης του εργαζομένου από τα άτομα που φροντίζει ή με την υιοθέτηση απρόσωπων και διεκπεραιωτικών σχέσεων με εκείνα. Η ευχαρίστηση από τη σχέση φροντίδας δεν υπάρχει πλέον και δίνει τη θέση της στον κυνισμό και την αποστασιοποίηση ως μέσα αυτοπροστασίας του απασχολούμενου. Ο αλτρουισμός και το αίσθημα κοινωνικής προσφοράς, δομικές συνιστώσες κατά το ξεκίνημα της εργασίας, μετατρέπονται σταδιακά σε ματαίωση και εξαϋλωση της σχέσης με τον Άλλο.

Η αίσθηση της επαγγελματικής αποτυχίας φανερώνεται σε μεταγενέστερο στάδιο και συνεπάγεται τη μείωση της απόδοσης, την έλλειψη

ικανοποίησης από την εργασία και το αίσθημα ανεπάρκειας. Αυτή με τη σειρά της, μετατρέπεται προοδευτικά σε αδιαφορία απέναντι στο αντικείμενο εργασίας και, παράλληλα, στην ανάδυση αισθημάτων υποτίμησης του εαυτού, καθώς και στον κίνδυνο ασυνείδητης σωματοποίησης των συμπτωμάτων. Σε αυτό το στάδιο διαφαίνεται, επιπροσθέτως, ο κίνδυνος ταυτόχρονης εμφάνισης καταθλιπτικών μορφών επεισοδίων.

Η έξαρση της πανδημικής κρίσης πολλαπλασιάζει όλο και περισσότερο φράσεις που γίνονται αντιληπτές στις ομάδες των φροντιστών στις δομές, ρήσεις που παραπέμπουν σε ένα γενικότερο καταθλιπτικό συναίσθημα, το οποίο διαμοιράζεται σιωπηλά στην ομάδα: *«Έχω μια απροσδιόριστη θλίψη όλη την ημέρα», «Δεν μπορώ να συγκεντρωθώ σε τίποτα», «Τι νόημα έχει να συζητήσουμε για τις εναλλακτικές του Χ ανηλίκου, αφού όλα είναι παγωμένα επ' αόριστον...»*, είναι μερικά μόνο από τα παραδείγματα που εκφράζουν το συναίσθημα στασιμότητας που διέπει τη διομαδική λειτουργία, αλλά και τον κάθε εργαζόμενο ατομικά.

Η αντανάκλαση του τραύματος του Άλλου

Ένας παράγοντας που επιβαρύνει ειδικά τους επαγγελματίες στις δομές φιλοξενίας με ανήλικους πρόσφυγες, αφορά στην επίδραση της συνεχούς έκθεσης στο ψυχικό τραύμα του Άλλου. Η εργασία με τους ανήλικους πρόσφυγες περιλαμβάνει σε μεγάλο βαθμό την «υποδοχή» από την πλευρά του εργαζόμενου των αφηγήσεων των ανηλίκων, αφηγήσεις ζωής στιγματισμένες από τραυματικά βιώματα του μακρινού ή πιο πρόσφατου παρελθόντος. Οι υπάλληλοι, ανεξαρτήτως ειδικότητας, έρχονται αντιμέτωποι με ιστορίες σκληρές, σπαρμένες με βία, ιστορίες σκοτεινές και πολλές φορές κρυμμένες στα βάθη της σκέψης του ανηλίκου, τις οποίες μπορεί να αποκαλύπτει για πρώτη φορά.

Οι εργαζόμενοι, που γίνονται καθημερινοί μάρτυρες αυτών των ιστοριών ζωής, μπορεί να εκδηλώνουν τραυματικές αντιδράσεις σχετικές με τις αφηγήσεις. Οι αντιδράσεις αυτές προκύπτουν περισσότερο από την έκθεση στην τραυματική εμπειρία του Άλλου, παρά από την απευθείας έκθεση του ίδιου του επαγγελματία στο στρεσογόνο γεγονός. Συνήθως είναι παροδικές και μειώνονται μετά από λίγες ημέρες ή εβδομάδες, όταν ο εργαζόμενος τις αναγνωρίζει και βρίσκει στήριξη σε ένα ασφαλές περιβάλλον που δεν τις υποβαθμίζει ή αποδοκιμάζει. Όταν όμως οι τραυματικές αυτές αντιδράσεις παραγνωρίζονται ή/και παραμένουν ανεπεξέργαστες, τότε διαιωνίζονται στον χρόνο και αρκετές φορές συμβάλλουν στην εμφάνιση μιας ψυχικής κατάστασης, η οποία έχει περιγραφεί από τους McCann

& Pearlman (1990) ως «τραυματισμός εξ' αντανakλάσεως». Η κατάσταση αυτή χαρακτηρίζεται από τα σωματικά συμπτώματα που απαντώνται και στη μετατραυματική διαταραχή του στρες. Ευερεθιστότητα, υπερβολική αντίδραση αιφνιδιασμού, αίσθημα συνεχούς επαγρύπνησης, επαναλαμβανόμενες μνήμες ή εφιάλτες, αποφυγή των σκέψεων που σχετίζονται με την τραυματική αφήγηση, υπερδιέγερση, δυσκολίες ύπνου, κρίσεις πανικού, είναι μερικά μόνο από τα σημεία που υποδεικνύουν ότι ο φροντιστής βιώνει μέρος της τραυματικής συνθήκης του Άλλου ως δική του. Πέραν των σωματικών σημαδιών, ως αποτέλεσμα του τραυματισμού, ο εργαζόμενος μπορεί να βιώσει αρνητικές αλλαγές στις πεποιθήσεις για τον εαυτό του, τη ζωή και το νόημά της, οι οποίες επηρεάζουν βασικές του ανάγκες για ασφάλεια, έλεγχο, εμπιστοσύνη, αυτοεκτίμηση και διαμόρφωση στενών σχέσεων.

Τα επαγγέλματα φροντίδας που απευθύνονται σε ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες, όπως οι ανήλικοι πρόσφυγες, προϋποθέτουν μεγάλη ψυχική διαθεσιμότητα, ανοχή του Άλλου σχεδόν άνευ όρων, με την ίδια λογική που μια μητέρα ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του μωρού της. Τα πολύπλοκα αιτήματα των ανηλίκων, ορισμένες φορές ξεκάθαρα και άλλες φορές κρυμμένα στα άδυτα του ασυνείδητου, ωριμάζουν και αλλάζουν μέσα στο πλαίσιο, μαζί με τη δυναμική της σχέσης με τους εργαζόμενους. Στη σχέση μητέρας και παιδιού, ο Winnicott (1973) υπογραμμίζει την αξία της «αρκετά καλής μητέρας», της μητέρας που, αν και διαθέσιμη, σταδιακά δίνει χώρο σε μικρά διαστήματα ματαίωσης, ώστε το βρέφος να δημιουργήσει μια νέα πραγματικότητα ως ξεχωριστό από τη μητέρα ον, οπότε η ίδια να μην απορροφάται πλήρως από τον μητρικό ρόλο. Αντίστοιχα, ο απασχολούμενος με ανήλικους πρόσφυγες καλείται να βρει τη χρυσή τομή μεταξύ διαθεσιμότητας και απόστασης, ώστε να μην υπερβεί τα ατομικά του όρια.

Η πλούσια δυναμική της μεταβίβασης και της αντιμεταβίβασης, όπως ήδη από το 1917, επισημαίνει ο Freud (1917/1996), δηλαδή της διεργασίας μέσω της οποίας ο ανήλικος ανακατευθύνει συναισθήματα, επιθυμίες και σχεσιακά σχήματα στο πρόσωπο του εργαζομένου και ο τρόπος με τον οποίο ο επαγγελματίας αντιδρά σε αυτά με βάση τους προσωπικούς περιορισμούς του, αποτελεί σημαντικό εργαλείο στην εργασία με τους πρόσφυγες, ανεξαρτήτως ειδικότητας. Σύμφωνα με τον Winnicott (1951), η μεταβίβαση και η αντιμεταβίβαση είναι μία χρήσιμη πηγή πληροφοριών για το τι διαδραματίζεται σε διυποκειμενικό επίπεδο εντός της σχέσης. Μεταφέροντας τη σκέψη του Winnicott στο προσφυγικό πεδίο, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ο εργαζόμενος που «κάνει ένα βήμα πίσω»,

ώστε να παρατηρήσει τον εαυτό του κατά τη διάρκεια της εργασίας του, να αξιολογήσει τις αντιδράσεις και τα συναισθήματά του και να μετρήσει τα ατομικά του όρια με βάση την προσωπική του ιστορία ζωής, είναι εκείνος ο επαγγελματίας που παραμένει προστατευμένος και χαρούμενος στην εργασία.

Η πανδημία: μια εξοντωτική συνθήκη

Στους ήδη υπάρχοντες επιβαρυντικούς παράγοντες που σχετίζονται με την εργασία στις δομές φιλοξενίας ασυνόδευτων ανηλίκων, η συνθήκη της πανδημικής κρίσης επιβάλλει επιπλέον δυσκολίες. Το τελευταίο διάστημα, οι εργαζόμενοι έρχονται αντιμέτωποι με αυξημένες εργατώρες, έλλειψη ασφάλειας λόγω του συνωστισμού των παιδιών και των απασχολούμενων στις δομές και, συνεπώς, αυξημένο φόβο νόσησης και μετάδοσης του ιού. Έτσι, αναφέρουν κάθε τόσο ότι φέρουν ενοχικά συναισθήματα ως προς τα οικεία πρόσωπα, γεγονός που ευθύνεται για κοινωνική απομόνωση και αποξένωση. Άλλες καταγραφές τους απεικονίζουν ως δυνητικά υψηλά μεταδοτικούς φορείς, λόγω του χώρου εργασίας τους, κάτι που τους καθιστά ευάλωτους στον κοινωνικό στιγματισμό.

Ο περιορισμός των επιλογών στις ψυχαγωγικές δραστηριότητες μετά το πέρας της εργασίας, λόγω των υγειονομικών μέτρων, επιτείνει το αίσθημα ανίας και εγκλωβισμού των υπαλλήλων, οι οποίοι μεταφέρουν τις εργασιακές αγωνίες στο σπίτι, χωρίς δυνατότητα αποσυμφόρησης της ψυχικής έντασης. Κατ' αναλογία με τις δυσκολίες τις οποίες καλούνται να υπερβούν, οι ανήλικοι παρουσιάζουν, επίσης, αυξημένα επίπεδα έντασης, λόγω του αποκλεισμού τους από την εκπαιδευτική διαδικασία, του παγώματος των νομικών τους υποθέσεων και της έλλειψης εξωτερικών ερεθισμάτων και δραστηριοτήτων. Ένας φαύλος κύκλος έντασης εγκαθίσταται, με εργαζόμενους και ανήλικους να παλεύουν με συναισθήματα μοναξιάς, διπλού εγκλεισμού και απουσίας νοήματος στην καθημερινότητα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η τρέχουσα υγειονομική κρίση έχει λάβει τις διαστάσεις ενός διαρκούς συλλογικού τραύματος. Ως εκ τούτου, τα όρια της επαγγελματικής κόπωσης, της αντανάκλασης του τραύματος του Άλλου και του βιώματος του ψυχικού τραύματος, ως αποτελέσματος της πανδημίας, περιπλέκονται. Ποιός μπορεί πλέον να πει με σιγουριά ότι το συναίσθημα κόπωσης που αισθάνεται οφείλεται περισσότερο στις τραυματικές αφηγήσεις των ανηλίκων και όχι στην τρέχουσα κοινωνική τραυματική συνθήκη; Η πολυπλοκότητα των ψυχοκοινωνικών φαινομένων της ιστορικής περιόδου που διανύουμε απαιτεί μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση

και προσπάθεια των επαγγελματιών να «ακούν» τόσο τους Άλλους όσο και τους εαυτούς τους, ώστε να μπορέσουν να προστατεύσουν και να αυτοπροστατευθούν.

Επίλογος

Το εργασιακό στρες και η επαγγελματική κόπωση αποτελούν σύνθετα βιοψυχοκοινωνικά φαινόμενα, ορισμένες πτυχές των οποίων αφορούν κοινωνικοπολιτικοοικονομικούς παράγοντες και διαφεύγουν του ατομικού ελέγχου. Σε προσωπικό επίπεδο όμως, η έγκαιρη αναγνώριση των συμπτωμάτων και η έκκληση για βοήθεια, σε συνδυασμό με τη συνειδητοποίηση της αρχής της αβεβαιότητας, της ατέλειας και της αδυναμίας μας, αποτελούν σημαντικούς τρόπους αυτοπροστασίας από την εξάντληση. Αν δεχθούμε ότι ως ένα βαθμό «το burnout είναι η κορυφή του παγόβουνου» (Delbrouck, 2010, σ. 160), αξίζει ο κάθε εργαζόμενος να προσπαθήσει να εντοπίσει τι βρίσκεται κάτω από την επιφάνεια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- Bakker, A. B. & Demerouti, E. (2008). Towards a model of work engagement. *The Career Development International*, 13(3), 209-223. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1108/13620430810870476>
- Delbrouck, M. (2010). Je suis épuisé(e) par ma charge de travail. Que puis-je y faire? Le burn-out ou la souffrance des soignants: Causes spécifiques du syndrome d'épuisement professionnel du soignant. *Imaginaire & Inconscient*, 25, 157-166. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.3917/imin.025.0157>
- Freudenberger, H. J. (1974). Staff Burn-Out. *Journal of Social Issues*, 30(1), 159-165.
- Jacob, G. & Natanson, M. (2010). La fatigue au travail, la fatigue du travail. *Imaginaire & Inconscient*, 25, 167-186.
- Maslach, C. (1982). *Burnout: The cost of caring*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- McCann, L. I. & Pearlman, L. A. (1990). Vicarious traumatization: A framework for understanding the psychological effects of working with victims. *Journal of Traumatic Stress*, 3(1), 131-149.
- Papadatou, D. (2009). *In the face of death: Professionals who care for the dying and the bereaved*. New York: Springer.
- Winnicott, D. W. (Επιμ.) (1951/1987). Transitional objects and transitional phenomena. Στο *Collected Papers: Through Paediatrics to Psycho-Analysis* (σ. 229-242). London: Hogarth Press.
- Winnicott, D. W. (1973). *The child, the family and the outside world*. United Kingdom: Penguin books.
- Παπαδάτου, Δ., Τσελεπή, Ν., Βαλλίδης, Α., Χατζηθανάση, Β., Καζάκου, Μ., Δελβερίδης,

- Χ., Αρβανιτάκη, Δ., Παπαστυλιανού, Δ., Λαμπροπούλου, Ε. & Vahedi, M. (2019). *Κατευθυντήριες οδηγίες για καλές πρακτικές: Διαχείριση του στρες για εργαζόμενους που στηρίζουν ασυνόδευτους ανήλικους πρόσφυγες και μετανάστες*. UNICEF, Μέριμνα, Ε.Κ.Κ.Α & Ε.Κ.Π.Α.
- Φρόντ, Σ. (1917/1996). *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση* (Λ. Αναγνώστου, Μετ.). Αθήνα: Εκδόσεις Επίκουρος.

3η Ενότητα ●

**Τραύμα, Εκπατρισμός, Συλλογική Μνήμη
& Ταυτότητα**

ΑΝΕΣΤΡΑΜΜΕΝΗ ΟΔΥΣΣΕΙΑ: ΕΠΙΤΕΛΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΤΡΑΥΜΑΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΚΤΟΠΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΕΣΤΙΟΤΗΤΑΣ

Γεωργία Παβέλη¹, Μίνα Μαρούγκα²

¹ Αρχαιολόγος (MA in Artefact Studies) – Κοινωνική Ανθρωπολόγος

² MSc Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, MSc Συμβουλευτικής Ψυχολογίας & Ψυχοθεραπείας, Συνεργάτης Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς»

Εισαγωγή

Οι μετακινήσεις ατόμων και ομάδων συνιστούν μία σταθερά στο πλαίσιο των γεωπολιτικών ιστορικών συγκυριών, έχοντας λάβει όμως νέες συνδηλώσεις στην Ελλάδα των διαδοχικών κρίσεων, η οποία έχει μεταβληθεί σε σταυροδρόμι προσφυγικών ρευμάτων για άτομα που αναζητούν είτε μόνιμη εγκατάσταση είτε μια ενδιάμεση στάση, ώστε να μεταβούν σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Έννοιες όπως το «ανήκειν», η πατρίδα, η κουλτούρα φαίνεται πως χρειάζεται να επανεξεταστούν υπό το πρίσμα του προσφυγικού ζητήματος και της κινητικότητας, εφόσον σε αυτές αντανakλώνται οι τρέχουσες γεωπολιτικές εξελίξεις και ο αντίκτυπός τους στην καθημερινότητα. Σημεία που χρειάζονται αναστοχασμό και κριτική θεώρηση αποτελούν προβληματικές όπως η αναίρεση της έννοιας της πατρίδας ως σταθερής παραμέτρου, η μετακίνηση σε μια ανοίκεια πατρίδα και η οικειοποίηση της ξενιτιάς.

Μπου ντουινιά τσαρκ φιλέκ...Αυτός ο κόσμος είναι σφαίρα και γυρίζει⁴⁰...

Το 1896 ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης δημοσιεύει το διήγημα «Ο

⁴⁰ Ο Παπαδιαμάντης θέλει τον ήρωα του διηγήματος να επαναλαμβάνει κάθε τόσο *Μπου ντουινιά τσαρκ φιλέκ*, που το μεταφράζει εντός της ροής της αφήγησης: «Αυτός ο κόσμος είναι σφαίρα και γυρίζει». Η παροιμία έχει και δεύτερο μισό, που επίσης ακούγεται στο ίδιο διήγημα: *Ασκ ολσούν τσιβρινέκ*, και το οποίο ο Παπαδιαμάντης το μεταφράζει: «Χαρά σ' εκείνον που ξέρει να τον γυρίζει». Στο γλωσσάρι της κριτικής έκδοσης των Απάντων του Παπαδιαμάντη (Τριανταφυλλόπουλος, Ν. Δ. (1989-1988). Άπαντα. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Κριτική έκδοση. Αθήνα: Δόμος) υποδεικνύεται η σωστή μορφή της τουρκικής παροιμίας: *Budünya çarkifelek tır, aşk olsun çevirene*, που μπορεί να μεταφραστεί ως εξής: «Αυτός ο κόσμος είναι τροχός της τύχης, καλότυχος όποιος ξέρει να τον γυρίζει». Χρησιμοποιείται στο κείμενό μας ως υπαινιγμός για τις συνεκδοχικές αναδιμορφώσεις που συντελούνται στα τεμνόμενα γεωγραφικά και πολιτισμικά σύνορα εξαιτίας των ανθρωπίνων ροών.

ξεπεσμένος Δερβίσης⁴¹». Πηγαία επιδέξις στα ηθογραφικά ψυχογραφήματά του ο Παπαδιαμάντης, ξετυλίγει, θέτοντας ερωτήσεις χωρίς απαντήσεις, την απωλεσθείσα ιστορία του Δερβίση. Άγνωστο από πού και για ποιον λόγο βρέθηκε στην Αθήνα, και μόνο από την ενδυμασία του γίνεται προσπάθεια να καταστεί αντιληπτή η ιδιότητα και η ποιότητά του, κι αυτή με αβεβαιότητα. Φαίνεται πως πρόκειται για έναν δερβίση, έναν μουσουλμάνο περιπλανώμενο επαίτη που επικαλείται το θρησκευτικό συναίσθημα των άλλων για να τον συντρέξουν, ίσως όμως και όχι. Θα μπορούσε να είναι ένα άτομο με κύρος στον πρότερό του βίο, αλλά στον ίδιο δε δίνεται η δυνατότητα της φωνής για να μιλήσει για τον εαυτό του. Παραμένει αδιάγνωστος, αν και ορατός.

Για λόγους εξέλιξης της ιστορίας, του αποδίδεται αυθαίρετα από τον Παπαδιαμάντη μια ταυτότητα, εκείνη του δερβίση. Άγνωστο παραμένει και το τι απέγινε ο δερβίσης στο τέλος της ιστορίας, έφυγε όπως ήρθε. Ανώνυμος, χωρίς ταυτότητα – αταύτιστος και δίκως να μπορεί κάποιος να γνωρίζει την μέχρι πρότινος κοινωνική του θέση / στάτους.

Αυτή η συνάντηση με το Άλλο, το Ξένο - αλλόθρησκο και αλλοεθνές-, η μέχρι κάποιου σημείου αποδοχή και η συμπόνια για τον ξεπεσμό του, περιγράφεται με άξονα τη συνύπαρξη και αλληλεπίδρασή του με τους Άλλους. Άλλοι τον σπλαχνίζονται ανακαλώντας δικές τους μνήμες, άλλοι τον εντάσσουν στη συντροφιά τους για λίγο, άλλοι πράττουν αυτό που προβλέπεται, προτάσσοντας ή εφαρμόζοντας τους κανόνες. Κυκλοφορεί σαν φάντασμα και εξαφανίζεται χωρίς να μάθουμε ποτέ το τέλος του. Μόνο εικασίες...

Ωστόσο, ο ίδιος επαφίεται στην καλοσύνη των άλλων, ορισμένοι από τους οποίους τον καλούν στην παρέα τους για να τον κεράσουν ένα ποτό, καθιστώντας τον έτσι κοινωνό των δικών τους συνηθειών. Ο ίδιος, βέβαια, πίνει μαζί τους μαστίχα, ενώ εκείνοι κρασί. Εδώ, ο διαχωρισμός "Εμείς και οι Άλλοι" εντοπίζεται στη βάση των διαφορετικών ειδών του ποτού, ως στοιχειώδους μορφής δωρήματος, αναδεικνύοντας όμως παράλληλα και τις συμβολικές όψεις του συμποσιασμού (Παπαταξιάρχης, 2006, σ. 210, 227), διαμεσολαβημένες από τη φιλάνθρωπη πρακτική προς τον ξένο μέσω του κεράσματος και του μοιράσματος.

Στο κείμενο του Παπαδιαμάντη αντηχούν δυνατά μερικές λέξεις που περιγράφουν τον αποκαλούμενο δερβίση. Άστεγος, ανέστιος, φερέοικος.

⁴¹ Παπαδιαμάντης, Α. (1984). Ο ξεπεσμένος Δερβίσης. Στο Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (Επιμ.), Άπαντα. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, τόμος Γ' (σ. 14-16). Αθήνα: Εκδόσεις Δόμος. Ανακτήθηκε από την Ηλεκτρονική Βιβλιοθήκη του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.

Αλλού χαρακτηρίζεται πλάνης και τέλος υπερόριος. Αυτές οι λέξεις αποδίδουν με ακρίβεια και στην ολότητά της την ταυτότητα των προσφύγων. Χωρίς στέγη, χωρίς εστία, κουβαλούν το σπίτι τους (φερέοικοι), τα υπάρχοντά τους, ό,τι απέμεινε από το σπιτικό και τους οικογενειακούς τους δεσμούς. Είναι περιπλανώμενοι και πορεύονται πέρα από όρια, σύνορα, πλαίσια, σε ξένες χώρες. Ο πλάνης και υπερόριος βίος τους επηρεάζει καταλυτικά και την κοινωνία υποδοχής, επιρροή που αποτυπώνει με λεπτομέρεια ο κλάδος της ανθρωπογεωγραφίας, κυρίως μετά την πολιτισμική στροφή της δεκαετίας του 1980. Και καθώς η επιστήμη της ανθρωπογεωγραφίας επιχειρεί να διερευνήσει το πώς οργανώνεται το τοπίο διαμέσου των διαφοροποιήσεων της ανθρώπινης δραστηριότητας και των κατοπτρικών της προβολών στο φυσικό περιβάλλον, καταλήγει στην αποτύπωση ενός είδους χωρικής αλληλεπίδρασης μεταξύ της πατρώας γης και του τόπου μετακίνησης (Καραβία, 2018, σ. 492), ενός τόπου, που σε πολλές περιπτώσεις, θα αποδειχθεί αφιλόξενος, αν όχι απολύτως εχθρικός.

Ανεσιτότητα και Νόστος: Ανακατασκευή Εαυτού μέσω του άλλους

Κατά την περίοδο της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας οι Εφέστιοι θεοί, ομοιώματα των οποίων έχουν βρεθεί εντός αρχαίων οικιακών ιερών, είναι εκείνοι που προστατεύουν το σπίτι και τους κατοίκους του. Το σπίτι συνιστά, λοιπόν, από την αρχαιότητα, κοινωνικό και ιδιοκτησιακό αγαθό που χρήζει προστασίας, ενώ, ταυτόχρονα, την προσφέρει. Τι γίνεται όμως, όταν αυτή η αξιωματική πεποίθηση εξανemίζεται;

Ως υλικότητα, το σπίτι παρέχει στέγη, προστασία, ως άυλη ιδιοκτησία και περι-ουσία εσωκλείει δεσμούς, αναμνήσεις, αισθήματα θαλπωρής και, κυρίως, το αίσθημα του ανήκειν, τη βάση της συγκρότησης των ταυτοτήτων. Ταυτόχρονα, περικλείει την τάξη πραγμάτων στο διανοητό, σε επίπεδο χωρικό, χρονικό, κοινωνικοπολιτισμικό και περιχαράκωνει τη διαφορά ιδιωτικού και δημόσιου, καθώς, όπως το πραγματικό σώμα, του οποίου το σπίτι αποτελεί τη συμβολική εκδοχή, με τα φυσικά όριά του αποτελεί ένα υλικό σημείο αναφοράς της ύπαρξης (Dovey, 1985, σ. 41).

Ως ιδιοκτησία, η οικία είναι ενδείκτης της τάξης στην οποία ανήκει το άτομο, κατ' επέκταση «αποτελεί επίσης ζήτημα ταυτότητας, κουβαλώντας μια έννοια αξιοσύνης και αξιοπρέπειας» (Bryant, 2014, σ. 232) που εντάσσεται σε ένα συγκεκριμένο 'τοπίο', το οποίο εξυφάνεται μεταξύ

τοπικής και εθνικής γεωγραφίας και του αισθήματος του ανήκειν στη γενέθλια γη και στην κουλτούρα αυτής. Η κατανόηση της ιδιοκτησίας μπορεί να διαρθρωθεί μέσω «των σχέσεων μεταξύ προσώπων οι οποίες διαμεσολαβούνται από τα πράγματα, και ως δέσμη αφηρημένων δικαιωμάτων» (Verdery & Humphrey, 2004, σ. 1).

Η κατάσταση ανεσιτότητας στην οποία έχουν περιέλθει οι πρόσφυγες σηματοδοτεί, επομένως, και τη ριζική μεταβολή της κατάστασης της ύπαρξής τους. Έχοντας χάσει τη σταθερά του σπιτιού, του οικείου και παρηγορητικού καταφυγίου, πορεύονται για αλλού. Χωρίς να ξέρουν πού. Άστεγοι, χωρίς στέγη, ανέστιοι, χωρίς τη θαλπωρή ενός εστιακού πυρήνα και με πιθανόν διαρρηγμένους τους οικογενειακούς δεσμούς, φυσικά και συναισθηματικά, προ-χωρούν (συχνά χωρίς να χωρούν) σε άγνωστο τόπο, εκτοπισμένοι βίαια. Έχουν να διαχειριστούν όχι μόνο την τραυματική εμπειρία που οδήγησε στη μετα-τόπισή τους, αλλά και τα επιτραυματικά επεισόδια της υπόλοιπης ζωής που βρίσκεται σε εξέλιξη, σε ένα έργο - τη ζωή τους - στο οποίο οι ίδιοι δρουν λιγότερο ως agents (δρώντα υποκείμενα) και περισσότερο ως κομπάρσοι.

Παραβάλλοντας αυτή τους τη θέση-και-θέαση του Εαυτού ως δευτερεύοντος χαρακτήρα στην ίδια του τη ζωή, αξίζει να αναφερθεί κανείς στην ακόλουθη λυσιτελή προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία, η συνθήκη απώλειας του οικείου χώρου δεν αποτελεί κατ' ουσίαν επιλογή για κανένα άτομο, αντίθετα, το άτομο αναγκάζεται να απομακρυνθεί από αυτόν, χωρίς στην πραγματικότητα να δύναται να διαλέξει κάτι διαφορετικό από τη φυγή. Η διευκρίνιση ότι, εάν τα άτομα είχαν αντικειμενικά μια επιλογή, δε θα είχαν εγκαταλείψει τον χώρο που μέχρι τότε αισθανόταν ως οικείο, έχει ιδιαίτερη σημασία στην προσπάθεια κατανόησης της ιδιάζουσας εμπειρίας τους. Σύμφωνα με τον ορισμό της BABEΛ, η «ακούσια αποικεσία» περιγράφει το αποτέλεσμα της μη ηθελημένης αποχώρησης από τον «οικείο χώρο», στο οποίο εξαναγκάζεται ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων, καθώς δεν έχει άλλη δυνατότητα να αποφασίσει κάτι πέραν της δια-φυγής, εξαιτίας ποικίλων αντιξοοτήτων και αναταραχών. Στον αντίποδα της ακούσιας αποικεσίας βρίσκεται η «εξαναγκαστική» μετανάστευση, η οποία υπονοεί πάντα την άμεση ή έμμεση άσκηση βίας (Παπαδόπουλος et al., 2019, σ. 52).

«Χάνω το σπίτι σημαίνει απώλεια της οικειότητας της καθημερινής ζωής, χάνω το επάγγελμα σημαίνει απώλεια αυτοπεποίθησης της χρησιμότητάς μου στη ζωή, χάνω τη γλώσσα σημαίνει απώλεια της φυσικότητας των αντιδράσεών μου, της απλότητας των χειρονομιών μου και την απρόσκοπτη έκφραση των συναισθημάτων, χάνω τους δικούς μου ανθρώ-

πους σημαίνει ότι διαρρήχθηκαν οι ιδιωτικές μας ζωές», μας επισημαίνει η Arendt⁴² (2015, σ. 11) .

Το τραύμα της απώλειας του σπιτιού και του σπιτικού, επιτείνεται και από την εισχώρηση στο ανοίκειο, σε ξένες χώρες και, ταυτόχρονα, στην περιβολή της νέας ταυτότητας που επικάθεται στις ήδη υπάρχουσες. Ξένος: διαφορετικός, αλλοεθνής, αλλόγλωσσος, αλλόθρησκος, πρόσφυγας. Ως στίγμα, η προσφυγιά προστίθεται στη μετα-τραυματική περίοδο που διανύουν. Ιστορικά, πολιτικά και κοινωνικά προσδιορισμένα, η ταυτότητα του πρόσφυγα λειτουργεί συγκολλητικά, για να συμπεριλάβει ατομικές επιμέρους ταυτότητες, τις οποίες και υπερβαίνει, καθώς το φύλο, η τάξη, το επάγγελμα, το μορφωτικό επίπεδο κ.α. εξανεμίζονται και υπερκαλύπτονται από την προσφυγιά.

Φερέοικοι: Κουβαλούν το σπίτι μαζί τους, όλα τους τα υπάρχοντα και όλα όσα δεν αφήνουν στη λήθη, καλά και κακά. Μαζί και τα τραύματα. Η ανθρώπινη μνημονική ικανότητα της διατήρησης και ανάκτησης καταγεγραμμένων στον εγκέφαλο πληροφοριών (γνώσεων και εμπειριών) πυροδοτείται αυτόματα από εικόνες, γεύσεις, μυρωδιές. Οι βιωμένες εμπειρίες των προσφύγων περιλαμβάνουν τραύματα (φυσικά ή/και ψυχολογικά), που αλληλοσυμπλέκονται με όμορφες και οδυνηρές αναμνήσεις από την παλιά τους ζωή.

Το άλγος του νόστου επικολλάται στα τραύματα της προσφυγικής ενσώματης και ψυχουσυναισθηματικής εμπειρίας. Η νοσταλγία, μας λέει η Σερεμετάκη (2017, σ. 32), «επικαλείται την αισθητήρια διάσταση της μνήμης στην “εξορία” και την “ξενιτιά”, αναμειγνύοντας σωματικό και συναισθηματικό πόνο», από-ιστορικοποιώντας, συγχρόνως, παγ(ι)ωμένες στην αχλύ του χρόνου αναμνήσεις. Εξάλλου, αυτή η πατίνα του χρόνου που περιβάλλει τις νοσταλγικές αναμνήσεις, υποδηλώνει το γεγονός ότι «ένας τρόπος ζωής έχει χαθεί πια οριστικά και αμετάκλητα» (Appadurai, 2014, σ. 115).

Αυτή η ευαλωτότητα τους καθιστά ακόμη πιο τρωτούς στο τραύμα. Αυτές οι λέξεις με την ίδια ρίζα, προκύπτουν από το ρήμα τιτρώσκω που σημαίνει πληγώνω, τραυματίζω. Αν αναλογιστούμε την ετυμολογική συγγένεια του τραύματος με το ρήμα τείρω που μεταφράζεται τρυπώ ή κατά άλλη έννοια τρίβω μέχρι να απορροφηθεί ή απομακρύνω/εξαφανίζω τρί-

⁴² Η πρώτη δημοσίευση του κειμένου: “We refugees” έγινε στο The Memorah Journal, 31(1) (Ιανουάριος 1943), σ. 60-77. Περιλαμβάνεται στον τόμο Arendt, H. (1978). *The Jew as Pariah: Jewish Identity and Politics in the Modern Age*, Νέα Υόρκη: Grove Press (σ. 55-67). Η μετάφραση του Κώστα Δεσποινιάδη δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο περιοδικό Πανοπτικόν, τχ. 13 (Οκτώβριος 2009), σ. 3-18.

βοντας, όπως μας υπογραμμίζει ο Παπαδόπουλος, το τραύμα δεν απαρτίζει μια στιγμιαία επώδυνη εμπειρία, αλλά ένα *terminus postquem* με διακλαδούμενες επακόλουθες μεταβολές για τη μετέπειτα ζωή, που συναρτώνται από τη διαχείρισή του (Papadopoulos, 2002, σ. 14), καθώς τα τραύματα μαρκάρουν τις ζωές, αφενός με αισθήματα απόγνωσης και απογοήτευσης και αφετέρου με αισθήματα αλλαγής και ελπίδας.

Ενώ οι ομόρριζες λέξεις λειτουργούν ως οχήματα στην κατανόηση του γλωσσικού μας κώδικα, η γλωσσική ανεπάρκεια των προσφύγων συχνά δεν επιτρέπει στον πόνο να εκφραστεί και να αξιολογηθεί. Και, οπωσδήποτε, η μέτρηση και η λεκτική εξωτερίκευση του πόνου καθορίζεται από πολιτισμικά συναρτημένες μεταβλητές και δεν αποτελεί ίδιον όλων των κοινωνιών (Wolff & Langley, 1968, σ. 499). Ο δυτικός κόσμος επιδεικνύει σαφή ροπή στην ποσοτικοποίηση των δεδομένων παραβλέποντας κάποιες φορές τις πολιτισμικά εξαρτώμενες διαφορετικές εννοιολογήσεις του πόνου και της εξωτερίκευσής του, αντιμετωπίζοντας αντ' αυτού τις ανθρώπινες αντιδράσεις ως οικουμενικά, καθολικά φαινόμενα, αν και έχει παρατηρηθεί ότι υπάρχουν διαφορετικά πρότυπα εκδήλωσης πόνου μεταξύ διαφόρων πολιτισμικών ομάδων (Faucett et al., 1994), πιθανόν λόγω εκμάθησης συγκεκριμένων συμπεριφορών (Franck et al., 2000). Αυτή η ποσοτικοποιημένη πρόσληψη της προσφυγικής διάστασης της ετερότητας διαταράσσει ακόμη περισσότερο την οντολογική υπόσταση των υποστρωμάτων που συνθέτουν την προσωπικότητα. Ως αποτέλεσμα, οι πρόσφυγες – ανεξάρτητα από τους λόγους που οδηγούν τον καθένα ξεχωριστά (πολεμική σύρραξη, φτώχεια, επισφάλεια, περιορισμένες ευκαιρίες, πατριαρχικό κοινωνικό υπόβαθρο, ενδοοικογενειακή βία κ.ά.) στον αποχωρισμό από όλα όσα συμπεριλαμβάνονται στα πάτρια εδάφη – αντιμετωπίζονται ως μία ενιαία τραυματισμένη συλλογικότητα, της οποίας ο πόνος αποτιμάται μέσα από κλίμακες μέτρησης, χωρίς να συνυπολογίζεται η παράμετρος των διαφορετικών αξιακών συστημάτων που καθορίζουν αυτήν την καθομολόγηση οδύνης ούτε και η υποκειμενική εκδήλωση του πόνου ως δεξιότητα ή επιλογή.

Ενώ φεύγουν, προσφεύγουν. Γιατί ακόμη δεν έχουν φτάσει στον καινούριο τόπο. Ζουν σε κατάσταση μεθοριακότητας, δεν ανήκουν ούτε στη μια πατρίδα ούτε στην άλλη. Είναι πρόσφυγες. Η κατάσταση αναμονής περιλαμβάνει την έντονη πραγματοποίησή τους (Μπέργκερ & Λούκμαν, 2003, σ. 169). Μιλούν για εκείνους με αριθμητικούς όρους, τους κατηγοριοποιούν (άνδρες, γυναίκες, παιδιά, δεξιότητες, ικανότητες, επάγγελμα, ηλικίες), τους τυποποιούν. Είναι πρόσφυγες. Ζουν σε σύγχρονα γκέτο. Έχουν μετατραπεί σε επιτηρούμενα σώματα, κατά τη φουκωική

εκδοχή του Πανοπτικού⁴³ (Φουκώ, 1989, σ. 265), της πειθαρχίας και του ελέγχου, ενώ ταυτόχρονα οι πολιτειακοί θεσμοί συνεδριάζουν για αυτούς και επιλέγουν μοντέλα και στρατηγικές ένταξής τους στις χώρες υποδοχής, πάντα με όρους, καταδεικνύοντας τις σχέσεις εξουσίας που υποκρύπτονται στις πρακτικές ανθρωπιστικής βοήθειας.

Η απώλεια της Πολιτειότητας ως πλαίσιο συγκρότησης μετατραυματικής ταυτότητας

Η παρούσα κοινωνική κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει, κατά τη διάρκεια της οποίας πολλοί δεν έχουν πιστοποιητικά σε ισχύ και δεν μπορούν να αποκτήσουν άλλα, τους καθιστά τρωτά τραυματισμένα αδιεκδίκητα σώματα. Κανείς δεν τους διεκδικεί, ούτε η μια ούτε η άλλη πατρίδα κι αυτό επιτείνει τη μεθοριακότητα εν μέσω της οποίας διαβιούν.

Ζωή σε αναμονή. Προσωρινή ζωή. Η με γραφειοκρατικούς όρους διάκριση με βάση την πολιτειότητα στο δίπολο πολίτης - μη πολίτης δεν είναι σύγχρονο φαινόμενο. Ο Max Weber ήδη το 1905 κάνει λόγο για θεσμικό έλεγχο μέσω της γραφειοκρατίας για την τήρηση της τάξης (Weber, 2001). Από τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο πολλά κράτη διαχωρίζουν τους πολίτες σε εχθρικής ή μη καταγωγής και εφαρμόζουν πρακτικές από-πολιτογράφησης. Το γεγονός αυτό φτάνει στην κορύφωσή του με τους Φυλετικούς Νόμους της Νυρεμβέργης, οπότε και οι «επικίνδυνοι» πολίτες στερούνται των πολιτικών τους δικαιωμάτων και των πιστοποιητικών τους (Agamben, 2015, σ. 39⁴⁴) ώστε να μην μπορούν να ταξιδέψουν σε άλλα κράτη, αλλά και να μην είναι εφικτό να τους αναζητήσει ή να τους διεκδικήσει κανείς από άλλο κράτος, καθιστώντας τους *homines sacri*⁴⁵. Όπως μας τονίζει ο Agamben, «τα δικαιώματα του ανθρώπου εκπροσωπούν πάνω απ' όλα την πρωταρχική μορφή εγγραφής της γυμνής ζωής στη νομικο-πολιτική τάξη του έθνους-κράτους» (2015, σ. 43).

⁴³ Το Πανοπτικόν είναι ένας τύπος κτιρίου – φυλακής, σχεδιασμένο (από τον Άγγλο φιλόσοφο και κοινωνιολόγο Τζέρεμι Μπένθαμ, το 1785) με τέτοιο τρόπο, ώστε οι κρατούμενοι να βρίσκονται υπό συνεχή παρακολούθηση, να γνωρίζουν ότι παρακολουθούνται, αλλά να μην μπορούν να δουν από ποιον.

⁴⁴ Το κείμενο αυτό, "Al di là dei diritti dell' uomo", περιλαμβάνεται στον τόμο Agamben, G. (1996). *Mezzi sense fine: Note sulla politica* (σ. 20-29). Torino: Bollati Boringhieri. Η μετάφραση του Άκη Γαβριηλίδη, από το αγγλικό κείμενο, δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο περιοδικό Πανοπτικόν, τχ. 11 (Μάρτιος 2008), σ. 6-16.

⁴⁵ Ο Agamben περιγράφει μια κατάσταση εξαίρεσης, στη βάση της οποίας ορίζεται η αξία και η απαξία της ανθρώπινης ζωής σκιαγραφώντας τον κοινωνικό, πολιτικό και νομικό μετεωρισμό του πρόσφυγα. Ανακαλώντας την αρχαιολογική φιγούρα του *homo sacer* (του παραβάτη που σύμφωνα με το ρωμαϊκό δίκαιο μπορούσε να θανατωθεί χωρίς αυτή η πράξη να θεωρηθεί ανθρωποκτονία, αλλά δεν μπορούσε να θυσιαστεί σε κάποια θεότητα), ο Agamben διερευνά τη θέση ατόμων ή ομάδων που αποκλείονται από βασικά ανθρώπινα δικαιώματα. Γυμνή ζωή και κατάσταση εξαίρεσης αποτελούν, για τον Agamben, τα θεμελιώδη στοιχεία συγκρότησης και αναπαραγωγής της ηγεμονικής αντίληψης της εξουσίας.

Προσφεύγουν ως ικέτες σε κράτη που διατείνονται πως είναι ικανά για τη σωτηρία τους. Μια συγκαιρινή παραστασιακή επιτέλεση ενταγμένη σε μια νεοαποικιοκρατική λογική που λειτουργεί αμφίδρομα, μια «σύγχρονη συνθήκη πολύμορφης επιβίωσης και αναβίωσης των αποικιοκρατικών σχέσεων κυριαρχίας» (Αθανασίου, 2016, σ. 130). Τα λεγόμενα κράτη του δυτικού πολιτισμού, επικαλούμενα τα ανθρώπινα δικαιώματα, προσφέρουν ανθρωπιστικές δράσεις/υπηρεσίες και οι πρόσφυγες θυματοποιούνται, πρόθυμα ή απρόθυμα, ενσαρκώνοντας την ιδιότητα αυτού που χρειάζεται σωτηρία. Στο πλαίσιο της κατασκευής του μοντέλου σωτήρα – θύματος ενδύονται μια καινούρια μορφή ταυτότητας. Η συμπαραστατική διάθεση, ασφαλώς, προκύπτει από συγκεκριμένους σωτήρες, ενώ από τους γηγενείς αντιμετωπίζονται συχνά ως φαινόμενο παθογένειας, ως μόλυνση, κυριολεκτικά και μεταφορικά. Μια αλλ(ο)ίωση.

Η ταυτόχρονη συνάρθρωση της βιοπολιτικής και της βιοεξουσίας ως 'τεχνολογίες διακυβέρνησης' που ασκούνται επί της ζωής τους, παράγουν υποκείμενα που γίνονται αποδέκτες του κυρίαρχου τρόπου οικονομικών, κοινωνικών και ιδεολογικών λειτουργιών. Εφόσον υπακούουν στις προαποφασισμένες επιλογές του συστήματος, μέσα από τον έλεγχο και την επιτήρηση που δέχονται, ανακατασκευάζονται ως μειονοτική ομάδα επί της βάσης της προσφυγικής ιδιότητας και ζουν στο περιθώριο της κοινωνίας. Με την έννοια αυτή, οι πρόσφυγες περιορίζονται σε υποδεέστερες κοινωνικά θέσεις λόγω του κοινωνικοπολιτικού αποκλεισμού που υφίστανται και όχι εξαιτίας των ατομικών ικανοτήτων τους (Hughes & Kroehler, 2007, σ. 388).

Η ετεροποίηση αυτή, ως δοτή επισήμανση της ετερότητάς τους, καθιστά σαφή τη διάκρισή τους από την υπόλοιπη, ηγεμονική ομάδα της κοινωνίας στην οποία βρίσκονται ως «διαρκής αμοιβαίος προσδιορισμός της ταυτότητάς ανάμεσά τους» (Μπέργκερ & Λούκμαν, 2003, σ. 298) και εντείνει την ευαλωτότητά τους ως πιθανών αντικειμένων εκμετάλλευσης, ενώ, ταυτόχρονα, επικυρώνει την υπεροχή των αυτοχθόνων.

**Αὐτὰρ ὁ τοῖσιν ἀφείλετο νόστιμον ἦμαρ...Στη συνέχεια τους
στερνήσε τη μέρα του γυρισμού στην πατρίδα⁴⁶...**

Εν τέλει, οι πρόσφυγες μπορούν να παρομοιαστούν με σύγχρονους

⁴⁶ Η φράση απαντάται στο προοίμιο της Οδύσσειας (ραψωδία α, στ. 9) και αναφέρεται στην τιμωρία του θεού Ήλιου στους συντρόφους του Οδυσσέα, τους οποίους εκδίκηθηκε, επειδή έφαγαν τα βόδια του, στερώντας τους τη μέρα του γυρισμού στην πατρίδα. Μέσα από το σχήμα ύβρις - άτη - νέμεσις - τίσις, η μετωνυμική χρήση της αποστέρησης της επιστροφής στον γενέθλιο τόπο ως θανατικής καταδίκης φανερώνει τις αντιλήψεις για τη βαρυσήμαντη σύνδεση του ανθρώπου με την πατρώα γη κατά την ομηρική εποχή.

Οδυσσεείς; Η Οδύσσεια, ωδή στη σημασία του επαναπατρισμού, στην επιστροφή στο σπίτι και στις συνδηλώσεις της οικειότητας και των προγονικών ριζών, παγκόσμιο σύμβολο της περιπέτειας και του θριάμβου της ανθρωπίνης δράσης ενάντια στις αντιξοότητες με σκοπό το νόστιμον ήμαρ, την ημέρα του γυρισμού στην πατρίδα, μοιάζει να αποκαθλώνεται. Σαν σε μια ανεστραμμένη εκδοχή της Οδύσσειας, όσους σκοπέλους κι αν ξεπεράσουν, στόχος των προσφύγων δεν είναι να επιστρέψουν στην πατρίδα, όπου θα αποκατασταθεί κοινωνικά η πρότερη θέση τους και η ζωή θα συνεχιστεί όπως τη γνώριζαν, αλλά να βρουν νέα πατρίδα, να αρχίσουν από την αρχή. Κι εκεί θα είναι ξένοι και μάλιστα πρόσφυγες.

Η καθαφική ιδέα της Ιθάκης, του τέλους του προορισμού μετά από το «ωραίο ταξίδι», αποκτά μέσω της προσφυγικής τραυματικής εμπειρίας μια νέα όψη. Ο ποιητής μιλά για τη διαδρομή, την πορεία του ταξιδιού της ζωής και τις εμπειρίες ή τις ανατροπές που συνιστούν τελικά το κέρδος, αφού καθιστούν τον άνθρωπο σοφότερο. Η άφιξη στον προορισμό, στην Ιθάκη, μπορεί και να μην εκπληρώσει τις προσδοκίες μα το σημαντικό είναι το ταξίδι, δε χρειάζεται να προσμένει κάτι άλλο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εξαπατήθηκε, αν στο τέλος οι προσδοκίες του δεν εκπληρωθούν. Στην περίπτωση των προσφύγων, η Ιθάκη μοιάζει με καμένη γη, στην οποία δεν μπορούμε να ξέρουμε αν είναι επιθυμία τους να επιστρέψουν και, σίγουρα, οι προσδοκίες δεν είναι υψηλές. Το ταξίδι τους είναι, βέβαια, έμπλεο εμπειριών και ανατροπών, κυρίως, όμως, επώδυνων, τραυματικών και χωρίς προσδιορισμένο προορισμό.

Το ταξίδι, από αναζήτηση εμπειριών και σοφίας, διανθισμένο με την εκπλήρωση επιθυμιών και φιλοδοξιών, μετουσιώνεται σε δυστοπική ουτοπία για τους πρόσφυγες. Αυτή η ποιητική της εν κινήσει μετατραυματικής ζωής εκτυλίσσεται σε πολλές πράξεις για τα πάσχοντα σώματα, των οποίων η βιοαξία απομένει να καθοριστεί. Στην πράξη γίνονται μάρτυρες του ταξιδιού, μα με μια διττή έννοια, ως τεκμηριωτές αλλά και ως βασανισμένοι. Ενσωματώνουν το τραύμα, κάποτε και σωματοποιώντας το.

Η ίδια η αποδοχή της ιδέας του βίαιου εκπατρισμού εμπεριέχει συναισθήματα νοσταλγίας και πόνου λόγω των αναμνήσεων, ενώ η εγκατάλειψη του αισθήματος του ανήκειν σε μια οικεία συλλογικότητα, εκείνη της πατρίδας, επιφέρει ακόμη πιο αλγεινά συναισθήματα. Συνοψίζοντας, η ανεστραμμένη εκδοχή της Οδύσσειας που διαδραματίζουν οι πρόσφυγες, συμπυκνώνεται σε ένα αφήγημα κατά το οποίο η Ιθάκη δεν είναι ο αένας προορισμός, παρά μόνο η αφετηρία ενός ατέρμονου ταξιδιού, ο γενέθλιος τόπος στον οποίο δεν υπάρχει ο σκοπός της επιστροφής και η διαρκής αναζήτηση μιας νέας πατρίδας, ενός χώρου όπου θα γίνουν αποδεκτοί.

Εξάλλου, ο χώρος, μας αναλύει ο Μερλώ - Ποντύ, «δεν είναι το σκηνικό (πραγματικό ή λογικό) όπου τοποθετούνται τα πράγματα αλλά το μέσο όπου η τοποθέτηση των πραγμάτων καθίσταται δυνατή» (Merleau - Ponty, 1962, σ. 243).

Επίλογος

Η ιστορία των προσφυγικών κυμάτων δεν πρωτοειπώθηκε στον 21ο αιώνα. Οι συναισθηματικές αντιδράσεις των γηγενών κατοίκων των χωρών υποδοχής μπορούν να αναπαρασταθούν ως μια διελκυστίνδα ανάμεσα σε συναισθήματα συμπόνοιας, ενσυναίσθησης και σχεδιασμών συμπερίληψης από τη μία και αντιδράσεις φόβου και πόλωσης από την άλλη. Αυτές οι ακραία αντίθετες θέσεις του διανοητού που αφορούν τα ίδια πρόσωπα, σχετίζονται με το αν και ποιους υποδεχόμαστε και ποιοι συνιστούν απειλή για την κοινότητα ένταξης.

Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελούν τα μνημεία προσφύγων. Άλλα τιμώνται. Άλλα βεβηλώνονται, όπως το μνημείο των νεκρών ναυαγών προσφύγων στη Θερμή της Λέσβου το 2018⁴⁷, η περίπτωση του οποίου είναι ενδεικτική των στάσεων μέρους του εντόπιου πληθυσμού. Από την άλλη πλευρά, καταγράφεται ταυτόχρονα μια αυξανόμενη τάση δημιουργίας μνημείων και μουσείων προσφύγων με σκοπό να συντηρηθεί η μνήμη τους. Εκείνων, όμως, που θεωρούνται οικείοι, όχι ξένοι, όχι Άλλοι.

Αυτές οι αντικρουόμενες συμπεριφορές που ανακύπτουν απέναντι στους πρόσφυγες, υπογραμμίζουν την ανάγκη να επαναπροσδιοριστούν τα ανθρώπινα δικαιώματα, η έννοια της δικαιοσύνης, καθώς και το κοινωνικοπολιτικό και νομικό πλαίσιο, λαμβάνοντας υπόψη τα τραυματικά επεισόδια που λαμβάνουν χώρα κατά την περιπλάνηση ανάμεσα στο οικείο και στο ανοίκειο, την αποξένωση από την πατρίδα και τον νόστο, που καθίσταται αδύνατος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ- ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

Αθανασίου, Α. (2016). Μεταποικιακή Κριτική και Σπουδές Φύλου: Παρεμβαίνοντας σε αυτό που είναι δυνατό να ακουστεί. Στο Α. Αθανασίου, Μ. Καραβαντά, Ι. Λαλιώτου & Π. Παπανλία (Επιμ.), *Αποδομώντας την αυτοκρατορία. Θεωρία και πολιτική*

⁴⁷ Τον Σεπτέμβριο του 2018 ομάδα ακροδεξιών στην περιοχή της Θερμής στη Μυτιλήνη κατακρεούργησε το μνημείο για τους νεκρούς ναυαγούς πρόσφυγες, οι σοροί των οποίων είχαν εκβραστεί στην περιοχή τον Οκτώβριο του 2013.

- της μετααποικιακής κριτικής (σ. 129-161). Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος.
- Agamben, G. (1998). *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- Agamben, G. (2015). Πέρα από τα δικαιώματα του ανθρώπου. Στο Ν. Κούρκουλος (Επιμ.), Η. Arendt, G. Agamben, E. Traverso, *Εμείς οι πρόσφυγες: τρία κείμενα* (Δ. Δεσποινιάδης, Α. Γαβριλίδης & Ν. Κούρκουλος, Μετ.) (σ. 35-50). Αθήνα: Εκδόσεις του 21ου αιώνα.
- Appadurai, A. (2014). *Νεωτερικότητα χωρίς σύνορα: Πολιτισμικές διαστάσεις της παγκοσμιοποίησης* (Κ. Αθανασίου, Μετ.). Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Arendt, H. (2014). Εμείς οι πρόσφυγες. Στο Ν. Κούρκουλος (Επιμ.), Η. Arendt, G. Agamben, E. Traverso, *Εμείς οι πρόσφυγες: τρία κείμενα* (Δ. Δεσποινιάδης, Α. Γαβριλίδης & Ν. Κούρκουλος, Μετ.) (σ. 9-34). Αθήνα: Εκδόσεις του 21ου αιώνα.
- Bryant, R. (2014). Τοπία Απώλειας: Το έδαφος, η ιδιοκτησία και το «ανήκω» στην Κύπρο. Στο Ε. Πλεξουσάκη (Επιμ.), *Μεταμορφώσεις του εθνικισμού. Επιτελέσεις της συλλογικής ταυτότητας στην Ελλάδα* (σ. 231-262). Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια και Έφη Πλεξουσάκη.
- Dovey, K. (1985). Home and Homelessness. Στο I. Altman & C. M. Werner (Επιμ.), *Home Environments. Human Behavior and Environment (Advances in Theory and Research)*, 8, (σ. 33-64). Boston, MA: Springer. doi.org/10.1007/978-1-4899-2266-3_2
- Foucault, M. (2012). *Η γέννηση της Βιοπολιτικής: Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*. Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.
- Fausett, J., Gordon, N. & Levine, J. (1994). Differences in postoperative pain severity among four ethnic groups. *Journal of Pain and Symptom Management*, 9(6), August, 383-389.
- Franck, L. S., Greenberg, C. S. & Stevens, B. (2000). Pain assessment in infants and children. *Pediatric Clinics of North America Journal*, 47, 487-512.
- Hughes, M. & Kroehler, C. J. (2007). *Κοινωνιολογία. Οι Βασικές Έννοιες*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Καραβία, Τ. (2018). Ξένοι, μέτοικοι, πολίτες του κόσμου. Όψεις της μετοικεσίας στο μυθιστόρημα Μάρμαρα στη Μέση του Δημήτρη Νόλλα. Στο Ι. Παπαστάθη (Επιμ.), *Περάσματα, Μεταβάσεις, Διελεύσεις. Όψεις μιας λογοτεχνίας εν κινήσει*, Πρακτικά ΙΕ΄ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, 1-4 Μαρτίου 2017. Μνήμη Δ. Ν. Μαρωνίτη (σ. 491-500). Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών.
- Merlau - Ponty, M. (1962). *Phenomenology of Perception*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Μπέργκερ, Λ. Π. & Λούκμαν, Τ. (2003). *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας*. Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (2006). Ο κόσμος του καφενείου. Στο Ε. Παπαταξιάρχης & Θ. Παραδέλλης (Επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα* (σ. 209-250). Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Papadopoulos, R. K. (2002). Refugees, home and trauma. Στο R. K. Papadopoulos (Επιμ.), *Therapeutic Care for Refugees. No Place Like Home* (σ. 9-39). London: Karnac. Tavistock Clinic Series.

- Σερεμετάκη, Ν. (2017). Η Μνήμη των Αισθήσεων, Μέρος Ι: Σημάδια του Εφήμερου. Στο Ν. Σερεμετάκη (Επιμ.), *Παλιννόστηση Αισθήσεων. Αντίληψη και Μνήμη ως Υλική Κουλτούρα στη Σύγχρονη Εποχή* (σ. 27-54). Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο.
- Φουκώ, Μ. (1985). *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*. Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα.
- Verdery, K. & C. Humphrey (Επιμ.). (2004). *Property In Question: Value Transformation in the Global Economy*. Νέα Υόρκη: Berg.
- Weber, M. (2001). *The protestant ethic and the spirit of capitalism*. Routledge.
- Wolff, B. B. & Langley, S. (1968). Cultural factors and the response to pain: A review. *American Anthropologist*, 70(3), 494-501. doi.org/10.1525/aa.1968.70.3.02a00030
- Παπαδόπουλος, Ρ. Κ., Γκιωνάκης, Ν. Γιαννοπούλου Ε., Ασημακοπούλου Μ., Γρατσάνη Σ., Κατσούλη Μ., Μοσκώφ Α., Φλάρης Π. & Χονδρού, Φ. (2019). Απώλεια του οικείου χώρου και νοσταλγικός αποπροσανατολισμός. Στο Ρ. Κ. Παπαδόπουλος (Επιμ.), *Ψυχοκοινωνικές διαστάσεις της προσφυγικής συνθήκης - Συνεργική προσέγγιση* (σ. 52-61). Αθήνα: Έκδοση του Κέντρου Ημέρας Βαβέλ (Συν-ειρμός ΑμΚΕ-Κοιν. Αλληλεγγύης) και του Centre for Trauma, Asylum and Refugees (University of Essex). Ανακτήθηκε από <https://babeldc.gr/wp-content/uploads/2019/09/Psyxokoinonikes-diastaseis-prosfygikhs-syn8hkhs.pdf>

ΜΙΑ ΨΥΧΑΝΑΛΥΤΙΚΗ/ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΧΡΕΩΜΕΝΟΥ ΠΡΟΣΦΥΓΑ

Δήμητρα Αθανασοπούλου

Διδάκτωρ Ψυχοπαθολογίας και Ψυχαναλυτικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Paris Diderot, Sorbonne Paris Cite

Τον Απρίλιο του 2017 ένα άρθρο του Guardian με τίτλο «Ο Αχάριστος Πρόσφυγας. Δεν έχουμε κανένα χρέος να αποπληρώσουμε» (Nayeri, 04/04/2017) ανέδειξε μια άλλη διάσταση του προσφυγικού ζητήματος. Την πεποίθηση πως οι πρόσφυγες θα έπρεπε να δομήσουν την ταυτότητα τους γύρω από την έννοια της «αιώνιας ευγνωμοσύνης», μια έννοια που εμπερικλείει αυτομάτως την έννοια του δανείου» και χωρίζει τον κόσμο σε δανειστές και οφειλότες.

Πριν από μερικά χρόνια, εν μέσω της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης, ο Μαουρίτσιο Λατσαράτο επικαιροποίησε τη θεωρία περί χρέους του Φουκώ στο βιβλίο του «Κατασκευή του Χρεωμένου Ανθρώπου» με αναφορές στη θεωρία των Ντελέζ και Γκουαταρί, υποστηρίζοντας πως η θεμελιώδης κοινωνική σχέση που δομεί τον καπιταλισμό είναι το σύστημα του χρέους. «Την ίδια περίοδο που γράφεται ο *Αντι-Οιδίποδας*, ο Μισέλ Φουκώ αναπτύσσει μια θεώρηση του χρήματος, η οποία, όπως και στους Ντελέζ και Γκουαταρί, αντιτίθεται στην παραδοσιακή ερμηνεία, που το θέλει να γεννιέται από μια εμπορευματική οικονομία. Το χρήμα προέρχεται κατευθείαν από την άσκηση της εξουσίας επί του χρέους και της ιδιοκτησίας και όχι από την εμπορευματική συναλλαγή (Lazzarato, 2014)». Κατά πόσο, ωστόσο, μπορεί να υπάρξει μία κοινωνία χωρίς χρεωμένους ανθρώπους; Τι εξυπηρετεί η δημιουργία των χρεωμένων προσφύγων και πώς λειτουργούν οι τοπικές κοινωνίες ως δανειστές;

Αν στην ιδιότητα του «χρεωμένου ανθρώπου», προσθέσουμε εκείνη του πρόσφυγα, τότε ένα νέο είδος υποκειμένου μοιάζει να συγκροτείται σε περιόδους κρίσης της Δημοκρατίας και της Ειρήνης, οπότε και ο ξεριζωμένος homo debitor δανείζεται ατέρμονα για να αποπληρώσει προηγούμενα δάνεια, υπακούοντας και υπηρετώντας πάντα ένα χρέος, ακόμα και μέσα από απόπειρες λήψης δανείων απεξάρτησης. Το ξεριζωμένο «υποκείμενο του χρέους» είναι, συνεπώς, πιο επίκαιρο από ποτέ, καθότι έχει δάνεια - οικονομικά και ψυχικά - που είναι αδύνατον να αποπληρώσει.

Οι πρόσφυγες - βάσει μελετών της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες - είναι βαριά χρεωμένοι και αυτός ο κύκλος χρέους είναι

δύσκολο να ανατραπεί. Ενδεικτικά, σύμφωνα με μια έρευνα του 2015, οι Σύριοι που είχαν καταφύγει στον Λίβανο είχαν παγιδευτεί σε ένα δυσβάσταχτο χρέος που διαρκώς μεγάλωνε, καθώς είχαν ξοδέψει όλες τους τις οικονομίες για να διαφύγουν από τον πόλεμο και στη «νέα πατρίδα» δεν μπορούσαν να εργαστούν, ενώ καθημερινά καλούνταν να καλύψουν ανάγκες των οικογενειών τους.

Ποια είναι η υποκειμενική θέση του οφειλέτη που έχει ξεριζωθεί από την πατρίδα του σε αυτές τις πολιτείες - μηχανές χρέους; Τι συνιστά ο Ξένος οφειλέτης για τους Άλλους Πιστωτές; Και ποια είναι η υποκειμενική θέση του τοπικού πληθυσμού ως «δανειστή»;

Η έννοια του ξένου είναι κυρίαρχη στον ψυχαναλυτικό λόγο, καθώς απευθύνεται στο ενδοψυχικό «ανοίκειο» (Φρόιντ, 2009) και πανταχού παρούσα στον πολιτικό λόγο - σχεδόν πάντα αμφίσημα και σε συνάρτηση με τα συμφραζόμενα. Ένας ξένος μπορεί να είναι επισκέπτης ή πρόσφυγας και η πρόσληψή του με αυτόν τον διττό τρόπο μπορεί να παραπέμπει σε ή να υπαινίσσεται τη φιλοξενία ή την απειλή. Η έννοια του χρέους είναι πρόδηλη στο ψυχαναλυτικό έργο του Φρόιντ, ως θεμέλιο του δυτικού πολιτισμού. Στο έργο του Μισέλ Φουκώ, η έννοια του χρέους εμφανίζεται ως κανονιστικό πλαίσιο ζωής. «Η εμφάνιση του χρήματος συνδέεται με τη συγκρότηση ενός νέου τύπου εξουσίας, μιας εξουσίας που έχει ως λόγο ύπαρξης να παρεμβαίνει στο καθεστώς της ιδιοκτησίας, στο παιχνίδι των χρεών και των εξοφλήσεων» (Foucault, 2011).

Λαμβάνοντας υπόψη τη φουκωϊκή σκέψη, αναρωτιόμαστε εάν ο Μεγάλος Πιστωτής είναι ο Μεγάλος Άλλος της συμβολικής τάξης με τη λακανική έννοια. Ο μεγάλος Άλλος, ο οποίος εγγράφεται στην τάξη του συμβολικού (γλώσσα, νόμος, τάξη), συχνά προσωποποιείται στη μορφή ενός μοναδικού φορέα. Άραγε ο χρεωμένος πρόσφυγας - που ζητά την αναγνώριση από τον Μεγάλο Άλλο, δηλαδή τη συμβολική τάξη - ζητά στην ουσία την αναγνώριση του από τον Μεγάλο Πιστωτή; Και τι επιζητά ο πιστωτής από τον οφειλέτη του: «Στην κορύφωση της οικονομικής κρίσης, τα πιο χρεωμένα υποκείμενα μπορούν να πληρώσουν την οφειλή με τη ζωή τους. Αντίστροφα, στη ζωντανή μορφή της κυκλοφορίας του χρέους ο πιστωτής είναι χρεωμένος με την ίδια την οφειλή προς αυτόν, διότι έχει μονίμως την έγνοια του οφειλέτη του, επομένως τον προστατεύει» (Lacan, 1966).

Στην ιστορική ανθρωπολογία το χρέος βρίσκεται στα θεμέλια των πολιτισμών. Δεδομένου πως η έννοια του χρέους είναι άρρητα δεμένη με την έννοια του δώρου, αξίζει να διερευνηθεί ο τρόπος με τους οποίους το «δώρο» ρυθμίζει τη ζωή του χρεωμένου ανθρώπου. Στο «Δοκίμιο για το

δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής στις αρχαϊκές κοινωνίες», ο Marcel Mauss (1973) μελέτησε και κατέγραψε στους Ινδιάνους του Νέου Μεξικού την πρακτική του πότλατς, μία εορταστική πρακτική που επέβαλλε την ανά τακτά χρονικά διαστήματα υποχρεωτική αναδιανομή και καταστροφή του πλούτου, που προσδιορίζεται από τα στοιχεία του ανταγωνισμού και της αντιζηλίας.

Στο «Καταραμένο απόθεμα», ο George Bataille ερμήνευσε τις ανθρωπολογικές παρατηρήσεις του Marcel Mauss για το δώρο και τις πρωτόγονες μορφές ανταλλαγής. Αν το δώρο στηρίζεται στο πλεόνασμα εκείνου που φαινομενικά έχασε, δηλαδή έδωσε, επισημαίνει ο Bataille, το ερώτημα που προκύπτει αφορά στην εξουσία του δωρητή πάνω σε εκείνον που δέχεται το δώρο, δηλαδή στη σχέση υπακοής και εξάρτησης που συγκροτείται. Ο Μπατάιγ θίγει, δηλαδή, σε αυτό το κορυφαίο θεωρητικό του έργο, την επιβολή της εξουσίας του δώρου, την επιστροφή του με τόκο και την κατασκευή του «υποκειμένου του χρέους». «Με κάποια έννοια, τα δώρα επιστρέφονται με τόκο. Έτσι το δώρο είναι το αντίθετο από αυτό που φαινόταν: δίνω σημαίνει βέβαια χάνω, όμως η απώλεια είναι προφανώς αποδοτική για εκείνον που χάνει» (Bataille, 2010, σ. 99).

Τα ζητήματα που προκύπτουν, συνεπώς, αφορούν τις «προσδοκίες/κέρδη» του δωρητή και τις «υποχρεώσεις/απώλειες» του αποδέκτη και, κατ' επέκταση, στρέφουν το βλέμμα στο πώς το ομιλούν και επιθυμούν υποκείμενο τοποθετείται απέναντι στο χρέος και στο πώς μέσα από την οφειλή - οικονομική ή ψυχική - επαναδιαπραγματεύεται την ταυτότητα του. Αν λάβουμε υπόψη πως η Φιλοξενία, όπως και η συγχώρεση, στην πολιτική και ηθική σκέψη του Ζακ Ντεριντά - είναι μορφές δώρου, και, κατ' ακολουθίαν, μορφές κυριαρχίας, οι ευεργετούμενοι πρόσφυγες εισέρχονται σε μια χώρα έχοντας ήδη μια οφειλή για το «δώρο» που λαμβάνουν. Πώς βιώνουν οι ευεργετούμενοι πρόσφυγες τις πολιτικές φιλοξενίας που σχεδιάζουμε για εκείνους και τι καλούνται να επιστρέψουν στις κοινωνίες υποδοχής; Με ποιον τρόπο εσωτερικοποιείται το χρέος σε μια κοινότητα προσφύγων και μέσα από ποιες διαδικασίες μετεξελίσσεται σε ένα είδος ενοχής που αποκλείει κάθε αντίσταση και ανυπακοή;

Οι πρόσφυγες που ζητούν άσυλο, δηλαδή φιλοξενία, λαμβάνουν ένα δώρο και αποκτούν ένα χρέος, ενώ, ταυτόχρονα, ο δωρητής αποκτά πάνω στα σώματα τους έναν έλεγχο βάσει του φουκωικού συλλογισμού. «Όταν μιλάμε για το χρέος, μιλάμε για το κύκλωμα ενός διαρκώς λαμβανόμενου κι ενός διαρκώς επαναπροσφερόμενου. Τα χρέη που αρνούμαστε ή υπερπληρώνουμε μέσα στην οργή και την ενοχή θα έρθουν να πάρουν τη θέση του παραγνωρισμένου Χρέους και του απλού αισθήματος μιας

κάποιας «οφειλής». Και όλα αυτά μας οδηγούν φυσικά στο να αναρωτηθούμε ποια είναι η σχέση που το υποκείμενο διατηρεί με αυτό που εκτιμά ότι είναι ο «εαυτός του», και πιο συγκεκριμένα με αυτό που θα έχει λάβει και συγκροτήσει ως Ιδεώδες του και ως Υπερεγώ του» (Αθανασοπούλου, 2020, σ. 199-200).

Πως βιώνουν οι ξένοι μας τον τρόπο που (δεν) τους υποδεχόμαστε; «Αν η απώλεια είναι η λέξη - κλειδί της ψυχολογικής κατάστασης που βιώνει ο κάθε πρόσφυγας είτε πρόκειται για απώλεια του οικείου τρόπου απόλαυσης είτε της πατρίδας και των αγαπημένων του προσώπων, τότε η ανεύρεση νέων σημαινόντων πάνω στα οποία θα μπορέσει να εγγράψει την επιθυμία του είναι - ίσως - ο μόνος τρόπος για να συνεχίσει να έχει επιθυμία για ζωή. Η ιστορία του ανθρώπου που γίνεται πρόσφυγας ξεκινά πολύ πριν από την προσφυγική συνθήκη που τον αναγκάζει να επανεφεύρει τον εαυτό του και να επιθυμήσει ξανά» (Αθανασοπούλου, 27/03/2022). Η επιθυμία καθορίζει και τις ταυτίσεις, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική σκέψη. Όσο για την ταύτιση; Είναι ένα «δάνειο», που αλλάζει τον ταυτιζόμενο και εισάγει δύο ερωτήματα. Με ποιον ή με τι ταυτίζεται κάποιος και μέσω τίνος; Τι παραμένει αναλλοίωτο από τη δική του ταυτότητα, αυτή που τον διακρίνει από οποιονδήποτε άλλο, παρά τους όποιους μετασχηματισμούς;

Η σύγχυση/δυσφορία στην οποία οδηγούμε τον υπερχρεωμένο πρόσφυγα, δημιουργεί αναπόδραστα «ταυτοτικά αδιέξοδα». Η μοναδική ταυτότητα - βάση της λακανικής σκέψης - είναι φτιαγμένη από το γνώρισμα της διαφοράς. Η ταυτότητα, σημειώνει ο Θάνος Λίποβατς (1997), είναι πάντα ένα σύμπτωμα, μια προβληματική, πολυστρωματική έννοια που δεν υπάρχει από μόνη της αλλά μόνο μέσα από τη δομική της αντίθεση με την έννοια του επιθυμείν. Πώς τα «χρεωμένα υποκείμενα» θα καταφέρουν να «διαλευκάνουν το ασυνείδητο του οποίου είναι υποκείμενα», φράση δανεική από το Ζακ Λακάν; Το ερώτημα που προκύπτει, επομένως, αφορά στο με ποιον/τι; ταυτίζομαι και μέσω τίνος και ποια είναι η λειτουργία του χρέους στη συγκρότηση της ταυτότητας για τα «ξεριζωμένα υποκείμενα οφειλέτες»;

Η ταυτότητα αποτελεί ένα φλέγον θέμα στο κοινωνικό πεδίο γράφει η Κολέτ Σολέρ -...«γιατί μισούμε αποταυτιζόμενοι με το αντικείμενο του μίσους και ταυτιζόμενοι με τους δικούς μας που μας μοιάζουν, με τους οποίους έχουμε κοινά συμφέροντα» (Σολέρ, 13/06/2015).

Μελετώντας το «χρεωμένο υποκείμενο» δεν μπορούμε να αγνοήσουμε την έννοια της φιλανθρωπίας, που ασκείται μεταξύ άλλων και από κυβερνήσεις που προωθούν πολιτικές επιδομάτων αντί για πολιτικές που παρέχουν λύσεις. Έτσι καθίσταται αναπόδραστη η δημιουργία «ευεργε-

τούμενων υπερχρεωμένων σωμάτων». Η φιλανθρωπία μπορεί να είναι τόσο μάταιη όσο το έγκλημα» έγραφε ο Ιονέσκο. Και δεν ήταν ο μόνος που είχε τοποθετηθεί κατά της καπιταλιστικής φιλανθρωπίας. Ανάλογη θέση είχε λάβει και ο Μπέρτολτ Μπρεχτ, ιδιαίτερα στο έργο του «Η όπερα της πεντάρας», αφού η φιλανθρωπία είχε πια απολέσει την αρχική της σημασία και είχε ήδη ταυτιστεί με την ελεημοσύνη μετά τη Βιομηχανική Επανάσταση, με τους οικονομικά ισχυρούς να προσφέρουν από το «περίσσευμα» τους στους οικονομικά αποκλεισμένους. Λαμβάνοντας υπόψη δε, πως για τον Σόλωνα η δημοκρατική εγκαθίδρυση επιτυγχάνεται μέσω του χαρίσματος των χρεών, αξίζει να αναρωτηθούμε γύρω από τη σχέση της δημοκρατίας και του χρέους και, φυσικά, τη σχέση του οφειλέτη με το χρέος του, σε συνάρτηση με την υποκειμενική θέση του εκάστοτε δανειστή. Την αναγκαιότητα της απελευθέρωσης του ανθρώπου από τα δεσμά του χρέους τεκμηριώνει ο Μάικλ Χάντσον (Hudson & Van de Mieroop, 2002) στο *Debt and Economic Renewal in the Ancient Near East*. Ο Αμερικάνος οικονομολόγος αφηγείται τους τρόπους με τους οποίους οι αρχαίοι πολιτισμοί της Μεσοποταμίας εφάρμοσαν την αμνηστία χρεών, έτσι ώστε να επιτευχθεί η σηματοδότηση ενός νέου ξεκινήματος. Mas εξηγεί, δηλαδή, πως εκείνες οι κοινωνίες είχαν αντιληφθεί εγκαίρως ότι οι δανειολήπτες θα κατέληγαν δέσμοι των πιστωτών τους.

Ποιος επιθυμεί, λοιπόν, το χρέος και για ποιον λόγο; Ο Πασκάλ Μπρυκνέρ, εξετάζοντας το χρήμα από φιλοσοφική και πολιτική σκοπιά, υπογράφει την ιστορία του χρήματος ως «αδιαμφισβήτητο παράγοντα του πολιτισμού» και, κατ' αναλογία, την ιστορία του χρέους ως «ρυθμιστή σχέσεων».

«Ο Πλάτων είναι ο πρώτος πουριτανός του χρήματος. Στην ιδανική πολιτεία του παραχωρεί το εμπόριο στους μη πολίτες, στους μετοίκους, στους ξένους, επειδή αυτή η δραστηριότητα διαφθείρει ψυχές» (Μπρυκνέρ, 2019, σ. 26). Θεωρώντας την εισαγωγή του χρήματος στην Πόλη τη χειρότερη συμφορά, επιλέγει τον ξένο/τον μέτοικο για να τον «χρεώσει» με αυτή τη δραστηριότητα της διαφθοράς. Όταν ο Φρόνιτ καταπιάστηκε με την έννοια του ξένου στο κείμενο για το «Ανοίκειο» το 1919, κατέληξε πως απευθύνουμε επιθετικά μια αμφιθυμία στον ξένο που πλησιάζει και δε μας μοιάζει. Του απευθύνουμε την αντίληψη πως τα δικά μας πολιτικά και πολιτισμικά συστήματα είναι ανώτερα σε έναν κόσμο πολιτισμικής ετερότητας και ανομοιογένειας, του επιβάλλουμε ένα δώρο, αναμένοντας την επιστροφή του με τόκο, χωρίς να του επιτρέπουμε να αναπαραστήσει επιτυχώς τις ρήξεις των σταθερών του πλαισίων.

Το χρέος γίνεται, αναπόφευκτα, μέσο πειθάρχησης συμπεριφορών, μέσο ελέγχου των σωμάτων των «χρεωμένων προσφύγων». Η γενεαλο-

γία της απέχθειας προς τον ξένο έχει τις ρίζες της στον τρόπο που συγκροτείται το υποκείμενο στις πατριαρχικές κοινωνίες. Σε αυτές τις κοινωνίες, δαιμονοποιούμε - συχνά ακόμα και ερήμην μας - την κουλτούρα του ξένου υποκειμένου.

Τι μπορούμε να περιμένουμε από τους ξένους μας σε αυτό το καθεστώς επιβολής της δικής μας πολιτισμικής ανωτερότητας και επιβολής της εξουσίας ενός δώρου στον πιο αδύναμο; Τι μπορούμε να περιμένουμε για εμάς τους ίδιους, όταν είμαστε μέρος μιας κοινωνίας που έχει εγκαταλείψει την πραγματική φιλοξενία και την αποδοχή του ξένου, ανήμπορη να διαχειριστεί την ετερότητα εντός της και εκπαιδευμένη να σχετίζεται μέσα από το χρέος;

Το βέβαιο είναι πως το χρέος δημιουργεί κοινωνικό δεσμό και αναδιαμορφώνει την ταυτότητα μας και πως η υποκειμενικότητά μας εδραιώνεται μόνο όταν έρθουμε αντιμέτωποι με τον ανοίκειο εαυτό μας. Όπως στους Δανειστές του Αύγουστου Στρίντμπεργκ (2005), όπου παρατηρούμε τον τρόπο με τον οποίο τα ψυχικά δάνεια υποκινούν τους ήρωες οδηγώντας τους στην επαναδιαπραγμάτευση των σχέσεων. Μέσα από τον ανοίκειο Άλλο, μέσα από το δάνειο ενός κομματιού του εγώ σε εκείνον. Είμαστε όλοι Δανειστές και Οφειλέτες. Εναλλάξ ή ταυτόχρονα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασοπούλου, Δ. (2020). Ασυμφωνία, Χρέος και Λαϊκισμός. Στο C. Hoffmann & J. Birman (Επιμ.), *Μια καινούργια ανάγνωση του Λαϊκισμού, Ψυχανάλυση και Πολιτική* (Κ. Γούλα, Μετ.) (σ. 195-211). Εκδόσεις Πλέθρον.
- Αθανασοπούλου, Δ. (27/03/2022). Ο Ουκρανός Πρόσφυγας. *Η Εφημερίδα των Συντακτών*. Ανακτήθηκε από https://www.efsyn.gr/nisides/337348_o-oykranos-pros-fygas
- Λίποβατς, Θ. (1997). *Ψυχανάλυση - Φιλοσοφία Πολιτική Κουλτούρα*. Διαπλεκόμενα Κείμενα. Εκδόσεις Πλέθρον.
- Μηρυκνέρ, Π. (2019). *Η σοφία του χρήματος* (Σ. Τριανταφύλλου, Μετ.). Εκδόσεις Πατάκη.
- Σολέρ, Κ. (13/06/2015). *Ταυτότητα και Ταυτίσεις*, Forum της Αθήνας, CHAMPLACANIENATHENES. Ανακτήθηκε από <https://champlacaniennes.net/dimosieis-seis/arthra/taftotita-kai-taftiseis-colette-soler/>
- Φρόντ, Ζ. (2009). *Το ανοίκειο* (Ε. Βαϊκούση, Μετ.). Εκδόσεις Πλέθρον.
- Bataille, G. (2010). *Το καταραμένο απόθεμα* (Λ. Λυμπεροπούλου, Μετ.). Futura.
- Foucault, M. (2011). *Leçons sur la volonté de savoir*. Cours au College de France, 1970-1. Suivi de Le savoir d'Oedipe. Paris: Gallimard/Seuil.
- Hudson, M. & Van de Mieroop, M. (2002). *Debt and economic renewal in the ancient Near East*. Bethesda (Md.): CDL press.

- Lacan, J. (1966). *La Grande Dette de Rabelais*. Στο J. Lacan *Écrits*. Paris: Seuil.
- Lazzarato, M. (2014). *Η κατασκευή του Χρεωμένου Ανθρώπου* (Γ. Θ. Καράμπελας, Μετ.). Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Mauss, M. (1973). *Essai sur le don: Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques*. *Sociologie et Anthropologie*, PUF, Collection Quadriga, 149-279.
- Nayeri, D. (04/04/2017). The Ungrateful refugee: 'We have no debt to pay'. *The Guardian*. Ανακτήθηκε από <https://www.theguardian.com/world/2017/apr/04/dina-nayeri-ungrateful-refugee>
- Strindberg, A. (2005). *Créanciers*. Editions Circé/Théâtre.

ΤΡΑΥΜΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΣΤΟΥΣ ΑΣΥΝΟΔΕΥΤΟΥΣ ΑΝΗΛΙΚΟΥΣ

Λήδα Ελευθεριάδη

MSc Κλινική ψυχολόγος, Συνεργάτης Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς»

Εισαγωγή

*«Τα γιατί που μέιναν πίσω ρίζες βγάλαν μέσα στα όνειρά μου.
Όποιο μέλλον και να ζήσω, πάντα βρίσκω παρελθόν μπροστά μου.
Κι όλα αυτά που φοβάμαι είναι ακόμα εδώ...»*

Θάνος Παπανικολάου

Με βάση την ετυμολογία της, η λέξη «τραύμα» (από το ρήμα τιτρώσκω) σημαίνει «λύση της συνέχειας», ρήξη. Συνυφαίνεται λοιπόν με την έννοια της βίας. Στο ψυχικό τραύμα, βίαια γεγονότα προκαλούν πλήγμα στην ψυχική ζωή του ατόμου, το οποίο αδυνατεί να βρει τρόπους να επουλώσει τις πληγές. Από τα πανάρχαια χρόνια, οι άνθρωποι αναζητούσαν ψυχικές διεξόδους στις κρίσεις: φυσικές καταστροφές, πόλεμοι, ασθένειες, απώλειες είναι μόνο ελάχιστα παραδείγματα από τα δεινά που έχει αντιμετωπίσει εξ αρχής η ανθρωπότητα. Η προσφυγική εμπειρία, η αναγκαστική εγκατάλειψη του τόπου διαμονής, αποτελεί, εξ ορισμού, μια σύγχρονη τραυματική συνθήκη, αφού η συνέχεια της ζωής του ατόμου καταλύεται, χωρίς να υπάρχει δυνατότητα να επανέλθει ποτέ στο ίδιο σημείο. Στους ασυνόδευτους ανηλίκους, η προσφυγιά, σε συνδυασμό με το πέρασμα στην εφηβεία και στην ενηλικίωση, οδηγούν σε νέες μορφές έκφρασης του ψυχικού τραύματος, με τις οποίες οι ανήλικοι καλούνται να πορευτούν και να χτίσουν ένα δικό τους μέλλον.

Εκφάνσεις του ψυχικού τραύματος

Στην κλινική πρακτική, ο ψυχικός τραυματισμός είναι η συνάντηση με την πραγματικότητα του θανάτου, του θανάτου του Εγώ και των εμπειριών που το περιβάλλουν. Περιλαμβάνει την απειλή για την ψυχική ακεραιότητα του ατόμου και αγγίζει τον πυρήνα της ταυτότητάς του. Πρόκειται για μια συνάντηση την οποία το άτομο βιώνει ως θύμα, ως μάρτυρας ή ακόμη και ως συμμετέχων. Τραυματικό είναι ένα γεγονός

που δημιουργεί φόβο θανάτου, ένα συναίσθημα αυθαίρετο, συνοδευόμενο από μια αίσθηση ενοχής, που αλλοιώνει, τελικά, το αίσθημα του ανήκειν. Ακολουθεί η αδυναμία του ατόμου να νοηματοδοτήσει τα γεγονότα και να αντιπαραβάλει κάτι οικείο και ασφαλές που θα λειτουργούσε προστατευτικά. Το τραύμα κλονίζει την πίστη στην αθανασία: δεν υπάρχει κανένα είδος αναπαράστασης, ώστε το άτομο να υποδεχτεί αυτήν την εικόνα θανάτου που εισβάλλει στον ψυχισμό. Έρχεται λοιπόν μια στιγμή, όπου δεν υπάρχει πλέον συναίσθημα, όπου επικρατεί το κενό, ο τρόμος, το ψυχικό πάγωμα.

Ο Μ., 16 ετών από το Αφγανιστάν, θύμα σεξουαλικής κακοποίησης στα 9 του χρόνια από άγνωστο άνδρα στη χώρα καταγωγής και, έπειτα, εκ νέου, στα 14, στο ΚΥΤ της Μόριας, αναφέρει πως στη μνήμη του υπάρχει ένα μεγάλο κενό. Αποσυρμένος και λιγομίλητος, σημειώνει πως αυτό το κενό τον ακολουθεί τα τελευταία χρόνια, χωρίς να μπορεί να βρει τρόπο να το γεμίσει. Μοιάζει σαν ο χρόνος να έχει σταματήσει και η απώλεια μνήμης να είναι ο μόνος τρόπος αυτοπροστασίας από το βίαιο γεγονός. Στις περιπτώσεις κακοποίησης, *«το πάγωμα αποτελεί ένα είδος παράλυσης ως αντίδραση στην αδυναμία που νιώθουμε μπροστά στον κίνδυνο»* (Βεντουράτου, 2009, σ. 37). Στην παιδική ηλικία, από μόνη της η βία κατά της σωματικής ακεραιότητας και της συναισθηματικής εμπιστοσύνης είναι αρκετή για να στείλει το άτομο σε μια συντριπτική συναισθηματική ελεύθερη πτώση. Ο Μ. στις συνεδρίες διηγείται έναν επαναλαμβανόμενο εφιάλτη, κατά τον οποίο έπεφτε από μεγάλο ύψος, χωρίς τίποτα να μπορεί να αναστρέψει αυτή την πτώση στο κενό.

Η L.C. Terr (1991) διακρίνει δύο κατηγορίες παιδικού ψυχικού τραύματος. Η πρώτη αφορά στην έκθεση σε ένα μεμονωμένο γεγονός, ξαφνικό και επιβλητικό, όπως η φυσική καταστροφή, μια τραυματική απώλεια, ο βιασμός, η σωματική επίθεση. Η δεύτερη αναφέρεται στην έκθεση του ατόμου σε επαναλαμβανόμενα ή διαρκή γεγονότα τα οποία μπορούν να είναι «προσδοκώμενα». Παρατηρούμε ορισμένα κοινά συμπτώματα στους δύο τύπους, όπως τις απρόσμενες και επαναλαμβανόμενες αναμνήσεις (ακόμη και σε αισθητηριακό επίπεδο), εφιάλτες, φόβους που προβάλλονται σε καταστάσεις άσχετες με το ίδιο το τραύμα, καθώς και αλλαγή της στάσης απέναντι στους ανθρώπους, με σημαντική έλλειψη εμπιστοσύνης στον άλλο. Ο πρώτος τύπος διακρίνεται από αποφυγή των καταστάσεων που σχετίζονται με το γεγονός και από μια καταναγκαστική αναζήτηση εξηγήσεων σχετικά με το συμβάν. Στον δεύτερο τύπο πιθανόν να επικρατούν, επιπλέον, έντονες τάσεις αποφυγής, συνοδευόμενες από μερική αμνησία γεγονότων από την ιστορία και την παιδική ηλικία, συναισθηματική πα-

ράλυση, αντιδράσεις αποπροσωποποίησης και διάσχισης, εκρήξεις θυμού, ετεροκατευθυνόμενη ή αυτοκατευθυνόμενη επιθετικότητα, ταύτιση με τον θύτη, καθώς και στιγμές όπου το άτομο είναι ψυχικά απόν.

Στο προσφυγικό πεδίο και ειδικά σε ό,τι αφορά τους ασυνόδευτους ανηλίκους με τραυματικά βιώματα, η διάκριση στο είδος του ψυχικού τραύματος είναι συχνά αδύνατη. Παρατηρούμε την ύπαρξη σύνθετων μορφών τραύματος, όπου κεντρική θέση κατέχει το ακραίο στρες. Ακόμη και αν στην ιστορία των παιδιών υπάρχει ένα κεντρικό τραυματικό γεγονός (π.χ. κακοποίηση), ακολουθεί τις περισσότερες φορές μια σειρά τραυματικών συμβάντων συνυφασμένων με την ίδια την προσφυγική κατάσταση (απομάκρυνση από την οικογένεια και τη χώρα καταγωγής, κακουχίες ταξιδιού, έκθεση σε επικίνδυνες συνθήκες στη χώρα υποδοχής). Σύμφωνα με την Κ. Μάτσα (2007, σ. 183), «το τραύμα αφορά πρώτα από όλα ένα πρόσωπο, με τη δική του ιστορία, που καταδικάζεται να κουβαλά σ' όλη τη ζωή του τα χνάρια της βίας που υπέστη, παραμένοντας φυλακισμένο μέσα στον ίδιο τον τραυματισμό του». Η ουσία του τραυματισμού πρέπει να αναζητηθεί πέραν της φαινομενολογίας των συμπτωμάτων. Απαιτεί τη διαλεκτική προσέγγιση της θέσης του τραύματος στην ψυχική οικονομία του συγκεκριμένου ατόμου, της δυναμικής σχέσης του τραυματικού γεγονότος με την προσωπική ιστορία του και τον ιδιαίτερο τρόπο της εγγραφής του στον ψυχισμό και την κουλτούρα του.

Ο κοινός παρονομαστής των εμπειριών ψυχικού τραυματισμού είναι «*μία αίσθηση έντονου φόβου, αβοηθησίας, απώλειας ελέγχου και απειλής αφανισμού*» (Herman, 1992, σ. 33). Η Huber (2003) περιγράφει το βίωμα αυτού του ακραίου κινδύνου «*ως ένα είδος υπερχείλισης. Είναι σαν να τελειώνουν όλα, να χάνεται κάθε ελπίδα, να ανοίγει ένα βάραθρο που κινδυνεύουμε να μας καταπιεί*». Ο Σ., 15 ετών από το Αφγανιστάν, έφυγε από τη χώρα καταγωγής στα 9 του χρόνια λόγω σοβαρής ασθένειας και των δύο γονέων, με στόχο την αναζήτηση ενός καλύτερου μέλλοντος, ώστε να τους βοηθήσει. Τόσο η διαβίωση με τους άρρωστους γονείς όσο και η συνεχής περιπλάνηση από χώρα σε χώρα, δίχως βοήθεια και ασφάλεια, είχαν την επίδραση ενός αθροιστικού τραύματος στον ψυχισμό του ανηλίκου. Κατά την έλευσή του στην Ελλάδα, άλλαξε τέσσερις δομές φιλοξενίας, ενώ η συνέντευξή του για το άσυλο είχε αναβληθεί τρεις φορές, κάτι που βίωνε ως μια συνεχή απόρριψη. Κατέφευγε σε επαναλαμβανόμενους αυτοτραυματισμούς. Ανέφερε ότι το να πληγώνει το σώμα του ήταν η λύση που είχε βρει ώστε να αισθάνεται ζωντανός, και να αποφορτίζει τα έντονα συναισθήματα απελπισίας που ένιωθε να τον κατακλύζουν. Πολύ συχνά οι ασυνόδευτοι ανήλικοι, λόγω του γλωσσικού εμποδίου, εκφράζουν μέσω

του σώματος όσα δυσκολεύονται να πουν με λόγια. Η «τραυματοφιλία» ή αλλιώς «ανάγκη τραυματισμού» αποτελεί συχνό φαινόμενο στους έφηβους ασυνόδετους πρόσφυγες, καθώς, συχνά, το πέρασμα στην πράξη του σωματικού τραυματισμού λειτουργεί ως αναπαράσταση του ψυχικού τραύματος, αλλά και ως διαμεσολαβητής απέναντι στις δυσκολίες αποχωρισμού που αντιμετωπίζουν.

Η χρονική οπτική

«Γιατί ο χρόνος είναι η μεγαλύτερη απόσταση που χωρίζει δύο τόπους.»

T. Ουίλιαμς, Γυάλινος κόσμος, 1944

Όταν σκεφτόμαστε τον ψυχικό τραυματισμό στους ασυνόδετους ανηλίκους, είναι σημαντικό να λαμβάνουμε υπόψη την έννοια του χρόνου. Μιλώντας με τους ανηλίκους, καταλαβαίνει κανείς ότι ο χρόνος χωρίζεται σε τρία επίπεδα: το προ-μεταναστευτικό (pre-migratory), το μεταναστευτικό (migratory) και το μετά-μεταναστευτικό (post-migratory). Με βάση αυτά τα χρονικά στάδια αναδεικνύεται η διαμόρφωση της ευαλωτότητας του κάθε ανηλίκου.

Ο Ι., 15 ετών από το Καμερούν, στο προ-μεταναστευτικό στάδιο είχε εγκαταλειφθεί από τον πατέρα του πριν την γέννησή του, ενώ η μητέρα του έφυγε από το Καμερούν για τη Γαλλία, όταν ο ανήλικος ήταν 10 ετών, αφήνοντάς τον στην φροντίδα της μητρικής γιαγιάς. Τρία χρόνια μετά, η γιαγιά απεβίωσε, γεγονός το οποίο ο έφηβος βίωσε ως μια τραγική απώλεια. Το προ-μεταναστευτικό στάδιο χαρακτηρίζεται λοιπόν από πολλαπλές απώλειες και αλληπάλληλα βιώματα εγκατάλειψης για τον ανήλικο. Στο μεταναστευτικό στάδιο, ο Ι. οδηγήθηκε από έναν φίλο της γιαγιάς του στην Ελλάδα, μέσα σε μια συνθήκη επισφάλειας κατά την οποία δεν γνώριζε σε ποια χώρα κατευθυνόταν. Στο μετα-μεταναστευτικό στάδιο, ο ανήλικος ήρθε αντιμέτωπος με μια σειρά από παράδοξα, που σχετίζονταν με τις διαδικασίες οικογενειακής επανένωσης με τον πατέρα του στις Βρυξέλλες, βρισκόμενος ανάμεσα σε μια προσωρινή προστασία και ένα μέλλον σπαρμένο με αβεβαιότητα. Γίνεται, επομένως, κατανοητό ότι οι τραυματικές εμπειρίες είναι συνεχιζόμενες, καθώς εξακολουθούν να βασανίζουν το τραυματισμένο άτομο στο παρόν. Σε κάθε συνεδρία, ο Ι. τόνιζε πως δεν υπήρχε πουθενά θέση για εκείνον και ότι ένιωθε παντού ανεπιθύμητος, ενώ είχε συχνά εξάρσεις θυμού κατά τη διαμονή του στον ξενώνα φιλοξενίας.

Λόγω του ότι το τραύμα κλονίζει τόσο καθαρά την αίσθηση του χρό-

νου, το τραυματισμένο άτομο σχεδόν κυριολεκτικά ζει σε μια άλλου είδους πραγματικότητα, σε έναν κόσμο που τον βιώνει ως δυσανάλογο σε σχέση με τον κόσμο των άλλων. Αυτή η δυσαναλογία, στη συνέχεια, συμβάλλει στην αίσθηση αποξένωσης και απομάκρυνσης από τους άλλους ανθρώπους. Έχοντας αποσχιστεί από τη συνηθισμένη σύνδεση της ύπαρξης με τον χρόνο, «*το τραύμα παραμένει απομονωμένο από τον ανθρώπινο διάλογο*» (Stolorow, 2007, σ. 20). Στους ξενώνες φιλοξενίας παρατηρούμε τακτικά ότι οι ανήλικοι δυσκολεύονται να συνδεθούν μεταξύ τους. Ως περιφερόμενες μονάδες μέσα στους ξενώνες, ο καθένας μοιάζει να ζει σε μια δική του παράλληλη πραγματικότητα. Ο Τ., 15 ετών από το Αφγανιστάν, επισημαίνει: «*Δεν ξέρω την ιστορία των περισσότερων άλλων παιδιών. Ξέρω ότι όλοι έχουμε περάσει δύσκολα, αλλά είναι σαν ο καθένας μας να ζει μέσα στη δική του φούσκα, απλά έτυχε να συναντηθούμε σε αυτό το σπίτι για ένα διάστημα*».

Στο ψυχικό τραύμα, η εμπειρία κατακερματίζεται καθώς εγγράφεται στον ψυχισμό, όπως τα κομμάτια ενός σπασμένου καθρέφτη, και τα θραύσματα απωθούνται, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολο να ανακαλέσουμε το γεγονός εκουσίως και να διηγηθούμε με τη σειρά την ακολουθία των γεγονότων. Τα θραύσματα μπορεί να είναι εικόνες, ήχοι, οσμές, αισθήσεις, συναισθήματα και σκέψεις που συνδέονται με το τραυματικό επεισόδιο. Όπως και μέσα στα κομμάτια ενός σπασμένου καθρέφτη, «*δεν είναι δυνατόν να διακρίνουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα του τι συνέβη, μόνο να αντιληφθούμε ότι κάτι συνέβη*» (Βεντουράτου, 2009, σ. 38). Ο Χ., 17 ετών από την Παλαιστίνη, αδυνατεί να θυμηθεί με τη σειρά τα γεγονότα της βομβιστικής επίθεσης που οδήγησαν στην καταστροφή του σπιτιού του και στον θάνατο του πατέρα του. Θυμάται μόνο τον εκκωφαντικό θόρυβο και την έντονη μυρωδιά του καμένου. Όταν ακούει τον ήχο αεροπλάνου, μια σκιά τρόμου καταλαμβάνει το βλέμμα του, ενώ αναφέρει ότι εκείνη τη στιγμή ο χρόνος παγώνει και επιστρέφει πίσω στη στιγμή του συμβάντος.

Διυποκειμενικότητα και κοινωνική όψη του τραύματος

Το άτομο που έχει επιβιώσει τραυματικών εμπειριών, ερχόμενο αντιμέτωπο με την αντίδραση της κοινωνίας σε σχέση με τις εμπειρίες του, όπως στην περίπτωση του κοινωνικού στίγματος (Tedeschi & Calhoun, 1995), βιώνει μια κατάσταση σύγχυσης. «*Αυτοί που έχουν βιώσει μια τραυματική εμπειρία, ζουν μια εξίσου τραυματική κοινωνική εμπειρία. Επιστρέφουν από έναν άλλο κόσμο: από την κόλαση των στρατοπέδων, του πολέμου, των βασανιστηρίων, από τη φρίκη της αιμομιξίας*» (Μάτσα, 2007,

σ.183). Οι ασυνόδευτοι ανήλικοι κατ' επανάληψη αναφέρουν τη δυσκολία τους να προσαρμοστούν σε έναν κόσμο όπου οι υπόλοιποι άνθρωποι είναι «κανονικοί», σαν όλοι γύρω τους να μπορούσαν να «διαβάσουν» το παρελθόν τους και να τους αντιμετωπίζουν διαφορετικά. «Δεν είναι μόνο το χρώμα του δέρματός μου», τόνιζε ο Ι., «είναι σαν όλοι να με κοιτάζουν και να καταλαβαίνουν ότι έχω περάσει δύσκολα, χωρίς να τους έχω πει την ιστορία μου. Δε θέλω να με λυπούνται...».

Σύμφωνα με τον Stolorow (2007, σ. 10), «το τραύμα δημιουργείται σε ένα διυποκειμενικό πλαίσιο, στο οποίο ο έντονος ψυχικός πόνος δε βρίσκει ένα καταφύγιο σχέσεων που να μπορεί να τον εμπεριέχει». Η εμπειρία, η παισίωση του τραυματικού αποτελεί τον πρωταρχικό στόχο των δομών φιλοξενίας ασυνόδευτων ανηλίκων. Ας θεωρήσουμε την έλευση στις δομές φιλοξενίας ως το (προσωρινό;) τέλος μιας κατάστασης επιβίωσης για τους ανηλίκους. Αυτό το πλαίσιο, που ικανοποιεί τις πρωταρχικές ανάγκες του ατόμου (στέγη, τροφή, ένδυση), πυροδοτεί την εμφάνιση μετατραυματικών συμπτωμάτων, κάτι που συμβαίνει πολύ πριν ξεκινήσει η διαδικασία της αφήγησης. Πολλοί νέοι αναφέρουν ότι, από την άφιξή τους στη δομή, ξεκίνησαν να υποφέρουν από υπερδιέγερση και αϋπνίες, φοβούμενοι τους εφιάλτες, σαν η κασέτα να ξεκίνησε ξανά μετά από μια μακρά περίοδο παύσης. Όπως στη σχέση μητέρας - βρέφους, το βρέφος εκφράζει τη δυσσάρεσκεια, τη λύπη, τον πόνο και την επιθετικότητα στο ασφαλές περιβάλλον της μητρικής σχέσης, γνωρίζοντας πώς δε θα καταστρέψει το μητρικό αντικείμενο, έτσι και στις δομές φιλοξενίας οι ανήλικοι, έχοντας μια βασική ασφάλεια, ασκούν συχνά «το δικαίωμά τους στην κατάρρευση» (όπως το περιέγραψε ο Winnicott το 1972), ελπίζοντας ότι το πλαίσιο θα τους βοηθήσει να επανεκκινήσουν την κασέτα της ζωής τους.

Ο Buber (1970/1996) γράφει ότι «στην αρχή υπάρχει η σχέση». Οι άνθρωποι συναντούν ο ένας τον άλλο, όχι μόνο για να βιώσουν τον άλλο, αλλά και για να ζήσουν τη δική τους πραγματικότητα, για να ενώσουν τα κομμάτια του σπασμένου καθρέφτη τους. Αν το πλαίσιο των δομών φιλοξενίας μπορεί να «αντέξει» την έκφραση του τραυματικού χωρίς να «καταστραφεί», τότε προσφέρει την πολύτιμη ευκαιρία στους ανηλίκους να επεξεργαστούν τις εμπειρίες τους, να περάσουν από τη σωματοποίηση στην αφήγηση και να δομήσουν νέες επανορθωτικές εμπειρίες μέσα από τη σχέση με τον άλλο.

Η διαδικασία αιτήματος ασύλου: μια τραυματική συνθήκη

Η ψυχική προσπάθεια που απαιτείται για την ανακατασκευή μιας αφή-

γησης, η οποία θα ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της διαδικασίας του αιτήματος ασύλου, είναι μεγάλη, και συχνά εξαιρετικά δύσκολη για τους ανηλίκους που έχουν βιώσει ψυχικά τραύματα. Πρόκειται για μια διαδικασία που απαιτεί τη λεπτομερή και μη επιλεκτική αναμνημόνευση των τραυματικών γεγονότων ζωής, μια αναγκαστική μαρτυρία και αυτοέκθεση που παρουσιάζεται ως επιτακτική ανάγκη, αλλά και ως μοναδική λύση, για νομιμοποίηση στο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Αυτή η διαδικασία, σε πολλές περιπτώσεις ανηλίκων, μπορεί να επαναφέρει στο προσκήνιο τις ψυχικές επιπτώσεις του τραύματος και να επιδεινώσει την ψυχική τους κατάσταση.

Πολύ συχνά, οι ανήλικοι επισημαίνουν το παράδοξο με το οποίο βρίσκονται αντιμέτωποι κατά τη διάρκεια του αιτήματος ασύλου. *«Μας ζητούν να θυμηθούμε, να επαναλάβουμε, να εξιστορήσουμε όλα αυτά που προσπαθούμε να ξεχάσουμε»*, έλεγε ο Σ. σε μια από τις πολλές συνεδρίες προετοιμασίας για τη συνέντευξη με τον νομικό σύμβουλο. Κρίσεις άγχους, αναβιώσεις της τραυματικής συνθήκης, ακόμη και νοσηλείες σε ψυχιατρικές κλινικές, είναι μερικά μόνο από τα αποτελέσματα της διαδικασίας για το αίτημα ασύλου, όπου ο ψυχικός χρόνος δεν συμβαδίζει με τις επιταγές της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας.

Πλειστάκις, το αίτημα ασύλου απορρίπτεται την πρώτη φορά, οπότε οι ανήλικοι έρχονται αντιμέτωποι με τις ψυχικές συνέπειες αυτής της πρώτης απόρριψης. Ακόμη και αν ο νομικός σύμβουλος εξηγήσει ότι υπάρχουν τρόποι για επαναδιεκδίκηση του ασύλου, η απογοήτευση είναι πολλές φορές επίπονη, όπως και η προοπτική της εκ νέου συλλογής στοιχείων και της επανάληψης της αφήγησης του παρελθόντος.

Ένας νέος ανέφερε στις συνεδρίες ότι δεν έβλεπε τον λόγο να προσπαθεί, για να αποφοιτήσει από το σχολείο, ενώ ταυτόχρονα του αρνούνταν τη νομιμοποίηση στο ελληνικό έδαφος. Οι πρόσφυγες καλούνται λοιπόν να ενταχθούν στις κοινωνικές διαδικασίες, μολοντί, ταυτόχρονα, αποκλείονται από πολλές θεσμικές εκφάνσεις του κρατικού μηχανισμού. Εγκλωβίζονται στα γρανάζια του νομικού και πολιτικού συστήματος, το οποίο την ίδια στιγμή τούς εγκαταλείπει. Για να αντιμετωπίσουν αυτή την παραδοξότητα χωρίς να καταστεί η διαδικασία αιτήματος ασύλου μια συνθήκη αθροιστικού τραύματος, οι εργαζόμενοι στους ξενώνες καλούνται να δώσουν νόημα στη διαδικασία, να συνοδεύσουν τους ανηλίκους σε αυτές τις επώδυνες διεργασίες διαπραγμάτευσης, να εντάξουν στο πρόγραμμα προετοιμασίας της συνέντευξης στοιχεία θεατρικού παιχνιδιού, ώστε η σειρά ενεργειών να οδηγήσει περισσότερο σε μια διεργασία αφήγησης παρά σε μια δικαστική μαρτυρία.

Επίλογος

Το τραύμα τρέφεται από την επανάληψη και οδηγεί σε αυτήν. Για να σπάσει ο κύκλος της τραυματικής επανάληψης στις εμπειρίες των ασυνόδευτων ανηλίκων, πρέπει να τους βοηθήσουμε να αποδώσουν ένα κατάλληλο νόημα στην προσωπική τους ιστορία, να βρουν μια δική τους θέση στην ψυχική και κοινωνική πραγματικότητα, να δημιουργήσουν έναν ενδιάμεσο χώρο στον οποίο θα μπορούν να ονειρευτούν το μέλλον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- Βεντουράτου, Δ. (Επιμ.). (2009). *Εισαγωγή στην Ψυχοτραυματολογία και στην Τραυματοθεραπεία: Η μέθοδος EMDR*. Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο.
- Buber, M. (1970 / 1996). I and thou. Στο G. Fisher (2005) (Επιμ.) *Existential Psychotherapy with Adult Survivors of Sexual Abuse. Journal of Humanistic Psychology*, 45(1):10-40. doi:10.1177/0022167804269042
- Herman, J. L. (1992). *Trauma and Recovery*. New York: Basic Books, A Division of Harper Collins Publishers.
- Huber, M. (2003). *Wege der Traumabehandlung (Band 1 & 2)*. Paderborn: Junfermann. Στο Δ. Βεντουράτου (2009) (Επιμ.), *Εισαγωγή στην ψυχοτραυματολογία και στην τραυματοθεραπεία. Η μέθοδος EMDR*. Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο.
- Μάτσα, Κ. (2007). Εξουσία, Τραύμα και Κατάχρηση Ουσιών. *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 99, 181-187.
- Stolorow, R. D. (2007). *Trauma and Human Existence: Autobiographical, Psychoanalytic, and Philosophical Reflections*. New York, London: The Analytic Press, Taylor and Francis Group.
- Tedeschi, R. G. & Calhoun, C. G. (1995). *Trauma and transformation: Growing in the aftermath of suffering*. Thousand Oaks: C.A. Sage.
- Terr, L. C. (1991). Childhood traumas: an outline and overview. *The American journal of psychiatry*, 148(1), 10-20. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1176/ajp.148.1.10>
- Winnicott, D. W., (1972/2000). La crainte de l'effondrement et autres situations cliniques, *Revue*, 205-216. Paris: Gallimard.

ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΠΟΥ ΔΕΝ ΞΥΠΝΟΥΝ Η ΣΩΜΑΤΟΠΟΙΗΤΙΚΗ ΔΙΑΤΑΡΑΧΗ ΩΣ ΕΚΦΟΡΑ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ ΚΑΙ ΦΟΡΕΑΣ ΙΔΙΩΜΑΤΙΣΜΩΝ ΟΔΥΝΗΣ

Μίνα Μαρούγκα

MSc Συμβουλευτικής Ψυχολογίας, MSc Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

Συνεργάτης Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς»

«Οι άνθρωποι ανακάλυψαν ότι στη ζωή υπάρχει κάτι
πιο αβάσταχτο απ' το θάνατο...
Ο αβάσταχτος πόνος
που δε σε πάει στο θάνατο...»

Μενέλαος Λουντέμης
«Οδός Αβύσσου, Αριθμός Ο»

Εισαγωγή

«Στο camp της Μόριας στη Λέσβο, παρακολούθησα τι συμβαίνει όταν ένα παιδί χάνει κάθε ελπίδα για ζωή». Με αυτή τη φράση, η νευρολόγος και συγγραφέας Dr. Jules Montague επιχείρησε να περιγράψει την κωματώδη κατάσταση στην οποία έπεσε η 9χρονη Αϊσα από το Αφγανιστάν κατά τη διάρκεια παραμονής της στο κέντρο φιλοξενίας της Μόριας, στη Μυτιλήνη, τον Οκτώβρη του 2019. Όπως εξήγησε η ίδια, το σύνδρομο απόσυρσης στο οποίο βυθίστηκε η μικρή προσφυγοπούλα, δεν προέκυψε ούτε όταν είδε τον αδερφό της να πέφτει νεκρός από βόμβα λίγα μέτρα δίπλα της, ούτε όταν αναγκάστηκε να υποβληθεί σε χειρουργείο για να σώσει το τραυματισμένο πόδι της, ούτε κατά την ταραχώδη μεταφορά της ίδιας και της οικογένειάς της με αυτοσχέδια βάρκα από τα παράλια της Τουρκίας. Προκλήθηκε έπειτα από το μαχαίρωμα μέχρι θανάτου ενός εφήβου στον καταυλισμό που διέμενε η ίδια (The Guardian, 06/10/2019). Η περίπτωση της Αϊσα, που έκανε το γύρο του κόσμου μέσα από τα ειδησεογραφικά πρακτορεία, είναι μια μόνο, ανάμεσα σε εκατοντάδες που καταγράφονται, κυρίως στη Σουηδία και λιγότερο σε κέντρα υποδοχής προσφύγων της νήσου Νάουρου στην Αυστραλία (Πρίφτη, 14/10/2018), όπου μικρά προσφυγόπουλα πέφτουν σε ένα ιδιότυπο καθεστώς νάρκης, αποσυρόμενα από κάθε δραστηριότητα, εγείροντας τον δημόσιο διάλογο, τόσο σε πολιτικό όσο και σε επιστημονικό επίπεδο. Οι ειδικοί περιγράφουν πώς, από τη μια στιγμή στην άλλη, τα παιδιά που αποσύρονται, χάνουν την ελπίδα τους για ζωή και «κλειδώνονται» έξω από τον κόσμο (Μπέλλου, 06/10/2019).

Σύμφωνα με επίσημες καταγραφές, η μυστηριώδης ασθένεια παρατηρήθηκε πρώτη φορά στη Σουηδία, ξεκινώντας στα τέλη του 1990 και φτάνοντας σε αποκορύφωμα το 2004. Από την 1η Ιανουαρίου του 2003 έως τις 31 Απριλίου του 2005, αναφέρθηκαν 424 περιπτώσεις (Hessle & Ahmadi, 2006) και από τις 6547 αιτήσεις άσυλου που υποβλήθηκαν για παιδιά (0-17 ετών) στη Σουηδία το 2004 (Von Folsach & Montgomery, 2006), 2,8 % διαγνώστηκαν με αυτήν την πάθηση, που προσέλκυσε και συνεχίζει να προσελκύει την προσοχή της διεθνούς κοινότητας.

Η άφιξη περισσότερων από 160.000 μεταναστών αιτούντων άσυλο στη Σουηδία στα τέλη του 2015 αντιστοιχεί στη μεγαλύτερη κατά κεφαλήν αναλογία που έχει καταγραφεί (1,6% του συνολικού πληθυσμού των 10 εκατομμυρίων), σύμφωνα με έκθεση που δημοσιεύτηκε από τον ΟΟΣΑ τον Ιανουάριο του 2017. Την ίδια χρονιά, η Σουηδία δαπάνησε 6.000 εκατομμύρια ευρώ για το προσφυγικό (1,35% του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος (Expresso, 2017).

Η κατάσταση απάθειας υπήρξε, αρχικά, ο πιο διαδεδομένος όρος για τη συνθήκη κατά την οποία παιδιά και έφηβοι αιτούντες άσυλο ή υποβαλλόμενοι σε καθεστώς μετανάστευσης παρουσιάζουν σοβαρή έκπτωση βιολογικών και διανοητικών λειτουργιών. Καθώς ο αριθμός των παιδιών που έπεφτε σε αυτό το ιδιότυπο κώμα αυξανόταν ολοένα και περισσότερο, ξέσπασε έντονη συζήτηση αναφορικά με την αιτιολογία και τη διάγνωση στους κύκλους των Σουηδών γιατρών και ψυχιάτρων, λαμβάνοντας υπόψιν διαγνώσεις όπως αυτές της νευρικής ανορεξίας, της επιλεκτικής σίτισης, της κατάθλιψης, τη δυσφορίας και τις διαταραχές μετατροπής και αποσύνδεσης (Sallin et al., 2016).

Την 1η Ιανουαρίου του 2014, το Σουηδικό Εθνικό Συμβούλιο Υγείας και Πρόνοιας αναγνώρισε το νέο σύνδρομο παραίτησης ως διαγνωστική οντότητα (Socialstyrelsen, 2013), με την επιφύλαξη ότι απομένει να αποδειχθεί η καταλληλότητα του όρου. Στο παρόν κείμενο χρησιμοποιείται ο όρος, υπό την προϋπόθεση ότι μέχρι σήμερα τα διαγνωστικά κριτήρια είναι απροσδιόριστα, η παθογένεση αβέβαιη και η περιφερειακή κατανομή εγείρει πολλά ερωτηματικά.

Τι είναι το Σύνδρομο Παραίτησης (ΣΠ)- «Uppgivenhets syndrome»

Αυτή η συνθήκη, που εμφανίστηκε αρχικά στη Σουηδία κατ' αποκλειστικότητα (στην πορεία στην Αυστραλία και πιο πρόσφατα και στην Μιλιήνη, στην Ελλάδα), ονομάστηκε σύνδρομο απάθειας ή - κατά κυριολε-

ξία - «σύνδρομο παραίτησης» (uppgivenheits syndrome) (Casadaptada, 22/04/2017). Η σπάνια πάθηση εμφανίζεται σε παιδιά-πρόσφυγες που σταδιακά ξεκινούν να εμφανίζουν συμπτώματα, αποσυρόμενα από τις κοινωνικές δραστηριότητες και μιλώντας λιγότερο, προτού τελικά σφαλίσουν εντελώς το παράθυρο στον γύρω κόσμο. Οι ειδικοί εκτιμούν ότι το συνειδητό μέρος του εγκεφάλου τους απλώς «κλείνει», αναγκάζοντας τους γονείς τους να τα ταΐζουν μέσω σωλήνων και να τους φορούν πάνες, χωρίς, ωστόσο, να έχει καταγραφεί κανένας θάνατος παιδιού ως αποτέλεσμα της πάθησης (Apostolides, 15/04/2018). Η Elizabeth Hultcrantz, μια γιατρός που περιέθαλψε πάσχοντα παιδιά είπε μιλώντας στη R. Avin και στο The New Yorker (Avin, 27/03/2017): «Πιστεύω ότι αυτό το ιδιότυπο κώμα είναι μια μορφή αυτοπροστασίας. Είναι σαν την Ωραία Κοιμωμένη. Απλώς αποσυνδέονται από τον υπόλοιπο κόσμο».

Η διαταραχή εμφανίστηκε σε παιδιά των οποίων οι οικογένειες κόλλησαν σε μια in «limbo» κατάσταση μετανάστευσης, με ορίζοντα μια αβέβαιη έκβαση σχετικά με το αίτημα παροχής ασύλου. Παρατηρήθηκε ότι η επανάκαμψη στην πρότερη υγιή κατάσταση μπορεί να πάρει μήνες ή και χρόνια και συνδέθηκε με την αποκατάσταση του αισθήματος ελπίδας στην οικογένεια, που συνήθως επιτυγχανόταν μέσω της έγκρισης μόνιμης άδειας παραμονής.

Μερικά παιδιά με σύνδρομο παραίτησης παρέμειναν στο κρεβάτι για 4 χρόνια (Avin, 03/04/2017). Τα, μέχρι σήμερα, διαθέσιμα στοιχεία, δείχνουν ύφεση του συνδρόμου, εάν οι οικογένειες των προσφύγων δεν απελαθούν. Στα παιδιά που επανήλθαν, τα αποτελέσματα των νευρολογικών εξετάσεων είναι φυσιολογικά, χωρίς εμφανή λειτουργικά ελλείμματα (Sallis et al., 2016). Το Σουηδικό Συμβούλιο Μετανάστευσης, ερχόμενο αντιμέτωπο με τη δημόσια κατακραυγή που ξέσπασε με αφορμή τα «απαθή παιδιά», αναγκάστηκε να αναθεωρήσει τις πολιτικές του σχετικά με την παροχή ασύλου, με αποτέλεσμα να μειωθεί η εμφάνιση νέων περιπτώσεων. Αν και η πορεία της υγείας των απελαθέντων παιδιών δεν έχει προσωράς μελετηθεί συστηματικά, η Avin (03/04/2017) αναφέρει ότι ένα παιδί που είχε απελαθεί στη Σερβία βρέθηκε, 6 μήνες αργότερα, ακόμη αναίσθητο.

Κατά κανόνα, η πρόδρομη αγωνία και τα καταθλιπτικά συμπτώματα, ιδίως ο λήθαργος, εξελίσσεται σε πλήρη έλλειψη συμπεριφοράς απόκρισης, ακόμη και σε οδυνηρό ερέθισμα (Bodegård, 2005a). Σε αυτό το στάδιο, οι ασθενείς είναι φαινομενικά αναίσθητοι και διατηρούν τη ζωή τους μέσω παροχής τροφής με σωλήνα. Μετά από μήνες έως χρόνια, η ύφεση ακολουθεί με σταδιακή επιστροφή σε προηγούμενες φυσιολογικές

λειτουργίες. Το ηλεκτροεγκεφαλογράφημα και η ψηφιακή τομογραφία του κρανίου και του εγκεφάλου δεν αποκάλυψαν αξιοσημείωτες ανωμαλίες, ούτε και εργαστηριακοί τοξικολογικοί έλεγχοι (Sallin et al., 2016).

Η περίπτωση του Georgi: «Είχα παγιδευτεί σε ένα γυάλινο κλουβί»

Η περίπτωση του Georgi, ενός Ρώσου πρόσφυγα, ήρθε πρώτη φορά στο φως της δημοσιότητας με ένα άρθρο που δημοσιεύθηκε στο The New Yorker. Η Avin (27/03/2017) υποστηρίζει ότι μέχρι το 2005 τα παιδιά που προσβλήθηκαν, εμφάνισαν αρχικά απαθή, στη συνέχεια κωματώδη και τέλος κατάσταση απώλειας συνείδησης, ενώ οι περιπτώσεις ξεπερνούσαν τις 400. Τις περισσότερες φορές προέρχονταν από εθνοτικές μειονότητες στις χώρες καταγωγής τους, όπως Ρομά ή Uyghur, ή ήταν αντιμέτωπα με δίωξη εξαιτίας θρησκευτικών πεποιθήσεων της οικογένειας τους (όπως στην περίπτωση του Georgi).

Η ιστορία του είναι χαρακτηριστική. Σύμφωνα με τις περιγραφές των παιδικών φίλων και της οικογένειας, ο Georgi ήταν δημοφιλής, αθλητικός και καλά ενσωματωμένος στη σουηδική κοινωνία (έχοντας φτάσει από τη Ρωσία σε ηλικία 5 ετών). Στην ηλικία των 13 ετών, λίγο πριν ξεκινήσει την 7η τάξη, το συμβούλιο μετανάστευσης αρνήθηκε (για δεύτερη φορά) την αίτηση της οικογένειας για άσυλο στη Σουηδία. Το πλήρες ξεκίνημα του συνδρόμου παραίτησής του συνέβη αρκετούς μήνες αργότερα, όταν το διοικητικό συμβούλιο μετανάστευσης ενημέρωσε την οικογένεια για την επερχόμενη απέλαση πίσω στη Ρωσία. Το παιδί σταμάτησε να μιλά, να τρώει και είχε αποσυρθεί σε φαινομενικά βαθύ ύπνο. Μετά από μια σύντομη νοσοκομειακή περίθαλψη, αποπέμφθηκε για φροντίδα στο σπίτι, όπου κοιμόταν συνέχεια, ενώ χρειάστηκε και σίτιση με σωλήνα. Η κατάσταση του Georgi εξακολούθησε να επιδεινώνεται τους επόμενους μήνες, με έναν γιατρό να δηλώνει ότι «το αγόρι παραμένει μετά δυσκολίας ζωντανό» (Avin, 03/04/2017, σ. 74).

Δυο εβδομάδες αφού η οικογένεια έλαβε άδεια μόνιμης παραμονής στη Σουηδία, ο Georgi άνοιξε τα μάτια του, τρεις μέρες μετά ήπие νερό με κουτάλι και τέσσερις μέρες μετά επιχείρησε να περιστρέψει το σώμα του. Αργότερα, επέστρεψε στη σχολική τάξη και ξεκίνησε να συναναστρέφεται κανονικά με τους συμμαθητές του - ακόμα και αστειευόμενος μαζί τους. Όταν τον επισκέφθηκε η Rachel Avin στο σπίτι του τον Νοέμβριο του 2016, συζήτησε άνετα μαζί της για διάφορα θέματα, όπως τα αθλητικά. Της περιέγραψε ότι η πολύμηνη παραμονή του στο κρεβάτι έμοιαζε σαν να

είχε παγιδευτεί σε ένα «γυάλινο κλουβί» στο βάθος του ωκεανού, το οποίο πίστευε ότι θα έσπαζε αν κουνιόταν ή μιλούσε προξενώντας του πνιγμό (Santiago et al., 2018). Μάλιστα, όταν ρωτήθηκε από την Ανιν αν γνώριζε ότι δόθηκε άδεια παραμονής στην οικογένειά του εξαιτίας της κατάστασής του, απάντησε: «Δε νομίζω ότι ήθελα να το κάνω αυτό. Κυρίως αν σκεφτώ πώς ένοιωθα μέσα στο γυάλινο κλουβί» (Ανιν, 03/04/2017, σ. 77).

Η μόνιμη άδεια παραμονής «κλειδί» στην αποκρυπτογράφηση της αιτιότητας του ΣΠ

Μια παρόμοια καταγραφή σκιαγραφείται γλαφυρά και στο βιβλίο της νευρολόγου Suzanne O'Sullivan (2021), η οποία ταξίδεψε στη Στοκχόλμη για να μελετήσει δυο αδελφές που έπασχαν από το σύνδρομο. Περιγράφοντας τα πρώιμα συμπτώματα, η O'Sullivan υπογραμμίζει ότι τα παιδιά αρχικά ξεκίνησαν να μοιάζουν αγχωμένα και καταθλιπτικά, η συμπεριφορά τους μεταβλήθηκε, σταμάτησαν να παίζουν με άλλα παιδιά και με την πάροδο του χρόνου σταμάτησαν να παίζουν γενικά. Σιγά - σιγά αποσύρθηκαν στον εαυτό τους και σύντομα δεν μπορούσαν να πάνε στο σχολείο. Μιλούσαν όλο και λιγότερο, μέχρι που σταμάτησαν να μιλάνε τελείως. Στο τέλος απομονώθηκαν στο κρεβάτι, ενώ, μπαίνοντας στο πιο βαθύ στάδιο, δεν μπορούσαν να φάνε πλέον ή να ανοίξουν τα μάτια τους. Παρέμεναν απολύτως ακίνητα. Σταμάτησαν να έχουν οποιαδήποτε ενεργή συμμετοχή στον κόσμο.

Τα παιδιά ασθενείς, των οποίων οι ηλικίες κυμαίνονται από τα 7 έως τα 19, σιτίζονται μέσω σωλήνα, φορούν πάνες και οι οικογένειές τους κρατούν τους συνδέσμους του σώματός τους σε κίνηση μέσω φυσιοθεραπειών. Όμως, αυτό που προκαλεί εντύπωση είναι ότι τα παιδιά αυτά έχουν τραυματιστεί ψυχικά πολύ πριν αρρωστήσουν. Μάλιστα, τα περισσότερα ξεκίνησαν να αποσύρονται κατά τη διάρκεια της διαδικασίας αιτήσεων ασύλου και ενώ έρχονταν αντιμέτωπα με το ενδεχόμενο επιστροφής στις κατακερματισμένες από τον πόλεμο χώρες καταγωγής τους, από τις οποίες έφτασαν στη χώρα υποδοχής.

Έπειτα από μια μακρά περίοδο αντεγκλήσεων σχετικά με τη διάγνωση και ευρισκόμενο μπροστά σε κύμα αντιδράσεων από την κοινότητα, το Σουηδικό Συμβούλιο Υγείας και Πρόνοιας κατέληξε ότι η αιτία βρίσκεται στη μακρά και αγχωτική μεταναστευτική διαδικασία στην οποία υποβάλλονται οι προσφυγικές οικογένειες, εισάγοντας επίσημα τον όρο «σύνδρομο παραίτησης» και δηλώνοντας επισήμως ότι «η άδεια μόνιμης παραμονής θεωρείται μακράν η πιο αποτελεσματική θεραπεία», προσθέτοντας ότι το

σημείο καμψής στην αποθεραπεία «θα είναι συνήθως λίγους μήνες έως μισό χρόνο μετά την παραμονή της οικογένειας σε μόνιμη κατοικία» (όπως αναφέρεται στο Aniv, 03/04/2017, σ. 72). Μάλιστα οι Sallin et al. (2016) προτάσσουν πέραν της θεραπείας με βενζοδιαζεπίνες, μια θεραπευτική προσέγγιση οικογενειακής/συστημικής θεραπείας, δεδομένου ότι το σύνδρομο παραίτησης δεν έχει διαγνωστεί σε ασυνόδευτους ανηλίκους.

Οι ειδικοί εκτιμούν ότι το φαινόμενο είναι μια εκδήλωση φόβου της επιστροφής στις χώρες καταγωγής τους, μια θεωρία που ενισχύεται από επιπλέον καταγραφές που πραγματοποιήθηκαν μήνες αφού οι οικογένειες είχαν λάβει την άδεια να παραμείνουν στη Σουηδία (Visão, 03/04/2017). Μια ομάδα γιατρών που φροντίζουν παιδιά με σύνδρομο παραίτησης, υποστηρίζει πως αναρρώνουν όταν αισθάνονται ασφαλή. Επιπλέον, το μόνιμο δικαίωμα στην κατοικία είναι αυτό που ενεργοποιεί την ανάκαμψη. Κατά κάποιον τρόπο, το παιδί θα πρέπει να αισθανθεί ότι υπάρχει ελπίδα, κάτι για το οποίο αξίζει να ζήσει. Αυτός είναι ο μόνος τρόπος για να εξηγήσουμε πώς, σε όλες τις περιπτώσεις, η άδεια παραμονής στη χώρα υποδοχής μπορεί να αλλάξει την κλινική κατάσταση (Zap, 28/10/2017).

Επιδημιολογικά στοιχεία - Εκλυτικοί παράγοντες

Οι von Knorring & Hultcrantz μελέτησαν, το 2019, 46 παιδιά που εμφάνιζαν την πιο σοβαρή μορφή της νόσου, κατά την οποία δεν μπορούσαν να δώσουν απολύτως καμία απάντηση, δεν αντιδρούσαν στα ερεθίσματα του πόνου, του κρύου ή της επαφής, δεν μπορούσαν να μείνουν καθιστά ή να σταθούν στα πόδια τους ούτε υποβασταζόμενα, δεν αποκρίνονταν σε καμία εντολή, ενώ στις περισσότερες των περιπτώσεων παρούσάζαν ενούρηση και ακράτεια. Μια μειοψηφία της τάξης του 8,17%, προερχόταν από εμπόλεμες ζώνες, ενώ η πλειοψηφία της τάξης του 32,7% ανήκε σε εθνική ή θρησκευτική μειονότητα στη χώρα καταγωγής τους. Όλοι τους ήταν είτε μάρτυρες είτε θύματα βιαιοπραγίας ή είχαν δει και ακούσει για περιστατικά βίας σε κοντινά μέλη της οικογένειάς τους. Τα κορίτσια έτειναν να έχουν κατάθλιψη πριν μπουν σε φάση νάρκης, ενώ τα αγόρια έτειναν να υποφέρουν από μετατραυματικό στρες πριν μπουν σε κατάσταση νάρκης. Τέλος, η πλειοψηφία των παιδιών είχαν έναν ή και τους δυο γονείς να υποφέρουν από ψυχική ή σωματική νόσο. Οι συντάκτες της μελέτης καταλήγουν ότι το σύνδρομο παραίτησης συνδέεται, σε όλες τις περιπτώσεις των προσφυγόπουλων που εξέτασαν, με πρώιμο σοβαρό τραύμα, που οδηγεί στην πορεία σε μετατραυματική διαταραχή ή/και κα-

τάθλιψη και έχει πολλά κατατονικά χαρακτηριστικά (Cohen, 2006), ενώ, μάλιστα, το κατατάσσουν ως τον πιο ακραίο και σοβαρό τύπο κατατονίας και προτείνουν θεραπεία με βενζοδιαζεπίνες.

Οι εκλυτικοί παράγοντες εκδήλωσης του συνδρόμου παραίτησης ήταν πολλοί και διαφορετικοί για το κάθε παιδί: ο πιο κοινός ήταν να πέφτουν σε κωματώδη κατάσταση, αφού είχαν παρευρεθεί στη συνάντηση στο Μεταναστευτικό Συμβούλιο και ενημερωθεί για την απόρριψη του αιτήματος διαμονής και την επικείμενη απέλασή τους. Η οξεία έναρξη του συνδρόμου παραίτησης φαίνεται να προκαλείται συχνότερα έπειτα από μια αρνητική απόφαση των μεταναστευτικών αρχών, είτε όταν το παιδί διάβασε μια αρνητική απόφαση σε μια επιστολή (γραμμένη στα σουηδικά) και έπρεπε να μεταφράσει το περιεχόμενο στους γονείς είτε όταν το παιδί έπρεπε να είναι παρόν τη στιγμή που η αρνητική απόφαση μεταφέρθηκε προφορικά στην οικογένεια. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις, το παιδί, που συνήθως καταλάβαινε καλύτερα τα σουηδικά, ήταν το πρώτο που κατάλαβε την αρνητική απόφαση, πριν γίνει η μετάφραση στους γονείς. Μερικά παιδιά αντέδρασαν αμέσως σε αυτό το σημείο με έμετο ή με άλλα φυσιοπαθολογικά συμπτώματα. Εννέα παιδιά (19.6%) είχαν εμφανίσει σοβαρά ψυχικά συμπτώματα, έπειτα από κάποια πράξη βίας που υπέστησαν στη χώρα καταγωγής τους, ενώ τρία παιδιά είδαν τη μητέρα τους να αποπειράται να αυτοκτονήσει. Αυτά τα παιδιά είχαν εμφανίσει άλλα συμπτώματα σταδιακά πριν εμφανίσουν το σύνδρομο απόσυρσης. Τρία κορίτσια (όλα Yezidis), που είχαν ήδη λάβει απόφαση απέλασης, παρακολουθούσαν συστηματικά βίντεο στο YouTube κατά τη διάρκεια του Αυγούστου του 2014 και μετά, σχετικά με το πώς αντιμετωπίζονται αλλόθρησκοι άνθρωποι που δεν πιστεύουν στο Ισλάμ, και κυρίως γυναίκες, στη Συρία και το Ιράκ. Τρία άλλα παιδιά είχαν αδελφό ή αδερφή και μητέρα με σύνδρομο απόσυρσης, τρία είχαν υπάρξει θύματα βίας ή παρενόχλησης στη Σουηδία και δύο είχαν εκτεθεί σε αστυνομική επιδρομή στα σπίτια που διέμεναν στη Σουηδία. Καθώς ήταν επίσης κοινό ότι τόσο οι γονείς όσο και τα αδέρφια υπέφεραν από ψυχική διαταραχή/στρες, η πιθανότητα υποστήριξης στην οικογένεια ήταν περιορισμένη. Το παιδί που αρρώστησε ήταν συνήθως εκείνο που ήταν υπεύθυνο στην οικογένεια, το οποίο συχνά ενεργούσε ως μεταφραστής (ως επί το πλείστον ο μεγαλύτερος ή μοναδικός γιος) ή/και, συχνότερα, αυτό που είχε γίνει μάρτυρας του πιο τραυματικού συμβάντος στη χώρα καταγωγής (βιασμός μητέρας, βασανιστήρια ή δολοφονία πατέρα).

Ελάχιστα παιδιά προέρχονταν από ζώνες πολέμου. Οι οικογένειες προσφύγων από ζώνες πολέμου είχαν λάβει μέχρι στιγμής άσυλο στη

Σουηδία χωρίς εκτεταμένη καθυστέρηση και, επομένως, τα παιδιά τους ήταν σε θέση να ξεκινήσουν να αναρρώνουν νωρίτερα από τα τραύματα που είχαν βιώσει, χωρίς περαιτέρω τραυματικές προκλήσεις.

Σύμφωνα με στοιχεία έκθεσης που δημοσίευσαν οι Times, οι οικογένειες που επιζητούν άσυλο στη Σουηδία περισσότερο ανακρίνονται παρά ακούγονται ή εξετάζονται, ενώ τα παιδιά, πολλές φορές, υποχρεούνται να βρίσκονται παρόντα στην ψυχικά φορτισμένη διαδικασία των ακροάσεων. Και παρά τις κατηγορίες ότι οι ασθενείς προσποιούνται την ασθένεια, οι γιατροί που είναι εξοικειωμένοι με την κατάσταση, επιμένουν ότι τα παιδιά ηλικίας έως επτά δεν μπορούν να διατηρήσουν μια τόσο παρατεταμένη κατάσταση μη ανταπόκρισης. Ένα κορίτσι, που ξύπνησε μετά από χρόνια από τη φαινομενικά κωματώδη κατάσταση, περιέγραψε ότι ένοιωθε «σαν να βρισκόταν σε ένα όνειρο από το οποίο δεν ήθελε να ξυπνήσει», ενώ Σουηδός ψυχολόγος, που συμμετείχε στην έρευνα, επιβεβαιώνει ότι τα παιδιά «συνήθως ξυπνούν» αφού έχει εγκριθεί η άδεια παραμονής στις οικογένειές τους, αν και όχι το ίδιο βράδυ.

Κάποιος θα μπορούσε να υποθέσει ότι η πάθηση των παιδιών αυτών είναι απάντηση στον ψυχικό τους τραυματισμό, αλλά, όπως σημειώνει η O'Sullivan στο βιβλίο της «The Sleeping Beauties: And Other Stories of Mystery Illness» (2021), υπάρχουν τραυματισμένα παιδιά σε ολόκληρο τον κόσμο. Και, ενώ το ισχυρό στρες και επιγενετικοί παράγοντες αναμφίβολα διαδραματίζουν ρόλο, αυτοί οι παράγοντες δεν αρκούν για να διηγηθούν όλη την ιστορία. Δεν επαρκούν, για να εξηγήσουν γιατί ήταν παιδιά αιτούντες άσυλο, κυρίως στη Σουηδία, που επηρεάστηκαν από την αρρώστια, η οποία τα βύθισε σε ύπνο. Το παρελθόν τραύμα μπορεί να παίξει καθοριστικό ρόλο, ωστόσο δεν είναι από μόνο του αρκετό να δικαιολογήσει τη γεωγραφική κατανομή του φαινομένου.

Η ασθένεια δεν αφορά μόνο την ιατρική, η πολιτική και ο πολιτισμός μπορούν να έχουν σημαντική επιρροή (Santiago et al., 2019). Στην ίδια γραμμή, η νευρολόγος O'Sullivan εκτιμά ότι το κομμάτι που λείπει από την κατανόηση του συνδρόμου βρίσκεται στο περιβάλλον τους και στην επίγνωση των παιδιών ότι υπάρχουν και άλλα παιδιά που έχουν βρεθεί σε αυτή τη συνθήκη, αυτής της ιδιότυπης βύθισης σε διαρκή ύπνο. Όπως εξηγεί η ίδια στο βιβλίο της, τα παιδιά αντιδρούν ασυνείδητα απέναντι στο ισχυρό πλήγμα της απέλασης μιμούμενα τον ρόλο του ασθενούς που έχει παρεισφρήσει στο folklore της μικρής τους κοινότητας - έναν ρόλο που είχε κωδικοποιηθεί στον εγκέφαλο τους από τα ερεθίσματα του κοινωνικού τους περιγύρου.

Η λέξη κλειδί είναι «το ασυνείδητο» εξηγεί η ίδια: όσοι πάσχουν από

ψυχοσωματικές ασθένειες δεν έχουν περισσότερο έλεγχο πάνω στα συμπτώματά τους από οποιονδήποτε άλλο. Ωστόσο, όσο η δοκιμασία τους δεν αποτυπώνεται σε εγκεφαλικές εξετάσεις ή εξετάσεις αίματος τόσο πιο πιθανό είναι να μη ληφθεί υπόψιν ως «δόκιμη». Οι ασθενείς καθίστανται με αυτό τον τρόπο ύποπτοι και αναγκάζονται να υπερασπιστούν τον εαυτό τους ενάντια στις κατηγορίες ότι «το προσποιούνται». Η O'Sullivan καταδεικνύει δυνατά πόσο λάθος είναι αυτό. Και προτάσσει ότι κάθε ιατρικό πρόβλημα θα πρέπει να αντιμετωπίζεται κλινικά ως πολυπαραγοντικό φαινόμενο, στο οποίο συμμετέχουν οι βιολογικές, οι ψυχολογικές και οι κοινωνικές παράμετροι ταυτόχρονα.

Η ψυχοδυναμική και συστημική οπτική κάποιων ειδικών εισφέρει δύο ακόμα ερμηνείες αναφορικά με τον πρόδρομο τραυματισμό των παιδιών αυτών. Η πρώτη εξηγεί ότι είναι πιθανό οι δοκιμασίες που υπέστησαν οι γονείς στη διαδρομή της αποικεσίας να έχουν επηρεάσει δυσμενώς την άσκηση των γονεϊκών τους καθηκόντων, κάτι που με τη σειρά του επηρέασε τη συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών αυτών. Η δεύτερη υποθέτει ότι οι ψυχικά τραυματισμένες μητέρες προβάλλουν τη μοιρολατρική τους αγωνία στα παιδιά τους, σε αυτό που ένας γιατρός περιέγραψε ως πράξη «θανατηφόρας μητρότητας» (lethal mothering).

Κατατονία ή Σύνδρομο Παραίτησης (ΣΠ);

Οι Knorrning & Hultcrantz (2019) συζητούν διεξοδικά εάν το σύνδρομο παραίτησης είναι μια ξεχωριστή, νέα οντότητα ή εάν η κατάσταση πρέπει να θεωρηθεί ως παραλλαγή του συνδρόμου διάχυτης απόρριψης (pervasiveresusal syndrome), αποσυνδεδετικής νάρκης, καταθλιπτικής νάρκης ή κατατονίας (Bodegård, 2005b· Sallin et al., 2016). Σύμφωνα με τον ορισμό του συνδρόμου διάχυτης απόρριψης από τον Jaspers, οι ασθενείς αρνούνται ενεργά και με θυμό πράξεις βοήθειας και ενθάρρυνσης και καμία άλλη ψυχιατρική κατάσταση δεν μπορεί να εξηγήσει καλύτερα τα συμπτώματα (Ngo & Hodes, 2019). Οι ασθενείς με σύνδρομο παραίτησης είναι υποτονικοί, και σύμφωνα με το ICD-10, το αποσυνδεδετικό καθεστώς ύπνωσης στο οποίο περιέρχονται περιλαμβάνει φυσιολογικό μυϊκό τόνο και κανονική αντίδραση στον δυνατό θόρυβο και την αφή. Ωστόσο, τα παιδιά με σύνδρομο παραίτησης δεν αντιδρούν σε καμία αισθητηριακή διέγερση, ούτε καν στον πόνο, ενώ μόνο μερικά αρνήθηκαν για μικρό χρονικό διάστημα ενεργά και θυμωμένα πράξεις βοήθειας στο αρχικό στάδιο του συνδρόμου παραίτησης, προτού βυθιστούν στον απόλυτο ύπνο.

Στο νέο ICD-11, τόσο η αποσυνδεδετική όσο και η καταθλιπτική δια-

ταραχή δε διαχωρίζονται ως ξεχωριστές διαγνωστικές οντότητες (World Health Organization, 2018). Αντ' αυτού, η διάγνωση ονομάζεται κατατονία σχετιζόμενη με άλλη ψυχική διαταραχή, όπως στο DSM-5 (American Psychiatric Association, 2013).

Χωρίς αμφιβολία, τα παιδιά με σύνδρομο παραίτησης πληρούν τα κριτήρια κατά το DSM-5 για κατατονία. Παρουσιάζουν 3 από τα 12 καθορισμένα κριτήρια, δηλαδή κατάσταση νάρκης (απουσία ψυχοκινητικής δραστηριότητας, απουσία αντιδραστικότητας στο περιβάλλον), βουβαμάρα (πλήρης απουσία ή ελάχιστη λεκτική απόκριση) και αρνητισμό (δεν ανταποκρίνονται σε εξωτερικά ερεθίσματα ή οδηγίες). Ωστόσο, τα άλλα εννέα καθορισμένα κριτήρια, η καταληψία, η εύπλαστη κινητικότητα, η στάση του σώματος, ο τρόπος συμπεριφοράς, η στερεοτυπία, η διέγερση, ο μορφασμός, η ηχολαλία ή η ηχοπραξία, δε βρέθηκαν σε καμία από τις περιπτώσεις, ούτε είχαν προηγηθεί ως συμπτώματα.

Η κατατονία ως έννοια εισήχθη αρχικά από τον Kahlbaum και θεωρήθηκε εκείνη την εποχή ως ξεχωριστή οντότητα που συνδέεται με μανιακές, καταθλιπτικές και ψυχωτικές διαταραχές (1874). Αργότερα, ο Kræpelin (1913) συνέδεσε την κατατονία με την άνοια praecox και ο Bleuler περιέγραψε την κατατονία ως υπότυπο της σχιζοφρένειας (1911). Στις προηγούμενες εκδόσεις των συστημάτων ταξινόμησης ICD και DSM, η κατατονία συνδέονταν συνήθως με τη σχιζοφρένεια.). Το 1997, οι Peralta et al. παρουσίασαν δεδομένα ενισχυτικά της υπόθεσης ότι η κατατονία είναι μια παραλλαγή της διαταραχής της διάθεσης ή μια ξεχωριστή οντότητα. Αυτή η άποψη εισήχθη αργότερα στο DSM-5. Η διαδικασία έχει περιγραφεί από τους Luchini et al. (2015). Έχει επίσης αποδειχθεί ότι η κατατονία είναι μάλλον συχνή σε παιδιά και εφήβους (Dhrossche et al., 2010).

Εντούτοις, ακόμη και αν το σύνδρομο παραίτησης θεωρείται ειδική παραλλαγή της κατατονίας, πολλά ερωτήματα παραμένουν αναπάντητα. Ακόμα και στην περίπτωση που η κατατονία λογισθεί ως ξεχωριστή κλινική οντότητα, ορισμένες ιατρικές ή νευρολογικές διαταραχές είναι δυνατό να εμφανιστούν με παρόμοια εικόνα ή μπορεί να αλληλεπικαλύπτουν τη διάγνωση της κατατονίας (Rasmussen et al., 2016). Όλα τα παιδιά με σύνδρομο παραίτησης που μελετήθηκαν έδειξαν σχεδόν την ίδια κλινική εικόνα. Οι ασθενείς που περιλαμβάνονται στις μελέτες δε διαγνώστηκαν με ιατρικές ή νευρολογικές διαταραχές και κανένας από αυτούς δεν παρουσίαζε συμπτώματα σχιζοφρένειας.

Οι Shorter και Fink (2018, σ. 157) απέδειξαν ότι η κατατονία σχετίζεται με τα συναισθήματα φόβου και κατάστασης συναγερμού, που προκαλούνται από τραύμα και συνέδεσαν το φαινόμενο με την ακινησία που

παρουσιάζουν ζώα, ως μορφή προστασίας, όταν βρίσκονται σε ένα κυνηγετικό περιβάλλον. Εξάλλου, οι αντιδράσεις των παιδιών, όπως ακολούθησαν έπειτα από το στρεσογόνο περιστατικό (π.χ. διάβασαν το γράμμα απέλασης), ήταν παρόμοιες με το μοντέλο της μαθημένης αβοηθητότητας, όπως έχει καταγραφεί σε μελέτη με πιθήκους (Maier & Seligman, 2016). Όταν κάθε ελπίδα για ασφαλή διαβίωση μοιάζει να ναυαγεί, το άτομο, ευρισκόμενο σε μια συνθήκη άγχους/στρες, περνά σε κατατονική φάση, η οποία μπορεί να είναι μη αναστρέψιμη, εάν δε ληφθεί εντατική υποστήριξη.

Έτερη κοινή πρακτική ανάμεσα σε πιθηκοειδή και πτηνά είναι η αντίδραση απέναντι στον οξύ φόβο, που εκφράζεται μέσω του «παγώματος» ή της «προσποίησης θανάτου» («freezing» or «play dead reaction»), (Moskowitz, 2004· Porges, 2009). Οι νευροφυσιολογικοί μηχανισμοί πίσω από το ΣΠ μένει να μελετηθούν περαιτέρω, κάτι που βρίσκεται υπό σχεδιασμό (Shorter & Fink, 2018). Στα παιδιά που εμφανίζουν το σύνδρομο, συμπτώματα όπως η συναισθηματική ταραχή, ο φόβος και άλλες σοβαρές διαταραχές που σχετίζονται με τραύμα είναι συχνές (Dhrosche et al., 2012). Οι ιστορίες των παιδιών στην παρούσα μελέτη ευθυγραμμίζονται με μια τέτοια άποψη. Μια παρόμοια θέση έχει επίσης παρουσιαστεί στην Αυστραλία, όπου μια διαταραχή με το ίδιο υπόβαθρο έχει αναλυθεί, με το χαρακτηρισμό «σύνδρομο τραυματικής απόσυρσης» (Sainty, 12/08/2018).

Μέχρι στιγμής, δεν υπάρχουν σταθμισμένες μελέτες επιλογών θεραπείας της κατατονίας σε παιδιά, αν και έχουν δημοσιευτεί κάποιες μελέτες περιπτώσεων, που δείχνουν ότι οι βενζοδιαζεπίνες μπορούν να ανακουφίσουν τα συμπτώματα (Raffin et al., 2015). Η παροχή φροντίδας από τους γονείς στο σπίτι με την υποστήριξη του συστήματος υγειονομικής περίθαλψης, αλλά χωρίς λήψη φαρμακευτικής αγωγής, ήταν τον πρώτο καιρό αρκετή, ωστόσο ο χρόνος που μεσολαβούσε από τη νόσηση μέχρι τη λήψη απόφασης για μόνιμη εγκατάσταση στη χώρα υποδοχής ήταν πολύμηννη (Socialstyrelsen, 2013). Παρ' όλα αυτά, τώρα που πολλά παιδιά έχουν τεθεί σε αυτήν την κατάσταση για περισσότερα από 3 χρόνια, κερδίζει έδαφος μια πιο ενεργή πολιτική ιατρικής περίθαλψης. Το θεραπευτικό σχήμα που προτάσσει λήψη βενζοδιαζεπινών προτείνεται να δοκιμαστεί στο πλαίσιο συστηματικής μελέτης, ειδικά στην αρχική φάση εκδήλωσης, όπου το παιδί νοσηλεύεται ούτως ή άλλως στο νοσοκομείο.

Οι Sallin et al. (2016) αμφισβητούν ότι η κατάσταση είναι πραγματικά νέα, επισημαίνοντας ότι τα χαρακτηριστικά της ταιριάζουν με την κατατονία. Η κλινική εικόνα του συνδρόμου είναι συμβατή με τα βασικά συμπτώματα της παιδιατρικής κατατονίας (ακινησία, σίγαση, απόσυρση, άρνηση

κατάποσης). Υποστηρίζουν, επίσης, τη διάγνωση της πολιτισμικά συνδεδεμένης ψυχογένεσης, καθώς το σύνδρομο έχει εντοπιστεί κυρίως σε παιδιά πρόσφυγες στη Σουηδία, των οποίων οι οικογένειες αντιμετωπίζουν απέλαση. Συγκρίσεις μπορούν να γίνουν με κορίτσια Amish που εμφανίζουν συμπτωματολογία διαταραχής μετατροπής και με απελπισμένους κρατούμενους στρατοπέδων συγκέντρωσης που παρουσίασαν παρόμοια συμπεριφορά παραίτησης.

Κλινικά ευρήματα μελετών συσχετίζουν το φαινόμενο με μια πολυπαράγοντική συνθήκη που περιλαμβάνει ψυχογενή παραγωγή κατατονίας, ενώ σχετικές αναφορές αποδίδουν την κατατονία σε διαταραχή μετατροπής (Jensen, 1984· Shah et al., 2012). Ο Shorter (2006, 2012) αποδίδει στην κατατονία ένα χαρακτηριστικό που θεωρείται γενικά αντιπροσωπευτικό της διαταραχής μετατροπής. Πιο αναλυτικά, ισχυρίζεται πως είναι σημαντικό να κατανοήσουμε ότι η εκάστοτε ισχύουσα πολιτιστική πρόταση/συνθήκη είναι δυνατό να προκαλέσει στους ασθενείς εκδήλωση κατατονικών συμπτωμάτων σε ορισμένες εποχές/συνθήκες, αλλά όχι σε άλλες. Αντιθέτως, οι αλλαγές στον διαγνωστικό κώδικα, όπως διαμορφώνονται στο πέρας του χρόνου με βάση τα επικρατούντα σχήματα και τις τάσεις κάθε χρονικής περιόδου, στις οποίες στηρίζονται οι γιατροί για να εφαρμόσουν το θεραπευτικό τους πρωτόκολλο, καθορίζουν το αν οι γιατροί θα καταλήξουν ή όχι σε συγκεκριμένη διάγνωση. Με τον τρόπο αυτό, δε φαντάζει απίθανο ο εγκέφαλος, επηρεασμένος από την «πολιτιστική πρόταση», να προκαλεί κατατονικά συμπτώματα. Επιπρόσθετα, το μοντέλο που προτείνει ο Shorter παρέχει μια μηχανιστική περιγραφή του πώς μπορεί η διάγνωση να τεκμηριωθεί.

Η πολιτισμικά εξαρτώμενη ψυχογένεση (culture-bound psychogenesis) ως απάντηση στον γρίφο της γεωγραφικής κατανομής του ΣΠ

Επίσημη μελέτη των Hessel και Ahmadi (2006), καθώς και μια επιτροπή εμπειρογνομόνων (Rydelius, 2006), πρότειναν πολυπαραγοντικά επεξηγηματικά μοντέλα, που περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, τη διαπίστωση ότι παράγοντες όπως η ατομική ευαλωτότητα, ο βαθμός τραυματισμού, οι συνθήκες μετανάστευσης, τα πολιτισμικά προσαρμοσμένα πρότυπα αντίδρασης και η γονική δυσλειτουργία ή η παθολογική προσαρμογή στις προσδοκίες ενός φροντιστή φαίνεται να είναι ικανά να αλληλεπιδρούν ως προς την εκδήλωση της παθογένεσης. Διαγνωστικές προσεγγίσεις, όπως η σοβαρή κατάθλιψη ή η διαταραχή μετατροπής (Rydelius, 2006) και η

κακοποίηση ή η πλασματική διαταραχή, παραμένουν μη υποστηριζόμενα (Aronsson et al., 2009).

Τα λεγόμενα «απαθή παιδιά» γίνονται αντικείμενο πολιτικής αντιπαράθεσης εν μέσω μιας εντεινόμενης συζήτησης αναφορικά με τις συνέπειες της μετανάστευσης στη Σουηδία, όπου, σύμφωνα με την απογραφή του 2010, περίπου το 15% του πληθυσμού είναι μετανάστες (G1, 2017). Με βάση το Εθνικό Συμβούλιο Υγείας και Ευεξίας (Socialstyrelsen), 68 ανήλικοι προσπάθησαν να αυτοκτονήσουν μεταξύ του 2016 και του 2017, ένας υπερβολικά μεγάλος αριθμός (Expresso, 2017).

Έκθεση της σουηδικής κυβέρνησης κατέδειξε ότι τα τραυματισμένα παιδιά μπορεί να ενεργούν σύμφωνα με τους ανείπωτους κανόνες της κοινωνίας τους, εγκαταλείποντας υποσυνείδητα τη βούληση να ζήσουν δίχως καμία άμεση ενθάρρυνση, με την ασυνείδητη ελπίδα πως κάτι τέτοιο ίσως σώσει την οικογένειά τους. Εξαιτίας αυτού, και χωρίς προφανή ιατρική θεραπεία, πολλοί ψυχολόγοι πιστεύουν ότι μόνο η ασφάλεια της μόνιμης κατοικίας είναι ικανή να φέρει τα παιδιά πίσω (Apostolides, 15/04/2018). Μολαταύτα, πολλές φωνές της ιατρικής κοινότητας πιέζουν προς την κατεύθυνση λήψης θεραπείας, ώστε να μην παραμένουν τα παιδιά σε κώμα για εννέα και πλέον μήνες, έως ότου δοθεί στην οικογένεια κατοικία.

Ως απάντηση στην εθνική οργή με την οποία ήρθε αντιμέτωπο το κράτος, η Σουηδία άλλαξε τους κανόνες για να βεβαιώσει ότι δε θα απελαθούν απαθή παιδιά, διασφαλίζοντας το καθεστώς εκατοντάδων προσφύγων αιτούντων άσυλο.

Μελέτη των Sandiago et al. (2018) τονίζει ότι το παράδοξο της εντοπιότητας βρίσκει κάποιες απαντήσεις, αν ρίξει κανείς μια ματιά στην επιδημιολογία. Με εξαίρεση κάποια περιστατικά στη Μυτιλήνη, εντύπωση προκαλεί το γεγονός πως όλες οι περιπτώσεις αυτού του συνδρόμου καταγράφονται στη Σουηδία. Παρόλο που, όπως προαναφέρθηκε, το 15% του πληθυσμού της χώρας απαρτίζεται από μετανάστες - σύμφωνα με την απογραφή του 2010 - η μεγαλύτερη ροή προσφύγων προς την Ευρώπη δε σημειώθηκε στη Σουηδία, αλλά στη Γερμανία, το Ηνωμένο Βασίλειο, την Ισπανία και τη Γαλλία.

Επιπλέον, αξιοσημείωτο παραμένει το γεγονός πως το μεγαλύτερο μέρος των ασθενών με το σύνδρομο ζουν ήδη στη Σουηδία εδώ και μερικά χρόνια και είναι, θεωρητικά, πιο προσαρμοσμένοι στην τοπική κουλτούρα και γλώσσα. Εντούτοις, τα περισσότερα από τα παιδιά που έχουν προσβληθεί, τείνουν να κατάγονται από την παλιά επικράτεια της ΕΣΣΔ (Ενωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών) ή έχουν τσιγγάνικες ρίζες καταγωγής. Τα παιδιά με αφρικανική και ασιατική καταγωγή ή αυτά που

έφτασαν ασυνόδευτα σε ευρωπαϊκές χώρες επηρεάζονται λιγότερο. Οι γιατροί που μελετούν τη σπάνια κατάσταση αποφαίνονται ότι τείνει να επηρεάζει μόνο πρόσφυγες από την Ανατολική Ευρώπη, οι οποίοι, εγκαταλείποντας τις «ολιστικές» τους κοινωνίες, όπου η οικογενειακή μονάδα και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον καθίστανται πάντα υπέρμαχοι των αναγκών του ατόμου, έρχονται αντιμέτωποι με την αντίφαση να προσέρχονται σε χώρες υποδοχής με πιο προσωποκεντρικά οργανωμένα κοινωνικά σύνολα.

Εκτός της χώρας προέλευσης, φαίνεται πως η πλέον κοινή παράμετρος ανάμεσα στα παιδιά που πέφτουν σε αυτό το ιδιότυπο κόμμα είναι ότι μεταξύ της πρότερης υγιούς κατάστασης και του καθεστώτος απάθειας στο οποίο βυθίζονται, μεσολαβεί η ειδοποίηση απέλασης (Visão, 03/04/2017). Οι γιατροί που ασχολούνται με τη θεραπεία των παιδιών τονίζουν τη σημασία της χρονικής ακολουθίας, το πώς, δηλαδή, από τη μια στιγμή στην άλλη, αφού έλαβαν την ειδοποίηση απέλασης, τα παιδιά βυθίστηκαν στην κατάσταση αυτή, χωρίς να μπορούν να φάνε ή να κινηθούν, την ίδια ώρα που οι ιατρικές εξετάσεις αποκαλύπτουν ότι δεν έχουν υποστεί εγκεφαλικές αλλοιώσεις (O Jornal Económico, 2017).

Συνεπώς, οι Santiago et al. (2019) προτείνουν ότι το σύνδρομο παράιτησης (ΣΠ) μπορεί να γίνει αντιληπτό εντός ενός πλαισίου προγνωστικής κωδικοποίησης, ως μια διαδικασία κατά την οποία οι προδιαθεσικοί παράγοντες και οι περιβαλλοντικές παράμετροι γεννούν αρνητικές προσδοκίες και πεποιθήσεις, δομημένες σε σταθερά παγιωμένες προηγούμενες εικόνες, οδηγώντας αυτά τα παιδιά σε συγκεκριμένα ομοιοστατικά και συμπεριφορικά αποτελέσματα, καθώς και σε συγκεκριμένη αυτοαντίληψη αβοηθητότητας. Μια τέτοια αυτοαντίληψη, που ελαχιστοποιεί μεν το σφάλμα πρόβλεψης («θα απελαθώ»), εμπεριέχει, από την άλλη πλευρά, το κόστος της ώθησης της φυσιολογικής, γνωστικής και συναισθηματικής τους κατάστασης μακριά από μια πεποίθηση που στηρίζει τόσο την ίδια τη ζωή όσο και την ελπίδα για ζωή. Η προκύπτουσα συμπεριφορά - που περιγράφεται με όρους απάθειας, ΣΠ ή κατατονίας - μπορεί να ερμηνευτεί, στο πλαίσιο αυτό, ως μια εκπροσώπηση που εκπέμπεται εξωτερικά, προβάλλοντας ταυτόχρονα στο υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο την παρεμποδισμένη κατάσταση (της προσωρινότητας, του μη τόπου που ενέχει η προσφυγική συνθήκη) προκειμένου να το επηρεάσει ανάλογα, ως μια συμπεριφορά που εξυπηρετεί την υποστήριξη από τον περιβάλλοντα χώρο και, εν τέλει, ως μια κραυγή-κάλεσμα σε βοήθεια.

Σε κάθε περίπτωση, η συγκεκριμένη συμπεριφορά, που εξυπηρετεί έναν καθορισμένο σκοπό, είναι πιθανώς μία που αντιστοιχεί στις πολιτισμικά επιβεβλημένες προσδοκίες για το τι συνεπάγεται αυτή η συμπεριφο-

ρά. Κατά συνέπεια, τα μοντέλα αντίδρασης της χώρας υποδοχής που συνδέονται με την καλλιέργεια αυτής της συμπεριφοράς προβλέπονται από το κοινωνικοοικολογικό μοντέλο που προτείνουν οι Sallin et al. (2016), σύμφωνα με το οποίο κοινωνικοί και κλινικοί συσχετισμοί αποτελούν μέρος του προβλήματος αλλά και παράγοντα «διαϊωνισής» του. Η πιο λογική εξήγηση είναι ότι υπάρχουν ορισμένοι τύποι απαραίτητων κοινωνικοπολιτιστικών παραγόντων για την ανάπτυξη αυτής της κατάστασης. Επομένως, παρόλο που δε γνωρίζουμε τον μηχανισμό και τον ακριβή λόγο αυτού που συμβαίνει στη Σουηδία, ο τύπος των συμπτωμάτων που εμφανίζουν τα παιδιά εξηγείται πολιτισμικά: ενδέχεται να είναι ένας τρόπος για τα παιδιά να εκφράσουν το τραύμα και την αγωνία τους (Zap, 28/10/2017).

«Εξωτικές ψυχώσεις»

Με τον όρο ασθένειες συνδεόμενες με την κουλτούρα (culture-bound) αναγνωρίζουμε την επίδραση που ασκούν οι κοινωνικοπολιτισμικά μεταδιδόμενες πεποιθήσεις και αξιώσεις σε ένα άτομο ή σε έναν πληθυσμό ατόμων.

Από τους πρώτους ο Yap (1962) επιχείρησε να ενοποιήσει και να διατηρήσει την παραδοσιακή νοσολογία, προτείνοντας την κατάταξη «άτυπες ψυχογενείς ψυχώσεις που συνδέονται με την κουλτούρα» (μεταγενέστερα «σύνδρομα που συνδέονται με την κουλτούρα»), αναγνωρίζοντας την «παθολογική επιρροή» που μπορεί να έχει ο πολιτισμός ως προς τη δημιουργία αυτού που αποκάλεσε «εξωτικές ψυχώσεις». Κατά συνέπεια, σύνδρομα και παθήσεις όπως το Latah (Μαλαισία), το Susto (Λατινική Αμερική) το Koro (Αφρική, Ασία, Ευρώπη), το Dhat (Ν. Ασία) κ.ά., κατατάχθηκαν ανάμεσα στις «αντιδραστικές ψυχώσεις (ψυχογενείς αντιδράσεις)». Μιλώντας για άτυπες ψυχογενείς ψυχώσεις που συνδέονται με την κουλτούρα, ο Yap κατέληξε ότι οι αιτίες εκδήλωσής τους θα πρέπει να αναζητούνται περισσότερο στο κοινωνικοψυχοκοινωνικό επίπεδο, παρά σε τομείς όπως η ανατομία και η βιοχημεία (1967).

Αν και οι διαπολιτισμικές διαφορές στην ψυχιατρική είναι αμφιλεγόμενες (Kleinman, 1987· Prince & Tcheng-Laroche, 1987· Keshavan, 2014· Ventriglio et al., 2015), παραμένουν πάντως εμφανείς. Παραδείγματος χάριν, τα συμπτώματα, η πορεία και τα αποτελέσματα στη θεραπεία της σχιζοφρένειας (Myers, 2011), η κλινική εικόνα της κατάθλιψης και του άγχους (Kirmayer, 2001), καθώς και τα συμπτώματα, η αυτοαντίληψη, η τάση αναζήτησης βοήθειας και η θεραπεία σε σχέση με το τραύμα του πολέμου (Miller et al., 2009· Hinton & Lewis-Fernández, 2010· Shannon et al., 2015) ποικίλλουν μεταξύ των πολιτισμών.

Προς αυτήν την κατεύθυνση, η ψυχική δυσφορία θεωρείται στο DSM-5 πολιτισμικά συναρτώμενη και οι πληθυσμοί αναμένεται να εμφανίζουν πολιτισμικά καθορισμένες διαφορές στην επικοινωνία της δυσφορίας, καθώς και σε σχέση με τις ερμηνείες της αιτιότητας, τις μεθόδους αντιμετώπισης και τους τρόπους αναζήτησης βοήθειας (American Psychiatric Association, 2013). Κατά συνέπεια, τα σύνδρομα που συνδέονται με τον πολιτισμό αναγνωρίζονται και ομαδοποιούνται εντός των πολιτιστικών εννοιών της δυσφορίας που ορίζονται ως «τρόποι που οι πολιτιστικές ομάδες βιώνουν, κατανοούν και επικοινωνούν τα βάσανα, τα προβλήματα συμπεριφοράς ή τις ανησυχητικές σκέψεις και συναισθήματα» (American Psychiatric Association, 2013).

Η Ο'Sullivan επεξηγεί τους τρόπους με τους οποίους οι ασθένειες με ψυχολογικές ή κοινωνικές απαρχές εξακολουθούν να ενημερώνονται από ασυνείδητες νοητικές διεργασίες. Τέτοιου είδους καταγραφές αναδεικνύουν την πιθανότητα το σύνδρομο παραίτησης να συνδέεται με ιδιαίτερα πολιτιστικά ιδιώματα και αγωνίες.

Η νευρολόγος ταξιδεύει στον κόσμο συλλέγοντας συναρπαστικές ιστορίες συνδρόμων που συνδέονται με τον πολιτισμό, τις οποίες μεταβιβάζει με προσοχή στην απόδοση των συναρτημένων σε κάθε αξιακό σύστημα από το οποίο προέρχονται λεπτομερειών, ενσυναισθητικά και με ευαισθησία. Για παράδειγμα, μεταξύ των Μισκίτο της Νικαράγουας, οι νέοι, κυρίως τα κορίτσια, που πάσχουν από «Grisi Siknis» βιώνουν ζάλη, σπασμούς και τρομακτικά οράματα του διαβόλου. Οι ντόπιοι πιστεύουν ότι - εάν δεν συγκρατηθούν και τα κακά πνεύματα δεν εξορκισθούν τελετουργικά - ενδέχεται να υποκύψουν σε βίαιη συμπεριφορά και αυτοτραυματισμό.

Σε άλλη περίπτωση, σε μια τροπική πόλη της Γουιάνας, έφηβες άρχισαν να καταρρέουν μαζικά και ξεκίνησαν να ανακάμπτουν μόνο όταν έφυγαν από το οικοτροφείο τους και επέστρεψαν στις οικογένειές τους. Η επιδημία σπασμών που απλώθηκε στο οικοτροφείο στην πολιτεία της Νέας Υόρκης, επιλύθηκε μόνο αφότου τα τηλεοπτικά συνεργεία και οι δημοσιογράφοι - μερικοί από τους οποίους επέμεναν ότι τα παιδιά είχαν δηλητηριαστεί από τα κατάλοιπα μιας πολύ παλιά χημικής διαρροής - τελικά έφυγαν.

Σε μια μικρή πόλη στο Καζακστάν, μια μεταδοτική ασθένεια ύπνου έπληξε τους ντόπιους πριν από λίγα χρόνια. Οι πληγέντες ήταν σίγουροι ότι είχαν δηλητηριαστεί, παρόλο που σε καμία εξέταση δεν ανιχνεύθηκε δηλητήριο. Οι ιατρικές εξετάσεις πρότειναν επίμονα μια ψυχοσωματική αιτία, μια διατύπωση που η πόλη απέρριψε μαζικά. Όταν το 2019 η Ο'Sullivan επισκέφτηκε αυτήν την κοινότητα, άκουσε με έκπληξη τους ντόπιους να

της αφηγούνται μια ζωντανή ιστορία για τη μοναδική τους ζωή, που τη βοήθησε να καταλήξει «ότι η ασθένεια του ύπνου ήταν στην πραγματικότητα μια απίστευτα εξελιγμένη λύση σε ένα περίπλοκο κοινωνικό πρόβλημα. Είχαν ενσωματώσει μια αφήγηση. Η ζωντανή νοητική εικόνα ενός συνδυαστικού δίσκου που κόβει το νωτιαίο μυελό τους μπορεί να είναι αρκετή για να δημιουργήσει αναπηρία» (thepsychologist.bps.org.uk, 2021).

Στόματα βουβά, Σώματα ομιλούντα: Δυσισμός στη δυτική κλινική πρακτική vs ολιστικών/οικολογικών μοντέλων

Η Ψυχοσωματική συνιστά ένα ερευνητικό πεδίο που γεννιέται από τον δυϊσμό νου - σώματος. Πρόκειται για μια σιωπηρή οντολογία της δυτικής ιατρικής που αντιμετωπίζει την ψυχική και σωματική ασθένεια ως δύο πολύ διαφορετικά είδη οντοτήτων, τα οποία δικαιολογούσαν τη δημιουργία ενός ειδικού πεδίου με σκοπό την εξήγηση του γρίφου που δημιουργεί η «στεγνή» διχοτόμηση ανάμεσα σε μυαλό και σώμα (Deutsch, 1959). Από τη σκοπιά άλλων πολιτιστικών οντολογιών ή ιατρικών συστημάτων, που αντιλαμβάνονται την ψυχή και το σώμα ως δύο όψεις του ίδιου συνόλου διαδικασιών, δεν υπάρχει άλμα, καμία διακριτική κατηγορία ασθένειας και καμία ειδική οικογένεια ψυχοσωματικών μηχανισμών - αν και εξακολουθεί να υπάρχει αρκετό μυστήριο ως προς το πώς οι κοινωνικές και ψυχολογικές διαδικασίες διαμορφώνουν την εμπειρία στην υγεία και την ασθένεια (Kirmayer & Carrillo, 2019).

Η ψυχοσωματική ιατρική αναπτύχθηκε ως υποειδικότητα της ψυχιατρικής, σε μια εποχή που η ψυχοδυναμική σκέψη κυριαρχούσε στις Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά έχει καθιερωθεί ως συμπεριληπτικός όρος για ένα ευρύ φάσμα ερευνητικών και κλινικών δραστηριοτήτων στη συμπεριφορική ιατρική, την ψυχολογία της υγείας και τη διασυνδυαστική ψυχιατρική. Με την εξασθένιση της ψυχοδυναμικής θεωρίας και πρακτικής στην ψυχιατρική, οι τρόποι με τους οποίους διαμορφώνουμε τους θεωρητικούς μας γρίφους έχουν αλλάξει. Οι προκλήσεις σήμερα αφορούν στις αλληλεπιδράσεις εγκεφάλου - γονιδίου - περιβάλλοντος, της επιγενετικής, της νευροπλαστικότητας και ιατρικής ακριβείας. Ένα διευρυμένο και ταχέως αναπτυσσόμενο σώμα ερευνών παρέχει μοντέλα ασθενειών όσον αφορά πολυεπίπεδες αλληλεπιδραστικές διαδικασίες.

Στην παρούσα μελέτη καθίσταται σαφές ότι τόσο η εμπειρία της ασθένειας όσο και οι μηχανισμοί της νόσου καθοδηγούνται όχι μόνο από την παθοφυσιολογία, αλλά εξίσου από ψυχολογικές και κοινωνικές αλληλεπιδραστικές διαδικασίες. Ωστόσο, παρά την παρουσία αυτών των εξελίξεων,

εξακολουθούν να υφίστανται ορισμένες θεμελιακές εντάσεις που βασίζονται στις κοινωνικοηθικές διαστάσεις της εμπειρίας της ασθένειας.

Πολλοί θεωρούν τον δυϊσμό μια ξεπερασμένη μεταφυσική βάση για την ψυχιατρική (Shorter, 2006). Και όμως, στη γνωστική νευροεπιστήμη, η σύνδεση μεταξύ ψυχολογίας, φυσιολογίας του εγκεφάλου και συμπεριφοράς είναι αδιαμφισβήτητη, ενώ η καθημερινή ζωή, καθώς και η κλινική εμπειρία ενημερώνουν για τη σύνδεση των ψυχολογικών διαδικασιών με τη συμπεριφορά.

Στη Δυτική ιατρική, ο ρόλος της κοινωνίας τείνει πολλές φορές να παραγνωρίζεται. Εντούτοις, υπάρχει, αναντίρρητα, αντίκτυπος της κυρίαρχης κουλτούρας και της κοινότητας, στην οποία ζει κανείς, στην ασθένεια και στο μυαλό. Βρισκόμαστε συνεχώς εκτεθειμένοι σε τεράστια ροή πληροφοριών, αλλά ο εγκέφαλος τις θεωρεί άσχετες και τις απορρίπτει, εστιάζοντας αντ' αυτού στις εισροές που, με βάση τις προσδοκίες, όπως ορίζονται από τις κοινωνικές κατασκευές και την προηγούμενη εμπειρία, θα έπρεπε να έχουν μεγαλύτερη σημασία. Με την πάροδο του χρόνου, αυτές οι συνδέσεις ενισχύονται και οι προκαταλήψεις - μερικές φορές υγιείς, μερικές φορές όχι - μετριάζονται.

Η γλώσσα ως μεταφορά – Σωματοποιώντας ένα διαδεδομένο αφήγημα

Η Ο'Sullivan παρατηρεί ότι αυτού του είδους οι ασθένειες, συχνά, εξυπηρετούν έναν σκοπό: αφυπνίζουν την κοινωνία να προσανατολιστεί στις ανάγκες του ασθενούς για βοήθεια ή παρέχουν έναν τρόπο για να επικοινωνηθεί ο ψυχικός πόνος. Έτσι, αναφέρεται σε πολιτισμικά σύνδρομα που δρουν ως μεταφορά για κάτι που μια συγκεκριμένη κοινότητα δεν έχει άλλο τρόπο να εκφράσει, «αν μάλιστα ληφθεί υπόψιν ότι οι ψυχοσωματικές ασθένειες είναι πιο κοινές στις γυναίκες, γεγονός που, πιθανώς, εν μέρει οφείλεται στη θέση σιγής την οποία εξακολουθούν να έχουν οι γυναίκες, κυρίως, σε κάποιες κοινωνίες (2021)». Υπ' αυτήν την έννοια, το σύνδρομο της απόσυρσης «δίνει φωνή στους άφωνους».

Εξηγήσεις που βγάζουν εκτός εικόνας τον πολιτισμικό και ευρύτερο κοινωνικοψυχολογικό παράγοντα, τείνουν να διχοτομούν την εμπειρία σε γεγονότα που μπορούμε να ελέγξουμε και, ως εκ τούτου, είναι υπεύθυνα, σε αντιδιαστολή με εκείνα που είναι πέρα από τον έλεγχό μας - για ατυχήματα ή ατυχή αποτελέσματα δυνάμεων, πολύ μεγάλων ή πολύ μικρών για να είναι εντός της αρμοδιότητας του ανθρώπινου ελέγχου. Φυσικά, οι νέες γνώσεις και τεχνολογίες κατορθώνουν να επεκτείνουν την εμβέλεια

της αντιπροσώπευσης (με την έννοια των δρώντων υποκειμένων) και να αλλάξουν την κοινωνική, ηθική και ψυχολογική σημασία συγκεκριμένων μορφών οδύνης. Επιπλέον, υπάρχουν πολλές πιθανές μορφές ελέγχου και αντίστοιχες ποικίλες πρακτικές ή διαβαθμίσεις στη διαδικασία αντιπροσώπευσης των ασθενών. Παρόλα αυτά, τόσο η παραδοσιακή ψυχολογία όσο και η κωδικοποιημένη συλλογιστική στην κλινική πρακτική, τείνουν να χρησιμοποιούν απλούστερα, αρκετές φορές, διχοτομικά μοντέλα για την εξήγηση της ασθένειας και της νόσου (Kirmayer & Carrillo, 2019).

Μελετώντας πληθυσμούς σε όλα τα μήκη και πλάτη του κόσμου, η O'Sullivan (2021) επισημαίνει την κεντρική σημασία της χρήσης της γλώσσας σε σχέση με τη στιγματιστική πλευρά ψυχοσωματικών φαινομένων, πολυπαραγοντικής αιτιότητας. Στη Νικαράγουα, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, υπάρχει ένα σύνδρομο, συνδεόμενο με τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά και την κουλτούρα των ντόπιων, που ονομάζεται *Grisi Siknis* (τρελή ασθένεια) και εκδηλώνεται με κρίση αποσύνδεσης και μανιακή συμπεριφορά. Παρά τη στιγματιστική ονομασία, η συνθήκη συνοδεύεται από σχετικά ήπια αποδοκιμασία εντός της κοινότητας. Οι επιληπτικές κρίσεις δε θεωρούνται λάθος του επηρεαζόμενου ατόμου, επομένως επιφέρουν συμπόνια και υποστήριξη από την κοινότητα παρά επίκριση. «Συναντώντας άτομα της Νικαράγουας που επλήγησαν από αυτή τη διαταραχή, δεν άκουσα ούτε μια αντίρρηση σχετικά με την ονομασία της διάγνωσης. Νομίζω ότι η δυτική ιατρική θα μπορούσε να μάθει από αυτό». Η ορολογία που χρησιμοποιείται για τις ψυχοσωματικές διαταραχές αλλάζει συνεχώς. Ολοένα και πιο μετριοπαθείς ετικέτες χρησιμοποιούνται για τη δημιουργία κοινωνικής αποδοχής. «Θα πρότεινα ότι η απομυθοποίηση της αλληλεπίδρασης νου - σώματος - περιβάλλοντος και το να καταστήσουμε την ασθένεια μια συνθήκη στην οποία δε φταίει ο ασθενής που νοσεί, θα συντελούσε καθοριστικά ως προς την εξάλειψη του στίγματος σε σχέση με την πρακτική αλλαγής του ονόματος της ασθένειας, με μια λογική "απολύμανσης" από το βάρος της ψυχικής νόσου. Συγκεκριμένα, ανησυχώ ότι ο "καθαρισμός" των ψυχοσωματικών διαταραχών από λέξεις που αναφέρονται στην ψυχολογία, στην πραγματικότητα προσθέτει στίγμα υποδηλώνοντας ότι οι διαταραχές που συνδέονται με το μυαλό και την ψυχή πρέπει να κρυφτούν» καταλήγει η O'Sullivan (thepsychologist.bps.org.uk, 2021).

Η O'Sullivan καθιστά σαφές ότι η υποβάθμιση των λειτουργικών και ψυχοσωματικών διαταραχών σε διαταραχές «προκαλούμενες από το στρες» ή σε «διαταραχές μετατροπής», αφαιρεί όλες τις ενδιάμεσες αποχρώσεις της μοναδικής προσωπικής ιστορίας ενός ασθενούς και κινδυνεύει να τη θέσει στο περιθώριο, αποξενώνοντας τον πάσχοντα. Όμως το

συνεχιζόμενο παιχνίδι λέξεων γύρω από τη διαταραχή δεν είναι η απάντηση. «Εάν ένα άτομο αισθάνεται κατανοητό και πιστεύει ότι ακούγεται, ενδιαφέρεται πολύ λιγότερο για τις ταμπέλες που δίνουμε στην πάθησή του».

Παράλληλα, παρά τις αυξανόμενες συζητήσεις σχετικά με την αποφυγή του δεισιμόνιου - σώματος, αυτός ο διαχωρισμός εξακολουθεί να επηρεάζει την κλινική πρακτική. Τα ιατρικά προβλήματα περιορίζονται σε ως επί το πλείστον βιολογικά ή ως επί το πλείστον ψυχολογικά, γεγονός που δημιουργεί μια πορεία θεραπείας η οποία καλύπτει μόνο μία πτυχή του προβλήματος, καθιστώντας την ίαση ελλιπή.

Η προβληματική αφορά στο πώς αντιμετωπίζουμε το σύνολο των κοινωνικών παραμέτρων, ως συντελεστών της ψυχοσωματικής ασθένειας. Η παραδοσιακή ιατρική «αισθάνεται» ασφαλέστερα να αντιληφθεί τον πόνο ενός ατόμου μέσω των νευροδιαβιβαστών, των συνδετικών και των γνωστικών μηχανισμών παρά να τον προσεγγίσει ως κοινωνική διαταραχή» σημειώνει η O'Sullivan (thepsychologist.bps.org.uk, 2021). Κάτι τέτοιο, όμως, μπορεί να βάλει τον ασθενή σε θέση «υπαίτιου» για το πρόβλημα που αντιμετωπίζει. Τα περισσότερα κοινωνικά προβλήματα είναι, απλώς, πολύ εκτεταμένα και σύνθετα για να τα αντιμετωπίσει ένας επαγγελματίας, χωρίς να λαμβάνει υπόψην του το σύνολο των αφηγήσεων, των χωροχρονικών παραγόντων και των πολιτικών συνθηκών που επηρεάζουν τους πάσχοντες. Τα μέσα ενημέρωσης, τα εκπαιδευτικά συστήματα, οι φίλοι, η οικογένεια, οι πνευματικές πεποιθήσεις βρίσκονται εκτός του πεδίου της κλασικής ιατρικής. «Έτσι, η πλειοψηφία της προσοχής δίνεται στις εσωτερικές διαδικασίες, αλλά, με αυτό, φοβάμαι ότι παραβλέπονται σημαντικές συζητήσεις», καταλήγει η νευρολόγος.

Ηθικοί Προβληματισμοί

Η φύση και ο επιπολασμός της πάθησης αποτέλεσαν και συνεχίζουν να αποτελούν αντικείμενο έντονης δημόσιας διαβούλευσης, τόσο σε πολιτικό όσο και σε επιστημονικό επίπεδο. Αρχικά προτάθηκαν έντονα η προσποίηση (*malinger*) ή το σύνδρομο Munchausen δι' αντιπροσώπου. Ωστόσο, οι αντίθετες απόψεις επεσήμαναν ότι τέτοιου είδους υποθέσεις έχουν ρατσιστικό και ξενοφοβικό υπόβαθρο και αντέτειναν ότι η έμφαση θα πρέπει να δοθεί στον κοινό παρανομαστή των νοσούντων, που δεν είναι άλλος από τη μεταναστευτική διαδικασία, η οποία, ως απρόβλεπτη, τραυματική και μακρά, επιταχύνει την ούτως ή άλλως στρεσογόνα κατάσταση παροχής ασύλου σε ήδη τραυματισμένους πληθυσμούς. Η παγίωση ενός ισχυρισμού, κυρίως εντός του συστήματος υγειονομικής περίθαλψης,

σύμφωνα με τον οποίο πρόκειται για «αμφίβολη συμπεριφορά», μπορεί να αποτελέσει έναν «διαιωνιζόμενο επανατραυματισμό, που πιθανώς εξηγεί και την ενδημική κατανομή» (Bodegård, 2004).

Ανεξάρτητα από τη σχέση μεταξύ κατατονίας και ΣΠ, το ερώτημα παραμένει το πώς δύναται να εξηγηθεί η γεωγραφική κατανομή του. Οι εκφράσεις της δυσφορίας περιορίζονται από τη λειτουργία του εγκεφάλου, η οποία επηρεάζεται από επικρατούσες πεποιθήσεις και προσδοκίες. Η εξέλιξη και η εκδήλωση πεποιθήσεων και προσδοκιών μέσα σε συγκεκριμένα πολιτιστικά περιβάλλοντα, ενεργοποιούνται σχεδόν ανταντακλαστικά ως φορείς «ιδιωματισμών αγώνιας». Ως εκ τούτου, η ψυχογένεση που συνδέεται με τα πολιτισμικά ιδιώματα μπορεί να εξηγήσει την περιφερειακή/χωροταξική κατανομή του ΣΠ. Ωστόσο, γενετικοί ή περιβαλλοντικοί παράγοντες πρέπει επίσης να λαμβάνονται υπόψιν, όταν επιχειρούμε να συνθέσουμε το πάζλ τόσο πολυπαραγοντικών ιατρικών φαινομένων.

Η επίκληση στην ψυχοπαθολογία που συνδέεται με τον πολιτισμό δημιουργεί ένα ηθικό δίλημμα. Το επιχείρημα που επικαλεστήκαμε, σύμφωνα με το οποίο η πολιτιστική επιβολή κυρώσεων συμβάλλει στη δημιουργία συγκεκριμένων ειδών συμπεριφορών, υποδηλώνει ότι προσφέροντας θεραπεία, στην οποία δεν υπάρχει εναλλακτική λύση, προκαλούμε επίσης, σε άλλο επίπεδο, νέες περιπτώσεις.

Επίλογος

Το σύνδρομο παραίτησης σχετίζεται πάντα με προηγούμενα σοβαρά τραύματα που οδηγούν σε PTSD ή/και κατάθλιψη και συμπεριλαμβάνει πολλά κατατονικά χαρακτηριστικά. Εάν ταξινομηθεί ως ο πλέον ακραίος τύπος κατατονίας, προτείνεται δοκιμή θεραπείας με βενζοδιαζεπίνες.

Η περιφερειακή κατανομή του συνδρόμου, όπως υποστηρίξαμε, εξηγείται καλύτερα με την αντίληψη του ΣΠ ως εξαρτώμενου από πολιτισμικές παραμέτρους (culture-bound syndrome). Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι αυτό δεν αποκλείει άλλους παράγοντες αλληλεπίδρασης στην παθογένεση. Αντιθέτως, ενδεχομένως να εμπλέκονται ατομικοί προδιαθεσιακοί παράγοντες, ενεργή κατάθλιψη, διαταραχή μετατραυματικού στρες, σε συνδυασμό με εγκολπωμένες πολιτισμικά αποδεκτές πεποιθήσεις και προσδοκίες.

Ένα καλό παράδειγμα επεξήγησης του συνδρόμου παραίτησης είναι η ομοιοστατική/οικολογική ερμηνεία που αποτυπώνεται από τον Hacking (2010), οποίος, παίρνοντας ως παράδειγμα την αμνησία φούγκα που έπληξε τη Γαλλία ως «παροδική ψυχική διαταραχή» στα τέλη του 1800,

προτείνει ένα μοντέλο «μίμησης και εσωτερικοποίησης». Σύμφωνα με αυτό, ο Hacking βασίζεται στην υπόθεση ότι, έπειτα από την εμφάνιση του σπάνιου συνδρόμου, ο ντόρος που ακολούθησε και η υψηλή κάλυψη από την πλευρά των μέσων μαζικής ενημέρωσης, σε συνδυασμό με την κοινωνική συνοχή μεταξύ των ομάδων προσφύγων, είναι δυνατό να έχουν οδηγήσει σε μια διαδικασία μίμησης μεταξύ των παιδιών με κοινό πρόβλημα.

Ακολούθως, αυτό που ξεκίνησε ως μίμηση ενσωματώθηκε σε ορισμένες περιπτώσεις, σε τέτοιον βαθμό, ώστε να γίνει αναπόσπαστο μέρος της ψυχοφυσικής και κοινωνικής κατάστασης των παιδιών. Αυτή η ερμηνεία είναι σύμφωνη με το επιχείρημα του Shorter (1994) ότι κάθε ιστορικό πλαίσιο καθιστά εμφανή ορισμένα συμπτώματα και ενθαρρύνει τη μιμητική πρόσληψη, παρουσιάζοντας ζωντανά μοντέλα με τα οποία τα άτομα μπορούν να ταυτιστούν, συνειδητά και μη συνειδητά, επικυρώνοντας ταυτόχρονα τις εμπειρίες τους μέσω διαφόρων κοινωνικών πρακτικών, συμπεριλαμβανομένων συγκεκριμένων ενεργειών για αναζήτηση βοήθειας, ορίζοντας τρόπους διάγνωσης, παρέμβασης και επανόρθωσης.

Η ακριβής κατανόηση οποιασδήποτε μορφής ψυχοπαθολογίας θα απαιτήσει μια οικοκοινωνική προοπτική που ενσωματώνει τη νευροβιολογία και την ατομική εμπειρία με ευρύτερα κοινωνικές και πολιτιστικές επιρροές, όπως διαμορφώνονται με την πάροδο του χρόνου (Kirmayer & Gold, 2012). Οι κοινωνικοί και κλινικοί συσχετισμοί στο φαινόμενο ΣΠ αναγνωρίζονται ως μέρος του προβλήματος και ως παράγοντες «διαίω-νισής» του, κάτι που θα μπορούσε επομένως να αποτελεί και το κλειδί για την επίλυσή του (Sallin et al., 2016). Η αποσυμφόρηση των συμπτωμάτων που εμπλέκονται στη χρόνια παθολογία αξιώνει τον εντοπισμό των κοινωνικών και κλινικών συνισταμένων που ενισχύουν ή επιδεινώνουν το σύνδρομο παραίτησης. Τέτοια συμπτώματα δεν είναι μοναδικά στο εν λόγω σύνδρομο, ως εκ τούτου, μια δομημένη οικοκοινωνική ανάλυση των αλληλεπιδράσεων σε τοπικά οικοσυστήματα (οικογένειες, κοινότητες, συστήματα υγειονομικής περίθαλψης) δύναται να διευκολύνει την αποκωδικοποίηση και την εις βάθος κατανόηση τέτοιου είδους ψυχοσωματικών εκδηλώσεων του πόνου και της οδύνης (Kirmayer & Sartorius, 2007).

Ο ψυχοσωματικός λόγος είναι πάντα εγγεγραμμένος μέσα σε συγκεκριμένες έννοιες της προσωπικότητας και της αντιπροσώπευσης, οι οποίες διαίω-νίζονται με την κυκλοφορία αφηγήσεων, θεσμών και κοινωνικών αντιλήψεων. Η πολιτισμική κριτική της ψυχοσωματικής εξήγησης και της κλινικής πρακτικής μπορεί να τεκμηριώσει τα συγκεκριμένα αποτελέσματα των δυαδικών μορφών σκέψης και πρακτικής. Η ενασχόληση με άλλα εννοιολογικά συστήματα και μορφές πρακτικής, που συνυπάρχουν με τη

βιοϊατρική, μπορεί να μας επιτρέψει να βρούμε εναλλακτικούς τρόπους, ώστε να συλλάβουμε παθογένειες του νου και του σώματος, διαφορετικές από τις κυρίαρχες ιστορίες, που δεν αποτυπώνουν τη ζωντανή εμπειρία των ασθενών, την περίπλοκη δυναμική της ασθένειας ή τις πιθανές διαδρομές προς την αναπροσαρμογή, τη θεραπεία και εν τέλει την ανάκαμψη (Kirmayer & Carrillo, 2019).

Παρ' όλα αυτά, η υπόθεση ότι η συμπεριφορά που χαρακτηρίζει το ΣΠ είναι μια κοινωνική επέκταση των αντιληπτικών προβλέψεων, η οποία χρησιμεύει είτε για να κρούσει τον συναγερμό μιας νέας έκφασής του και μιας νέας κοινωνικής πρόκλησης είτε για να διαιωνίσει ακατάλληλα προγενέστερα, η μμηπτική συμπεριφορά είναι δυνατόν να αντικατοπτρίζει σε κάποιο επίπεδο μια στρατηγική που επιλέγεται σε ένα κοινωνικό πλαίσιο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι γίνεται συνειδητά από τους πάσχοντες. Εάν αυτή η λογική είναι σωστή, πράγμα που υπαινίσσεται το ολιστικό μοντέλο, το οποίο λαμβάνει υπόψιν τα εμπόδια που αφορούν τη γλώσσα, τον πολιτισμό, την εθνικότητα και τα εθνικά σύνορα, πρέπει να εφαρμοστούν μέτρα που αποσκοπούν στην πρόληψη της ατυχούς στρατηγικής. Σίγουρα, μια βαθύτερη κατανόηση της ιστορίας, της κουλτούρας και της κατάστασης των ατόμων των ομάδων κινδύνου θα ήταν απαραίτητη, προκειμένου να προσεγγιστούν ολιστικά αυτοί οι πληθυσμοί.

Αυτή η οπτική που προτάσσει ένα πολιτισμικά εγκεκριμένο ιδίωμα της δυσφορίας μπορεί να τεκμηριωθεί, με την προϋπόθεση ότι πλαισιώνεται από ένα προγνωστικό κωδικοποιητικό πλαίσιο. Η κατανόηση των κανόνων λειτουργίας των υπό μελέτη κοινωνιών μπορεί να προσδώσει μια αναλυτική ματιά στην αποκωδικοποίηση πολυσύνθετων ψυχοσωματικών γρίφων, μια θεώρηση που περιλαμβάνει την εκτεταμένη και πολυεπίπεδη συμμετοχή ομοιοστατικών, γνωστικών και συναισθηματικών συστημάτων, ως έχουσα βαθύ αντίκτυπο στη συμπεριφορά που επηρεάζεται από τις πολιτισμικές προσδοκίες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders: DSM-5*. Arlington, VA: American Psychiatric Association.
- Apostolides, Z. (15/04/2018). BED-BOUND, tube-fed and completely unresponsive: Meet the Swedish children with the medical anomaly 'Resignation Syndrome'. *The Sun*. Ανακτήθηκε από <https://www.news.com.au/lifestyle/health/world-press-photographer-captures-the-intriguing-resignation-syndrome/news-story/4d8c775e-ba189b3630471a120e6e49e6>
- Aronsson, B., Wiberg, C., Sandstedt, P. & Hjern, A. (2009). Asylum-seeking children with severe loss of activities of daily living:

- clinical signs and course during rehabilitation. *Acta paediatrica* (Oslo, Norway: 1992), 98(12), 1977–1981. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1111/j.1651-2227.2009.01499.x>
- Aviv, R. (27/03/2017). The trauma of facing deportation. *The New Yorker*. Ανακτήθηκε από https://www.newyorker.com/magazine/2017/04/03/the-trauma-of-facing-deportation?irgwc=1&source=affiliate_impactpmx_12f6tote_desktop_Skimbit%20Ltd.&mbid=affiliate_impactpmx_12f6tote_desktop_Skimbit%20Ltd
- Aviv, R. (03/04/2017). Letter from Sweden: The apathetic. *The New Yorker*, σ. 68–77.
- Bleuler, E. (1911). Dementia præcox oder die Gruppe der Schizophrenien. Στο G. Aschaffenburgs (Επιμ.), *Handbuch der Psychiatrie*, Spezieller Teil, 4. Abt., 1. Hälfte. Leipzig-Wien.
- Bodegård, G. (2004). Fallbeskrivning av depressiv devitalisering. Asylsökande flyktingbarn utvecklar livshotande funktionsbortfall [Case reports of devitalization because of depression. Refugee children seeking asylum develop life-threatening losses of function]. *Lakartidningen*, 101(19), 1696–1699.
- Bodegård, G. (2005a). Pervasive loss of function in asylum-seeking children in Sweden. *Acta paediatrica* (Oslo, Norway: 1992), 94(12), 1706–1707. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1111/j.1651-2227.2005.tb01841.x>
- Bodegård, G. (2005b). Life-threatening Loss of Function in Refugee Children: Another Expression of Pervasive Refusal Syndrome? *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 10(3), 337–350. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1177/1359104505053753>
- Casadaptada (22/04/2017). Desire to death: syndrome that makes refugees children in coma spreads in Sweden. Redação *Casadaptada* Ανακτήθηκε από <http://www.casadaptada.com.br/2017/04/vontade-de-morrer-sindrome-que-deixa-criancas-refugiadas-em-estado-de-coma-se-alastra-pela-suecia/>
- Cohen, D. (2006). Towards a valid nosography and psychopathology of catatonia in children and adolescents. *International review of neurobiology*, 72, 131–147. Ανακτήθηκε από [https://doi.org/10.1016/S0074-7742\(05\)72008-0](https://doi.org/10.1016/S0074-7742(05)72008-0)
- Deutsch, F. (1959). *On the Mysterious Leap from the Mind to the Body: A Workshop Study on the Theory of Conversion*. New York: International Universities Press.
- Dhossche, D., Cohen, D., Ghaziuddin, N., Wilson, C. & Wachtel, L. E. (2010). The study of pediatric catatonia supports a home of its own for catatonia in DSM-5. *Medical hypotheses*, 75(6), 558–560. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1016/j.mehy.2010.07.029>.
- Dhossche, D. M., Ross, C. A. & Stoppelbein, L. (2012). The role of deprivation, abuse, and trauma in pediatric catatonia without a clear medical cause. *Acta psychiatrica Scandinavica*, 125(1), 25–32. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1111/j.1600-0447.2011.01779.x>
- Expresso (2017). Resignation syndrome. *Expresso*. Ανακτήθηκε από <http://cdn.impressa.pt/f1a/5d0/10828944/>
- G1 (2017). What is the Resignation syndrome, the mysterious disease that only happens in Sweden. *G1*. Ανακτήθηκε από <https://g1.globo.com/bemestar/noticia/o-que-e-a-sindrome-da-resignacao-a-misteriosa-doenca-que-so-ocorre-na-suecia.ghtml>
- Hacking, I. (2010). Pathological withdrawal of refugee children seeking asylum in Sweden. *Studies in history and philosophy of biological and biomedical sciences*, 41(4),

- 309–317. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1016/j.shpsc.2010.10.001>
- Hessle, M. & Ahmadi, N. (2006). Asylsökande Barn med Uppgivenhetssymtom - Trauma, Kultur, Asylprocess. *SOU (Statens Offentliga Utredningar)*, 49, 1-136.
- Hinton, D. E. & Lewis-Fernández, R. (2010). Idioms of distress among trauma survivors: subtypes and clinical utility. *Culture, medicine and psychiatry*, 34(2), 209-218. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1007/s11013-010-9175-x>
- Kahlbaum, K. (1874). *Die Katatonie oder das Spannungsirresein*. Verlag von August Hirschwald. Berlin.
- Keshavan, M. S. (2014). Culture bound syndromes: disease entities or simply concepts of distress? *Asian journal of psychiatry*, 12, 1-2. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1016/j.ajp.2014.11.003>
- Kirmayer, L. J. (2001). Cultural variations in the clinical presentation of depression and anxiety: implications for diagnosis and treatment. *The Journal of clinical psychiatry*, 62 Suppl 13, 22–30.
- Kirmayer, L. J. & Gold, I. (2012). Critical neuroscience and the limits of reductionism. Στο S. Choudhury and J. Slaby (Blackwell) (Επιμ.), *Critical Neuroscience: A Handbook of the Social and Cultural Contexts of Neuroscience* (σ. 307-330). Wiley - Blackwell.
- Kirmayer, L. J. & Gómez-Carrillo, A. (2019). Agency, embodiment and enactment in psychosomatic theory and practice. *Medical Humanities*, 45(2), 169-182. doi:10.1136/medhum-2018-011618
- Kirmayer, L. J. & Ramstead, M. J. D. (2017). Embodiment and enactment in cultural psychiatry. Στο C. Durt, T. Fuchs & C. Tewes (Επιμ.), *Embodiment, enaction, and culture: Investigating the constitution of the shared world* (σ. 397-422). MIT Press.
- Kirmayer, L. J. & Sartorius, N. (2007). Cultural models and somatic syndromes. *Psychosomatic medicine*, 69(9), 832-840. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1097/PSY.0b013e31815b002c>
- Kleinman, A. (1987). Anthropology and Psychiatry: The Role of Culture in Cross-Cultural Research on Illness. *British Journal of Psychiatry*, 151(4), 447-454. doi:10.1192/bjp.151.4.447
- Kräpelin, E. (1913). *Psychiatrie. Ein Lehrbuch für Studierende und Ärzte*. Verlag von Johann Ambrosius Barth. Leipzig.
- Luchini, F., Bartolommei, N., Benvenuti, M., Mauri, M. & Lattanzi, L. (2015). Catatonia from the first descriptions to DSM 5. *Journal of Psychopathology*, 21, 145-151.
- Maier, S. F. & Seligman, M. E. (2016). Learned helplessness at fifty: Insights from neuroscience. *Psychological review*, 123(4), 349-367. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1037/rev0000033>
- Miller, K. E., Omidian, P., Kulkarni, M., Yaqubi, A., Daudzai, H. & Rasmussen, A. (2009). The Validity and Clinical Utility of Post-traumatic Stress Disorder in Afghanistan. *Transcultural Psychiatry* 46(2), 219-237. doi:10.1177/1363461509105813
- Montague, J. (06/10/2019). In Lesbos's Moria camp, I see what happens when a child loses all hope. *The Guardian*. Ανακτήθηκε από <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/oct/06/moria-refugee-camp-lesbos-traumatised-children>
- Moskowitz, A. K. (2004). Scared stiff: catatonia as an evolutionary-based fear response. *Psychological review*, 111(4), 984-1002. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1037/0033-2909.111.4.984>

- org/10.1037/0033-295X.111.4.984
- Μπέλλου, Ε. (06/10/2019). Το «σύνδρομο παραίτησης» χτυπά τα παιδιά στη Μόρια. *Τvxs*. Ανακτήθηκε από <https://tvxs.gr/news/ellada/syndromo-paraitisis-xytpa-ta-paidia-sti-moria>
- Myers, N. L. (2011). Update: schizophrenia across cultures. *Current psychiatry reports*, 13(4), 305-311. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1007/s11920-011-0208-0>
- Ngo, T. & Hodes, M. (2020). Pervasive refusal syndrome in asylum-seeking children: Review of the current evidence. *Clinical child psychology and psychiatry*, 25(1), 227-241. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1177/1359104519846580>
- O Jornal Económico (2017). Sweden: afraid of deportation makes Syrian children in coma. *O Jornal Económico*. Ανακτήθηκε από <http://www.jornaleconomico.sapo.pt/noticias/suecia-medo-de-deportacao-deixa-criancas-sirias-em-coma-143343>
- O'Sullivan, S. (2021). *The Sleeping Beauties: And Other Stories of the Social Life of Illness*. UK: Pan Macmillan.
- Peralta, V., Cuesta, M. J., Serrano, J. F. & Mata, I. (1997). The Kahlbaum syndrome: a study of its clinical validity, nosological status, and relationship with schizophrenia and mood disorder. *Comprehensive psychiatry*, 38(1), 61-67. Ανακτήθηκε από [https://doi.org/10.1016/s0010-440x\(97\)90055-9](https://doi.org/10.1016/s0010-440x(97)90055-9)
- Porges, S. W. (2009). The polyvagal theory: new insights into adaptive reactions of the autonomic nervous system. *Cleveland Clinic journal of medicine*, 76 Suppl 2(Suppl 2), S86-S90. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.3949/ccjm.76.s2.17>
- Prince, R. & Tchong-Laroche, F. (1987). Culture-bound syndromes and international disease classifications. *Culture, medicine and psychiatry*, 11(1), 3-52. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1007/BF00055003>
- Πρίφτη, Κ. (14/10/2018). Η ντροπή της Αυστραλίας: Τα παιδιά κατάδικοι στο Ναουρού που λένε μόνο «έχω ανάγκη τον θάνατο». *Huffington Post*. Ανακτήθηκε από https://www.huffingtonpost.gr/entry/ta-paidia-toe-naoeroe-lene-xana-echo-anayke-ton-thanato-e-istoria-toe-nesioe-tes-charas-opoe-semera-ta-paidia-adenatoen-na-fane-na-pioen-kai-na-milesoen_gr_5bbf13f7e4b054d7ddefc3b8
- Raffin, M., Zugaj-Bensaou, L., Bodeau, N., Milhiet, V., Laurent, C., Cohen, D. & Con-soli, A. (2015). Treatment use in a prospective naturalistic cohort of children and adolescents with catatonia. *European child & adolescent psychiatry*, 24(4), 441-449. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1007/s00787-014-0595-y>
- Rasmussen, S. A., Mazurek, M. F. & Rosebush, P. I. (2016). Catatonia: Our current understanding of its diagnosis, treatment and pathophysiology. *World journal of psychiatry*, 6(4), 391-398. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.5498/wjp.v6.i4.391>
- Rydellius, P. A. (2006). Rapport om de s. k. Apatiska Barnen. *Research Report*, 25. ISSN 1403-607X. Stockholm: Karolinska Institutet.
- Sainty, L. (12/08/2018). Australia's child refugees are suffering a rare psychological illness where they withdraw from the world. *BuzzfeedNews*. Ανακτήθηκε από www.buzzfeed.com/lanesainty/australias-child-refugees-are-being-diagnosed-with-swedens?utm_term=.gw4xE99XmZ#.ko1DxjvB3
- Sallin, K., Lagercrantz, H., Evers, K., Engström, I., Hjern, A. & Petrovic, P. (2016). Resignation Syndrome: Catatonia? Culture-Bound? *Frontiers in behavioral neuroscience*, 10, 7. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.3389/fnbeh.2016.00007>

- Santiago, I. S. D., Freitas Neta, M. S. B. de, de Barros, J. C. D., Landim, J. M. M., Arrais, T. M. S. N., de Sousa, D. F., Cruz, T. O., de Freitas Cintra Júnior, D., Dias, J. B., Lima, N. N. R. & Rolim Neto, M. L. (2019). Resignation syndrome in hidden tears and silences. *International Journal of Social Psychiatry*, 65(1), 80-82. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1177/0020764018792595>
- Shannon, P. J., Wieling, E., McCleary, J. S. & Becher, E. (2015). Exploring the mental health effects of political trauma with newly arrived refugees. *Qualitative health research*, 25(4), 443-457. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1177/1049732314549475>
- Shorter, E. (1994). *From the mind into the body: The cultural origins of psychosomatic symptoms*. Free Press.
- Shorter, E. (2006). Hysteria and catatonia as motor disorders in historical context. *History of psychiatry*, 17(68 Pt 4), 461-468. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1177/0957154X06073012>
- Shorter, E. & Fink, M. (2018). *The madness of fear: a history of catatonia*. Oxford University Press, New York.
- Socialstyrelsen, B. (2013). *Barn Med Uppgivenhetssyndrom. En vägledning för Personal inom Socialtjänst och Hälso - och Sjukvård*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Thomas, S. P. (2017). Resignation Syndrome: Is it a New Phenomenon or is it Catatonia? *Issues in mental health nursing*, 38(7), 531-532. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1080/01612840.2017.1341229>
- Ventriglio, A., Ayonrinde, O. & Bhugra, D. (2016). Relevance of culture-bound syndromes in the 21st century. *Psychiatry and clinical neurosciences*, 70(1), 3-6. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1111/pcn.12359>
- Visão (03/04/2017). Children refugees in Sweden are falling in a state similar to coma and may be afraid of the deportation. *Visão*. Ανακτήθηκε από <http://visao.sapo.pt/actualidade/mundo/2017-04-03-Crianças-refugiadas-na-Suecia-estao-a-cair-num-estado-parecido-com-o-coma-e-pode-ser-por-medo-da-deportacao>
- Von Folsach, L. L. & Montgomery, E. (2006). Pervasive refusal syndrome among asylum-seeking children. *Clinical child psychology and psychiatry*, 11(3), 457-473. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1177/1359104506064988>
- Von Knorring, A. L. & Hultcrantz, E. (2020). Asylum-seeking children with resignation syndrome: catatonia or traumatic withdrawal syndrome? *European child & adolescent psychiatry*, 29(8), 1103-1109. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1007/s00787-019-01427-0>
- World Health Organization (2018). *ICD-11*. International Classification of Diseases 11th Revision. The global standard for diagnostic health information. Ανακτήθηκε από <https://icd.who.int>.
- Yap, P. M. (1962). Transcultural studies panel discussion at the third world congress of psychiatry June 10, 1961. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 38, 157-169. doi: 10.1111/j.1600-0447.1962.tb01790.x
- Yap, P. M. (1967). Classification of the Culture-Bound Reactive Syndromes. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*, 1(4), 172-179. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.3109/00048676709159191>
- Zap (28/10/2017). Resignation syndrome: mysterious childhood illness that only happens in Sweden. *Zap.aeiou*. Ανακτήθηκε από <https://zap.aeiou.pt/sindrome-da-res>

ignacao-misteriosa-doenca-so-ocorre-na-suecia-178377
<https://thepsychologist.bps.org.uk/they-had-embodied-narrative>. Ανακτήθηκε 05/03/2021.
<https://www.tovima.gr/2020/02/20/society/syndromo-paraitisis-gia-pol-la-apo-ta-6-000-prosfygopoula-tis-moria/>. Ανακτήθηκε 20/2/2020.

4η Ενότητα ●

Παρεμβάσεις Στους Προσφυγικούς Πληθυσμούς: Σύγχρονες Καλές Πρακτικές

«ΤΩΡΑ, ΥΠΑΡΧΕΙ ΕΛΠΙΔΑ!»: ΜΙΑ ΤΗΛΕΦΩΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΗ ΨΥΧΟΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗΣ ΑΠΟ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΓΙΑ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ

Χρυσοβαλάντης Παπαθανασίου¹, Στέλλα Παντελίδου², Αναστασία Μάντζαρη³

¹ Διδάκτωρ Κοινωνικής Ψυχολογίας της Υγείας, MSc Κοινωνιολόγος Υγείας

² Διδάκτωρ Κοινωνικής Ψυχιατρικής, Ψυχολόγος, Ψυχοθεραπεύτρια

³ Ψυχολόγος

Εισαγωγή

Η μετακίνηση των πληθυσμών, ιδιαίτερα η διαχείριση των προσφυγικών ροών, αποτελεί ζήτημα εξέχουσας σημασίας για την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) και εγγράφεται ως προτεραιότητα στην πολιτική ατζέντα των κρατών μελών και των οργάνων της Ένωσης, όπως η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, το Συμβούλιο της Ευρώπης και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (Παπαθανασίου, Ιωαννίδη & Αγραφιώτης, 2006). Ωστόσο, σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας "Parlementer 2020"⁴⁸, περίπου οι μισοί Ευρωπαίοι πολίτες (47%) και η πλειοψηφία των Ελλήνων πολιτών (70%) πιστεύουν ότι το πιο αμφιλεγόμενο θέμα, στο οποίο παρατηρούνται διαφωνίες μεταξύ της ΕΕ και των εθνικών κυβερνήσεων, είναι το μεταναστευτικό/προσφυγικό.

Η Ελλάδα αποτελεί πύλη εισόδου στην ΕΕ για άτομα από χώρες της Μέσης Ανατολής, της Ασίας και της Αφρικής. Αυτό οφείλεται στη γεωγραφική θέση της, καθώς βρίσκεται στο σταυροδρόμι Ανατολής και Δύσης και αποτελεί την πρώτη χώρα της ΕΕ για όσους προσπαθούν να μετακινηθούν στην Ευρώπη, κυρίως από χώρες της Ασίας. Τις περισσότερες φορές, η Ελλάδα δεν αποτελεί τον τελικό προορισμό, αλλά ενδιάμεσο σταθμό του ταξιδιού προς τις χώρες της Κεντρικής, Δυτικής και Βόρειας Ευρώπης.

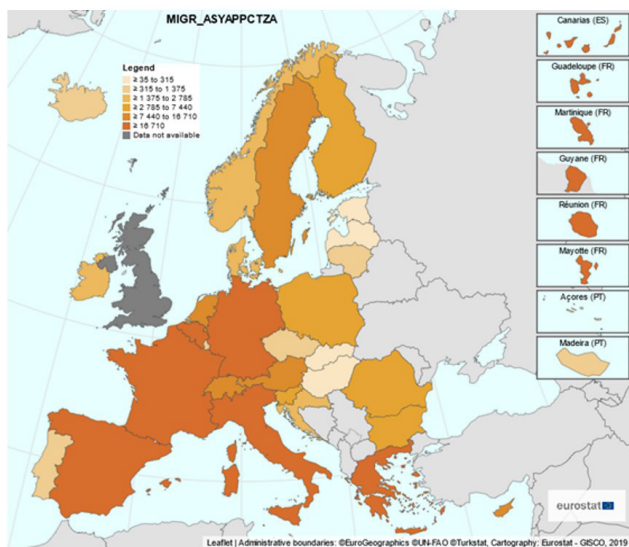
Σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat (2021)⁴⁹, η Ελλάδα είναι η τέταρτη κατά σειρά χώρα με τον μεγαλύτερο αριθμό αιτούντων για πρώτη φορά άσυλο (προηγούνται η Γερμανία, η Γαλλία και Ισπανία)(βλ. Εικόνα 1). Το 2015-2016 παρατηρήθηκε ραγδαία αύξηση των προσφυγικών ροών προς την Ελλάδα και στα χρόνια που ακολούθησαν μέχρι το 2019 καταγράφη-

⁴⁸ <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/el/be-heard/eurobarometer/parlemeter-2020>

⁴⁹ https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/migr_asyappctza/default/table?lang=en

⁵⁰ https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/migr_asyappctza/default/table?lang=en

κε σταθερή σταδιακή αύξηση⁵⁰. Το 2020, κατά τη διάρκεια της ισχύος των περιοριστικών μέτρων που επιβλήθηκαν λόγω της πανδημίας covid-19, ο συνολικός αριθμός των παράτυπων διελεύσεων των εξωτερικών συνόρων της ΕΕ ανήλθε σε 124.000, σημειώνοντας τη μεγαλύτερη μείωση από το 2013 και, αντίστοιχα, πτώση ύψους 13% σε σύγκριση με το 2019⁵¹.

Εικόνα 1. Αιτούντες άσυλο

Η προέλευση των αιτούντων άσυλο ποικίλλει σε μεγάλο βαθμό από χώρα σε χώρα. Οι περισσότεροι από τους αιτούντες για πρώτη φορά άσυλο στην Ελλάδα κατά την πρόσφατη περίοδο προέρχονται κυρίως από τέσσερις χώρες: τη Συρία, το Ιράκ, το Αφγανιστάν και το Πακιστάν. Από αυτές τις τέσσερις χώρες, η Συρία είναι η εθνικότητα με τη μεγαλύτερη εκπροσώπηση, αντιπροσωπεύοντας το 28% των αιτούντων για πρώτη φορά άσυλο το 2017 (ESPON, 2018).

Πρόσφυγες, υπάρχουν περίπου 120.000⁵² πρόσφυγες και μετανάστες που φιλοξενούνται σήμερα στην Ελλάδα, οι οποίοι έφτασαν και παρέμειναν στη χώρα από τη μαζική εισροή 2015-2016. Από αυτούς, 100.500 βρίσκονται στην ηπειρωτική χώρα και 19.500 στα νησιά.

⁵¹ <https://www.europarl.europa.eu/news/el/headlines/society/20170629STO78630/prosfugiki-krisi-kai-ee-stoicheia-kai-arithmoi>

⁵² UNHCR Statistics and Data as of end of November 2020 <https://data2.unhcr.org/en/documents/details/83847>

Σύμφωνα με τα στοιχεία της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Παρόλο που η μεταναστευτική πολιτική θεωρείται εσωτερική υπόθεση των κρατών μελών της ΕΕ, τα ζητήματα που τίθενται προς διαχείριση αναφορικά με το προσφυγικό δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν αποκλειστικά από τις κεντρικές εθνικές κυβερνήσεις και απαιτούν τη σύμπραξη και συνέργεια πολλών άλλων φορέων, όπως διεθνών οργανισμών, οργανώσεων από την κοινωνία των πολιτών, προσφυγικών κοινοτήτων, κ.ά.

Ιδιαίτερη έμφαση πρέπει να δοθεί στην παροχή ψυχοκοινωνικής βοήθειας, καθώς οι πρόσφυγες αντιμετωπίζουν ψυχοπαιστικούς παράγοντες που σχετίζονται με τα βιώματα στη χώρα προέλευσης (πόλεμος, βασανιστήρια, κ.ά.), τα γεγονότα κατά τη διάρκεια της μετάβασης (χωρισμός ή απώλεια αγαπημένων προσώπων, βία, εκμετάλλευση, κ.ά.) και τη διαδικασία εγκατάστασης στη χώρα υποδοχής (παράτυπη διαμονή, διαβίωση σε επισφαλείς συνθήκες, όπως αυτές της αστεγίας και της διαμονής σε κέντρα φιλοξενίας, κ.ά.). Οι παράγοντες αυτοί ενδέχεται να οδηγήσουν σε σοβαρές ψυχικές διαταραχές και αυτοκτονία. Συγκεκριμένα, τα πιο συνήθη ψυχιατρικά προβλήματα είναι η κατάθλιψη και η διαταραχή μετατραυματικού στρες (PTSD), που σχετίζονται με την οργανωμένη βία, τα βασανιστήρια, την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την επανεγκατάσταση και την τραυματική μετανάστευση (Langlois et al., 2016).

Στην Ελλάδα, τόσο οι κοινωνικές υπηρεσίες όσο και οι υπηρεσίες παροχής ιατρονοσηλευτικής φροντίδας παρουσιάζουν σημαντικές ελλείψεις όσον αφορά την υποστήριξη των προσφύγων. Έτσι, συχνά πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο αντιμετωπίζουν σοβαρά ζητήματα πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας και κοινωνικής πρόνοιας.

Το σύστημα ψυχικής υγείας στην Ελλάδα, σύμφωνα με την τελευταία αξιολόγηση της Maudsley International και της εταιρείας ερευνών Prooptiki για το Υπουργείο Υγείας, μπορεί να περιγραφεί ως κατακερματισμένο, αποσπασματικό, ασυντόνιστο, χωρίς διαδικασίες παρακολούθησης και αξιολόγησης (Loukidou et al., 2013). Μια σειρά από παράγοντες (κοινωνικούς, γλωσσικούς, πολιτιστικούς, οικονομικούς, πολιτικούς) εμποδίζουν την πρόσβαση των προσφύγων/αιτούντων άσυλο στις κοινωνικές υπηρεσίες και τις υπηρεσίες ιατρονοσηλευτικής φροντίδας και ψυχικής υγείας. Επομένως, υπάρχει επείγουσα ανάγκη για τον σχεδιασμό και τη λειτουργία εξειδικευμένων υπηρεσιών παροχής ψυχικής βοήθειας σε πρόσφυγες/αιτούντες άσυλο. Μια από τις υπηρεσίες που φαίνεται ιδιαίτερα υποστηρικτική για τον προσφυγικό πληθυσμό είναι η λειτουργία τηλεφωνικής γραμμής (helpline), μέσω της οποίας παρέχεται άμεση ψυχοκοινωνική βοήθεια, σε συνθήκες προσωπικής ή/και οικογενειακής κρίσης.

Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Nancy Baron (2021), οι δυσκολίες των ανθρώπων δεν περιορίζονται μόνο στις συνήθεις ώρες λειτουργίας των υπηρεσιών. Συνεπώς, είναι σημαντικό να εξασφαλιστεί η προσβασιμότητα σε υπηρεσίες υποστήριξης πέρα από το καθορισμένο ωράριο.

Παράλληλα, τα τελευταία χρόνια, έχει δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στη σημασία της ψυχοκοινωνικής υποστήριξης που παρέχεται από προσωπικό, το οποίο - αν και μη ειδικευμένο - διαθέτει βιωμένη εμπειρία. Το προσωπικό αυτό αποτελείται από άτομα με προσφυγική εμπειρία, τα οποία εκπαιδεύονται σε ειδικά εργαλεία παρέμβασης (Patel et al., 2011· Collins et al., 2011), που έχουν αναπτυχθεί από διεθνείς οργανισμούς, όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (ΠΟΥ), προκειμένου να αποκτήσουν δεξιότητες ψυχοκοινωνικής υποστήριξης των ομοεθνών τους. Τέτοιου είδους παρεμβάσεις βασίζονται στη φιλοσοφία της στήριξης ομοτίμων (peer support), η οποία - όπως καταδεικνύει η σχετική βιβλιογραφία - φαίνεται να είναι ιδιαίτερα αποτελεσματική σε προσφυγικούς πληθυσμούς (Badali, Grande, & Mardikian, 2017· Webel, Okonsky, Trompeta, & Holzemer, 2010). Οι παρεμβάσεις βασισμένες στην κοινότητα γενικά και οι παρεμβάσεις ομοτίμων ειδικότερα συνδέονται με αύξηση της κοινωνικής ένταξης, μείωση της μοναξιάς και υιοθέτηση υγιών τρόπων αντιμετώπισης του στρες και της συναισθηματικής δυσφορίας (Stewart, Simich, Shizha, Makumbe, & Makwairimba, 2012). Οι ερευνητές υποστηρίζουν ότι η παρουσία ομοεθνών στις ομάδες υποδοχής προσφύγων διευκολύνει την ένταξη στο νέο πολιτιστικό περιβάλλον (Kaslow, 2014). Η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες προωθεί προγράμματα στήριξης ομοτίμων, καθώς δημιουργούν κλίμα αμοιβαίας υποστήριξης, που μπορεί να λειτουργήσει ως υποκατάστατο των κοινοτήτων καταγωγής των προσφύγων (Glassman & Skolnik, 1984). Παρακάτω παρουσιάζεται η εμπειρία από ένα τέτοιου είδους πρόγραμμα που υλοποιείται στην Ελλάδα.

Προσωπικό Ψυχοκοινωνικής Υποστήριξης στην Κοινότητα- Community Psychosocial Workforce

Το πρόγραμμα «Community Based Intervention for Mental Health Care of Asylum-seekers and Refugees in Greece» ξεκίνησε να υλοποιείται το 2019 από την Εταιρεία Περιφερειακής Ανάπτυξης και Ψυχικής Υγείας (ΕΠΑΨΥ), σε συνεργασία με την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες.

Το Προσωπικό Ψυχοκοινωνικής Υποστήριξης στην Κοινότητα (Community Psychosocial Workforce) αποτελείται από 15 πρόσφυγες, οι

οποίοι έχουν εκπαιδευτεί σε ειδικά εργαλεία ψυχοκοινωνικής παρέμβασης (π.χ. Psychological First Aid [PFA], Problem Management Plus[PM+], κ.ά.), προκειμένου να παρέχουν - υπό την εποπτεία επαγγελματιών ψυχικής υγείας - υπηρεσίες σε ομοεθνείς τους στη μητρική τους γλώσσα: φαρσί, αραβικά και γαλλικά. Αυτοί οι εκπαιδευμένοι πρόσφυγες, που καλούνται «CPWs», αποτελούν τη γέφυρα μεταξύ των προσφυγικών κοινοτήτων και της επαγγελματικής/θεσμικής παροχής φροντίδας ψυχικής υγείας. Ο γεφυροποιός ρόλος των παραεπαγγελματιών με προσφυγικό υπόβαθρο μπορεί να προσφέρει ευκαιρίες τόσο ενδυνάμωσης όσο και ρύθμισης των κοινωνικών εντάσεων (Abrahamsson, Andersson, & Springett, 2009).

Οι υπηρεσίες παρέχονται σε ενήλικες πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο που κατοικούν στον αστικό ιστό της Αττικής και χρήζουν ψυχοκοινωνικής υποστήριξης. Οι ωφελούμενοι χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό ευαλωτότητας και έχουν ανάγκη από υποστήριξη για την ανάπτυξη δεξιοτήτων αποτελεσματικής διαχείρισης του στρες που προκαλείται από ψυχοπιεστικές καταστάσεις και ψυχοτραυματικά γεγονότα. Μπορεί να είναι άτομα με ψυχικές διαταραχές, χρόνια νόσο ή αναπηρία, ηλικιωμένοι, θύματα έμφυλης βίας, αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών, άστεγοι, κ.ά.

Ο ρόλος των CPWs αφορά στην αξιολόγηση των προβλημάτων, στον προσδιορισμό των αναγκών, στην παροχή συναισθηματικής υποστήριξης μέσω της ενεργητικής ακρόασης και της ενσυναίσθησης, στην εκπαίδευση σε στρατηγικές αντιμετώπισης (coping strategies) των προβλημάτων της καθημερινότητας, στην παραπομπή και διασύνδεση με φορείς που παρέχουν εξειδικευμένη φροντίδα, στην ενδυνάμωση και την κοινωνική ενσωμάτωση.

Επιπρόσθετα, οι CPWs αποτελούν ένα θετικό πρότυπο για τους ομοεθνείς τους, ιδίως τους νεοαφιχθέντες. Εκτός από την κοινή γλώσσα, εθνικότητα, θρησκεία και κουλτούρα, οι CPWs έχουν βιώσει την εμπειρία του εκτοπισμού και έχουν υπάρξει αποδέκτες υπηρεσιών στο πλαίσιο της επανεγκατάστασης. Το γεγονός ότι έχουν καταφέρει να ξεπεράσουν τα εμπόδια με επιτυχία μπορεί να ενισχύσει τις δεξιότητες των νεοαφιχθέντων προσφύγων και να συμβάλει στην οικοδόμηση εμπιστοσύνης, απαραίτητη προϋπόθεση για την προσαρμογή στο κοινωνικό και διοικητικό σύστημα της Ελλάδας και την αποτελεσματική πλοήγηση στις υπηρεσίες του κρατικού μηχανισμού (Shaw, 2014).

Οι CPWs πραγματοποιούν κατ' οίκον επισκέψεις, καθώς, επίσης, ατομικές ή/και ομαδικές συνεδρίες σε χώρους συνεργαζόμενων φορέων. Κατά τη διάρκεια των περιοριστικών μέτρων για την αντιμετώπιση της πανδημίας covid-19, οι συναντήσεις πραγματοποιούνταν εξ αποστάσεως, με τη χρήση των νέων τεχνολογιών.

Τηλεφωνική γραμμή ψυχοκοινωνικής υποστήριξης για πρόσφυγες/αιτούντες άσυλο

Το ξέσπασμα της πανδημίας covid-19 και η επακόλουθη ανάγκη για υπηρεσίες εξ αποστάσεως οδήγησαν στην αναζήτηση εναλλακτικών για την εξασφάλιση της προσβασιμότητας των υπηρεσιών ψυχικής υγείας. Ως μία τέτοια εναλλακτική αναδείχθηκε η λειτουργία μίας τηλεφωνικής γραμμής ψυχοκοινωνικής υποστήριξης για πρόσφυγες/αιτούντες άσυλο, η οποία ξεκίνησε επισήμως τον Μάιο του 2020.

Μια τηλεφωνική γραμμή βοήθειας αποσκοπεί στην παροχή ψυχοκοινωνικής υποστήριξης σε άτομα που ενδέχεται να έχουν περιορισμένη ή μηδαμινή πρόσβαση σε υπηρεσίες ψυχικής υγείας. Όπως φανερώνουν οι πρώτες έρευνες σχετικά με τις ψυχολογικές επιπτώσεις της πανδημίας (IASC, 2020), αυτή επηρέασε βαθιά την ψυχική υγεία, αυξάνοντας σημαντικά το άγχος και τα συναισθηματικά προβλήματα του γενικού πληθυσμού. Ο ευάλωτος υποπληθυσμός των προσφύγων βρέθηκε σε ακόμη μεγαλύτερο κίνδυνο ψυχοκοινωνικής επιβάρυνσης από την covid-19, δεδομένης της μειωμένης προσβασιμότητας των διαθέσιμων υπηρεσιών, τόσο σε ευρύτερο πλαίσιο πριν την πανδημία όσο και, ειδικότερα, κατά τη διάρκειά της. Αυτή η έλλειψη πρόσβασης των προσφύγων/αιτούντων άσυλο σε υπηρεσίες ψυχικής υγείας επιχειρήθηκε να αντισταθμιστεί με την τηλεφωνική γραμμή ψυχοκοινωνικής υποστήριξης, η οποία στελεχώθηκε με τους CPWs. Με τη συνεχή καθοδήγηση από επαγγελματίες ψυχικής υγείας (ψυχολόγοι, κοινωνικοί λειτουργοί), αλλά και από κλινικούς επόπτες, οι CPWs παρέιχαν εν μέσω καραντίνας - και εξακολουθούν να παρέχουν - πολύτιμες υπηρεσίες μέσω τηλεφώνου. Συγκεκριμένα, πρόκειται για δύο τύπους υπηρεσιών:

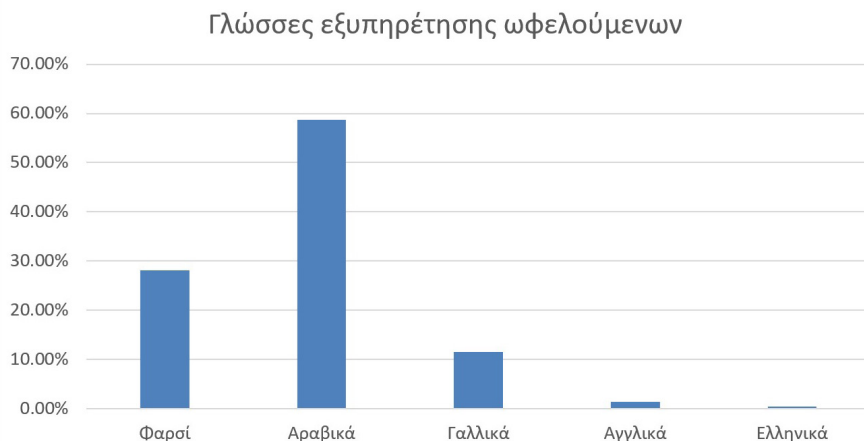
- **Πληροφορίες και συναισθηματική υποστήριξη για την covid-19:** οι CPWs παρέχουν πρακτικές πληροφορίες και ψυχολογική καθοδήγηση για την αντιμετώπιση της κρίσης που επήλθε λόγω της πανδημίας. Ο CPW που απαντά το τηλεφώνημα, ενημερώνει τον ωφελούμενο σχετικά με τις πιο πρόσφατες διαθέσιμες οδηγίες για την covid-19, καθώς και τις σχετικές υπηρεσίες και διαδικασίες, π.χ. αναφορικά με την σειρά εμβολιασμού, την τοποθεσία διαγνωστικών κέντρων, την περίοδο υποχρεωτικής καραντίνας σε περίπτωση επαφής με επιβεβαιωμένο κρούσμα. Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζονται και ζητήματα που αφορούν την κοινωνική πρόνοια, ενώ ενδέχεται να γίνει παραπομπή σε άλλους συνεργαζόμενους φορείς.
- **Ψυχοκοινωνική υποστήριξη:** οι CPWs παρέχουν άμεση ψυχοκοινωνική

υποστήριξη σε ωφελούμενους πρόσφυγες/αιτούντες άσυλο που απευθύνονται στην τηλεφωνική γραμμή, με την υποστήριξη αυτή να πραγματοποιείται στη μητρική τους γλώσσα. Πιο συγκεκριμένα, οι CPWs αξιολογούν τις βασικές ανάγκες των καλούντων (τρόφιμα, ρουχισμός, νομικές συμβουλές, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη κ.λπ.) και τούς παραπέμπουν στους κατάλληλους φορείς και στις υπάρχουσες υπηρεσίες έκτακτης ανάγκης. Επιπροσθέτως, παρέχουν συναισθηματική υποστήριξη μέσω δομημένων παρεμβάσεων μεταξύ των οποίων το PFA (WHO, 2011). Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι CPWs ανταποκρίνονται σε πρώτο επίπεδο σε ψυχολογικά συμπτώματα που αποδίδονται στην πανδημία (άγχος, φοβίες, συμπτώματα κατάθλιψης, κ.λπ.). Ειδική μέριμνα παρέχεται στους ηλικιωμένους, προκειμένου να διαχειριστούν το άγχος και την μοναξιά που επέφερε η covid-19, καθώς επίσης και στους φροντιστές αυτών (συζύγους, συγγενείς, κ.ά.). Τέλος, οι CPWs παρέχουν βοήθεια σε άτομα με αναπηρίες, τα οποία, λόγω των μέτρων κατά της πανδημίας, ενδέχεται να στερήθηκαν την υποστήριξη τους. Όποτε κρίνεται κατάλληλο ή/και χρήσιμο, παραπέμπουν τους καλούντες στο πρόγραμμα του Προσωπικού Ψυχοκοινωνικής Υποστήριξης στην Κοινότητα για περαιτέρω ψυχοκοινωνική υποστήριξη ή σε εξειδικευμένες υπηρεσίες, (αν πρόκειται για σοβαρά περιστατικά τα οποία χρήζουν επαγγελματικής παρακολούθησης).

Η γραμμή βοήθειας λειτουργεί καθημερινά σε οκτάωρη βάση σε τρεις

Πίνακας 1. Δημογραφικά στοιχεία ωφελούμενων (Μάιος 2020 – Ιούλιος 2021)

Ηλικιακή Ομάδα	Άντρες		Γυναίκες		Σύνολο	
	N	%	N	%	N	%
0-10	0	0	0	0	0	0
11-20	34	2,30	37	2,52	71	4,82
21-30	316	21,45	210	14,28	526	35,73
31-40	342	23,22	194	13,19	536	36,41
41-50	135	9,16	126	5,51	261	14,67
51-60	41	2,78	21	1,44	62	4,22
61 and >	24	1,62	6	0,43	30	2,05
Μη διαθέσιμα δεδομένα	20	1,35	11	0,75	31	2,10
Σύνολο	911	61,88	561	38,12	1.472	100

Γράφημα 1. Συχνότητα των διαφορετικών γλωσσών στις οποίες έγιναν τα τηλεφωνήματα στη γραμμή ψυχοκοινωνικής υποστήριξης σε ποσοστό % (Μάιος 2020 - Ιούλιος 2021)

γλώσσες- φαρσί, αραβικά και γαλλικά - και στελεχώνεται από το Προσωπικό Ψυχοκοινωνικής Υποστήριξης στην Κοινότητα. Για τη διεκπεραίωση των τηλεφωνημάτων χρησιμοποιούνται κινητά τηλέφωνα, καθώς και εφαρμογές μηνυμάτων, όπως WhatsApp και Viber.

Συνολικά, κατά το διάστημα από τον Μάιο του 2020 έως και τον Ιούλιο του 2021, τηλεφώνησαν στη γραμμή ψυχοκοινωνικής υποστήριξης 1.472 άτομα, εκ των οποίων οι 911 (61,88%) ήταν άνδρες και οι 561 (38,12%) ήταν γυναίκες. Όπως φαίνεται στον πίνακα 1, η πλειοψηφία των καλούντων αποτελείται από ενήλικες άνδρες της ηλικιακής ομάδας 21-40 ετών (44,67%), ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στις γυναίκες αυτής της ηλικιακής ομάδας ανέρχεται στο 27,47%. Το γράφημα 1 (βλ. παρακάτω) αφορά στις γλώσσες στις οποίες έγιναν τα τηλεφωνήματα κατά την εν λόγω περίοδο (Μάιος 2020 - Ιούνιος 2021). Όπως παρατηρείται, οι περισσότεροι καλούντες είναι αραβόφωνοι (58,10%), ενώ ακολουθούν οι φαρσόφωνοι (28,10%). Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά το πρώτο διάστημα λειτουργίας της γραμμής ψυχοκοινωνικής υποστήριξης, εξυπηρετούνταν μόνο αραβόφωνοι και φαρσόφωνοι ωφελούμενοι. Ωστόσο, σύντομα διαπιστώθηκε η ανάγκη προσέγγισης της γαλλόφωνης κοινότητας. Έτσι, από τον Μάρτιο του 2021, ξεκίνησαν να εργάζονται και γαλλόφωνοι CPWs, εξυπηρετώντας με αυτό τον τρόπο 173 γαλλόφωνα περιστατικά μέσα σε μερικούς μόνο μήνες (Μάρτιος 2021 - Ιούλιος 2021). Αναφορικά με τις χώρες καταγωγής των καλούντων (βλ. πίνακα

Πίνακας 2. Συχνότητα των χωρών καταγωγής των καλούντων στη γραμμή ψυχοκοινωνικής βοήθειας

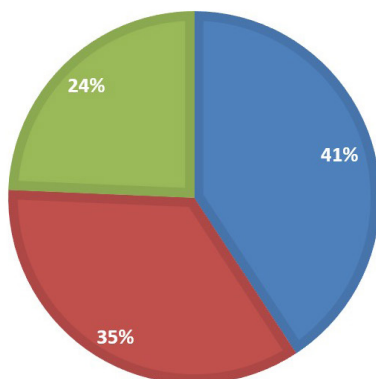
Χώρες Καταγωγής		
	N	%
Συρία	587	39,89%
Αφγανιστάν	285	19,36%
Ιράν	124	8,43%
Ιράκ	148	10,06%
Λαϊκή Δημοκρατία του Κονγκό	140	9,52%
Παλαιστίνη	64	4,35%
Καμερούν	27	1,84%
Αίγυπτος	34	2,31%
Κουβέιτ	13	0,89%
Αλγερία	8	0,54%
Μαρόκο	7	0,48%
Λίβανος	6	0,40%
Αγκόλα	5	0,33%
Σουδάν	5	0,33%
Τυνησία	3	0,20%
Λιβύη	3	0,20%
Αιθιοπία	2	0,13%
Μη διαθέσιμα δεδομένα	9	0,62%
Σύνολο	1.472	100

2), οι αραβόφωνοι προέρχονται κατά κύριο λόγο από τη Συρία (39,89% εκ του συνόλου των καλούντων), οι φαρσόφωνοι προέρχονται από το Αφγανιστάν (19,46% εκ του συνόλου των καλούντων), ενώ πολλοί από τους γαλλόφωνους κατάγονται από τη Λαϊκή Δημοκρατία του Κονγκό (9,52% εκ του συνόλου των καλούντων).

Κατά τους 14 μήνες λειτουργίας της γραμμής ψυχοκοινωνικής υποστήριξης (Μάιος 2020 - Ιούλιος 2021), τα κύρια αιτήματα των καλούντων ήταν η ψυχοκοινωνική υποστήριξη (π.χ., η παροχή βοήθειας για διαχείριση άγχους), η πληροφόρηση σε σχέση με την covid-19 (π.χ. ερωτήσεις για τα περιοριστικά μέτρα, τη διάρκεια καραντίνας κτλ.) και, τέλος, η διασύνδεση με άλλους φορείς (π.χ. προγραμματισμός ραντεβού σε νοσοκομεία, τηλεφώνω επικοινωνίας δικηγόρων, διεύθυνση και οδηγίες για τα γρα-

ΑΙΤΗΜΑΤΑ / ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΣΕΙΣ

- Ψυχοκοινωνική υποστήριξη (PSS)
- Παραπομπή σε άλλους φορείς (Liaison)
- Πληροφορίες για την covid-19

Γράφημα 2. Συχνότητα των αιτημάτων ωφελούμενων / ανταποκρίσεων CPWs κατά το διάστημα Ιανουάριος 2021-Ιούλιος 2021⁵³

φεία κάποιας ΜΚΟ) (βλ. γράφημα 2). Αξίζει να σημειωθεί ότι οι τρεις αυτές κατηγορίες αιτημάτων των ωφελούμενων και αντιστοίχως ανταποκρίσεων των CPWs δεν αποκλείουν η μία την άλλη, υπό την έννοια ότι συχνά οι ωφελούμενοι καλούν με περισσότερα από ένα αιτήματα ή/και οι CPWs παρέχουν περισσότερες από μία υπηρεσίες ως απόκριση σε αυτά τα αιτήματα.

Στη συνέχεια παρουσιάζεται μια μελέτη περίπτωσης, προκειμένου να γίνουν κατανοητά τα βήματα που ακολουθούνται για την ψυχοκοινωνική υποστήριξη των προσφύγων μέσω της τηλεφωνικής γραμμής στο πλαίσιο του προγράμματος στήριξης ομοτίμων.

Μια μελέτη περίπτωσης: Σάρα, 30 ετών, πρόσφυγας από το Αφγανιστάν

Η Σάρα είναι μια γυναίκα από το Αφγανιστάν που απευθύνθηκε στην τηλεφωνική γραμμή ψυχοκοινωνικής υποστήριξης, κατόπιν ενημέρωσης της από μια άλλη γυναίκα πρόσφυγα, που είχε λάβει βοήθεια από την

⁵³ Τα στοιχεία σε σχέση με τα αιτήματα/ανταποκρίσεις για το διάστημα Μάιος 2020 - Δεκέμβριος 2020 δεν είναι διαθέσιμα λόγω της διαφορετικής διαδικασίας συλλογής και καταγραφής στοιχείων εκείνου του χρονικού διαστήματος.

υπηρεσία. Αρχικά, ζήτησε να μιλήσει με κάποιον για υποστήριξη, καθώς είχε πολλές πρακτικές δυσκολίες και προβλήματα υγείας. Ο CPW που απάντησε τηλεφωνικά, έκανε μια πρώτη καταγραφή αναγκών, ενημέρωσε για υπηρεσίες που θα μπορούσαν να παράσχουν υποστήριξη σε πρακτικά προβλήματα (είδη πρώτης ανάγκης κ.λπ.), με βάση το αίτημα της ωφελούμενης, τη διαδικασία κλεισίματος ραντεβού με ιατρούς, ενώ παράλληλα ενημέρωσε για το πρόγραμμα ψυχοκοινωνικής υποστήριξης προσφύγων της ΕΠΑΨΥ. Επιπλέον, παρείχε άμεση συναισθηματική υποστήριξη σε ένα πρώτο επίπεδο. Η Σάρα δέχτηκε να γίνει παραπομπή στο πρόγραμμα, ώστε μαζί με την CPW που θα την αναλάμβανε, να δουλέψουν πάνω στα ζητήματα που η ίδια εισέφερε. Περιέγραφε, στη συνέχεια, ότι αισθάνθηκε μεγάλη ανακούφιση από το γεγονός ότι είχε τη δυνατότητα να απευθυνθεί άμεσα σε μια τηλεφωνική γραμμή, όπου ομοεθνείς της, οι οποίοι μιλούν τη μητρική της γλώσσα ήταν εκεί για να την ακούσουν και να προσφέρουν πληροφορίες για υπηρεσίες που μπορούν να βοηθήσουν την ίδια και την οικογένειά της.

Σε σύντομο χρονικό διάστημα, επικοινωνήσε μαζί της η CPW που δέχτηκε την παραπομπή στο αντίστοιχο πρόγραμμα της ΕΠΑΨΥ. Με συστηματική εποπτεία και καθοδήγηση από την επικεφαλής της ομάδας (Team Leader) και την επόπτρια (κλινικοί ψυχολόγοι με εκπαίδευση και εμπειρία σε ψυχοκοινωνικά θέματα που αφορούν πρόσφυγες), η CPW κατέγραψε αναλυτικά τις ανάγκες της ωφελούμενης, το αίτημά της, καθώς και κάποια βασικά στοιχεία ψυχοκοινωνικού ιστορικού. Παράλληλα, δόθηκαν κλίμακες αξιολόγησης της διάθεσης στο πλαίσιο χρήσης του εργαλείου PM+.

Πρόκειται για μια γυναίκα 30 ετών, η οποία διαμένει στην Ελλάδα από το 2019 με τον σύζυγό της (32 ετών) και την κόρη τους (8 ετών). Είναι δικαιούχος διεθνούς προστασίας (άσυλο) και εντάσσεται στο πρόγραμμα HELIOS. Η Σάρα παρουσίαζε συμπτώματα κατάθλιψης (μειωμένη όρεξη, αϋπνία, ανηδονία, καταθλιπτική διάθεση) τους τελευταίους 6 μήνες, ενώ παραπονιόταν για έντονους πονοκεφάλους. Δεν είχε απευθυνθεί σε κάποιον ψυχίατρο, ούτε είχε γίνει οργανική διερεύνηση των πονοκεφάλων. Παράλληλα, αντιμετώπιζε δυσκολίες με πρακτικά ζητήματα. Δεν είχε ΑΜΚΑ, ούτε κωδικούς TAXISNET, προκειμένου να μπορεί να κλείσει ραντεβού με ιατρούς. Η κόρη της δε φοιτούσε στο σχολείο ούτε ήταν επαρκώς εμβολιασμένη. Δεν μιλούσε η ίδια ή ο σύζυγός της αγγλικά ή ελληνικά, με αποτέλεσμα να δυσκολεύονται στη συνεννόηση με τις υπηρεσίες. Ούτε ο σύζυγος της ούτε η ίδια εργάζονταν και δε διέθεταν οικονομικούς πόρους. Λόγω της δύσκολης οικονομικής κατάστασης της οικογένειας, υπήρχε ανάγκη ακόμη και από τα βασικά είδη πρώτης ανάγκης (τρόφιμα, ρούχα, κ.λπ.).

Η υποστήριξη της ξεκίνησε να γίνεται εβδομαδιαία μέσω της εφαρμογής άμεσων μηνυμάτων WhatsApp, καθώς, λόγω του απαγορευτικού (lockdown) για την αντιμετώπιση της πανδημίας, δεν πραγματοποιούνταν κατ' οίκον επισκέψεις.

Μετά από συζήτηση της περίπτωσης με την επικεφαλής της ομάδας - ψυχολόγο, οργανώθηκε ένα πλάνο παρέμβασης, σε συνεργασία με την ίδια την ωφελούμενη. Κρίθηκε αναγκαίο να υπάρχει ψυχιατρική εκτίμηση και παρακολούθηση, λόγω της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας και παραπέμφθηκε στον ψυχίατρο του προγράμματος. Παράλληλα, μαζί με την CPW, δούλεψαν απλές τεχνικές του εργαλείου PM+, προκειμένου να μπορεί να διαχειρίζεται καλύτερα το στρες, ενώ εκπαιδεύτηκε και σε βασικές αρχές επίλυσης προβλημάτων. Επιπλέον, μαζί με την CPW δόμησαν ένα καθημερινό πρόγραμμα που περιλάμβανε τρόπους φροντίδας του εαυτού της και του παιδιού της (εργασίες που χρειάζεται να γίνουν καθημερινά και χρόνος για ευχάριστες δραστηριότητες, π.χ. περπάτημα, ασκήσεις χαλάρωσης κ.λπ.). Επίσης, αναζητήθηκαν μαζί της τρόποι ενίσχυσης της κοινωνικής υποστήριξης και επέκτασης του κοινωνικού της δικτύου.

Όσον αφορά τα πιο πρακτικά ζητήματα, η CPW επικοινωνήσε με την Εφορία της περιοχής, κανονίστηκε ραντεβού για να βγάλει κωδικούς TAXISNET, βοήθησε στην έκδοση ΑΜΚΑ μέσω ΚΕΠ, ενώ απευθύνθηκε σε μια μη κυβερνητική οργάνωση (ΜΚΟ), προκειμένου να λάβει δωρεάν ρούχα και τρόφιμα. Επιπρόσθετα, κανονίστηκαν ραντεβού με ιατρούς (νευρολόγο για την ίδια και παιδίατρο για την κόρη της). Αναζητήσαν μαζί με τη CPW δημοτικό σχολείο στην περιοχή όπου διαμένει και ολοκλήρωσαν τη διαδικασία, προκειμένου να γίνει η εγγραφή της κόρης της. Προτάθηκε, ακόμα, να παρακολουθήσει η ίδια και ο σύζυγός της μαθήματα ελληνικών και, παράλληλα, βοηθήθηκε ο σύζυγος της στην αναζήτηση εργασίας (συνέταξαν το βιογραφικό του, απευθύνθηκαν στην υπηρεσία επαγγελματικής συμβουλευτικής μιας Μ.Κ.Ο.).

Η παρέμβαση ολοκληρώθηκε μετά από 10 συναντήσεις, 5 εβδομαδιαίες και ακόμη 3 με συχνότητα ανά δύο εβδομάδες, ενώ οι δύο τελευταίες δόθηκαν ως συναντήσεις επανελέγχου (follow up), μετά από έναν και μετά από δύο μήνες αντίστοιχα. Ο στόχος των συναντήσεων επανελέγχου ήταν να εξεταστεί κατά πόσο τα οφέλη της παρέμβασης διατηρήθηκαν έως τότε, καθώς και να γίνει μια επαναξιολόγηση της κατάστασης από κοινού με την ίδια την ωφελούμενη. Η ωφελούμενη ήταν σε καλή ψυχοσυναισθηματική κατάσταση και δε χρειάστηκε περαιτέρω υποστήριξη από το πρόγραμμα ή παραπομπή σε άλλον φορέα.

Συμμετοχική αξιολόγηση του προγράμματος

Στο πλαίσιο συμμετοχικής αξιολόγησης (participatory assessment) του προγράμματος από την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, πραγματοποιήθηκαν δύο ομάδες εστιασμένης συζήτησης (focus group discussions): μια με φαρσόφωνους και μια με αραβόφωνους ωφελούμενους πρόσφυγες/αιτούντες άσυλο, οι οποίοι παρουσίαζαν μεγάλο βαθμό ευαλωτότητας (π.χ. άτομα με αναπηρία ή χρόνια νόσο, άτομα με ψυχολογικά προβλήματα, μητέρα-αρχηγός μονογονεϊκής οικογένειας κ.ά.). Συνολικά συμμετείχαν 16 άτομα (7 φαρσόφωνοι και 9 αραβόφωνοι). Όσον αφορά το φύλο, 11 ήταν γυναίκες και 5 άνδρες. Αναφορικά με τη χώρα προέλευσης, 6 ήταν από το Αφγανιστάν, 1 από το Ιράν, 6 από τη Συρία, 2 από την Παλαιστίνη και 1 από το Ιράκ. Ο μέσος όρος ηλικίας ήταν 36,5 έτη και ο μέσος χρόνος παραμονής στη χώρα ήταν τα 2,6 έτη. Δεκατρείς από τους συμμετέχοντες ήταν πρόσφυγες και 3 αιτούντες άσυλο.

Οι συμμετέχοντες εξέφρασαν ικανοποίηση από το πρόγραμμα γενικά και από την τηλεφωνική γραμμή ψυχοκοινωνικής υποστήριξης ειδικότερα. Συγκεκριμένα, ανέφεραν ότι η συζήτηση των προβλημάτων τους με κάποιον που έχει κοινή εμπειρία με εκείνους, τους βοηθά συναισθηματικά και τους δημιουργεί ελπίδα για το μέλλον. Ο CPW λειτουργεί ως συνοδοιπόρος, καθοδηγώντας τους στο να ανταποκριθούν με αποτελεσματικότητα στις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν στην καθημερινότητα. Ο συναισθηματικός δεσμός που αναπτύσσεται μεταξύ του CPW και του ωφελούμενου, συμβάλλει στη διαμόρφωση ενός «οικογενειακού» κλίματος εγγύτητας, εμπιστοσύνης και ασφάλειας.

Με βοηθάει... Μου κάνει καλό... Χρειάζομαι να μιλάω με κάποιον τώρα (που κινδυνεύει να χάσει το σπίτι όπου διαμένει). Τώρα, υπάρχει ελπίδα! /.../ Η Σ. (CPW) βρίσκεται δίπλα μας, μιλάει, μιλάει μαζί μας. Μπορώ να μοιραστώ τα προβλήματα μου. Η Σ. μου δείχνει το δρόμο, πώς να λύσω τα προβλήματα που έχω.

(Γυναίκα, 32 ετών, Αφγανιστάν)

Οι CPWs είναι άγγελοι που βοηθάνε. /.../ Είναι σαν την μεγαλύτερη αδερφή, σαν μια οικογένεια, υπάρχει ένας άνθρωπος που μου δείχνει τον δρόμο, που μιλάμε, που μου κρατάει το χέρι και με συνοδεύει...

(Γυναίκα, 40 ετών, Αφγανιστάν)

Σύμφωνα με τους ωφελούμενους, οι υπηρεσίες ψυχοκοινωνικής υποστήριξης που λαμβάνουν, βοηθούν και στην ανακούφιση των σωματικών συμπτωμάτων εκδήλωσης του άγχους. Συγκεκριμένα, μια γυναίκα ανέφερε ότι υπέφερε από κεφαλαλγία σχετιζόμενη με έντονο άγχος και ότι παρατήρησε υποχώρηση του συμπτώματος κατά τη διάρκεια της συμμετοχής της στο πρόγραμμα.

Είχα πονοκέφαλο. Έπαιρνα πολλά παυσίπονα. Από τότε που μου μιλάει (η CPW), έχει μειωθεί πολύ το άγχος. Έχω πολύ καιρό που δεν παίρνω ούτε ένα χάπι.

(Γυναίκα, 50 ετών, Αφγανιστάν)

Οι συμμετέχοντες νιώθουν το πρόγραμμα ως το μοναδικό τους στήριγμα, χωρίς το οποίο θα είχαν καταστραφεί, όπως, χαρακτηριστικά, δηλώνει ένας από αυτούς (Ανδρας, 33 ετών, Συρία).

Ιδιαίτερα σημαντική φαίνεται να είναι η δυνατότητα άμεσης ψυχοκοινωνικής υποστήριξης τη στιγμή της κρίσης μέσω της τηλεφωνικής γραμμής.

Ένιωθα απόγνωση! Είχα σκέψεις να μου κάνω κακό. Ήθελα όλο αυτό να τελειώνει. Όταν όμως τηλεφώνησα, άρχισα σιγά - σιγά να ηρεμώ. (Ο CPW) μού έδωσε κουράγιο να συνεχίσω!

(Ανδρας, 33 ετών, Συρία)

Αντί Επιλόγου

Οι αυξανόμενες ανάγκες υποστήριξης προσφύγων και αιτούντων άσυλο στην Ελλάδα, λόγω των μαζικών εισροών των τελευταίων ετών, σε συνδυασμό με τις δυσκολίες πρόσβασης στο σύστημα υγείας και τις ελλείψεις των κοινωνικών υπηρεσιών, οδήγησαν στην ανάπτυξη καινοτόμων δράσεων, που σε σημαντικό βαθμό περιλαμβάνουν τη φιλοσοφία της υποστήριξης από ομότιμους (peer support), με την παράλληλη χρήση και των κατάλληλων εργαλείων ψυχοκοινωνικής στήριξης που έχουν αναπτυχθεί από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας και μπορούν να εφαρμοστούν από μη ειδικούς. Στο πλαίσιο αυτό υλοποιείται και το πρόγραμμα «Community Based Intervention for Mental Health Care of Asylum-seekers and Refugees in Greece» (ΕΠΑΨΥ, Ύπατη Αρμοστεία), καθώς και η τηλεφωνική γραμμή βοήθειας.

Αναλυτικότερα, η τηλεφωνική γραμμή βοήθειας προσφύγων και αιτούντων άσυλο λειτούργησε συμπληρωματικά στο Πρόγραμμα του Προσωπικού Ψυχοκοινωνικής Υποστήριξης στην Κοινότητα, προκειμένου να καλύψει αναδυόμενες ανάγκες που σχετίστηκαν με την πανδημία και τους περιορισμούς που αυτή έθεσε, καθώς και τις επιδράσεις της σε ευάλωτες ομάδες πληθυσμού. Επιπλέον, υλοποιήθηκε στο πλαίσιο της προσπάθειας να μειωθεί το κενό μεταξύ των ολοένα αυξανόμενων αναγκών σε επίπεδο ψυχικής υγείας και κοινωνικής στήριξης των προσφύγων και της περιορισμένης πρόσβασης που έχουν σε υπηρεσίες υγείας και κοινωνικές υπηρεσίες. Η καινοτομία αυτής της γραμμής βοήθειας έγκειται στο γεγονός ότι δε λειτουργεί με επαγγελματίες ψυχικής υγείας, αλλά με μη ειδικούς που έχουν επίσης προσφυγική εμπειρία (με βάση τη φιλοσοφία υποστήριξης από ομότιμους – peer support) και με συνεχή κατάλληλη εκπαίδευση και εποπτεία (που παρέχεται στο πλαίσιο του προγράμματος) εργάζονται εντατικά προκειμένου να υποστηρίξουν ομοεθνείς τους. Η βοήθεια που προσφέρεται δεν περιορίζεται μόνο στην παροχή βασικών πληροφοριών για υπηρεσίες και στη διασύνδεση με φορείς που υποστηρίζουν πρόσφυγες, αλλά, μέσω κατάλληλων εργαλείων, όπως το PM+, το οποίο αναπτύχθηκε από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (2016) για χρήση από μη εξειδικευμένο προσωπικό, παρέχεται ψυχοσυναισθηματική στήριξη σε ένα πρώτο επίπεδο, παράλληλα με την ενσυναισθητική ακρόαση των δυσκολιών που εκφράζονται από τους ωφελούμενους.

Οι πρώτες προσπάθειες αξιολόγησης της παρέμβασης έδειξαν θετικά αποτελέσματα, με βάση το υποκειμενικό βίωμα και τον τρόπο που εκφράστηκε από τους ίδιους τους ωφελούμενους, στους κόλπους ομάδων εστιασμένης συζήτησης. Η άμεση βοήθεια που δίνεται τη στιγμή της κρίσης, η κατανόηση που λαμβάνουν από άτομα, τα οποία είναι επίσης κοινωνοί της προσφυγικής εμπειρίας, από ομοεθνείς τους που μιλούν τη γλώσσα τους και μοιράζονται την κουλτούρα τους, προσφέρουν σημαντική ανακούφιση σε ψυχολογικό επίπεδο και πολύτιμες κατευθύνσεις ως προς την επίλυση άμεσων πρακτικών αναγκών (θέματα υγείας, είδη πρώτης ανάγκης κ.λπ.). Τέλος, η υπηρεσία που λειτουργεί μέσω της τηλεφωνικής γραμμής, βελτιώνεται συνεχώς και εξελίσσεται ακολουθώντας τα νέα δεδομένα που προκύπτουν με βάση τις επικρατούσες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και ανάγκες (πχ. με τη λήξη των περιοριστικών μέτρων, τους εμβολιασμούς, τα πρόσφατα γεγονότα στο Αφγανιστάν), ώστε να προσαρμόζεται αναλόγως στα νέα αιτήματα που ανακύπτουν από τους ίδιους τους ωφελούμενους και να υπάρχει κατάλληλη και άμεση ανταπόκριση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- Abrahamsson, A., Andersson, J. & Springett, J. (2009). Building bridges or negotiating tensions? Experiences from a project aimed at enabling migrant access to health and social care in Sweden. *Diversity in Health and Social Care*, 6(2), 85-95.
- Badali, J. J., Grande, S. & Mardikian, K. (2017). From passive recipient to community advocate: reflections on peer-based resettlement programs for arabic-speaking refugees in Canada. *Global Journal of Community Psychology Practice*, 8(2), 1-31.
- Baron, N. (2021). Urban mental health and psychosocial support in Egypt. *Forced Migration Review*, 66, 12-14.
- Collins, P., Y., Patel, V., Joestl, S. S. et al. (2011). Grand challenges in global mental health. *Nature*, 475, 27-30.
- ESPON (2018). Transnational Observation. Ποές προσφύγων και αιτούντων άσυλο.
- Glassman, U. & Skolnik, L. (1984). The role of social group work in refugee resettlement. *Social Work with Groups*, 7(1), 45-62.
- IASC (2020). *Operational Considerations for Multisectoral Mental Health and Psychosocial Support Programmes during the COVID-19 Pandemic*. IASC Reference Group on Mental Health and Psychosocial Support.
- Kaslow, F. W. (2014). Intervening with immigrant families: An integrative systems perspective. *Journal of Family Psychotherapy*, 25(2), 177-191.
- Langlois, E. V., Haines, A., Tomson, G. & Ghaffar, A. (2016). Refugees: towards better access to health-care services. *The Lancet*, 387(10016), 319-321.
- Loukidou, E., Mastroyiannakis, A., Power, T., Craig, T., Thornicroft, G. & Bouras, N. (2013). Greek mental health reform: views and perceptions of professionals and service users. *Psychiatriki*, 24(1), 37-44.
- Παπαθανασίου, Χ., Ιωαννίδη, Ε. & Αγραφιώτης, Δ. (2006). Η χρήση πολυμέσων (multimedia) και καλλιτεχνικών δράσεων για την πρόληψη του AIDS στους μετακινούμενους πληθυσμούς. *Ελληνικά Αρχεία AIDS*, 14(3), 108-117.
- Patel, V., Chowdhary, N., Rahman, A. & Verdeli, H. (2011). Improving access to psychological treatment: lessons from developing countries. *Behaviour Research and Therapy*, 49, 523-528.
- Shaw, S. A. (2014). Bridge builders: A qualitative study exploring the experiences of former refugees working as caseworkers in the United States. *Journal of Social Service Research*, 40(3), 284-296.
- Stewart, M., Simich, L., Shizha, E., Makumbe, K. & Makwarimba, E. (2012). Supporting African refugees in Canada: insights from a support intervention. *Health & social care in the community*, 20(5), 516-527.
- Webel, A. R., Okonsky, J., Trompeta, J. & Holzemer, W. L. (2010). A systematic review of the effectiveness of peer-based interventions on health-related behaviors in adults. *American journal of public health*, 100(2), 247-253.
- World Health Organization (2008). *Task shifting: rational redistribution of tasks among health workforce teams: global recommendations and guidelines*. Geneva: World Health Organization.
- World Health Organization (2011). *Psychological first aid: Guide for field workers*. World Health Organization.
- World Health Organization (2016). *Problem management plus (PM+): individual psy-*

chological help for adults impaired by distress in communities exposed to adversity
(No. WHO/MSD/MER/16.2). World Health Organization.

ΨΥΧΟΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΣ ΣΥΝΘΗΚΗΣ-ΜΕΤΑ-ΕΥ ΕΥΑΛΩΤΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑΣ: Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΗΜΕΡΑΣ ΒΑΒΕΛ

Νίκος Γκιωνάκης¹, Αρίνα Μοσκώφ²

Με ένα υστερόγραφο του Ρένου Κ. Παπαδόπουλου³

¹ Ψυχολόγος, επιστ. υπεύθυνος του Κέντρου Ημέρας Βαβέλ

² Ψυχολόγος - ψυχοθεραπεύτρια, επιστ. συνεργάτρια του Κέντρου Ημέρας Βαβέλ

³ Καθηγητής Αναλυτικής Ψυχολογίας, Δ/ντής, Κέντρο για το Τραύμα, το Άσυλο και τους Πρόσφυγες, Πανεπιστήμιο του Έσσεξ (HB)

Στη μνήμη του Δ. Χονδρού

Εισαγωγή

Σε αυτό το κείμενο οι συγγραφείς περιγράφουν το έργο του Κέντρου Ημέρας Βαβέλ, αναφερόμενοι σε δύο διαφορετικά επίπεδα, στην καθημερινή κλινική πρακτική και στη θεωρητική προσέγγιση στην οποία βασίζεται (η προσέγγιση της Συνεργικής Θεραπευτικής Πολυπλοκότητας, Papadopoulos, 2021) και με την οποία η κλινική πρακτική παραμένει άρρηκτα συνδεδεμένη.

Το Κέντρο Ημέρας Βαβέλ

Το Κέντρο Ημέρας Βαβέλ (www.babeldc.gr) είναι δημόσια (όχι κρατική) μονάδα ψυχικής υγείας που χρηματοδοτείται και εποπτεύεται από το Υπουργείο Υγείας. Λειτουργεί στην Αθήνα (Πλ. Αμερικής, Κυψέλη) από το 2007 με ευθύνη της Συν-ειρμός ΑμΚΕ Κοιν. Αλληλεγγύης (www.syn-eirmos.gr) και η κύρια αποστολή του είναι η φροντίδα της ψυχικής υγείας αλλοδαπών που ζουν στη χώρα μας. Οι υπηρεσίες παρέχονται σε ενήλικες και παιδιά, ανεξάρτητα από το καθεστώς υπό το οποίο διαμένουν στη χώρα, την καταγωγή, το φύλο, την ηλικία, τη θρησκεία, κλπ. Ακολουθείται ένα κριτήριο αποκλεισμού που είναι η εξάρτηση από αλκοόλ ή/και ουσίες. Σε αυτήν την περίπτωση, οι άνθρωποι με το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό παραπέμπονται σε αντίστοιχες εξειδικευμένες υπηρεσίες.

Η ομάδα των εργαζόμενων του Βαβέλ είναι διεπαγγελματική και αποτελείται από ψυχιάτρους, ψυχολόγους- ψυχοθεραπευτές, παιδοψυχίατρο, εργοθεραπεύτρια, λογοθεραπεύτρια, κοιν. λειτουργό, νοσηλεύτρια, γλωσσικούς διευκολυντές/ντρίες και διοικητικούς.

Για να καταστεί δυνατή η επίτευξη των στόχων του, επιχειρείται, κατά τη συνάντηση με κάθε άνθρωπο που αναζητά τις υπηρεσίες του Κέντρου, η δημιουργία ενός “οικείου χώρου” (περιλαμβάνεται η μέριμνα για τις υλικές συνθήκες διαβίωσης) ικανού ν’ αφουγκραστεί, να κατανοήσει, να υποστηρίξει κάθε άνθρωπο (άτομο, ζευγάρι, οικογένεια, ομάδα) που απευθύνεται στο Βαβέλ με αίτημα ψυχικής υγείας. Στον χώρο αυτό μπορεί να συγκροτηθεί/ συντεθεί το νόημα που έχει για το άτομο η απώλεια της πατρίδας και οι προσδοκίες για μια νέα ζωή σε ατομικό, οικογενειακό και κοινωνικό/ πολιτισμικό επίπεδο.

Έμφαση δίνεται στην *εξατομικευμένη προσέγγιση* και στο ατομικό σχέδιο φροντίδας που εκπονείται και προκύπτει ως αποτέλεσμα *διαπραγμάτευσης* μεταξύ του πλαισίου και του εξυπηρετούμενου. Κάθε φορά συγκροτείται, για την κάλυψη των αναγκών του, ένα δίκτυο επικεντρωμένο στον πελάτη.

Η πρόσβαση στο Βαβέλ δεν υπακούει σε συγκεκριμένους κανόνες. Όποιος/ όποια θέλει μπορεί να απευθυνθεί με τον τρόπο που θεωρεί πιο πρόσφορο ο ίδιος/ η ίδια: μέσω τηλεφωνικής επαφής, με αυτοπρόσωπη παρουσία, διαμέσου άλλου επαγγελματία. Το αίτημα παραλαμβάνεται από μέλος της πολυκλαδικής ομάδας και στη συνέχεια προγραμματίζεται η πρώτη κλινική συνάντηση. Ο στόχος τόσο κατά την υποδοχή του αιτήματος όσο και κατά την πρώτη κλινική συνάντηση είναι το πλαίσιο να μπορέσει να συνδεθεί με τον άνθρωπο που ζητάει βοήθεια και αυτός να εγκαθιδρύσει μια σχέση με το Βαβέλ.

Κάθε αίτημα που υποδεχόμαστε λαμβάνει μια απάντηση, ακόμη κι όταν αυτή αφορά στην παραπομπή σε άλλη μονάδα. Στη βάση της παραδοχής ότι η ψυχική υγεία επηρεάζεται θετικά και αρνητικά από πληθώρα παραγόντων (κινδύνου και προστασίας), η πολυκλαδική ομάδα του Βαβέλ προσπαθεί να διατηρεί την ετοιμότητά της ώστε να ανιχνεύει (στο πλαίσιο της “εκτίμησης”) την ύπαρξη των παραγόντων αυτών και να επιδρά επ’ αυτών (στην κατεύθυνση της εφαρμογής των αρχών της προαγωγής της ψυχικής υγείας).

Αν και από την αρχή της λειτουργίας του το Βαβέλ είχε συμπεριλάβει στο πλαίσιο της αποστολής του την υποστήριξη όσων εργάζονται στο πεδίο μέσα από την οργάνωση δράσεων εκπαίδευσης, εποπτείας και επαγγελματικής συμβουλευτικής, από το 2014, όταν οι προσφυγικές ροές εντάθηκαν με την κλιμάκωση της κρίσης στην ευρύτερη περιοχή, το Βαβέλ έγινε αποδέκτης ακόμη περισσότερων αιτημάτων για εκπαίδευση και εποπτεία από επαγγελματίες και εθελοντές, εργαζόμενους τις περισσότερες φορές σε δημόσιους φορείς, ΜΚΟ και διεθνείς οργανισμούς. Η υποστήριξη

αυτή συνεχίζεται και αφορά σε όλες τις ειδικότητες που εμπλέκονται στο προσφυγικό πεδίο και όχι μόνο στους εργαζόμενους της ψυχικής υγείας.

Η θεωρία και η πράξη των εργαζόμενων στο Βαβέλ είναι το κύημα της αλληλεπίδρασης μεταξύ των εργαζόμενων της δομής και της στενής συνεργασίας τους με το Centre for Trauma, Asylum and Refugees (CTAR) του Πανεπιστημίου του Essex και, ιδιαίτερα, με τον διευθυντή του, Καθηγητή Ρένο Παπαδόπουλο.

Η συνάντηση αυτή, που καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τη φιλοσοφία του Βαβέλ, αποτυπώθηκε τόσο σε σειρά δημοσιεύσεων (βλ. για παράδειγμα, Γκιωνάκης, 2012· Gkionakis & Stylianidis, 2016· Gionakis, 2016· Καραβέλλα & Γκιωνάκης, 2016· Alexia et al., 2017· Παπαδόπουλος & Γκιωνάκης, 2018· Womersley et al., 2018· Στυλιανίδης, 2020) όσο στο εγχειρίδιο “Ψυχοκοινωνικές Διαστάσεις της προσφυγικής συνθήκης. Συνεργική προσέγγιση” (Παπαδόπουλος et al. 2019) που προσπαθεί να συνοψίσει το εννοιολογικό πλαίσιο των παρεμβάσεων του Βαβέλ.

Μέσα από αυτή την αλληλεπίδραση κατέστη επιτακτική μια ανάγκη αναστοχασμού και συνειδητοποίησης του επιστημολογικού πλαισίου, των “χαρτών” που χρησιμοποιούνται για την πλοήγηση στην εργασία στο προσφυγικό πεδίο. Με τη σειρά του, ο αναστοχασμός οδήγησε στην επανεξέταση του τρόπου σκέψης, όπως αυτός αποτυπώνεται στη γλώσσα που χρησιμοποιείται και εντέλει διαμορφώνει (ίσως δε - κατά περίπτωση - περιορίζει) την καθημερινή θεωρία και πρακτική στην εργασία με τους πρόσφυγες.

Αυτή η ανάγκη οδήγησε στην εργασία της απарίθμησης και αποσαφήνισης μεταξύ των διαφορετικών προσεγγίσεων, κάποτε αντιθετικών, αλλά, συνήθως, συμπληρωματικών μεταξύ τους. Η ανάγκη να εξετάσουμε τη γλώσσα με την οποία αλληλοεπιδρούμε στο προσφυγικό πεδίο κρίθηκε ιδιαίτερα αναγκαία μεν, ταυτόχρονα δε πολύπλοκη, γιατί αυτό το πεδίο συν-αποτελείται από υποκείμενα τα οποία δεν εντάσσονται εν συνόλω σε καμιά κατηγορία εγχειριδίων ψυχοπαθολογίας.

Οι προκλήσεις

Οι προκλήσεις που αντιμετωπίζει η διεπαγγελματική ομάδα του Βαβέλ κατά την επίτευξη του έργου της είναι ποικίλες και θα μπορούσαν να κατανεμηθούν σε τρεις κατηγορίες:

- (1)** Προκλήσεις σε σχέση με τους πρόσφυγες
- (2)** Προκλήσεις σχετικές με άλλους παρεμβαίνοντες
- (3)** Προκλήσεις σχετικές με το πλαίσιο

Ως προς το (1), αυτές οι προκλήσεις αφορούν όσα οι πρόσφυγες φέρουν και εναποθέτουν στις υπηρεσίες αναζητώντας φροντίδα και υποστήριξη, ζητήματα που συνδέονται με (α) εμπειρίες τους πριν γίνουν πρόσφυγες, (β) δυσκολίες που σχετίζονται με την προσφυγική εμπειρία και (γ) προβλήματα που προέρχονται από την υποδοχή τους στη χώρα μας και τον τρόπο με τον οποίο τους παρέχεται βοήθεια (*aid induced problems*).

Ως προς το (2), οι προκλήσεις συνδέονται με (α) την έλλειψη συνεργασίας και συντονισμού μεταξύ των οργανισμών και των φορέων που παρέχουν υποστήριξη στους πρόσφυγες (ειδικά ο χώρος των διεθνών ΜΚΟ χαρακτηρίζεται από έντονο ανταγωνισμό), (β) τις διαφορετικές “κουλτούρες” και προσεγγίσεις που οι παρεμβαίνοντες υιοθετούν και πολλές φορές δύσκολα συναντιούνται μεταξύ τους (με σχεδόν μοναδική εξαίρεση την έμφαση που όλοι δίνουν αποκλειστικά σε “τραυματοκεντρικές” λογικές και πρακτικές, βλ. στη συνέχεια), (γ) την άκριτη / μηχανιστική μεταφορά και εφαρμογή πρακτικών που ίσως είναι κατάλληλες και αποτελεσματικές σε άλλα πλαίσια και διαφορετικές πραγματικότητες, αλλά όχι στη δική μας (για παράδειγμα, δεν λαμβάνεται υπόψη ότι η Ελλάδα είναι μια ευρωπαϊκή χώρα, μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με συγκεκριμένο επίπεδο οργάνωσης των αποκρίσεων, κ.λπ. και όπου, ίσως, δεν μπορούν να εφαρμοστούν πρακτικές που έχουν με επιτυχία εφαρμοστεί σε άλλες χώρες, οι οποίες βρίσκονται σε άλλες ηπείρους με τελείως διαφορετική οργάνωση κοκ), τη βραχύχρονη, πολλές φορές, διάρκεια των παρεμβάσεων (υπό τη μορφή πρότζεκτ με πολύ συγκεκριμένους στόχους) ανεξάρτητα από τις ανάγκες που υπάρχουν, την ασυνέχεια και την αποσπασματικότητα των παρεμβάσεων ή ακόμη και την έλλειψη συνάφειας με το πεδίο και (ε) την έλλειψη εμπειρίας και τεχνογνωσίας των εργαζομένων στο πεδίο σε ζητήματα που αφορούν στις ψυχοκοινωνικές διαστάσεις της προσφυγικής εμπειρίας και την πολυπλοκότητα της πραγματικότητας που έχει ως συνέπεια την υιοθέτηση υπεραπλουστευτικών και μανιαϊστικών προσεγγίσεων του φαινομένου και την εφαρμογή αντίστοιχων πρακτικών που πολλές φορές συγχέουν την αλληλεγγύη με μια στρεβλή άποψη περί φιλανθρωπίας.

Τέλος, ως προς το (3), οι προκλήσεις αφορούν σε “μεταβλητές πλαισίου”, δηλαδή, (α) στις εφαρμοζόμενες πολιτικές υποδοχής και ένταξης προσφύγων (άρα, την ύπαρξη/ανυπαρξία αντίστοιχων σχεδίων δράσης), (β) στην πορεία εφαρμογής διεθνών συμφωνιών (όπως η κοινή δήλωση ΕΕ-Τουρκίας του 2016) και τις επιπτώσεις στη διαμόρφωση του φαινομένου, των αντιδράσεων των εμπλεκόμενων κλπ, (γ) στον ρόλο των διεθνών ΜΚΟ ως διαμορφωτών των “όρων του παιχνιδιού”, (δ) στο “κλίμα” που επικρατεί στην ελληνική κοινωνία (ξеноφοβία, αποδοχή, επιφυλακτικότη-

τα), και, τέλος, σε άλλες, που είναι ειδικότερες (όπως, για παράδειγμα, η ευκολία ή μη εξεύρεσης διαμερισμάτων για τη φιλοξενία προσφύγων) ή γενικότερες (όπως, για παράδειγμα, η γραφειοκρατία που μπορεί να παρακωλύει την άσκηση δικαιωμάτων από τους πρόσφυγες).

Όλες αυτές οι προκλήσεις συνθέτουν μια αρκετά πολύπλοκη πραγματικότητα και επηρεάζουν (σε αρκετές περιπτώσεις καθορίζουν) ακόμη και την κλινική εργασία (με την έννοια της εξατομικευμένης υποστήριξης ενός συγκεκριμένου ανθρώπου).

Το φαινόμενο που έχουμε αποκαλέσει “ευαλωτοποίηση” (Gionakis, 2019, σ. 3), ίσως, μπορεί να δείξει τη σύνδεση γενικού-ατομικού που συζητάμε. Με αυτόν τον όρο αναφερόμαστε στο φαινόμενο κατά το οποίο ένας άνθρωπος αποκτά πρόσβαση στα δικαιώματά του (θεμελιώδη, προσφυγικά, αιτούντος άσυλο) μόνο αν έχει την πιστοποίηση του ευάλωτου. Με άλλα λόγια, αυτό που συμβαίνει στην πράξη είναι πως πολλοί πρόσφυγες έχουν υποστήριξη για να καλύψουν βασικές τους ανάγκες μόνο αν πάρουν την ταμπέλα του ευάλωτου: η προτεραιοποίηση της εξέτασης του αιτήματός τους για άσυλο, η οικογενειακή επανένωση, η άρση του γεωγραφικού περιορισμού (που αφορά στο δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας), η μετακίνηση από μια δομή (μαζικής) φιλοξενίας σε ένα διαμέρισμα, η συνέχιση της παραμονής σε ένα διαμέρισμα μετά τη λήξη του προβλεπόμενου χρονικού διαστήματος, συνδέονται με την ευαλωτότητα. Η ίδια η ευαλωτότητα εκτιμάται ως ένα χαρακτηριστικό του ατόμου (συχνά δε μόνιμο) κι όχι ως αυτό που τις περισσότερες φορές πραγματικά είναι, δηλαδή το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ ατόμου και περιβάλλοντος (στο “περιβάλλον” συγκαταλέγονται και όσοι έχουν ρόλο παρόχου φροντίδας σε αυτούς τους ανθρώπους, άτομα, ομάδες, οργανισμοί). Το σημαντικό είναι πως, πολύ συχνά, για να μπορεί ένας άνθρωπος να έχει πρόσβαση και να ασκεί τα δικαιώματά του πρέπει να παραμείνει στη θέση του ευάλωτου, αλλιώς αυτή η πρόσβαση χάνεται.

Κατά κάποιον τρόπο, οι εργαζόμενοι που υποστηρίζουν τους πρόσφυγες βρίσκονται μπροστά σε μια βαθιά αντίφαση: από τη μια μεριά πρέπει να διαπιστώνουν και να πιστοποιούν την ευαλωτότητά τους, από την άλλη (θα έπρεπε να) τους βοηθούν να την ξεπεράσουν, αφαιρώντας έτσι τη δυνατότητα πρόσβασης σε βασικά δικαιώματα με άμεση συνέπεια, πολλές φορές, την επιδείνωση των συνθηκών ζωής τους.

Οι ίδιοι οι πρόσφυγες, προκειμένου να επιβιώσουν, τονίζουν εκείνες τις πτυχές τους που αναδεικνύουν την ευαλωτότητά τους και τους επιτρέπουν να έχουν πρόσβαση σε δικαιώματα (προνόμια, σύμφωνα με πολιτικό που ήταν αρμόδιος προ ολίγων ετών για την προστασία των προσφύγων),

προσπαθούν δε να παραμένουν σε αυτή τη συνθήκη κτίζοντας βαθμιαία μια ταυτότητα θύματος (βλ. στη συνέχεια), ώστε να συνεχίσουν να διατηρούν αυτή τη δυνατότητα.

Μια άλλη περίπτωση είναι αυτή της παρουσίας, ως ενεργών παρεμβαινόντων, πολλών και διαφορετικών φορέων από όλο τον κόσμο. Κάθε ένας από τους φορείς, τις πρωτοβουλίες, τις οργανώσεις, κ.λπ. έφερε τη δική του οργανωσιακή κουλτούρα, επιχειρησιακή φιλοσοφία και πρακτική, τις αρχές, τις αξίες. Η επικοινωνία, η συνεννόηση μεταξύ των παρεμβαινόντων ήταν αρκετά δύσκολη σε πολλές περιπτώσεις, σε τοπικό και υπερτοπικό επίπεδο. Παρά ταύτα, δεν τέθηκε ποτέ το ζήτημα της ανάγκης κατασκευής μιας επαγγελματικής ικανότητας, ένα είδος πολιτισμικής επάρκειας (cultural competence) που θα επέτρεπε τη συνεννόηση μεταξύ των φορέων. Αντίθετα, όπως συμβαίνει σε αυτές τις περιπτώσεις, γινόταν λόγος για την ανάγκη ύπαρξης αυτής της ικανότητας για να καταστεί δυνατή η συνεννόηση με τους πρόσφυγες (δηλαδή, ακόμη μια φορά, οι παρεμβαίνοντες εκλαμβάνονται ως “ανεξάρτητες μεταβλητές”, άρα με δεδομένη την ικανότητά τους να παρέχουν κατάλληλες υπηρεσίες).

Τα ερωτήματα που αναδύονται μπροστά σε μια τόσο πολύπλοκη πραγματικότητα συνδέονται, μεταξύ άλλων, με τα χαρακτηριστικά (προσόντα, δεξιότητες μα και κίνητρα, προσδοκίες) που πρέπει να κατέχουν οι εργαζόμενοι στο πεδίο, ώστε να είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν όλες αυτές τις προκλήσεις και αντιφάσεις, τον ρόλο των φορέων που εμπλέκονται στη διαχείριση του φαινομένου, τις διαδρομές και τις προσεγγίσεις που θα ήταν καλό να υιοθετήσει κάποιος ώστε να διαμορφώσει μια επαγγελματική ταυτότητα που θα του επιτρέψει να ανταπεξέλθει τουλάχιστον με αξιοπρέπεια σε αυτές τις προκλήσεις.

Αυτά τα ερωτήματα θα προσπαθήσουμε να πραγματευτούμε στη συνέχεια, προσεγγίζοντάς τα μέσα από την οπτική της ψυχοκοινωνικής διάστασης της προσφυγικής συνθήκης και των συνδεδεμένων με αυτήν πραγματικοτήτων.

Θεωρούμε σκόπιμο, πριν προχωρήσουμε, να επισημάνουμε κάτι που σχετίζεται με όσα αναφέρονται έως αυτό το σημείο και συνδέονται με την επιλογή του ονόματος της μονάδας (“Βαβέλ”).

Είναι γνωστή η βιβλική ιστορία του *Πύργου της Βαβέλ* (στο Βιβλίο της Γένεσης, όπου η αναφορά στη Βαβέλ καταλαμβάνει μικρή έκταση, μόλις 9 στίχους), σύμφωνα με την οποία οι άνθρωποι, κινούμενοι από καλές προθέσεις, καταλήγουν, λόγω του ανταγωνισμού, της αλαζονείας, της αλλαγής του σκοπού, να μην μπορούν να συνεννοηθούν μεταξύ τους με αποτέλεσμα την Σύγχυση.

Η επιλογή του συγκεκριμένου ονόματος, λοιπόν, είχε ακριβώς αυτή τη σημασία: να υπενθυμίζει ότι πρέπει να είμαστε ταπεινοί, να έχουμε επίγνωση του κινδύνου να γίνουμε αλαζόνες με συνέπεια να μην κατορθώνουμε να συνεννοηθούμε μεταξύ μας, να διασπείρουμε σύγχυση. Η μονάδα, υπό αυτή την έννοια, θα πρέπει να μην γίνει “αρνητική” Βαβέλ.

Παραδοσιακές προσεγγίσεις, χάρτες, γλώσσα και ορολογία

Η παραδοσιακή, συνήθης προσέγγιση στο προσφυγικό, όπως αποτυπώνεται από την πλειοψηφία της βιβλιογραφίας, μπορεί να χαρακτηριστεί ως **τραυματοκεντρική** (Papadopoulos, 2007, σ. 302-303· Papadopoulos, 2021, σ. 31), περιγράφει, δηλαδή, την προσφυγική εμπειρία με όρους ψυχικού τραυματισμού και ευαλωτότητας. Η έμφαση στο τραύμα συμβαδίζει και με την ευρύτερη δημοφιλία αυτού του όρου σε χώρους και εκτός της ψυχικής υγείας, όπως είναι οι ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες, η τέχνη, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης αλλά και η καθημερινή γλώσσα.

Ο όρος *τραύμα* εμπεριέχει πολύ διαφορετικά νοήματα μεταξύ αυτών που τον χρησιμοποιούν, εντός και εκτός του χώρου ψυχικής υγείας, ενώ, ακόμα και εντός της ψυχαναλυτικής προσέγγισης, ο όρος χρησιμοποιείται με διαφορετικούς τρόπους από διαφορετικούς συγγραφείς, παραπέμποντας σε διαφορετικές στιγμές στο έργο του Freud (Freud, 1896, 1905, 1920, 1939) και των επιγόνων του (Ferenczi, 1955· Marty, 1980).

Παραμένει, ωστόσο, πολύ χρήσιμη η, μάλλον πιο συνηθισμένη, έννοια του όρου που αναφέρεται στο *ψυχικό πάγωμα*, το οποίο επιφέρουν οδυνηρά βιώματα παρεμποδίζοντας και περιπλέκοντας την ψυχική επεξεργασία που αυτά θα απαιτούσαν. Η εστίαση στη διερεύνηση του τραύματος τονίζει την ανάγκη να γίνει λόγος για την οδύνη, για το πλήγμα και για το αποτύπωμα που αφήνει στον ψυχισμό του υποκειμένου.

Από την άλλη μεριά, η προσπάθεια αντιμετώπισης των προκλήσεων και της κατανόησης των πηγών και των αδιεξόδων που τόσο συχνά δημιουργούνται στο πεδίο, οδηγεί στην προαναφερθείσα επανεξέταση της ορολογίας, της θεωρητικής προσέγγισης στην οποία αντιστοιχεί αυτή και στο είδος των σχέσεων που προωθεί.

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να τονιστεί ότι η εργασία στο προσφυγικό πεδίο δεν αφορά στην παροχή ψυχοθεραπείας και ψυχιατρικής στήριξης, αλλά (κυρίως) σε υπηρεσίες άλλων επαγγελματιών, όπως νομικοί, κοινωνικοί λειτουργοί, εργασιακοί σύμβουλοι, σύμβουλοι ένταξης κ.α. Έτσι, λοιπόν, προκύπτει η ανάγκη για την κατανόηση της προσφυγικής εμπειρίας

σε μη ψυχοθεραπευτικά πλαίσια, που, όμως, και αυτά απαιτούν μια αλληλεπίδραση, η οποία οφείλει να είναι υποστηρικτική και διευκολυντική.

Η ανασκόπηση αυτή οδήγησε στη διαπίστωση ότι η τραυματοκεντρική προσέγγιση, στην πράξη, συνδέεται με την **κουλτούρα της ευαλωτότητας**, δηλαδή, στην απόδοση στον πρόσφυγα μιας μόνιμης ταυτότητας θύματος που τον εγκλωβίζει σε μια παθητική θέση (Marlowe, 2010, σ. 186-188).

Παραδόξως, ενώ αρχικά η ταυτότητα αυτή αποδίδεται με στόχο την προώθηση των δικαιωμάτων του, εν τοις πράγμασι, αυτή η οπτική οδηγεί στον εγκλωβισμό του ίδιου, αλλά και των εργαζόμενων που προσπαθούν να τον στηρίξουν. Από τη μια, ο πρόσφυγας εγκλωβίζεται στον ρόλο του παθητικού εσαεί θύματος, από την άλλη, ο εργαζόμενος στον ρόλο του σωτήρα, ο οποίος, όμως, ως σωτήρας, είναι θέμα χρόνου να αποτύχει και να αποσυρθεί, αν όχι κυριολεκτικά, σίγουρα ψυχικά.

Επιπλέον, η προσέγγιση αυτή (οι πρόσφυγες αποκλειστικά ως τραυματισμένα και ευάλωτα άτομα) αποσιωπά ή παραβλέπει τον καθοριστικό ρόλο που παίζουν πολιτικοί και κοινωνικοί παράγοντες, οι οποίοι διαμορφώνουν το ευρύτερο πλαίσιο, αποσιώπηση που οδηγεί σε ελλιπή κατανόηση της κατάστασης και των δυνατοτήτων διαχείρισής της, ενώ αδυνατεί να προλάβει τα αδιέξοδα που οδηγούν νομοτελειακά στην αποτυχία των παρεμβάσεων (Papadopoulos, 2010, σ. 30).

Ο φαύλος κύκλος της απώλειας της πολυηλικότητας και οι πωλώσεις

Τα παραπάνω μπορούν να γίνουν κατανοητά ως τα αποτελέσματα πολωμένων θέσεων που επιστρατεύονται εν μέσω μιας κρίσης, κοινωνικής, πολιτικής, αλλά και με προσωπικό αντίκτυπο. Όλες οι εμπλεκόμενες πλευρές, εργαζόμενοι και πρόσφυγες, συμμετέχουν βιώνοντας πολύ έντονα συναισθήματα και καταστάσεις. Το επείγον των αιτημάτων, το αδιέξοδο (ψυχικό και πολιτικό), η μη προφανής αιτία κάποιων συμπεριφορών ζητούν απαντήσεις με, πολλές φορές, μοναδικό εργαλείο εκ μέρους του εργαζόμενου, τη δυνατότητά του για ανθρώπινη ψυχική επαφή.

Εν μέσω μιας κρίσης, πολύ συχνά, ο τρόπος αντίληψης όσων εκτίθενται σε αυτήν, αλλοιώνεται από την απώλεια της δυνατότητας κατανόησης της πολυηλικότητας. Η αλληλεπίδραση τείνει να βασίζεται σε απλουστευτικές θέσεις (για παράδειγμα, σωτήρας - εργαζόμενος απέναντι σε έναν πρόσφυγα - θύμα) και, ενώ προσπαθεί να απαντήσει στην κρίση και στις απαιτήσεις της, προκαλεί ένα αδιέξοδο στη βάση της ελλιπούς κατανόησης της κατάστασης (Papadopoulos, 2011, σ. 212).

Με άλλα λόγια, οι πρόσφυγες γίνονται αντιληπτοί μόνο ως θύματα που πρέπει να διασωθούν, βρισκόμενοι σε μια μόνιμα παθητική θέση. Ταυτόχρονα, οι εργαζόμενοι γίνονται αντιληπτοί ως "σωτήρες" που θα πρέπει να παράξουν μαγικές λύσεις, διασώζοντας άτομα που στερούνται δικών τους δυνατοτήτων.

Η διχοτόμηση («πόλωση» είναι ο όρος που χρησιμοποιεί ο Παπαδόπουλος) οδηγεί νομοτελειακά σε μια ματαίωση, επειδή οι "σωτήρες", παρά τις υπεράνθρωπες, πολλές φορές, προσπάθειες, δεν καταφέρνουν ποτέ να κάνουν θαύματα στο προσφυγικό πεδίο, όπου τα προβλήματα είναι μακροχρόνια και η απογοήτευση παίρνει τη θέση της φαντασίωσης της παντοδυναμίας, συχνά με τη μορφή της απάθειας.

Η πιο συνηθισμένη έκφανση που παίρνει αυτό το αδιέξοδο στη λειτουργία μιας θεραπευτικής ομάδας είναι με τη μορφή μιας συνεχούς ταλάντωσης μεταξύ παντοδύναμης υπερπροσπάθειας και αποσυρμένης απάθειας.

Την ίδια στιγμή, η αρχικά παντοδύναμη υπερπροσφορά εκ μέρους των εργαζομένων έχει επιπτώσεις στη συμπεριφορά των προσφύγων, αφού αποθαρρύνει την ανάληψη πρωτοβουλιών και την επιστράτευση των δεξιοτήτων τους προς μια δημιουργικά συμβιβαστική προσαρμογή στη νέα πραγματικότητα.

Η δεύτερη στιγμή της ταλάντωσης, όταν οι ματαιωμένοι ως προς τις παντοδύναμες δυνατότητές τους εργαζόμενοι τείνουν να υιοθετούν μια αποστασιοποιημένη στάση (αποφεύγοντας την ψυχική σύνδεση), ωθεί τους πρόσφυγες να γίνονται όλο και πιο απαιτητικοί, προκειμένου να ακουστούν. Αντιδρώντας σε αυτή την απαίτηση, οι εργαζόμενοι, με τη σειρά τους, γίνονται όλο και πιο αμυντικοί και ούτω καθεξής. Η άκρη του νήματος σε αυτό το σημείο έχει πια χαθεί, υποβιβάζοντας την αλληλεπίδραση σε ένα παιχνίδι "της γάτας με το ποντίκι".

Όλα τα παραπάνω φαινόμενα, παράγωγα των πολώσεων στη σκέψη, έχουν συγκεκριμένες επιπτώσεις στη λειτουργία της διεπαγγελματικής ομάδας, κάποιες φορές δημιουργώντας τόσο μεγάλα αδιέξοδα, σε σημείο να διακυβεύεται όχι μόνο η καλή λειτουργία αλλά και η ίδια η ύπαρξη της δομής που παρέχει φροντίδα.

Ποιος είναι ο/η πρόσφυγας

Η επανεξέταση των θεωρητικών προσεγγίσεων μέσα από τις οποίες γίνεται αντιληπτή η προσφυγική συνθήκη αναδεικνύεται ως επιτακτική προς αποφυγή των τόσο συχνών αδιεξόδων που συναντάμε στο προ-

σφυγικό πεδίο. Η ανάγκη αυτή μας επιστρέφει στην αφετηρία, όπου όλα οφείλουν να τεθούν από την αρχή, ακόμα και σε οντολογικό επίπεδο, διατυπώνοντας το ερώτημα: “ποιος είναι ο πρόσφυγας;”

Πώς μπορούμε να μιλήσουμε για τον πρόσφυγα και τα χαρακτηριστικά του χωρίς να τον χάσουμε ως πρόσωπο, χωρίς να υποπέσουμε σε γενικεύσεις, ειδικά όταν διαπιστώνουμε ότι δεν υπάρχει μια ενιαία και ομοιογενής συνθήκη; Πώς μπορούμε να αποφύγουμε στερεότυπα που δεν είναι μόνο άστοχα, αλλά εγκλωβίζουν πρόσφυγες και εργαζόμενους σε αδιέξοδες σχέσεις;

Η εμπειρία στο πεδίο, αλλά και η μελέτη της βιβλιογραφίας, οδηγεί στη διαπίστωση ότι το μοναδικό στοιχείο που, εξ ορισμού, μοιράζονται όλοι οι πρόσφυγες και μετανάστες είναι η απώλεια του οικείου χώρου. Κανένα άλλο στοιχείο δεν μπορεί να θεωρηθεί ως δεδομένο στην περιγραφή της προσφυγικής εμπειρίας. Ούτε το τραύμα, ούτε η ευαλωτότητα, ούτε η φτώχεια, ούτε μια συγκεκριμένη κατάσταση στη χώρα καταγωγής (Papadopoulos, 2002, σ. 9).

Ακούσια αποικεσία

Επιθυμώντας να αποφευχθεί κάθε γενίκευση, γεννιέται η ανάγκη ενός καθαρά περιγραφικού όρου με κυριολεκτικές και ψυχικές διαστάσεις. Προτείνεται ο όρος **ακούσια αποικεσία** (στην αγγλική γλώσσα “involuntary dislocation”) για να περιγράψει την κατάσταση εκείνη κατά την οποία, λόγω διαφόρων μορφών αντιξοότητας, οι άνθρωποι δεν είναι πλέον σε θέση να βιώσουν τον χώρο τους ως βιώσιμο, ενώ, εάν είχαν επιλογή, δεν θα είχαν εγκαταλείψει αυτό τον χώρο (Papadopoulos, 2021, σ. 38).

Όμως, τι έχει απολέσει εκείνος ή εκείνη που έχει χάσει τον οικείο του χώρο; Ο Ρένος Παπαδόπουλος έχει ορίσει τον οικείο χώρο ως ένα σύνολο αλληλεξαρτώμενων σχέσεων που υφίσταται μέσα στον χώρο (φυσικό, κοινωνικό, γεωγραφικό) και στον χρόνο (επαναλήψεις, κυκλικότητα, διαχρονικότητα) και έχει απτές, αλλά και αφηρημένες διαστάσεις (Papadopoulos, 2002, σ. 19).

Η απώλειά του, παρόλο που σημαίνει διαφορετικά πράγματα για διαφορετικά υποκείμενα, συνιστά πάντα έντονη πηγή δυσφορίας και εσωτερικής σύγχυσης, σε συνειδητό και σε ασυνείδητο επίπεδο. Η σύγχυση αυτή περιγράφεται με τον όρο **νοσταλγικός αποπροσανατολισμός** και εννοείται ως μια φυσιολογική, αναμενόμενη αντίδραση σε μη φυσιολογικές συνθήκες. Χαρακτηρίζεται από οδύνη, αίσθημα κενού, αβεβαιότητα, αίσθημα αποπροσανατολισμού, δυσφορία, έλλειψη εμπιστοσύνης,

αίσθημα απουσίας νοήματος, αίσθημα παγώματος και ευερεθιστότητα (Papadopoulos, 2002, σ. 15).

Ο όρος αυτός αντιπροτείνεται ως καταλληλότερος έναντι του ψυχικού τραύματος, γιατί αποφεύγει την παθολογικοποίηση, ενώ, συγχρόνως, αναγνωρίζει την επίπτωση που έχει η προσφυγική κατάσταση στο άτομο που τη βιώνει, αλλά και στους ανθρώπους με τους οποίους καλείται να αλληλοεπιδράσει.

Βεβαίως, ο όρος ψυχικό τραύμα παραμένει χρήσιμος, αλλά αποφεύγεται η ισοπεδωτική κατάχρησή του στην εργασία στο συγκεκριμένο πεδίο και, κυρίως, εκτός του ψυχοθεραπευτικού πλαισίου.

Επανασύνδεση με την πολυηλικότητα

Ψυχοκοινωνική προσέγγιση και ανθρώπινα δικαιώματα

Η αποδέσμευση από τη χρήση δοσμένων διαγνωστικών όρων και γενικευμένων περιγραφών της προσφυγικής εμπειρίας ανοίγει τον δρόμο για μη τυποποιημένες παρεμβάσεις, που αντιλαμβάνονται την διαφοροποίηση μεταξύ των προσώπων. Πρόσωπα που εκφράζουν τον ψυχισμό τους, αλλά, ταυτόχρονα, δρουν μέσα σε ένα συγκεκριμένο πλέγμα σχέσεων, μέσα σε μια δεδομένη πολιτική και ιστορική στιγμή. Η κατανόηση της προσφυγικής εμπειρίας ως το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης των τριών αυτών παραγόντων (ψυχολογικός, διαπροσωπικός και κοινωνικό-πολιτικός) συνιστά την **ψυχοκοινωνική προσέγγιση**. Εδώ, το υποκείμενο, οι σχέσεις του και η αλληλεπίδραση αυτών βρίσκεται συνεχώς στο πρώτο πλάνο, χωρίς ποτέ να αποσιωπάται ο πολιτικός παράγοντας και οι συνθήκες που συν-διαμορφώνουν το βίωμα μέσα σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή (Παπαδόπουλος et al., 2019, σ. 40).

Η συμπερίληψη, όμως, του ατόμου ως συν-διαμορφωτή της προσωπικής του κατάστασης γεννά συνεχώς διλήμματα που έχουν επιπτώσεις σε καθημερινή βάση στην πρακτική στο πεδίο. Πιο συγκεκριμένα, το δίλημμα προέρχεται από τη συνεχή απαίτηση εκ μέρους του προσφυγικού συστήματος (υπηρεσίες ασύλου κ.α.) για αντικειμενικά στοιχεία που αποδεικνύουν την ευαλωτότητα και όχι για υποκειμενικά αφηγήματα. Έτσι, εργαζόμενοι (αλλά και πρόσφυγες) έχουν να αντιμετωπίσουν συνεχώς έναν υποβόσκοντα φόβο ότι η ανάδειξη του υποκειμενικού αφηγήματος κινδυνεύει να υποβιβάσει την ανθρώπινη οδύνη σε κάτι σχετικό και ότι κάτι τέτοιο αφενός θα είναι ασεβές, αφετέρου δεν θα είναι προωθητικό ως προς τα αιτήματα του ατόμου. Ο φόβος αυτός τείνει να ενισχύει τον

τραυματοκεντρικό λόγο και την περιγραφή των ατόμων που ζουν την προσφυγική εμπειρία ως υποκείμενα που φέρουν παθητικά και μόνιμα την ταυτότητα του θύματος (Παπαδόπουλος et al., 2019, σ. 41).

Το δίλημμα που υποβόσκει θα μπορούσε να εκφραστεί ως εξής: Αν εστιάσουμε μόνο στο άτομο, στην υποκειμενική εμπειρία, στη μοναδικότητα αυτής, ο φόβος είναι ότι αποσιωπάται η κοινωνικοπολιτική διάσταση και η διεκδίκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Αν εστιάσουμε μόνο στην κοινωνικοοικονομική συνθήκη, ο φόβος είναι ότι χάνουμε το υποκείμενο με το δικό του μοναδικό αφήγημα, τη δική του ξεχωριστή ιστορία και τις δικές του δυνατότητες για ψυχική επεξεργασία, πένθος και προσαρμογή.

Μέσα από την αλληλεπίδραση του Βαβέλ με το CTAR επιχειρείται να διατυπωθεί μια θεωρητική πλαισίωση της πρακτικής στο πεδίο που συνδυάζει τα δυο αφηγήματα (ψυχοκοινωνική προσέγγιση και ανθρωπινά δικαιώματα) ως συμπληρωματικά και όχι ανεξάρτητα, αποκομμένα το ένα από το άλλο. Αυτό σημαίνει ότι το ενδιαφέρον στρέφεται (α) στα αντικειμενικά γεγονότα που συνέβησαν στους ανθρώπους (αφήγημα ανθρωπίνων δικαιωμάτων) και (β) στο πώς τα γεγονότα αυτά βιώθηκαν, μα και ποιες οι επιπτώσεις τους σε προσωπικό και συλλογικό επίπεδο - πώς δηλαδή οι άνθρωποι που εμπλέκονται (πρόσφυγες, εργαζόμενοι, κ.ά.) τοποθετούνται έναντι αυτών (ψυχοκοινωνικό αφήγημα).

Επιστροφή στην αντίληψη της πολυπλοκότητας: το Πλέγμα Αντιξοότητας

Η μη δυνατότητα γενίκευσης στο ερώτημα του ποιος είναι ο πρόσφυγας και η πρόθεση να γίνει το υποκείμενο αντιληπτό μέσα από την πολυπλοκότητα, τη μοναδικότητα και την ολότητά του οδήγησε τον Ρένο Παπαδόπουλο στη δημιουργία του **Πλέγματος Αντιξοότητας** (Papadopoulos, 2007, 2015, 2021· Παπαδόπουλος et al., 2019).

Το Πλέγμα Αντιξοότητας συνιστά ένα πλαίσιο εργασίας, το οποίο προσπαθεί να ενοποιήσει όλους τους παράγοντες που διαμορφώνουν την εμπειρία του εκτοπισμένου ατόμου, συστηματοποιώντας, παράλληλα, το σύνολο των πιθανών αντιδράσεών του από την έκθεση στην αντιξοότητα και (κυρίως) των επιπτώσεών της.

Ο σκοπός είναι μια κατανόηση των ανθρώπων που ζουν την προσφυγική εμπειρία ως άτομα που είναι θύματα συγκεκριμένων καταστάσεων, αλλά που η ταυτότητα τους δεν εξαντλείται στη μόνιμη θέση του θύματος, αφού παραμένουν ενεργά υποκείμενα.

ΠΛΕΓΜΑ ΑΝΤΙΞΟΟΤΗΤΑΣ Φάσμα επιπτώσεων, επακοούθων						
Επίπεδα	Αρνητικές Πληγή, Βλάβη, Σύμπτωμα			Αναλλοιώτες		Θετικές Ανάπτυξη Από Αντιξοότητα (AAA) Adversity-Activated Development (AAD)
	ΨΔ PTSD	ΨΣ	ΦΑΠ NA	Αρνητικές	Θετικές Ανθεκτικότητα	
Άτομο						
Οικογένεια						
Κοινότητα						
Κοινωνία/ Κουβτούρα						

Πλέγμα Αντιξοότητας. (Παπαδόπουλος et al., 2019, σ. 98)

Εύρος αντιδράσεων στην αντιξοότητα

Στη στήλη των αρνητικών επιπτώσεων διακρίνονται τρεις υποκατηγορίες: η φυσιολογική ανθρώπινη οδύνη (μη παθολογική αντίδραση στην ανθρώπινη απώλεια), οι ψυχολογικές αντιδράσεις δυσφορικού στρες (που όμως δεν πληρούν τα κριτήρια για ψυχιατρική ή άλλη εξειδικευμένη παρέμβαση απ' όσες συνηθίζονται στο χώρο της ψυχικής υγείας) και οι ψυχιατρικές διαταραχές (με πιο συνηθισμένη τη Διαταραχή Μετατραυματικού Στρες).

Στη στήλη των αναλλοίωτων επιπτώσεων περιλαμβάνονται όλες εκείνες οι ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά που παραμένουν αναλλοίωτα παρά την έκθεση στην αντιξοότητα. Τα θετικά χαρακτηριστικά και ιδιότητες που παραμένουν αναλλοίωτες αναγνωρίζονται ως οι **ανθεκτικές λειτουργίες** του ατόμου (της οικογένειας, την ομάδας, της κοινότητας).

Στη στήλη των θετικών επιπτώσεων περιλαμβάνονται όλα τα θετικά χαρακτηριστικά, δεξιότητες και συνήθειες που αναπτύχθηκαν **μέσα από και λόγω** της έκθεσης στην αντιξοότητα. Όσο και αν η συμπερίληψη αυτής της στήλης γίνεται αρχικά αντιληπτή ως παράδοση, η εμπειρία στο πεδίο δείχνει ότι οι αντιξοότητες παρέχουν στα άτομα που τις βιώνουν όχι μόνο οδύνη, αλλά και ευκαιρίες να αναπτύξουν νέα θετικά χαρακτηριστικά, νέες ποιότητες της προσωπικότητάς τους.

Ο σχεδιασμός του πλέγματος ως θεωρητικό και πρακτικό πλαίσιο εργασίας δεν έχει την πρόθεση να αποτελέσει μια συγκεκριμένη τεχνική

(τεχνολογική παρέμβαση) εν είδει μιας ημι-τυποποιημένης συνέντευξης. Συνιστά, περισσότερο, ένα πλαίσιο εργασίας, το οποίο επιδιώκει να υπενθυμίζει τη μοναδικότητα και την πολυπλοκότητα των ποικίλων αντιδράσεων που παρουσιάζει ένα ενεργό υποκείμενο που δρα μέσα σε ένα σύνολο σχέσεων.

Το υγρό σαπούνι ως ιδεώδης «οικείος χώρος»

Σε μια πολυκλαδική ομάδα εποπτείας, στην οποία συμμετείχαν εργαζόμενοι σε ξενώνα ανηλίκων, η κοινωνική λειτουργός ζήτησε να μιλήσει για το πολύ δύσκολο κλίμα μεταξύ εργαζόμενων και φιλοξενούμενων, αλλά και μεταξύ των φιλοξενούμενων.

“Το στράβωμα στην ατμόσφαιρα”, όπως το περιέγραψε η κοινωνική λειτουργός, έφτασε στο αποκορύφωμά του με αφορμή το σαπούνι σε μορφή πλάκας που δόθηκε σε όλους τους φιλοξενούμενους μαζί με άλλα είδη ατομικής υγιεινής, αντί για σαπούνι σε υγρή μορφή που εκείνοι προτιμούσαν.

Το ζήτημα αυτό προκάλεσε την έντονη και επίμονη διαμαρτυρία ενός αριθμού φιλοξενούμενων, οι οποίοι, όταν δεν ικανοποιήθηκε το αίτημά τους, άρχισαν να φωνάζουν και να πετούν πράγματα, αλλά και τη βαθιά ματαίωση εκ μέρους των εργαζομένων που μοιράστηκαν συναισθήματα απογοήτευσης, αδικίας, αλλά και σύγχυσης.

“Τι ακριβώς είχε συμβεί; Πώς είναι δυνατό να μην αναγνωρίζονται οι προσπάθειές μας για τη φροντίδα τους και να επιμένουν σε μια ασήμαντη λεπτομέρεια;” αναρωτιόταν ένας φροντιστής.

Στην ομάδα έγινε προσπάθεια να κατανοηθεί η κατάσταση χρησιμοποιώντας τις έννοιες του **νοσταλγικού αποπροσανατολισμού** και της **απώλειας του οικείου χώρου**. Οι εργαζόμενοι μίλησαν περισσότερο για τις σχέσεις τους με τους ανήλικους, προσπαθώντας να ανακαλέσουν διαφορετικές στιγμές από την αλληλεπίδραση μαζί τους. Έγινε κατανοπτό ότι όλοι οι νέοι φιλοξενούμενοι μεταξύ 16 και 19 ετών ήταν για πρώτη φορά μακριά από το σπίτι τους. Μέσα από τη συζήτηση φανερώθηκε ότι μεταξύ εργαζομένων και φιλοξενούμενων υπήρχε αρκετά μεγάλη ψυχική απόσταση και οι εργαζόμενοι γνώριζαν ελάχιστα στοιχεία για τη ζωή των φιλοξενούμενων πριν από την προσφυγία και για τη σχέση τους με την οικογένειά τους (για παράδειγμα, δεν γνώριζαν εάν οι γονείς των παιδιών ήταν εν ζωή και αν υπήρχε σταθερή επαφή μαζί τους).

Διατυπώθηκε η υπόθεση ότι τα παιδιά αυτά, που είχαν χάσει τον οικείο τους χώρο (εσωτερικευμένες σχέσεις με ανθρώπους, συνήθειες, πε-

ριβάλλοντα), βρίσκονταν στο μέσο μιας πολύ μεγάλης προσωπικής και κοινωνικής κρίσης και ένιωθαν τεράστια αβεβαιότητα για το μέλλον τους, ευερεθιστότητα, άγχος, σύγχυση αλλά και οδύνη (νοσταλγικός αποπροσανατολισμός).

Τα πολύ έντονα αυτά συναισθήματα - τα οποία όμως δεν είχαν ακόμα εκφραστεί ούτε είχαν γίνει αντικείμενο επεξεργασίας - προκαλούσαν κλίμα έντασης και πολώσεων στη σκέψη και στην έκφραση.

Στους ξενώνες, τα φαινόμενα έντονης αντιπαράθεσης για φαινομενικά δευτερεύουσας σημασίας αφορμές (παραδείγματος χάριν, κάποιο φαγητό, ρούχο, διεκδίκηση αλλαγής δωματίου) είναι πολύ συχνά. Έτσι και το σαπούνι πλάκα (που αναφέρθηκε ως χαρακτηριστικό παράδειγμα ανάμεσα σε άλλα παρόμοια) έγινε το ερέθισμα για την έκφραση της οργής και της απόγνωσης που υπέβασκε, χωρίς όμως μέχρι εκείνη τη στιγμή να έχει μπορέσει αυτό να αποτελέσει μια αφορμή για επικοινωνία και άνοιγμα. Το σαπούνι, δηλαδή, γινόταν αντιληπτό και από τις δυο πλευρές μόνο μέσα από την πολύ συγκεκριμένη απτή διάστασή του και όχι ως το έναυσμα για μια πιο συμβολική κατανόηση του νοήματός του, συνδεδεμένη με μια σειρά από απώλειες και μετατιθέμενα συναισθήματα. Κυρίως, δεν είχε ακόμα συνδεθεί με την υπόθεση ότι οι φιλοξενούμενοι ένιωθαν την ανάγκη να δουν τον εαυτό τους ως συν-διαμορφωτές του οικείου χώρου τους. Ίσως το υγρό σαπούνι να αντιπροσώπευε έναν ιδεώδη καινούργιο μοντέρνο χώρο που, με την τελειότητά του, θα αποκαθιστούσε κάτι από την απώλεια του παλιού, χωρίς, βέβαια, αυτό να γίνεται συνειδητό, όπως εξάλλου συμβαίνει με τις περισσότερες διαστάσεις του νοσταλγικού αποπροσανατολισμού.

Κάποια μέλη από την ομάδα των εργαζομένων εξέφρασαν την πρόθεσή τους να έρθουν πιο κοντά με τους φιλοξενούμενους και να μάθουν περισσότερα για αυτούς χωρίς κάτι τέτοιο να σημαίνει ότι θα πίεζαν για βεβιασμένες εξομολογήσεις.

Στις επόμενες συναντήσεις εκείνοι οι εργαζόμενοι που είχαν εκφράσει την πρόθεση να έρθουν πιο κοντά μίλησαν για την προσπάθειά τους να γνωρίσουν καλύτερα τους ανήλικους και να καταλάβουν περισσότερο την εμπειρία τους τώρα, αλλά και πριν φτάσουν στην Ελλάδα. Ήδη αυτή η προσπάθεια είχε επιφέρει βελτίωση του κλίματος μέσα στον ξενώνα και πιο λειτουργική επικοινωνία. Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι τα παραπάνω δεν έλαβαν χώρα μέσα στο πλαίσιο ψυχοθεραπευτικής συνεδρίας, αλλά στο πλαίσιο της καθημερινής αλληλεπίδρασης μέσα στον χώρο του ξενώνα. Οι εργαζόμενοι δεν αναφέρθηκαν άμεσα στους όρους και τις έννοιες **νοσταλγικός αποπροσανατολισμός** και **απώλεια του οικείου χώρου**.

Αντίθετα, κράτησαν αυτές τις έννοιες στον δικό τους νου και αυτές τους επέτρεψαν να συν-διαμορφώσουν έναν καινούργιο ψυχικό και φυσικό χώρο για τους φιλοξενούμενους της δομής.

Παρατηρήσεις

Σε αυτό το κείμενο προσπαθήσαμε να αναδείξουμε πτυχές της πολυπλοκότητας που χαρακτηρίζουν την πραγματικότητα της εργασίας με πρόσφυγες, ιδιαίτερα δε, όσων άπτονται των ψυχοκοινωνικών διαστάσεων της προσφυγικής συνθήκης. Αξιοποιώντας την εμπειρία του Κέντρου Ημέρας Βαβέλ, σε συνδυασμό με τις θεωρητικές αναζητήσεις του Ρ.Κ. Παπαδόπουλου και την προσέγγιση της Συνεργικής Θεραπευτικής Πολυπλοκότητας που ο τελευταίος έχει αναπτύξει (Παπαδόπουλος, 2021), θίξαμε ορισμένα κρίσιμα, κατά την άποψή μας, ζητήματα, τα οποία με τη σειρά τους επισημαίνουν την ανάγκη για μια αλλαγή παραδείγματος - με τη σημασία που ο T. Kuhn (1981, σ. 74 κ.ε.) είχε δώσει στον όρο- στη θεωρία και την πρακτική της εργασίας με πρόσφυγες. Ακολουθούν ορισμένες παραδοχές που, κατά τη γνώμη μας, επιτρέπουν να φανεί η κατεύθυνση που πρέπει να έχει το νέο παράδειγμα και οι έννοιες τις οποίες πρέπει να συμπεριλαμβάνει, πάντα υπό το φως της προσέγγισης της Συνεργικής Θεραπευτικής Πολυπλοκότητας:

- Η επανεξέταση της γλώσσας που χρησιμοποιείται στο προσφυγικό πεδίο και η απελευθέρωσή της από γενικεύσεις και παθολογικοποιήσεις επιφέρει μεγαλύτερη ελευθερία σκέψης. Πυξίδα σε αυτή την προσπάθεια αποτελεί το τρίπτυχο των εννοιών πολυπλοκότητα – μοναδικότητα -ολότητα.
- Κάθε πρόσφυγας είναι πολύπλοκος, εφόσον μαζί με τα τραυματικά βιώματα, που αφήνουν το αποτύπωμά τους, συνυπάρχουν εκείνες οι νησίδες του ψυχισμού του οι οποίες παραμένουν αναλλοίωτες, όπως κι εκείνες που έχουν συνεισφέρει στην ανάπτυξη νέων θετικών χαρακτηριστικών και ποιοτήτων μέσα από την έκθεσή του σε αντιξοότητες.
- Κάθε πρόσφυγας είναι μοναδικός, γιατί κάθε περίπτωση είναι ξεχωριστή και διαφορετική από τις άλλες. Αυτό σημαίνει ταυτόχρονα την παραδοχή πως καθένας δίνει τη δική του μοναδική απάντηση στις προκλήσεις της ζωής του.

Ταυτόχρονα, τον βλέπουμε μέσα στην ολότητα της εμπειρίας του, όχι μόνο του ψυχισμού, αλλά και την κοινωνική και την πολιτική της διάσταση,

αποφεύγοντας, έτσι, να παθολογικοποιήσουμε φυσιολογικές αντιδράσεις σε μη κανονικές καταστάσεις.

Μέσα από αυτή την οπτική γωνία, ο πρόσφυγας ως άτομο αναδεικνύεται ως ισότιμος συνομιλητής με τις δικές του δυνατότητες, σκέψεις, προσδοκίες, επιθυμίες, με άλλα λόγια, ύπαρξη. Αυτό επιτρέπει την αντίληψη μιας προσέγγισης ως συνεργικής (Παπαδόπουλος, 2019, σ. 94), μεταξύ ισότιμων δρώντων υποκειμένων και όχι μεταξύ σωτήρα και θύματος.

Οι πρόσφυγες γίνονται αντιληπτοί ως άτομα που δε χρήζουν διάσωσης (εκτός ίσως από την κυριολεκτική στιγμή της διάσωσής τους, για παράδειγμα, από ναυάγιο), αλλά στήριξης και διευκόλυνσης στην πρόσβαση. Πρόσβαση σε εξωτερικές δομές στήριξης που δικαιούνται και πρόσβαση σε εσωτερικές δυνατότητες που βρίσκονται ήδη εντός του ψυχισμού τους.

Την ίδια στιγμή, οι εργαζόμενοι απελευθερώνονται από το στερεότυπο του παντογνώστη θεραπευτή-σωτήρα, κατάλοιπο των αποικιοκρατικών σχέσεων μεταξύ χωρών της Δύσης και χωρών χαμηλού εισοδήματος (Low-income countries). Επιδιώκοντας μια συνεργική προσέγγιση, απαλλάσσουν τον εαυτό τους από μη ρεαλιστικές προσδοκίες στα όρια των μαγικών επιλύσεων και της απάθειας που ακολουθεί νομοτελειακά. Μπορούν να σταθούν δίπλα στους πρόσφυγες αναγνωρίζοντας την ετερότητά τους και τη δυνατότητά τους ν' αναζητήσουν και να κατασκευάσουν τα δικά τους νοήματα, τις δικές τους απαντήσεις στα βιώματα και τα όνειρά τους.

Θα ολοκληρώσουμε αυτό το κείμενο με την αφήγηση της περίπτωσης μιας γυναίκας που υποστηρίχθηκε από το Βαβέλ, ελπίζοντας ότι μέσα από αυτή θα μπορούσαμε να δείξουμε την πολυπλοκότητα της πραγματικότητας που βιώνουν οι άνθρωποι, τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν, τους τρόπους που οι ίδιοι και εμείς επιλέγουμε να τις αντιμετωπίσουμε.

Κλείνοντας: Τα ταξίδια της Νάιλα

[Την αφήγηση αυτής της ιστορίας την οφείλουμε στις συναδέλφους που εργάζονται στο Βαβέλ, δρ. Μαργαρίτα Καραβέλλα, ψυχολόγο, Δρ. Εύα Λεωνίδα, παιδοψυχίατρο, Εβίτα Πιταρά, ψυχολόγο (εθελόντρια). Δημοσιεύεται με την άδεια της Νάιλα (ψευδώνυμο)].

Η Νάιλα κατάγεται από ένα χωριό της Κεντρικής Αφρικής. Αναγκάστηκε να φύγει, καθώς η ζωή της εκεί κινδύνευε. Έκανε ένα πρώτο μεγάλο ταξίδι, από το χωριό της έως την Τουρκία και από εκεί στην Ελλάδα, όπου έφτασε στις αρχές του 2017. Ήταν μόνη, δεν είχε κλείσει τα 17.

Από το νησί στην Αθήνα, άστεγη, πολύ αδυνατισμένη, με δυσκολία έβρισκε να φάει. Ανακάλυψε πως ήταν έγκυος. Υπέφερε από επιάλτες και κρίσεις στις οποίες αναβίωνε τα βίαια γεγονότα από τα οποία η ίδια επέζησε, όχι όμως οι δικοί της, αναβιώσεις που την άφηναν σε μια κατάσταση φόβου και σύγχυσης. Ήθελε να ζητήσει βοήθεια αλλά δίσταζε “κι αν με πουν μάγισσα ή τρελή;”

Η Νάιλα έφερε στον κόσμο ένα κοριτσάκι. Στο μεταξύ, βρήκε στέγη σε έναν ξενώνα για έφηβες ασυνόδευτες ανήλικες αιτούσες άσυλο. Ήρθε στο Κέντρο Ημέρας Βαβέλ συνοδευόμενη από τη γυναίκα που για ενάμιση χρόνο υπήρξε επίσημα η επίτροπός της, ένα πολύ σημαντικό πρόσωπο αναφοράς γι’ αυτήν.

Τη βλέπαμε κάθε βδομάδα να προσαρμόζεται σε μία νέα πραγματικότητα, τόσο διαφορετική από αυτήν που είχε ζήσει στο χωριό της. ταυτόχρονα προσπαθούσε να επιβληθεί στις κρίσεις από τις οποίες υπέφερε και, παράλληλα, “έμπαινε” στον μητρικό της ρόλο.

Για μεγάλο χρονικό διάστημα, η Νάιλα θρηνεί για όσους έχασε: μια πολύ αγαπημένη οικογένεια και τη μητέρα της, την οποία πάντα βοηθούσε στις δουλειές στα χωράφια και στο μέγαλωμα των μικρότερων αδελφών της.

Αυτές οι αναφορές της, καλές αναμνήσεις, τη βοηθούν να φροντίζει το μωρό της. Μητέρα και κόρη ανθίζουν θεαματικά. Η Νάιλα αναγνωρίζεται ως πρόσφυγας που δικαιούται διεθνή προστασία, ταυτόχρονα ενηλικιώνεται.

Ώαφνικά, από τη μια μέρα στην άλλη, παύει να δικαιούται πλέον να μένει στον ξενώνα, δεν δικαιούται πλέον την στήριξη της επιτρόπου της. Οι επιστολές και βεβαιώσεις από το Βαβέλ και από την κοινωνική υπηρεσία άλλου φορέα, με τις οποίες επισημαίνεται ότι χρειάζεται ακόμα πλαισίωση, δεν βρίσκουν ανταπόκριση απ’ όσους/ες έχουν ευθύνη και αρμοδιότητα σε αυτήν την περίπτωση.

Βρέθηκε πάλι άστεγη, άπορη, με την ευθύνη της κόρης της και του εαυτού της, σε μία πόλη που μόλις είχε γνωρίσει. Δεν είναι όμως τελείως μόνη. Αναρωτιόμαστε πώς να τη βοηθήσουμε, δυσκολευόμαστε. Η επίτροπος της παραστέκεται άτυπα για ένα διάστημα ακόμα, με πολλούς τρόπους. Μεταξύ άλλων, της μαθαίνει πρακτικά πράγματα, πώς να μπαίνει στο μετρό μαζί με την κόρη της, πώς να απευθύνεται στις υπηρεσίες που πρέπει, πώς να κλείνει ιατρικά ραντεβού.

Φιλοξενείται από δω κι από κει, από ομοεθνείς της που βρίσκονται στην ίδια κατάσταση με αυτήν, μητέρες κι εκείνες. Βρίσκουν, η μια κάποιο επίδομα, στην άλλη στέλνουν λεφτά μακρινοί συγγενείς, η τρίτη δουλεύει

εσωτερική σε μια οικογένεια, ενώ οι φίλες της κρατούν το μωρό της. Ως Βαβέλ, η μικρή ομάδα που ήταν επιφορτισμένη με τη Νάιλα είχε αποφασίσει να συνεχίσει την ψυχοκοινωνική στήριξή της.

Μην βρίσκοντας λύσεις στα ζητήματα που είχαν προκύψει γι' αυτήν και την κορούλα της, η ομάδα (παιδοψυχίατρος, ψυχολόγος και μια εθελόντρια ψυχολόγος) αντιλαμβάνεται πως χρειάζεται να "βγει" από τα συνηθισμένα, με τις ατομικές ψυχοθεραπευτικές συνεδρίες να είναι μεν σημαντικές, αλλά από μόνες τους ανεπαρκείς. Χρειάζοταν να βρεθεί κάτι άλλο, η συνθήκη είχε προσλάβει επείγοντα χαρακτήρα. Στη λήψη της απόφασης καθοριστικό ρόλο παίζει η διαπίστωση που κάνει η ομάδα των θεραπευτριών σχετικά με τα θετικά χαρακτηριστικά που επιδεικνύει η Νάιλα, χαρακτηριστικά που είχε και εξακολουθεί να διατηρεί παρά την έκθεσή της στις αντιξοότητες: ο έμφυτος δυναμισμός της, κάτι το οποίο τη βοήθησε και η έντονη βούληση που είχε, που την έσπρωχνε να μην εγκαταλείπει τον αγώνα για μια καλύτερη ζωή.

Στις εβδομαδιαίες συναντήσεις της διεπαγγελματικής ομάδας του Βαβέλ συζητιόταν συχνά το τι θα μπορούσε να γίνει. Πηγή έμπνευσης στάθηκε, από τη μία αυτό που ήδη εφάρμοζαν η Νάιλα και οι γυναίκες που συμπαραστέκονταν η μία στην άλλη, από την άλλη πρακτικές από άλλες εμπειρίες: Προτάθηκε, λοιπόν, στην ίδια και σε άλλες μητέρες που παρακολουθούνταν στο Βαβέλ, να διαμορφωθεί μια ομάδα μητέρων μαζί με τα μικρά παιδιά τους, η οποία θα εστιζόταν στη φροντίδα των παιδιών στο παρόν.

Σε αυτήν την ομάδα, που συναντιόταν μία φορά την εβδομάδα, δεν προσφερόταν συμβουλευτική γονέων με τη συνηθισμένη έννοια, ούτε καταβαλλόταν προσπάθεια επικέντρωσης στα τραυματικά βιώματα της καθεμιάς τους μπροστά στα παιδιά τους. Αντίθετα, αποφασίστηκε η έμφαση να δοθεί στην ανάδειξη όσων γνώριζαν από τα δικά τους βιώματα στην Αφρική για τη φροντίδα και εκπαίδευση των παιδιών τους, εμπλουτισμένα με όσα αντιλαμβάνονταν στην τωρινή πραγματικότητά τους και στην ανταλλαγή μεταξύ όλων, όσοι/ες συμμετείχαν στις συναντήσεις, για θέματα που οι ίδιες αποφάσιζαν ότι τις απασχολούσαν και ήθελαν να μοιραστούν, να συζητήσουν. Η Νάιλα αξιοποίησε τα χαρακτηριστικά που είχαν παραμείνει αναλλοίωτα και ενισχύθηκαν μέσα από τη πορεία της στην ομάδα, στην οποία ήταν ενεργό μέλος που έδινε στα υπόλοιπα μέλη, δεν έπαιρνε μόνο, και τους θύμιζε τη λειτουργία τους ως μητέρες από τη συγκεκριμένη κουλτούρα, φέρνοντας με σιγουριά την ανάμνηση των παραδόσεων μητρότητας της χώρας τους. Αυτή η σιγουριά που είχε να κάνει με το ότι εκείνη γνωρίζει εντός της τι είναι καλό για την κόρη

της είναι ένα στοιχείο που ενισχύθηκε μέσα από την θεραπεία της και την ομάδα, καθώς, όταν γέννησε την κόρη της, είχε δεχτεί έντονη κριτική από επισκέπτριες υγείας και νοσηλευτικό προσωπικό στο μαιευτήριο για τις ενέργειές της έναντι της κόρης της, βαπτίζοντας τις επικίνδυνες. Η σιγουριά ότι είναι μια αρκετά καλή μητέρα, δημιουργήθηκε μέσα από αυτό το δίκτυο σχέσεων.

Δύσκολες συνθήκες, δύσκολη ομάδα. Μεγάλο στρες. Συγκλονιστικές στιγμές θλίψης αλλά και χαράς, όπως με τη γιορτή στα γενέθλια του κάθε παιδιού... Μια ομάδα με τα πάνω και τα κάτω της.

Οι συνθήκες της πανδημίας, για άλλη μια φορά, επιδείνωσαν τα πράγματα για όλες, για τους πρόσφυγες και για εκείνες τις γυναίκες, οι οποίες ζούσαν πολύ απομονωμένες, εφόσον δεν επιτρεπόταν η διαζώσης συνάντηση. Για πάνω από έναν χρόνο, η επικοινωνία διεξαγόταν μέσω ψηφιακής πλατφόρμας, ενώ στα υπόγεια, στα οποία σχεδόν όλες έμεναν, το κακό σήμα σύνδεσης δεν τους επέτρεπε πάντα να συνδεθούν. Κρατήθηκε όμως η εβδομαδιαία συνάντηση, η οποία, παρά τις αντιξοότητες, έδειξε να συνιστά ένα σημαντικό σημείο αναφοράς για αυτές. Το εξέφραζαν, υπερήφανες για τις προσπάθειές τους να διατηρούν την αξιοπρέπειά τους, να χαίρονται όσο μπορούσαν τα παιδιά τους.

Ένα στοιχείο, όχι μόνο της Νάιλα, αλλά όλων των γυναικών στην ομάδα, που έκανε εντύπωση ήταν το ακόλουθο: ο σεβασμός που έδειχναν απέναντι στη ζωή. Δεδομένου ότι τα παιδιά τους είχαν προκύψει από εμπειρία βιασμού και κακοποίησης, ήταν ιδιαίτερα σημαντική η απόφασή τους να τα γεννήσουν και να τα κρατήσουν, δείχνοντας εμπιστοσύνη και σεβασμό στην έννοια της ζωής.

Ένα εξίσου σημαντικό στοιχείο της ιστορίας για όλη την ομάδα αποτελεί το γεγονός ότι το Βαβέλ πλήρωνε, αξιοποιώντας δωρεές ιδιωτών, τη συνδρομή της τηλεφωνικής σύνδεσης πολλών εξ αυτών, προκειμένου να εξασφαλισθεί η πρόσβαση στις συναντήσεις της ομάδας κατά τη διάρκεια της πανδημίας, διατηρώντας γέφυρες και κρατώντας ανοικτούς δι-αύλους επικοινωνίας μ' αυτόν τον τρόπο, καθιστώντας την ομάδα σημείο αναφοράς (έναν *οικείο χώρο*). Ακόμα κι αν δεν έμπαιναν στην ομάδα, ήξεραν ότι η ομάδα και το Βαβέλ ήταν εκεί για εκείνες.

Κάθε μια προχωρούσε όπως μπορούσε, μερικές έφυγαν από την Ελλάδα, αλλά όχι από την ομάδα, όπως η Λάουρα με την οποία συνεχίστηκε η επαφή από τη χώρα στην οποία πλέον ζούσε. Έτσι και η Νάιλα, είκοσι ενός έτους πλέον με την κόρη της Άισα, 4 χρονών, έκανε κι αυτή το δεύτερο μεγάλο ταξίδι της, ηθελημένο αυτή τη φορά, σε μια άλλη ήπειρο όπου είχε πάρει άσυλο ο μόνος συγγενής που της είχε μείνει και ο οποίος

την βρήκε μέσα από τον Ερυθρό Σταυρό και δέχτηκε να την προσκαλέσει και να φιλοξενήσει μητέρα και κόρη. Χαρά για μια καινούργια αρχή, θλίψη για ό,τι άφηνε εδώ. Αλλαγή που αποφάσισε με το μυαλό της, όπως είπε, έχοντας ζήσει τόσο δύσκολα στην Ελλάδα, στην οποία αμφέβαλε ότι θα μπορούσε να ζήσει, αλλά όχι με την καρδιά της. Οι αποχαιρετισμοί ήταν δύσκολοι.

Λίγον καιρό αφότου εγκαταστάθηκε στο νέο της σπίτι, η Νάιλα έστειλε στο Βαβέλ ευχές για τη γιορτή της μητέρας, ευχές που συνόδευε με μια πολύ όμορφη εικόνα. Αρκετά αργότερα έστειλε μια φωτογραφία με την κόρη της να κάνει ποδήλατο. Ταυτόχρονα, εξέφραζε τη στεναχώρια της για τη μοναξιά που ένιωθε και την αισιοδοξία της για το μέλλον τους. Ανθρώπινα πράγματα...

Υστερόγραφο

Ρένος Παπαδόπουλος

Θεωρώ μοναδικό προνόμιο την ευκαιρία μου να συνεργάζομαι με το Βαβέλ (από το 2012) και το παραπάνω κείμενο αποτελεί μια μαρτυρία αυτής της εμπειρίας συνεργασίας: μια συνεργασία που, ως αποτέλεσμα, παράγει έναν συνδυασμό μιας σε βάθος εμπέδωσης της θεωρίας και μιας θεραπευτικής αποτελεσματικότητας σε υψηλό επίπεδο. Είναι, λοιπόν, τιμή μου που προσκλήθηκα να προσθέσω τα σχόλιά μου σε αυτό το κείμενο, ενώ, ταυτόχρονα, αποτελεί και μια ευκαιρία να αποδώσω φόρο τιμής στον Δημήτρη Χονδρό, πολύτιμο φίλο και ακάματο πυλώνα στήριξης για το Βαβέλ, ο οποίος τόσο πρόωρα μας άφησε.

Ήδη ο ίδιος ο τίτλος ("Βαβέλ") αναφέρεται και μεταδίδει τις δυο πιθανές εκδοχές με τις οποίες μετανάστες, πρόσφυγες και άλλα ακούσια εκτοπισμένα άτομα έρχονται σε επαφή, όταν συναντώνται με Υπηρεσίες Ψυχικής Υγείας. Στη μια εκδοχή, οι άνθρωποι αυτοί θα νιώσουν αποπροσανατολισμένοι, καθώς οι διαφορετικές τους γλώσσες (και οι αφηγήσεις τους) μπερδεύονται μεταξύ τους (που είναι η μία σημασία του όρου, η Βαβέλ ως Σύγχυση). Στην άλλη εκδοχή, θα συναντήσουν μια πύλη προς εκείνη την κατανόηση που θα τους στηρίξει και θα τους συνοδεύσει στην αντιξοότητα και στην οδύνη που ζουν (που συνιστά τη δεύτερη σημασία του όρου, η Βαβέλ ως Πύλη προς τον Θεό). Ο ευαίσθητος και στοχαστικός τρόπος, με τον οποίο οι εργαζόμενοι στο Βαβέλ προσεγγίζουν την εργασία τους, επιτρέπει σε όλους όσοι απευθύνονται σε αυτούς να βιώσουν το δεύτερο, δηλαδή, να αποφεύγουν την какоφωνία της σύγχυσης

των γλωσσών και, αντ' αυτού, να βιώνουν μια θετική, ριζικά επιδραστική εμπειρία που βασίζεται στην κατανόηση της οδύνης και του λόγου που την εκφράζει.

Η σύντομη αλλά περιεκτική αναφορά στην εργασία τους με τη Νάιλα αποτελεί μια μαρτυρία του ιδιαίτερου τρόπου με τον οποίο εργάζονται. Η Νάιλα βίωσε επαναλαμβανόμενη έκθεση σε ακραίες μορφές αντιξοότητας. Η ομάδα του Βαβέλ στάθηκε δίπλα της προσφέροντάς της πρακτική, αλλά και εμπειρική παρουσία. Ακριβώς επειδή η Νάιλα δεν αντιμετωπίστηκε ως ασθενής, αλλά ως ένας άνθρωπος σε βαθιά οδύνη, οι εμπειρίες της δεν ταξινομήθηκαν βιαστικά ως παθολογικές, αλλά, αντιθέτως, έγιναν αντιληπτές ως κανονικές αντιδράσεις σε μη κανονικές καταστάσεις. Είναι αλήθεια ότι πολλές επαρκείς θεραπευτικές ομάδες θα μπορούσαν να καταφέρουν κάτι παρόμοιο. Υπάρχει, όμως, κάτι που διαφοροποιεί την εργασία στο Βαβέλ καθιστώντας την παρέμβασή της διαφορετική: οι εργαζόμενοι δεν προσπάθησαν να "θεραπεύσουν" τη Νάιλα με κάποια αντι-τραυματική τεχνική, αλλά να εντοπίσουν και να στηρίξουν ό,τι ήταν ήδη πρακτικά και ψυχικά διαθέσιμο στην ίδια τη Νάιλα και στην κοινότητά της.

Ακολουθώντας το «Πλέγμα Αντιξοότητας», η ομάδα, αρχικά, αφιέρωσε χρόνο στην εδραίωση μιας ψυχικής σύνδεσης με τη Νάιλα, στη βάση της κατανόησης του πόνου και, ταυτόχρονα, του συνόλου της εμπειρίας της. Στη συνέχεια, η ομάδα προχώρησε στον εντοπισμό και την ενίσχυση των στοιχείων εκείνων που παρέμεναν ψυχικά και πρακτικά διαθέσιμα μέσα της, παρά την έκθεση στην αντιξοότητα, πλευρές της που η ίδια ήταν φυσικό να παραβλέπει λόγω του συνόλου της ψυχοκοινωνικής πίεσης που δεχόταν.

Μέσα σε αυτό το πνεύμα, η ομάδα του Βαβέλ διέκρινε ότι η ικανότητά της για ένα ζωντανό και εποικοδομητικό επικοινωνείν και σχετίζεσθαι με άλλες γυναίκες της ευρύτερης κοινότητας της, παρέμενε ανθεκτική και αναλλοίωτη. Η ομάδα, λοιπόν, επικέντρωσε τις παρεμβάσεις της στην ενίσχυση των ήδη δυνατών στοιχείων της, ενθαρρύνοντάς την στην ακόμα πιο εστιασμένη αξιοποίηση αυτών των ικανοτήτων. Με αυτή την φαινομενικά απλή κίνηση, η ομάδα στην πραγματικότητα επικύρωσε τις δεξιότητες της Νάιλα (επικύρωση που έλαβε χώρα έμπρακτα και όχι θεωρητικά). Η παρέμβαση αυτή κατεύθυνε τη Νάιλα μακριά από την υιοθέτηση της απλουστευτικής ταυτότητας του αβοήθητου και ευάλωτου θύματος, τονίζοντας, παράλληλα, την πολυπλοκότητα, τη μοναδικότητα και την ολότητά της που περιλαμβάνουν τον πόνο, τις απώλειες, αλλά και τις αναλλοίωτα διαθέσιμες ψυχικές δυνάμεις της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- Alexia, I., Gionakis, N., Goumas, I., Kaisidou, K. & Kato, J. (2017). Crossing Borders and Boundaries, Towards an Encounter (Working on the Greek Islands). Στο J. Kato, G. Klaren & L. Nurith (Επιμ.), *Supporting Human Dignity in a Collapsing Field* (σ. 93-107). Istituto di Gestalt. Siracusa.
- Γκιωνάκης, Ν. (2012). Όταν τα δικαιώματα φαντάζουν πολυτέλεια: Φροντίδα της ψυχικής υγείας μεταναστών. *Σύναψις*, 27, 42-45.
- Γκιωνάκης, Ν. (2019). *Πρόσφυγες και ένταξη*. Ανακτήθηκε από <http://www.immigration.gr/2019/11/prosfyges-kai-entaksi.html>
- Γκιωνάκης, Ν., Χονδρού, Φ. & Τομέ, Σ. (2020). Οργανώνοντας μια μονάδα ψυχικής υγείας για την αντιμετώπιση των ψυχοκοινωνικών συνεπειών της πανδημίας του Covid-19. *Νέα Υγεία*, 107, 20-21. Ανακτήθηκε από <https://neaygeia.gr/wp/wp-content/uploads/2020/05/%CE%A4%CE%95%CE%A5%CE%A7%CE%9F%CE%A3-107.pdf>
- Gkionakis, N. (2016). The refugee crisis in Greece: training border security, police, volunteers and aid workers in psychological first aid. *Intervention Journal*, 14(1), 73-79.
- Gionakis, N. (2019). Vulnerability and the rationing of human rights. *World Congress News*, WPA, 2, 3-4.
- Gkionakis, N. & Stylianidis, S. (2016). Community Mental Healthcare for Migrants. Στο S. Stylianidis (Επιμ.), *Social and Community Psychiatry* (σ. 309-330). Springer.
- Ferenczi, S. (1955). *Final Contributions to the problems and Method of Psychoanalysis* (M. Balint, Επιμ.). London: Karnac.
- Freud, S. (1896). Analysis of a Case of Chronic Paranoia. S.E. 3.
- Freud, S. (1905). Three Essays on the Theory of Sexuality. S. E. 7.
- Freud, S. (1920). Beyond the Pleasure Principle. S.E. 18.
- Καραβέλλα, Μ. & Γκιωνάκης, Ν. (2016). Οι προδομένοι - Μελέτη μιας περίπτωσης οικογένειας από την Συρία. *Σύναψις*, 40, 8-13.
- Kuhn. T. S. (1981). *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα.
- Marlowe, J. M. (2010). Beyond the Discourse of Trauma: Shifting the Focus on Sudanese Refugees. *Journal of Refugees Studies*, 23(2), 183-198. doi.org/10.1093/jrs/feq013
- Marty, P. (1980). *Les mouvements Individuel de Vie et de Mort*. Paris: Payot.
- Papadopoulos, R. K. (2002). Refugees, home and trauma. Στο P. K. Papadopoulos (Επιμ.), *Therapeutic Care for Refugees. No Place Like Home* (σ. 9-39). London & New York: Karnac. (Ελληνική έκδοση: Παπαδόπουλος, Ρ.Κ. (2005). Αποδημία, Νόστος και Τραύμα. Στο Α. Παπαστυλιανού (Επιμ.), *Διαπολιτισμικές διαδρομές. Παλιννόστηση και Ψυχοκοινωνική προσαρμογή* (σ. 279-319). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Papadopoulos, R. K. (2007). Refugees, Trauma and Adversity-Activated Development. *European Journal of Psychotherapy and Counselling*, 9(3), 301-312. Ανακτήθηκε από <http://dx.doi.org/10.1080/13642530701496930>
- Papadopoulos, R. K. (2010). Enhancing Vulnerable Asylum Seekers' Protection (EVASP) Trainers' Handbook. Rome: International Organisation for Migration.

- Ανακτήθηκε από <https://babeldc.gr/wp-content/uploads/2018/06/EVASP-Trainers-HandbookOnline.pdf>
- Papadopoulos, R. K. (2011). The Umwelt and Networks of Archetypal Images: A Jungian Approach to Therapeutic Encounters in Humanitarian Contexts. *Psychotherapy and Politics International*, 9(3), 212-223. doi.org/10.1002/ppi.252
- Papadopoulos, R. K. (2021). *Involuntary Dislocation: Home, Trauma, Resilience and Adversity-Activated Development*. London: Routledge.
- Παπαδόπουλος, Ρ. Κ. & Γκιωνάκης, Ν. (2018). Υποστηρίζοντας πρόσφυγες με σοβαρές τραυματικές εμπειρίες. Η εφαρμογή της συνεργικής παρέμβασης σε πατέρες πρόσφυγες. *Σύναψις*, 14(48), 25-37.
- Παπαδόπουλος, Ρ. Κ. (Επιμ.). (2019). *Ψυχοκοινωνικές διαστάσεις της προσφυγικής συνθήκης. Συνεργική Προσέγγιση*. Αθήνα: Κέντρο Ημέρας Βαβέλ. Ανακτήθηκε από <https://babeldc.gr/wp-content/uploads/2019/09/Psychokoinonikes-diastaseis-prosfygikhs-syn8hkhs.pdf>
- Παπαδόπουλος, Ρ. Κ. (2021). Η προσέγγιση της Συνεργικής Θεραπευτικής Πολυπλοκότητας στην Ακούσια Αποικασία. *Συστημική Σκέψη & Ψυχοθεραπεία*, 18, 47-63. Ανακτήθηκε από <https://hestafta.org/systimiki-skepsi-psychotherapeia-periodiko/teuchos-18/%ce%b7-%cf%80%cf%81%ce%bf%cf%83%ce%ad%ce%b3%ce%b3%ce%b9%cf%83%ce%b7-%cf%84%ce%b7%cf%82-%cf%83%cf%85%ce%bd%ce%b5%cf%81%ce%b3%ce%b9%ce%ba%ce%ae%cf%82-%ce%b8%ce%b5%cf%81%ce%b1%cf%80%ce%b5%cf%85%cf%84/>
- Στυλιανίδης, Σ. (2020). *Συνέντευξη του Ρένου Παπαδόπουλου στον Στέλιο Στυλιανίδη*. Ανακτήθηκε από <https://hspgp.gr/wp-content/uploads/2020/05/RKP-Interview-Stelios-8-May-20.pdf>
- Womersley, G., Kloetzer, L., Van den Bergh, R., Venables, E., Severy, N., Gkionakis, N., Popontopoulou, C., Kokkiniotis, M. & Zamatto, F. (2018). “My mind is not like before”: Psychosocial Rehabilitation of Refugee Victims of Torture and Other Forms of Ill-Treatment in Athens. *Torture*, 28(2), 72-84. Ανακτήθηκε από <https://tidsskrift.dk/torture-journal/article/view/106825>

Η ΠΑΡΟΧΗ ΨΥΧΟΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΦΡΟΝΤΙΔΑΣ ΑΠΟ ΟΜΟΤΙΜΟΥΣ ΒΟΗΘΟΥΣ ΣΤΟΝ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΧΩΡΟ: ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΣΕ ΑΝΟΙΧΤΕΣ ΔΟΜΕΣ ΦΙΛΟΞΕΝΙΑΣ ΜΕ ΤΗΝ TERRE DES HOMMES HELLAS ΜΕ ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΗ ΒΙΩΜΕΝΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Μιχάλης Λάβδας^{1,2}, Ελευθερία Αραβίδου², Rateb Abu Salah²

¹ Πανεπιστήμιο του Bergen, Σχολή Ψυχολογίας, Τμήμα Ψυχοκοινωνικών Σπουδών

² Terre des hommes Hellas

Εισαγωγή

Με βάση τα παγκόσμια στοιχεία που παραθέτει η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες (2019), 79,5 εκατομμύρια άνθρωποι βρίσκονται αναγκαστικά εκτοπισμένοι από τις εστίες τους. Πρόσφατες έρευνες δείχνουν την αυξανόμενη επικράτηση της ψυχικής διαταραχής σε πληθυσμό που βρίσκεται σε συνθήκες έκτακτης ανάγκης, καθώς και σε περιοχές που επηρεάζονται από τις συγκρούσεις. Τα συγκεκριμένα ποσοστά έχει σημασία να ιδωθούν μέσα από το πρίσμα των κοινωνικών προσδιοριστών της υγείας και ειδικότερα της ψυχικής υγείας. Στην αναφορά του ως Special Rapporteur των Ηνωμένων Εθνών, επισημαίνει ο D. Puras (United Nations, 2019) ότι «η ψυχική υγεία επηρεάζεται σημαντικά από κοινωνικούς παράγοντες. Εν τω μεταξύ, το να στηρίζεται κανείς υπέρ το δέον στο βιοϊατρικό μοντέλο για να εξηγήσει τη συναισθηματική δυσφορία, οδηγεί στο να προτιμάται η φαρμακολογική προσέγγιση απέναντι στο να αναδειχθούν βασικοί κοινωνικοί προσδιοριστές της υγείας, όπως είναι η φτώχεια, η ανισότητα, η διάκριση και η βία που οδηγούν σε χρόνια πίεση και με τη σειρά τους φτάνουν στο να προκαλούν τη δυσφορία».

Η αναγκαστική μετακίνηση, σύμφωνα με τους Patel et al. (2018), μπορεί να επιφέρει δυσμενείς συνέπειες στην ψυχική υγεία, εξαιτίας της έκθεσης στον πόλεμο και στη σύγκρουση, στη δυσκολία του ταξιδιού, αλλά και στα εμπόδια στην προσαρμογή στη νέα κουλτούρα της χώρας υποδοχής. Επιπρόσθετα, οι χρόνοι αναμονής και οι «μεταβατικές καταστάσεις» συχνά συνδυάζονται με περιορισμό στην κίνηση και στα δικαιώματα των μετακινούμενων πληθυσμών και συνδέονται σημαντικά με την ψυχική υγεία. Αναλυτικότερα, οι Silove, Ventevogel & Rees (2017) υποστηρίζουν ότι οι πολιτικές περιορισμού και η εκτεταμένη αβεβαιότητα πιθανόν να δράσουν καταστροφικά ως προς την ψυχική υγεία των αιτούντων άσυλο, ενώ έχουν, επίσης, συνδεθεί με αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές. Στην κριτι-

κή ανασκόπηση της Hynie (2018), οι κοινωνικοί προσδιοριστές της ψυχικής υγείας αφορούν στο στρες που βιώνουν τα άτομα κατά την περίοδο «προσαρμογής» στη χώρα υποδοχής. Η απώλεια, ο αποκλεισμός από την εργασιακή ζωή, η ανασφαλείς συνθήκες διαβίωσης, τα εμπόδια που σχετίζονται με την επικοινωνία, οι εκτεταμένες διαδικασίες αίτησης ασύλου και εν γένει οι διακρίσεις, επιβαρύνουν την ψυχική υγεία και λειτουργούν πολλές φορές ως παράγοντες που συναρτώνται με αυξημένη ψυχολογική δυσφορία και ευαλωτότητα, με τρόπο συγκρίσιμο με αυτόν των δυνητικά τραυματικών καταστάσεων, τις οποίες βιώνουν οι μετακινούμενοι πληθυσμοί στη χώρα από την οποία ξεκίνησαν.

Η ομότιμη βοήθεια στην ψυχική υγεία, διαστάσεις ανθεκτικότητας και ενδυνάμωσης

Ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων που αντιμετωπίζουν δυσχέρειες, θα ακολουθήσει μια πορεία ανθεκτικότητας, με βάση τον Bonnano (2004). Αυτό σημαίνει πως η αρχικά παρατηρούμενη δυσφορία θα δώσει τη θέση της σε μια νέα κατάσταση, που θα έχει προκύψει μέσα από τη διαχείριση της δυσχέρειας. Ο Ρένος Παπαδόπουλος (2007) μιλά για την ανάπτυξη που έχει προκύψει μέσα από τις δυσχέρειες (adversity activated development).

Ιδιαίτερα όταν αναφερόμαστε στο πεδίο έρευνας για το προσφυγικό ζήτημα, αναφορικά με το οποίο έχουν εκπονηθεί αρκετές μελέτες που υπερδιαγιγνώσκουν ψυχικές διαταραχές, έχει σημασία να αντιληφθούμε ότι οι «δυσμενείς αντιδράσεις» ή ακόμα και τα ψυχιατρικά συμπτώματα, αποτελούν αντίδραση στις συνθήκες διαβίωσης.

Πρόσφατες έρευνες κάνουν λόγο για το πώς το να βοηθάς άλλους έχοντας ο ίδιος προσφυγική εμπειρία, αποτελεί σημαντικό «κεφάλαιο» στην ενίσχυση της ανθεκτικότητας. Συγκεκριμένα, οι Paloma, de la Morena, Sladkova & López-Torres (2020) αναφέρουν ότι ένας τέτοιος ρόλος στο προσφυγικό πεδίο μπορεί να αυξήσει σημαντικά την ανθεκτικότητα και να λειτουργήσει ως μέσο ενδυνάμωσης των ομότιμων βοηθών. Το τελευταίο συνδέεται και με τη θεωρία της γέννησης της υγείας (Salutogenesis) που ανέπτυξε ο A. Antonovsky, όπου υπογραμμίζει πως το να λειτουργείς ως «απόθεμα» για τον άλλο, συνδέεται με την ανάπτυξη της αίσθησης συνοχής και σε ατομικό επίπεδο. Τέλος, οι Bangpan, Dickson, Felix & Chiumento (2017) παραθέτουν τεκμηρίωση για τη σημασία του να αναπτύσσεις σχέσεις εμπιστοσύνης και υποστήριξης. Ειδικότερα, οι προαναφερθέντες ερευνητές, αναφερόμενοι στον ρόλο των βοηθών, υποστηρίζουν ότι συμβάλλουν σημαντικά στο να γεφυρώνονται διαφορές μέσα από τη δική

τους δράση ως ανθρώπων που φροντίζουν, ενώ παρέχουν υποστήριξη και καθοδήγηση μέσα από το δικό τους παράδειγμα.

Η έννοια της ομότιμης υποστήριξης (peer support) έχει κατά καιρούς διαφορετικούς ορισμούς. Εν προκειμένω, θα αναλύσουμε τον ορισμό των Mead, Hilton & Curtis (2001, σ. 135), οι οποίοι επιχειρηματολογούν υπέρ της έννοιας του ομότιμου βοηθού στην ψυχική υγεία και ορίζουν ως ομότιμη υποστήριξη τη «συστηματική και αμοιβαία παροχή βοήθειας, που στηρίζεται σε βασικές αρχές του σεβασμού, διαμοιραζόμενης ευθύνης και αμοιβαίας συμφωνίας ως προς το τι είναι βοηθητικό». Αυτός ο ορισμός αναφέρεται στην αμοιβαία κοινή εμπειρία και τη σύνδεση που διαμορφώνεται πάνω σε αυτήν. Το να κατανοούμε ο ένας τον άλλο, με βάση τους παραπάνω ερευνητές (ό. π., σ. 135), ισοδυναμεί με το «μοίρασμα της εμπειρίας αλλά και του συναισθηματικού και ψυχολογικού πόνου», που είναι θεμελιώδες χαρακτηριστικό της ομότιμης υποστήριξης. Ένας ομότιμος βοηθός είναι δυνατό να ενσταλάξει ελπίδα και να λειτουργήσει ως διαμεσολαβητής μεταξύ των επαγγελματιών και των ληπτών υπηρεσιών ψυχικής υγείας, όπως τονίζουν οι Davidson et al. (2006). Προηγμένες πρακτικές στην ομότιμη βοήθεια περιλαμβάνουν συστηματοποιημένη εκπαίδευση και θεσμικά κατοχυρωμένη εργασιακή αποκατάσταση στο πλαίσιο του δημοσίου συστήματος ψυχικής υγείας, όπως μας γνωστοποιούν οι Åkerblom, Agdal & Haakseth (2020) για το παράδειγμα της Νορβηγίας.

Οι κατευθυντήριες οδηγίες IASC, που αποτελούν θεμελιώδες έγγραφο στον χώρο της ψυχικής υγείας των μετακινούμενων πληθυσμών, κάνουν μνεία στο πόσο αποτελεσματικές μπορεί να είναι οι απαντήσεις σε ανθρωπιστικές κρίσεις, όταν προτεραιοποιείται η πρόσληψη και ουσιαστική συμμετοχή ατόμων που κατανοούν την κουλτούρα των ωφελουμένων και μπορούν να διευκολύνουν σημαντικά την παροχή βοήθειας. Αντίστοιχα, η Δήλωση του Άμστερνταμ (Οκτώβριος, 2019) υπογραμμίζει τη σημασία της συμμετοχής ανθρώπων με βιωμένη εμπειρία στην παροχή υπηρεσιών, όπως και στην ανάπτυξη νέων δράσεων, επισημαίνοντας πως συμβάλλουν σημαντικά στην ανάπτυξη της ευεξίας και στη μείωση του στρες, ενισχύοντας παράλληλα τους μηχανισμούς διαχείρισης, μα και την ανθεκτικότητα. Λαμβάνοντας υπόψη όσα παρατίθενται πιο πάνω, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας αναπτύσσει σημαντικά τις παρεμβάσεις που στηρίζονται στην παροχή υπηρεσιών από μη εξειδικευμένα άτομα, με καθορισμένα, όμως, στοχευμένη εκπαίδευση, ενώ ταυτόχρονα υποστηρίζονται και με εποπτεία. Συνολικά, όλα όσα προαναφέρθηκαν, αφορούν στην ευρύτερη κατηγορία των αρωγών με ονομασίες όπως “εργαζόμενοι στην ψυχοκοινωνική υποστήριξη” ή “ομότιμοι βοηθοί με προσφυγική εμπειρία”.

Ένα παράδειγμα, το οποίο αναλύει με σαφήνεια τον ρόλο του ορό-
τιμου βοηθού με προσφυγική εμπειρία, είναι και το μοντέλο Problem
Management Plus (PM+), που στοχεύει στην αποτελεσματική ψυχολογική
βοήθεια για την αντιμετώπιση του στρες, των καταθλιπτικών συμπτωμά-
των, αλλά και των συμπτωμάτων μετατραυματικής διαταραχής. Μετά από
σημαντικές ερευνητικές δράσεις που πραγματοποιήθηκαν σε χώρες χαμη-
λού ή μεσαίου εισοδήματος (Hamdani et al., 2017· Rahman et al., 2016),
από το 2018 υλοποιούνται τόσο ερευνητικές δράσεις στον Ευρωπαϊκό
χώρο (πρόγραμμα STRENGTHS) όσο και δράσεις εφαρμογής του μοντέλου.

Το παράδειγμα της παρέμβασης σε ανοιχτές δομές φιλοξενίας με την Terre des hommes Hellas⁵⁴

Οι ψυχοκοινωνικές παρεμβάσεις αποτελούσαν πάντοτε ένα σημαντικό
μέρος των προγραμμάτων της Terre des hommes αναφορικά με ανθρω-
πιστικά και αναπτυξιακά σχέδια παγκοσμίως. Το 2019, το πλαίσιο που
προσδιορίζει τη μεθοδολογία των παρεμβάσεων αυτών ανανεώθηκε, προ-
κειμένου να ανταποκριθεί καταλληλότερα στην εξελισσόμενη προσέγγιση
της οργάνωσης, αλλά και στις διαρκώς μεταβαλλόμενες ανάγκες των πλη-
θυσμών που λαμβάνουν αντίστοιχες υπηρεσίες.

Το αναθεωρημένο στρατηγικό πλάνο της Terre des Hommes (2019)¹
προσφέρει μια περισσότερο περιεκτική κατανόηση της έννοιας της Ψυ-
χικής και Ψυχοκοινωνικής παρέμβασης, τονίζοντας την ανάγκη συνοχής,
διασύνδεσης και αλληλοσυμπληρωματικότητας μεταξύ ανθρωπιστικών,
αναπτυξιακών και ειρηνευτικών προγραμμάτων (Triple Nexus Approach),
με κοινό στόχο την ενίσχυση της ευημερίας και των δεξιοτήτων ψυχικής
ανθεκτικότητας σε κάθε στάδιο ή μορφή παρέμβασης.

Πιο συγκεκριμένα, το Ψυχοκοινωνικό πλαίσιο βασίζεται σε πέντε πα-
ράγοντες που καθορίζουν τη στοχοθεσία και το περιεχόμενο των προ-
γραμμάτων και περιλαμβάνουν το **Συστημικό/Οικολογικό Μοντέλο**, τα
διαφορετικά επίπεδα που ορίζει η **Πυραμίδα παρέμβασης** της Ομάδας
Αναφοράς για την Ψυχική Υγεία και Ψυχοκοινωνική Υποστήριξη της Μό-
νιμης Διυπηρεσιακής Επιτροπής, (IASC MHPSS Intervention Pyramid), τις

⁵⁴ Η Terre des hommes είναι μία Μη Κυβερνητική Οργάνωση που δραστηριοποιείται στο χώρο της Παιδικής Προστασίας από το 1960, με έδρα την Ελβετία. Στην Ελλάδα βρίσκεται από το 2015, υποστηρίζοντας ευάλωτες ομάδες του προσφυγικού πληθυσμού και σχεδιάζοντας προγράμματα που αφορούν στην ευρύτερη τοπική κοινότητα. Η παρέμβαση για το PM+ χρηματοδοτήθηκε από τη Medicor Foundation και υλοποιήθηκε με την υποστήριξη της Danish Refugee Council (DRC) Greece, καθώς και του Διεθνούς Οργανισμού Μετανάστευσης Ελλάδας και της Ε.Ε., δεδομένου ότι η δράση έλαβε χώρα σε ανοιχτές δομές φιλοξενίας και σε safe zones.

Δεξιότητες Ψυχικής Ανθεκτικότητας, τους Πέντε Πυλώνες Ευημερίας και τις έννοιες της Εμπλοκής και της Συμμετοχικότητας.

Κατά τον σχεδιασμό και την εφαρμογή ενός ψυχοκοινωνικού προγράμματος, είναι σημαντική η εμπλοκή και η ενδυνάμωση όλων των συστημάτων εντός των οποίων βρίσκεται η ομάδα που στοχεύει το εκάστοτε πρόγραμμα, ώστε να υπάρξει μέθεξη και αλληλεπίδραση τόσο των άμεσα όσο και των έμμεσα αναμεμιγμένων, με σκοπό να επέλθει μια πιο σταθερή στον χρόνο αλλαγή και βιωσιμότητα των επιθυμητών στόχων. Παράλληλα, η συμβολή της Πυραμίδας Παρέμβασης, υπερτονίζει την ανάγκη μη διαφοροποίησης της Ψυχικής Υγείας από αυτήν της Ψυχοκοινωνικής, εξασφαλίζοντας μια συνέχεια και μια καλύτερη ροή στην κάλυψη αναγκών, όπως αυτές προκύπτουν στα διαφορετικά επίπεδα παρέμβασης, ενώ, ταυτοχρόνως, επιτρέπει να φροντιστούν τόσο οι ανάγκες που ορίζει η στοχοθεσία της παρέμβασης όσο και να εντοπιστούν αυτές που μπορεί να προκύπτουν ή να έχουν παραμεληθεί, μέσα από μία ανοιχτή διαδικασία παραπομπής.

Κεντρικό στοιχείο των Ψυχοκοινωνικών παρεμβάσεων και απώτερη επιδίωξη αυτών συνιστά η ενθάρρυνση και ενδυνάμωση, όχι μόνο όταν πρόκειται για δεξιότητες διαχείρισης και προσαρμογής της ομάδας των ωφελουμένων, αλλά πρωτίστως όσον αφορά σε δεξιότητες μεταμόρφωσης, μετακίνησης και εκ βαθέων αλλαγής. Οι τελευταίες, είναι εκείνες οι οποίες θα επιτρέψουν στο άτομο να αναλάβει ηγετικό και κεντρικό ρόλο στις αποφάσεις σχετικές με τη ζωή του, καθώς και να αναπτύξει τις ικανότητες που θα το βοηθήσουν να υποστηρίξει ο ίδιος τον εαυτό του. Με άλλα λόγια, οι Πέντε Πυλώνες Ευημερίας, δηλαδή το να μπορεί κάποιος να νιώθει ασφαλής, σε σύνδεση με άλλους ανθρώπους και δίκτυα, το να αισθάνεται ότι γίνεται σεβαστός, το να αντιλαμβάνεται την αυταξία του, αλλά και το να μπορεί να οραματίζεται και να ελπίζει, αποτελούν τον κεντρικό άξονα στο σχεδιασμό των παρεμβάσεων. Η σύλληψη της ιδέας δε σχετίζεται μόνο με τον εντοπισμό και την ενίσχυση αδυναμιών που πιθανόν διακρίνονται στον κάθε πυλώνα ευημερίας, αλλά, αντίθετα, με την ταυτόχρονη επισήμανση των δυνάμεων και των δυνατοτήτων κάθε ατόμου, ώστε να λειτουργήσουν παραπληρωματικά με γνώμονα την κατάρκτηση της ευημερίας. Τα προγράμματα παρέμβασης ενθαρρύνουν στο σύνολό τους την κινητοποίηση, τη συμμετοχικότητα και την συμπερίληψη των ίδιων των ωφελουμένων με το να ανταποκρίνονται σε πραγματικές ανάγκες αυτών, αλλά και να καθορίζονται από παραμέτρους που σέβονται τις ιδιαιτερότητες της κάθε ομάδας.

Από τον Ιανουάριο του 2020, το πρόγραμμα του PM+ (Terre des

hommes Hellas, 2020) ξεκίνησε, στο πλαίσιο των Ψυχοκοινωνικών Προγραμμάτων της Tdh, ως απάντηση στην απουσία αντίστοιχων προγραμμάτων που απευθύνονται σε νέους και κυρίως ασυνόδευτους ανηλίκους, οι οποίοι βιώνουν συναισθηματική δυσφορία, προσπαθώντας να παρουσιάσει μια διαφορετική πρόταση στην έλλειψη και αδυναμία άμεσης παροχής υπηρεσιών ψυχικής και ψυχοκοινωνικής υγείας στον προσφυγικό πληθυσμό. Με την ενσωμάτωση του PM+ στο πλαίσιο των παρεμβάσεων της TdhHellas και συνολικά στο πρόγραμμα της Παιδικής Προστασίας σε 7 Ανοικτές Δομές Φιλοξενίας Προσφύγων στην Ελλάδα (Νέα Καβάλα, Αλεξάνδρεια, Βέροια, Λαγκαδίκια, Κουτσόχερο, Σκαρμαγκάς και Σχιστό), απώτερος σκοπός υπήρξε και η ψυχοκοινωνική υποστήριξη των στενότερων, αλλά και ευρύτερων συστημάτων του παιδιού, ενισχύοντας με τον τρόπο αυτό τους προστατευτικούς παράγοντες και μειώνοντας τους παράγοντες κινδύνου για την έκθεσή του σε βλαβερές για το ίδιο συμπεριφορές.

Μετά από την αναγγελία της θέσης των PM+ διευκολυντών και μέσα από ατομικές συνεντεύξεις, έγινε η επιλογή 8 ατόμων που δεν είχαν ψυχοκοινωνική εκπαίδευση, αλλά διέθεταν μεταναστευτικό ή παρόμοιο κοινωνικό και πολιτισμικό υπόβαθρο με τον πληθυσμό στον οποίο απευθυνόταν το πρόγραμμα. Επιπλέον, οι περισσότεροι είχαν εργαστεί ως πολιτισμικοί διαμεσολαβητές ή μέλη της ομάδας Προστασίας (Protection Officers) σε δομές φιλοξενίας και άλλα προγράμματα για τον προσφυγικό πληθυσμό. Οι ζητούμενες γλώσσες ήταν Αραβικά, Κουρμάντζι και Φαρσί, καθώς το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού μιλούσε αυτή τη γλώσσα. Η ομάδα αυτή, μαζί με την ομάδα έργου, έλαβε 10ήμερη εντατική εκπαίδευση δια ζώσης στη μεθοδολογία και εφαρμογή του PM+ από ειδικούς ψυχικής υγείας που είχαν την αντίστοιχη εκπαίδευση από τον Π.Ο.Υ. Κατά την ολοκλήρωση της εκπαίδευσης επελέγησαν 6 άτομα, τα οποία, μαζί με την ειδικό ψυχικής υγείας και επόπτηρα του προγράμματος, αποτέλεσαν την ομάδα του PM+.

Η ανάπτυξη και ενσωμάτωση της μεθοδολογίας του PM+ πραγματοποιήθηκε στη διάρκεια μιας απαιτητικής και δύσκολης περιόδου. Λόγω των περιοριστικών μέτρων κατά της διασποράς του Covid-19 και της ανάγκης άμεσης προσαρμογής σε μια κατάσταση για την οποία δεν υπήρχε πρότερη εμπειρία και *modus operandi* ούτε και τεχνική υποστήριξη εφαρμογής του έργου εξ αποστάσεως, ολόκληρη η υλοποίηση του προγράμματος αποτέλεσε ένα περίπλοκο εγχείρημα. Ιδιαίτερως δε, εφόσον συνέπεσε με τη χρονική στιγμή που έπρεπε να γίνει διάχυση του προγράμματος και της ιδέας, τόσο στον πληθυσμό όσο και στις υπόλοιπες ομάδες και οργανώσεις στο πεδίο και να δημιουργηθούν γέφυρες επικοινωνίας,

Επιπροσθέτως, ως ένα καινοτόμο έργο που αφορά την ψυχική υγεία,

το οποίο δε ν εκπονείται από επαγγελματίες, αλλά από εκπαιδευμένους μη ειδικούς, κατά την πραγμάτωσή του αντιμετωπίστηκε με αμφιθυμία και σχετική αμφισβήτηση από τους υπόλοιπους λειτουργούς ψυχοκοινωνικής υγείας. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια αυτής της εισαγωγικής περιόδου, η ομάδα της Tdh Hellas κατάφερε να κερδίσει την εμπιστοσύνη των τελευταίων, εμπλέκοντας τους ενδιαφερόμενους σε εργαστήρια παρουσίασης του έργου και της ομάδας και παρέχοντας ενημερωτικό υλικό, δημιουργώντας και ενθαρρύνοντας διαύλους επικοινωνίας και παραπομπών περιστατικών, καταλήγοντας έτσι σε μια σταθερή και ανοιχτή συνεργασία. Παράλληλα, η συνεχής εκπαίδευση και ενδυνάμωση της ομάδας με εργαστήρια ενίσχυσης συμβουλευτικών δεξιοτήτων και συναντήσεις εποπτείας με εκπαιδευμένο επαγγελματία λειτουργό ψυχικής υγείας, βοήθησε την ομάδα να αποκτήσει όχι μόνο μεγαλύτερη τεχνογνωσία, αλλά και να νιώσει περισσότερο ασφαλής μέσα στο ρόλο της.

Οι παραπάνω ενέργειες επέτρεψαν την έναρξη του έργου και τη θετική εξέλιξή του. Μετά την άμεση εκτέλεση του έργου στο πεδίο τον Μάιο, η ροή των παραπομπών αυξήθηκε, αν και ως επί το πλείστον εσωτερικά, λαμβάνοντας παραπομπές από την ομάδα Παιδικής Προστασίας. Εν συνεχεία, ενθαρρύνθηκε περισσότερο η διαδικασία εξωτερικών και αυτο-παραπομπών μέσω της συμμετοχής της κοινότητας και της ευαισθητοποίησης σχετικά με την υποστήριξη από ομοτίμους, αλλά και διότι η ομάδα λάμβανε σταθερά την αναγνώριση και από τις υπόλοιπες υπηρεσίες στο πεδίο.

Συνολικά, 98 άτομα έλαβαν εξατομικευμένη υποστήριξη, ενώ διεξήχθησαν 524 μεμονωμένες συνεδρίες, συμπεριλαμβανομένης της αρχικής αξιολόγησης, των κύριων συνεδριών και των συνεδριών παρακολούθησης. Τέλος, η βασική ανάλυση των βαθμολογιών κλινικής αξιολόγησης (WHODAS, GAD-7, PHQ-9, PSCYCHLOPS) έδειξε ότι οι περισσότεροι ωφελούμενοι (> 90%) παρουσίασαν βελτίωση στους άξονες ευημερίας κατά 55%, όσον αφορά τις ικανότητες διαχείρισης προβλημάτων, και μειωμένα συναισθήματα που σχετίζονται με το άγχος και την κατάθλιψη. Η υποστήριξη που παρέχεται από έναν ομότιμο και γηγενή ομιλητή αναφέρθηκε ότι έκανε αισθητή διαφορά στο να αισθάνεται κάποιος άνετα και ασφαλής να εκφράσει τις απόψεις του, ενώ όλοι οι ερωτηθέντες βίωσαν ένα αίσθημα αξιοπρέπειας μέσω της συμμετοχής τους στο έργο, κάνοντας συχνά λόγο για συναισθήματα σεβασμού και άνευ όρων αποδοχής.

Το πιο δυνατό σημείο του προγράμματος αποτέλεσε, αναμφίβολα, ο σχεδιασμός του από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας που βασίστηκε στην ομότιμη βοήθεια και την εφαρμογή του από μη ειδικούς, οι οποίοι, με την κατάλληλη εκπαίδευση, κατόρθωσαν να προσφέρουν υπηρεσίες ψυχοκοι-

νωνικής βοήθειας στη γλώσσα των ωφελουμένων του προγράμματος. Το γεγονός αυτό λειτούργησε με αποτελεσματικότητα, διευκολύνοντας την έκφραση και κατανόηση των συναισθημάτων και σκέψεων των ανθρώπων που συμμετείχαν, ενώ ενίσχυσε τις δεξιότητες και ικανότητες ατόμων από την κοινότητα, προάγοντας τη συνέχιση του κύκλου της ομότιμης υποστήριξης, καθώς και ενθαρρύνοντας τους πυλώνες της ευημερίας και των δεξιοτήτων μεταμόρφωσης και αλλαγής.

Αντί επιλόγου: Η μαρτυρία του Rateb ως βοηθού με τη χρήση της μεθοδολογίας του PM+

«Η εργασία στο πρόγραμμα του PM+ ήταν συγχρόνως ενδιαφέρουσα και δύσκολη. Παρακολουθήσαμε την αντίστοιχη εκπαίδευση για 10 ημέρες, η οποία αποτέλεσε για εμάς έναν οδηγό για τις περιπτώσεις που θα αντιμετωπίσουμε. Οι περισσότερες περιπτώσεις που αντιμετώπισα σχετίζονταν με τη διαχείριση του άγχους για διαφορετικούς λόγους. Οι δυσκολίες ξεκινούν από την κατάσταση διαβίωσης στις δομές φιλοξενίας και τη σχέση μεταξύ των διαφορετικών κοινοτήτων και των πολιτισμικών και γλωσσικών διαφορών που υπάρχουν. Στην αρχή ήταν δύσκολο για μένα, δεν είμαι ψυχολόγος και δε γνώριζα τα εργαλεία για το πώς να ξεκινήσω τη συνομιλία και πώς να καθοδηγήσω τον ωφελούμενο να διαχειριστεί τα προβλήματα που του προκαλούν άγχος. Ορισμένοι ωφελούμενοι δυσκολεύτηκαν να κατανοήσουν το δικό μας ρόλο ως διευκολυντές, καθώς θεωρούσαν ότι είμαστε εκεί για να τους λύσουμε τα πρακτικά προβλήματα που είχαν, κυρίως με την υπηρεσία ασύλου και δε μπορούσαν να καταλάβουν τον τρόπο που θα τους βοηθούσε να μάθουν να διαχειρίζονται το άγχος τους και τα συναισθήματά τους. Επίσης, το στερεότυπο για την ψυχική υγεία που είχε η κοινότητα ήταν βαθιά διαστρεβλωμένο. Έλεγαν ότι «δεν είμαι τρελός, δεν χρειάζομαι υποστήριξη» ή «η απλή συνομιλία δεν με βοηθά να βρεθώ με την οικογένειά μου στη Γερμανία». Τέτοιες αντιλήψεις απέτρεπαν τους ωφελούμενους να συμμετέχουν στο πρόγραμμα.

Από την άλλη πλευρά, όταν ενεπλάκησαν στην διαδικασία της συμβουλευτικής μέσω του PM+ η πλειοψηφία συμφωνούσε με το «*Ναι δεν μπορείς να με βοηθήσεις με τα έγγραφά μου, αλλά νιώθω καλύτερα γιατί είπα αυτό που με ενοχλεί και δεν το κρατάω μέσα μου*».

Αυτό που άρεσε στους ανθρώπους είναι ότι μιλούσαμε μαζί τους απευθείας στη γλώσσα τους χωρίς διερμηνέα, κάτι που τους έκανε να νιώθουν άνετα και τους ενθάρρυνε να είναι πιο ανοιχτοί και να μιλούν με αυτοπεποίθηση.

Σημαντική ήταν και η διαδικασία της εποπτείας που με βοήθησε, ειδικά όταν υπήρχαν δυσκολίες με ορισμένες περιπτώσεις. Έμαθα πραγματικά πολλά από την εμπειρία μου στο PM + και επίσης με βοήθησε στη δουλειά μου ως ειδικός φυσιοθεραπευτής, όταν βλέπω ασθενείς με άγχος. Μπορώ πλέον να χρησιμοποιώ τη μεθοδολογία του PM+ και έχει μεγάλη επιτυχία.

Για εμένα που βρέθηκα μακριά από την πατρίδα μου, το να μου δίνεται η ευκαιρία να βοηθάω ανθρώπους που έχουμε τις ίδιες γλωσσικές και πολιτισμικές ρίζες με κάνει και νιώθω περήφανος για τον εαυτό μου και με κάνει να ελπίζω για τους ανθρώπους που ακόμα προσπαθούν να βρουν το δρόμο τους».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- Åkerblom, K., Agdal, R. & Haakseth, Ø. (2020). *Integrering av erfaringskompetanse: Hvordan opplever erfaringskonsulenter med ruserfaring sin arbeidssituasjon*. Norway, Skien: Nasjonalt senter for erfaringskompetanse innen psykisk helse. Avakτήθηκε από P2002737_Integrering_av_erfaringskompetanse.indd
- Bangpan, M., Dickson, K., Felix, L. & Chiumento, A. (2017). *The impact of mental health and psychosocial support interventions on people affected by humanitarian emergencies: A systematic review*. Humanitarian Evidence Programme. Oxford: Oxfam GB. Avakτήθηκε από <https://doi.org/10.21201/2017.8937>
- Bonanno, G. A. (2004). Loss, Trauma, and Human Resilience: Have We Underestimated the Human Capacity to Thrive after Extremely Aversive Events? *American Psychologist*, 59(1), 20-28. Avakτήθηκε από <https://doi.org/10.1037/0003-066X.59.1.20>
- Davidson, L., Chinman, M., Sells, D. & Rowe, M. (2006). Peer support among adults with serious mental illness: a report from the field. *Schizophrenia bulletin*, 32(3), 443-450. Avakτήθηκε από <https://doi.org/10.1093/schbul/sbj043>
- Hamdani, S. U., Ahmed, Z., Sijbrandij, M., Nazir, H., Masood, A., Akhtar, P. & Minhas, F. A. (2017). Problem Management Plus (PM+) in the management of common mental disorders in a specialized mental healthcare facility in Pakistan; study protocol for a randomized controlled trial. *International journal of mental health systems*, 11(1), 1-9.
- Hynie, M. (2018). The Social Determinants of Refugee Mental Health in the Post-Migration Context: A Critical Review. *Canadian journal of psychiatry. Revue canadienne de psychiatrie*, 63(5), 297-303. Avakτήθηκε από <https://doi.org/10.1177/0706743717746666>
- Mead, S., Hilton, D. & Curtis, L. (2001). Peer support: A theoretical perspective. *Psychiatric Rehabilitation Journal*, 25(2), 134-141. Avakτήθηκε από <https://doi.org/10.1037/h0095032>
- Paloma, V., de la Morena, I., Sladkova, J. & López-Torres, C. (2020). A peer support and peer mentoring approach to enhancing resilience and empowerment among

- refugees settled in southern Spain. *Journal of Community Psychology*, 48(5), 1438-1451. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1002/jcop.22338>
- Papadopoulos, R. K. (2007). Refugees, trauma and adversity-activated development. *European Journal of Psychotherapy and Counselling*, 9(3), 301-312.
- Patel, V., Saxena, S., Lund, C., Thornicroft, G., Baingana, F., Bolton, P., Chisholm, D., Collins, P. Y., Cooper, J. L., Eaton, J., Herrman, H., Herzallah, M. M., Huang, Y., Jordans, M., Kleinman, A., Medina-Mora, M. E., Morgan, E., Niaz, U., Omigbodun, O., Prince, M. & Unützer, J. (2018). The Lancet Commission on global mental health and sustainable development. *Lancet* (London, England), 392(10157), 1553-1598. Ανακτήθηκε από [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(18\)31612-X](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(18)31612-X)
- Rahman, A., Hamdani, S. U., Awan, N. R., Bryant, R. A., Dawson, K. S., Khan, M. F. & Van Ommeren, M. (2016). Effect of a multicomponent behavioral intervention in adults impaired by psychological distress in a conflict-affected area of Pakistan: A randomized clinical trial. *JAMA - Journal of the American Medical Association*, 316(24), 2609-2617. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1001/jama.2016.17165>
- Silove, D., Ventevogel, P. & Rees, S. (2017). The contemporary refugee crisis: an overview of mental health challenges. *World psychiatry: official journal of the World Psychiatric Association (WPA)*, 16(2), 130-139. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1002/wps.20438>
- Terre des hommes (2019). *Towards psychosocial Resilience and wellbeing. Operational Guide of Mental Health and Psychosocial Support Framework of Terre des Hommes*. Ανακτήθηκε από <https://www.socialserviceworkforce.org/resources/towards-psychosocial-resilience-and-well-being-framework-ensure-community-based-and>
- Terre des hommes Hellas (2020). *Interim Narrative Report 2020, Medicor Foundation. Building a protective environment for children and unaccompanied minors in open accommodation sites in mainland Greece*.
- United Nations (April, 2019). *Right of everyone to the enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health. Report of the Special Rapporteur on the right of everyone to the enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health*. Ανακτήθηκε από https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/HRC/41/34
- United Nations High Commissioner for Refugees. (2019). *Global Trends; Forced displacement in 2019*. Ανακτήθηκε από <https://www.unhcr.org/5ee200e37.pdf>

ΠΡΟΛΗΠΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΠΑΙΔΙΑ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ ΤΟΥΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΜΑΔΑ ΤΡΑΥΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΕΡΑΠΕΙΑΣ ΤΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ (ΙΕΘΣ)

Αναστασία Καλαντζή-Αζίζι¹, Θεοδώρα Αναστασίου²

¹ Ομότιμη Καθηγήτρια Κλινικής Ψυχολογίας, Παν/μιο Αθηνών, Υπεύθυνη της Ομάδας Ειδικού Ενδιαφέροντος για το Τραύμα του Ινστιτούτου Έρευνας & Θεραπείας της Συμπεριφοράς (ΙΕΘΣ)

² Ψυχολόγος, MSc., Υποψήφια διδάκτωρ Κλινικής Ψυχολογίας Παντείου Παν/μίου, Συν-συντονίστρια της Ομάδας Ειδικού Ενδιαφέροντος για το Τραύμα-ΙΕΘΣ

Εισαγωγή

Είναι γεγονός ότι η πρόσφατη προσφυγική κρίση έχει οδηγήσει τους ειδικούς ψυχικής υγείας να εντατικοποιήσουν έρευνες και καλές πρακτικές με σκοπό τη μείωση αρνητικών επιπτώσεων των τραυματικών εμπειριών των προσφύγων, για την ψυχική υγεία και την προαγωγή ικανοποιητικής προσαρμογής στη χώρα εγκατάστασής τους (Vostanis, 2014· Anagnostopoulos et al. 2016· Newbigging & Thomas, 2011).

Τουλάχιστον 82,4 εκατομμύρια άνθρωποι παγκοσμίως εκδιώχθηκαν από τα σπίτια τους κατά το έτος 2020 (Global Figures, 2021). Μεταξύ αυτών, 35 εκατομμύρια ήταν παιδιά ηλικίας κάτω των 18 ετών. Ειδικότερα, ο αριθμός του προσφυγικού πληθυσμού ανέρχεται παγκόσμια σε 48 εκατομμύρια, με τους μισούς εξ αυτών να είναι ανήλικοι (UNHCR, 2021). Το 2020, 16.750 παιδιά κατέφθασαν στην Ευρώπη και 62% εξ αυτών, δηλαδή 10.343 παιδιά, ήταν ασυνόδευτα. Η Ελλάδα βρίσκεται μεταξύ των κύριων χωρών προορισμού των αιτούντων άσυλο (Eurostat, 2019), με 4.602 παιδιά πρόσφυγες να καταφθάνουν στη χώρα μας κατά το έτος 2020, προερχόμενα κυρίως από το Αφγανιστάν, τη Συρία, το Κονγκό, τη Σομαλία και το Ιράκ (UNHCR, 2021). Τα παιδιά αυτά βρίσκονται υπό καθεστώς προσωρινής ή μακροχρόνιας φιλοξενίας και διαβιούν, ως επί το πλείστον, σε άτυπες και επισφαλείς συνθήκες στέγασης (π.χ. συγκατοίκηση με άλλους σε διαμερίσματα ή αστεγία), ενώ συχνά αλλάζουν τόπο διαμονής (Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης, 2020).

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, το 13% θα παρουσιάσει ψυχικές διαταραχές (Hebebrand et al., 2016· Witt et al., 2015) και θα χρειαστεί εξειδικευμένη ψυχοθεραπευτική παρέμβαση. Για τον σκοπό αυτόν και, επειδή η επιστημονικά τεκμηριωμένη έρευνα είναι περιορισμένη, εφαρμό-

ζονται θεραπείες βασισμένες σε άλλες τραυματικές εμπειρίες (Vostanis, 2016· Pottie et al., 2011· Hebebrand et al., 2016). Τι γίνεται, όμως, με την κάλυψη ψυχοκοινωνικών αναγκών του προσφυγικού πληθυσμού, γενικότερα, και των ανηλίκων, ειδικότερα, που βρίσκεται σε προ νοσηρό στάδιο, δηλαδή πριν εμφανιστεί η έντονη ψυχοπαθολογία; Πώς μπορούν να εντοπιστούν και να καλυφθούν αυτές οι ανάγκες σε πρώτο επίπεδο ή να προληφθεί η αρνητική τους εξέλιξη; Αναγνωρίζοντας, με άλλα λόγια, τις επιτακτικές αυτές ανάγκες, όπως και την αδυναμία των δομών αντίστοιχης στήριξης να ανταποκριθούν σε αυτές, στρέφεται η προσοχή προς την υιοθέτηση μιας κοινωνικής πολιτικής υγείας, όπου δίδεται έμφαση και σε προκριματικές/προληπτικές μεθόδους εντοπισμού και πλήρωσής τους (Witt et al., 2015· Fazel et al., 2011· Vostanis, 2014).

Το Online εγχειρίδιο «το παιδί και η απελευθέρωσή του από τη σκιά του πολύ μεγάλου φόβου»

Γνωρίζοντας ότι στην Ελλάδα οι ελλείψεις σε υπηρεσίες ψυχικής υγείας, σε κατάλληλες δομές, γενικότερα, και σε εξειδικευμένο προσωπικό, που αφορούν τόσο τον γηγενή όσο και τον προσφυγικό πληθυσμό, είναι μεγάλες, η Ομάδα Ειδικού Ενδιαφέροντος για το Τραύμα του ΙΕΘΣ (Καλαντζή και συνεργάτες, 2017), εστίασε το ενδιαφέρον της σε προγράμματα ανιχνευτικού (screening) και προληπτικού χαρακτήρα. Μετά από μία ενδελεχή μελέτη της βιβλιογραφίας, εντοπίστηκε ένα on-line πρόγραμμα, το οποίο μπορεί να ενταχθεί στις αρχικές δράσεις ενός συστήματος σταδιακής παροχής βοήθειας (step care model approach) (Bower & Gilbody, 2005) και να συμπορευθεί με τις αρχές της Κοινωνικής Ψυχολογίας, λειτουργώντας κυρίως ως δράση πεδίου (Καλαντζή - Αζίζι, 2002), καθώς επίσης και να εμπεριέχει ουσιαστικά στοιχεία ενός μοντέλου καλής πρακτικής (good practice model) για την ψυχοκοινωνική φροντίδα αυτού του πληθυσμού (Newbigging & Thomas, 2011). Εκτός αυτού, είναι αναγκαίο το πρόγραμμα να μπορεί να συνδράμει στη μείωση στερεοτύπων για θέματα ψυχικής υγείας (π.χ. απομυθοποίηση των Υπηρεσιών Ψυχικής Υγείας) (Hebebrand et al., 2016), να προάγει την εμπιστοσύνη προς τους ειδικούς (Majumder, 2015), να ενισχύει τα ψυχικά αποθέματα και την ψυχική ανθεκτικότητα (Fazel et al., 2011) και να διευκολύνει διεργασίες πολιτισμικής προσαρμογής (acculturation) (Berry, 1997).

⁵⁵ lbrt.gr/ομάδα-ειδικού-ενδιαφέροντος-sig-γσθ-παι/εικονογραφημένο-βιβλίο-για-το-ψυχολο/

Το on-line πρόγραμμα «Το παιδί και η απελευθέρωσή του από τη σκιά του πολύ μεγάλου φόβου⁵⁶», εντοπίστηκε τον Μάρτιο του 2016 στο διαδίκτυο και πληροί σε μεγάλο βαθμό τα κριτήρια επιλογής ενός μέσου, ανιχνευτικού και προληπτικού χαρακτήρα. Αρχικά, διατίθεται σε τέσσερις γλώσσες (γερμανικά, αγγλικά, αραβικά και φαρσί) και τώρα πλέον σε 16, καθώς και σε μία δίγλωσση έκδοση στα Ουκρανικά - Γερμανικά (Stein, 2017). Τη δημιουργία του προγράμματος, όπως και τον συντονισμό, έχει αναλάβει η Susanne Stein - παιδαγωγός, διδάσκουσα Θεματική Αλληλεπίδραση (Theme Centered Interaction, TCI) και εκδότης πληροφοριών σχετικά με την ευαίσθητη στο τραύμα παιδαγωγική - και οι συνεργάτες της, ενώ την επιστημονική εποπτεία έχει το εξωτερικό Ιατρείο Προσφύγων του Πανεπιστημίου του Αμβούργου. Οι γενικές αρχές, στις οποίες βασίζεται το on-line πρόγραμμα, συνάδουν με τις αρχές της ευαισθητοποιημένης στο τραύμα παιδαγωγικής (Trauma sensible Paedagogik) (Stein, 2017). Τη μετάφραση και προσαρμογή στα ελληνικά ανέλαβε η Καλαντζή - Αζίζι, Α. και οι συνεργάτες της.

Το on-line πρόγραμμα αφορά ένα εικονογραφημένο εγχειρίδιο για το ψυχικό τραύμα που απευθύνεται σε παιδιά/ έφηβους από 6 ετών. Αποτελείται από τέσσερα μέρη και ένα παράρτημα⁵⁶:

- Α.** Μία εικονογραφημένη ιστορία⁵⁷ (σελ. 4-29, ελληνικής έκδοσης).
- Β.** Μία σειρά συμβουλών ψυχοεκπαιδευτικού περιεχομένου για γονείς και παιδιά που βίωσαν πόλεμο, εκτοπισμούς κ.ά. (π.χ. *Τι μπορεί να προκαλέσει ένα μεγάλο φόβο και ένα ψυχολογικό τραύμα; Τι μπορεί να δυναμώσει το παιδί σας;* σελ. 30-37).
- Γ.** Πέντε θέματα για ζωγραφική (π.χ. *«Ζωγράφισε κάτι που σου αρέσει να κάνεις ή θα ήθελες να έχεις», «θα ήθελες να ζωγραφίσεις κάτι φοβερό που θυμάσαι;»*, σελ. 38-43).
- Δ.** Πληροφορίες για συγγραφέα, συνεργάτες, υποστηρικτικές δομές (σελ. 44-49).

Για την υποστήριξη της χρήσης του προγράμματος προστέθηκε ένα ξεχωριστό παράρτημα με συμβουλές καλής εφαρμογής, που αφορούν, κυρίως, όσους δεν έχουν ψυχολογική/ ψυχοθεραπευτική εκπαίδευση. Αυτό το υποστηρικτικό υλικό δημιουργήθηκε με βάση ερωτήματα που έθεσαν οι ίδιοι οι χρήστες. Οι συμβουλές αυτές εμπεριέχουν παραδείγματα και

⁵⁶ <http://www.susannestein.de/>

⁵⁷ <http://www.susannestein.de/assets/trauma-bilderbuch-2017-griechisch.pdf>

απαντούν σε ερωτήματα, όπως παραδείγματος χάριν: «*Πώς μπορεί κανείς να βοηθήσει στη χρήση του προγράμματος;*», «*Πώς να συμπεριφερθώ, εάν το παιδί βλέπει μια εικόνα ή ζωγραφίζοντας θυμηθεί κάτι που του είναι πολύ δυσάρεστο;*» κ.ά. (βλ. σελ. 50-52, ελλ. έκδοση).

Σημαντικό, τέλος, είναι να αναφερθεί ότι το on-line πρόγραμμα είχε αρχικά σχεδιαστεί για γονείς και παιδιά πρόσφυγες και στη συνέχεια άρχισε να εφαρμόζεται, κατόπιν εκπαίδευσης, από άτομα που φροντίζουν παιδιά προσφύγων, όπως και από εκπαιδευτικούς σχολείων, όπου φοιτούν αυτά τα παιδιά (Stein & Alkhelewi - Brainin, 2017· Stein, 2017). Διαπιστώθηκε, επίσης, η χρησιμότητα αυτού του on-line προγράμματος και στην ψυχοθεραπευτική συμβουλευτική πρακτική (Stein, 2017). Η πιλοτική εφαρμογή στην Ελλάδα διεξήχθη από τον Ιούνιο έως τον Σεπτέμβριο του 2016 σε καταυλισμό προσφύγων, στις κατασκηνώσεις του Αγίου Ανδρέα (Νέα Μάκρη Αττικής) (Kalantzi - Azizi & Anastasiou, 2017).

Η «κοινότητα» των προσφύγων αποτελείτο από περίπου 200 μη ταυτοποιημένους πρόσφυγες, κυρίως από τη Συρία και το Αφγανιστάν, εκ των οποίων 90 ήταν ανήλικοι (50 εξ αυτών κάτω των 10 ετών). Ο ενήλικος πληθυσμός παρουσίαζε διάχυτο έντονο άγχος και ανασφάλεια λόγω της αναμονής απόφασης σχετικά με θέματα ασύλου. Αρχικά, υπήρχε πολύ έντονη δυσареσκεια, εκνευρισμός, καθώς και απογοήτευση λόγω προβλημάτων φαγητού, διαμονής κ.ά.

Η εφαρμογή του on-line προγράμματος έγινε μέσα στον καταυλισμό (στην τραπεζαρία), αφού προηγήθηκαν ευχάριστες δραστηριότητες με τα παιδιά (ζωγραφική, τραγούδι, χορός κ.ά.), οι οποίες συνεχίστηκαν για όσα παιδιά δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις ηλικίας και καταγωγής. Στο on-line πρόγραμμα συμμετείχαν μόνο παιδιά αφγανικής καταγωγής λόγω της διαθεσιμότητας ειδικά εκπαιδευμένου διερμηνέα στα φαρσί.

Σε πρώτη φάση, διεξήχθησαν δύο συναντήσεις με τους γονείς, οι οποίοι ενημερώθηκαν με απλό και κατανοητό τρόπο για το ποιοι είμαστε, πώς θα δουλέψουμε με τα παιδιά τους και ποιος είναι ο σκοπός της συνεργασίας μας. Στις τέσσερις συναντήσεις που ακολούθησαν, πήραν μέρος οκτώ μητέρες, οι οποίες ήταν αναλφάβητες. Χρειάστηκαν πολλές επεξηγήσεις και παραδείγματα ώστε να γίνουν κατανοητές οι συμβουλές για τους γονείς (βλ. Β). Μετά από την αρχική αμηχανία και, πιθανώς, δυσπιστία, οι μητέρες συμμετείχαν με ενδιαφέρον στη συζήτηση. Πολύ βοηθητικό υπήρξε το γεγονός ότι μία εγγράμματη νεαρή μητέρα νηπίου 1 έτους ζήτησε με δική της πρωτοβουλία να παρακολουθήσει και να υποστηρίξει το συμβουλευτικό έργο, χρησιμοποιώντας την έντυπη μορφή των συμβουλών στα φαρσί μεταξύ των συναντήσεων.

Στο πιλοτικό πρόγραμμα πήραν μέρος έξι παιδιά αφγανικής καταγωγής, τρία κορίτσια και τρία αγόρια. Μόνο δύο κορίτσια είχαν φοιτήσει στο σχολείο, εκ των οποίων η μία είχε διακριθεί για τις επιδόσεις της. Τα άλλα παιδιά δεν είχαν φοιτήσει καθόλου ή το είχαν κάνει μη συστηματικά, για σύντομο διάστημα. Η συνεργασία μαζί τους ξεκίνησε - μετά από πρόσκληση - με ζωγραφική (πέντε θέματα, βλ. Γ). Ακολούθησε αφήγηση της ιστορίας στα φαρσί (βλ. Α) με τη βοήθεια διερμηνέα. Όσες φορές διέκοπτε το παιδί για μία επεξήγηση / ερώτηση ή ήθελε αυθόρμητα να διηγηθεί κάτι, ο διερμηνέας μετέφραζε στα ελληνικά και ακολουθούσε διευκρινιστική συζήτηση. Τα παιδιά συνεργάστηκαν με προθυμία. Μόνο ένα αγόρι διέκοψε. Για κάθε παιδί τηρήθηκε φάκελος με βασικά δημογραφικά στοιχεία, τις ζωγραφιές του και σημειώσεις από τη συνεργασία με τη μητέρα.

Σχετικά με τα παιδιά, διαπιστώθηκαν μεγάλα κενά στην εκπαίδευση. Από όλα, όμως, εκφράστηκε μεγάλη επιθυμία να φοιτήσουν στο σχολείο. Δύο παιδιά υπέφεραν από εφιάλτες, προβλήματα ύπνου και έντονο άγχος, προβλήματα που εκφράστηκαν κατά τη διάρκεια ή μετά τη ζωγραφική με θέμα μια φοβερή ανάμνηση. Πολύ σημαντικό είναι το γεγονός πως ούτε οι μητέρες τους ούτε το ευρύτερο περιβάλλον είχαν παρατηρήσει κάποιο πρόβλημα. Τα ίδια τα παιδιά εκδήλωσαν επιθυμία «να φύγει το κακό από μέσα τους». Το παιδί που διέκοψε τη ζωγραφική και δεν ήρθε στη συνάντηση αφήγησης της ιστορίας, παρούσαζε παντού έντονη διαταρακτική συμπεριφορά και πριν τη φυγή της οικογένειας από το Αφγανιστάν. Περαιτέρω διερεύνηση λόγω πιθανής ΔΕΠ-Υ θεωρήθηκε απαραίτητη.

Παρά τους περιορισμούς εφαρμογής του πιλοτικού προγράμματος και όσον αφορά τους γονείς (π.χ. η ύπαρξη σοβαρών δυσκολιών διαβίωσης και η αβεβαιότητα για το μέλλον κ.ά.) και όσον αφορά τους ειδικούς (π.χ. η πιλοτική εφαρμογή σε δυσμενές περιβάλλον συνεργασίας), υπάρχουν ενδείξεις για τον προληπτικό του χαρακτήρα. Από τα έξι παιδιά, τα τρία χρήζουν περαιτέρω ψυχολογικής στήριξης. Το «υλικό συνεργασίας με τα παιδιά» (ζωγραφικές και ιστορία), μπορεί να θεωρηθεί κατάλληλο ως προς την προσέγγιση των παιδιών και προσφέρει δυνατότητες «συναισθηματικού ανοίγματος». Οι γονείς δείχνουν προθυμία συνεργασίας και ενεργοποιούνται ως προς την προσέλευση και συμμετοχή. Δεν υπάρχουν όμως πληροφορίες για την εφαρμογή στην πράξη των οδηγιών/ συμβουλών, κυρίως λόγω του πολύ σύντομου διαστήματος συνεργασίας και ελλείψει πληροφοριών από την καθημερινή τους ζωή.

Είναι απαραίτητο να σημειωθεί η αναγκαιότητα εποπτείας και στενής συνεργασίας μεταξύ εποπτών και όσων εφαρμόζουν το πρόγραμμα ως προς την αξιολόγηση του υλικού εφαρμογής (πληροφορίες από γονείς,

ανάλυση ζωγραφικών, παρατηρήσεις κατά την αφήγηση της ιστορίας, συζητήσεις κ.ά.). Έτσι, οι τελικές αποφάσεις μετά την αξιοποίηση της εξιστόρησης θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε πιο εξειδικευμένη συμβουλευτική γονέων και παιδιών, σε περαιτέρω διερεύνηση, όταν υπάρχουν ενδείξεις ψυχοπαθολογίας και θεραπευτική παρέμβαση, σε ενημέρωση και συμβουλευτική εκπαιδευτικών, σε άλλες κοινοτικές παρεμβάσεις κ.ά.

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση της πιλοτικής εφαρμογής στην Ελλάδα αυτού του on-line προγράμματος, θεωρείται απαραίτητο να αναφερθεί ότι αυτό βρίσκεται σε συνεχή εξέλιξη, διότι έχει διαδραστικό χαρακτήρα μεταξύ όσων το εφαρμόζουν (βλ. π.χ. νέο υλικό για παζλ στην αγγλική μετάφραση (σελ. 46-57), ανανέωση των συχνών ερωτημάτων (FAQ, σελ. 33-36) κ.ά. Επίκειται δε η αξιολόγησή του από την εφαρμογή του σε διάφορες γλώσσες και πλαίσια. Σε αυτή τη φάση δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στη διάχυση της έως τώρα εμπειρίας και στην εκπαίδευση/ευαισθητοποίηση όσων πρόκειται να το εφαρμόσουν. Στην Ελλάδα, την εκπαίδευση/ευαισθητοποίηση έχει αναλάβει η Ομάδα Ειδικού Ενδιαφέροντος για το Τραύμα του ΙΕΘΣ⁵⁸. Η ίδια ομάδα έχει αναλάβει την εποπτεία, όπως και εξειδικευμένες παρεμβάσεις⁵⁹. Έχουν διενεργηθεί εργαστήρια, κάποια εκ των οποίων σε ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται στον πληθυσμό των παιδιών προσφύγων, ενώ, παράλληλα, υπήρξαν σχετικές ανακοινώσεις σε συνέδρια.

Το εικονογραφημένο εγχειρίδιο για γονείς «Καλώς όρισες στη νέα σου ζωή»

Η ομάδα ειδικού ενδιαφέροντος για το Τραύμα του ΙΕΘΣ μετέφρασε και προσάρμοσε, επιπλέον, το εικονογραφημένο βιβλίο *«Καλώς όρισες στη νέα σου ζωή: Πώς αισθάνονται τα παιδιά αφού επιβιώσουν από μία τραυματική κατάσταση και τι τα βοηθά να τα πάνε καλύτερα»*⁶⁰ (2020). Πρόκειται για μία δημιουργία, επίσης, της κας Susanne Stein. Έχει μεταφραστεί έως τώρα σε 11 γλώσσες⁶¹ και αποτελεί μία συνέχεια του εικονογραφημένου βιβλίου «Το παιδί και η απελευθέρωσή του από τη σκιά του πολύ μεγάλου φόβου». Απευθύνεται σε γονείς παιδιών που έζησαν πόλεμο, τραυματικές εμπειρίες κατά τη φυγή από τις πατρίδες τους και άλλα τραυματικά γε-

⁵⁸ https://www.ibrt.gr/sig_children

⁵⁹ <https://cbt.edu.gr/erg/node/304>

⁶⁰ [ibrt.gr/ένα-εικονογραφημένο-βιβλίο-για-γονείς-παιδιών-που-βίωσαν-την-κακή-εμπειρία-του-πολέμου](https://www.ibrt.gr/ένα-εικονογραφημένο-βιβλίο-για-γονείς-παιδιών-που-βίωσαν-την-κακή-εμπειρία-του-πολέμου)

⁶¹ <https://susannestein.de/bilderbogen/>

γονότα και επιθυμούν να καταλάβουν καλύτερα τα παιδιά τους, ώστε να τα βοηθήσουν, καθώς και σε «ειδικούς» (παιδιάτρους, ψυχοθεραπευτές κ.ά.) που δραστηριοποιούνται σε δομές, στις οποίες διαμένουν οικογένειες προσφύγων.

Αποτελείται από μία σειρά εικονογραφημένων σελίδων που παρουσιάζουν με πολύ απλό τρόπο:

- A.** τα συμπτώματα που μπορεί να εμφανίσει ένα παιδί, το οποίο έχει βιώσει τραυματικά γεγονότα (σελ. 1-13).
- B.** τι μπορεί να επιδεινώσει αυτά τα συμπτώματα (σελ. 14-22).
- C.** τι μπορεί να βοηθήσει τα παιδιά, ώστε να νιώσουν καλύτερα (σελ. 23-34).

Ολοκληρώνεται, με την παρότρυνση προς τους γονείς να απευθυνθούν σε κάποιον ειδικό, αν παρατηρούν τις δυσκολίες των παιδιών τους να επιδεινώνονται (σελ. 35-36), με κάποιες σελίδες - «κάρτες υπενθύμισης» για όσους διαβιούν σε κέντρα φιλοξενίας προσφύγων (σελ. 37-40) και με πληροφορίες για τον συγγραφέα και τους συντελεστές της ελληνικής μετάφρασης (σελ. 41-42).

Το παιδικό βιβλίο «Το μικρό Εγώ είμαι Εγώ»

Μία άλλη δράση της Ομάδας Τραύματος του ΙΕΘΣ αποτελεί η έκδοση ενός τετράγλωσσου (ελληνικά, γερμανικά, φαρσί και αραβικά) παιδικού βιβλίου «Το μικρό Εγώ είμαι Εγώ⁶²» (Lobe, 2017). Ο ήρωας της ιστορίας είναι ένα μικρό πολύχρωμο ζωάκι, που κάνει βόλτα σε ένα ανθισμένο λιβάδι και βρίσκεται ξαφνικά αντιμέτωπο με την ερώτηση ενός βατράχου «Και ποιος είσαι, πάλι, εσύ;», αλλά δε γνωρίζει τι να απαντήσει. Έτσι, αρχίζει ένα ταξίδι, αναζητώντας την απάντηση ρωτώντας, στην πορεία, διάφορα ζώα, αν γνωρίζουν ποιο είναι και αν είναι ίδιο με αυτά. Σκυλιά, άλογα, ψάρια, ιπποπόταμοι, πουλιά αρνούνται ότι είναι ίδια με το ζωάκι, κάποια ευγενικά και φιλικά, άλλα πιο απότομα και αλαζονικά. Το ζωάκι βρίσκεται σε πραγματική κρίση ταυτότητας, όμως, στο τέλος αναφωνεί: «Σίγουρα, υπάρχω εγώ, αφού ΕΓΩ - ΕΙΜΑΙ - ΕΓΩ». Το μικρό ζωάκι είναι ξανά ευτυχισμένο και απολαμβάνει το περιβάλλον και τη συντροφιά των υπόλοιπων ζώων, εφόσον, πλέον, ξεχειλίζει από αυτοπεποίθηση. Οι προβληματισμοί που προκύπτουν από αυτή τη συγκινητική ιστορία του ήρωα του παραμυθιού, δίνουν στα παιδιά την

⁶² ibrt.gr/κοινό/εκδόσεις-ιεθσ-κοινό/το-μικρο-εγω-ειμαι-εγω/

ευκαιρία να συνειδητοποιήσουν τη δική τους μοναδικότητα.

Η ελληνική έκδοση του βιβλίου βασίστηκε στην τρίγλωσση (γερμανικά, αραβικά και φαρσί) έκδοσή του, η οποία κυκλοφόρησε το 2016 στην Αυστρία, στο πλαίσιο δράσεων συμπερίληψης των παιδιών προσφύγων στο κοινό σχολείο. Έχοντας ως στόχο την ενίσχυση των διεργασιών που σχετίζονται με την αποδοχή της ταυτότητας, αλλά και της διαφορετικότητας των άλλων, διεξήχθησαν από μέλη της ομάδας τραύματος του ΙΕΘΣ, σε συνεργασία με εκπαιδευτικό, παρουσιάσεις του βιβλίου με βιωματικά εργαστήρια σε κοινά και πολυπολιτισμικά σχολεία και άλλα πλαίσια προσφύγων (Σχοινοχωρίτης, 2021· Kotrotsou, 2020), όπως και εργαστήρια σε συνέδρια και ημερίδες. Σχετικές εμπειρίες περιγράφονται στο υπό έκδοση εγχειρίδιο για τη χρήση του βιβλίου σε διάφορα πλαίσια (Καλαντζή - Αζίζι, 2022).

Οδηγός για γονείς πρόσφυγες

Η τελευταία δράση της ομάδας τραύματος του ΙΕΘΣ αφορά τη μετάφραση και προσαρμογή στα ελληνικά ενός On line οδηγού συμβουλών, με τίτλο: «Οδηγός συμβουλών για γονείς πρόσφυγες» (2018). Ο οδηγός αυτός⁶³ βασίστηκε στον αντίστοιχο γερμανικό (βλ. ιστοσελίδα του Ομοσπονδιακού Επιμελητηρίου Ψυχοθεραπευτών Γερμανίας⁶⁴). Στην προαναφερθείσα ιστοσελίδα υπάρχει ανάρτηση του Οδηγού και στα αγγλικά, φαρσί και αραβικά. Το κείμενο ξεκινά με μία εισαγωγή, γραμμένη με ενσυναίσθηση, σχετικά με τις ανάγκες των γονέων προσφύγων, με στόχο να ενισχύσει τον υποστηρικτικό τους ρόλο όσον αφορά τις ανάγκες των παιδιών τους. Οι συμβουλές διαφέρουν ανάλογα με την ηλικία του παιδιού (βρέφη και νήπια, παιδιά προσχολικής, σχολικής και εφηβικής ηλικίας). Για κάθε ηλικία δίνονται παραδείγματα δυσλειτουργιών και ακολουθούν απαντήσεις σε δύο ερωτήματα: α) «*Πώς μπορώ να καταλάβω το παιδί μου;*» και β) «*Πώς μπορώ να βοηθήσω;*».

Τέλος, επισημαίνεται ότι τόσο το On-line Πρόγραμμα όσο και διάφορες άλλες δράσεις ψυχοκοινωνικής παρέμβασης σε προσφυγικό πληθυσμό, μπορούν να φέρουν αποτελέσματα μόνο σε ένα ασφαλές σύστημα, όπου ο φόβος απέλασης/επαναπατρισμού έχει εξαλειφθεί, η διαβίωση (κατοικία, τροφή κλπ.) έχει εξασφαλιστεί, η οικογένεια τυγχάνει προστασίας και οικονομικής στήριξης, τα παιδιά φοιτούν στο κοινό σχολείο και προ-

⁶³ ibrt.gr/wp-content/uploads/2021/04/A_Guide_for_Refugee_Parents_Greek.pdf

⁶⁴ www.bptk.de

σφέρονται κοινωνικοπολιτιστικές δράσεις υποστήριξης, τόσο της ατομικής πολιτιστικής ταυτότητας όσο και προώθησης της αντίστοιχης ταυτότητας της χώρας διαμονής τους (Reinelt et al. 2016· Stein, 2017).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- Anagnostopoulos, D. C., Hebebrand, J., Eliez, St., Doyle, M. B., Klasen, H., Crommen, S., Cuhadaroglu, F. C., Pejovic-Milovancevic, M., Merrerros, O., Minderaa, R., Karwantz, A., Svedin, C. G. & Raynand, J. Ph. (2015 - 2016). Ευρωπαϊκή Εταιρεία Ψυχιατρικής παιδιών και εφήβων: επίσημη θέση για την ψυχική υγεία των παιδιών και των εφήβων-προσφύγων. *Ψυχιατρική παιδιού και εφήβου*, 3-4, 82-85.
- Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied psychology*, 46, 5-34.
- Bower, P. & Gilbody, S. (2005). Stepped care in psychological therapies: access, effectiveness, and efficiency. Narrative literature review. *British Journal of Psychiatry*, 186, 11-17.
- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης (2020). Ανακτήθηκε από <http://www.ekka.org.gr/index.php/en/2018-05-08-09-50-30/143-statistika-2>
- Eurostat. Asylum Statistics (2019). Ανακτήθηκε από https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Asylum_statistics
- Fazel, M., Reed, R. V., Panter - Brick, C. & Stein, A. (2011). Mental Health of displaced and refugee children resettled in high – income countries: risk and protective factors. *The Lancet*, 379, 266-282.
- Global figures (2021). Ανακτήθηκε από <https://www.nrc.no/shorthand/fr/82.4-million-people-displaced-in-the-year-of-the-pandemic/index.html>
- Hebebrand, J., Anagnostopoulos, D., Eliez, S., Linse, H., Pejovic – Milovancevic, M. & Klasen, H. (2016). A first assessment of the needs of young refugees arriving in Europe: What mental health professionals need to know, *European Child Adolescent Psychiatry*, 25, 1-6.
- Kalantzi - Azizi, A. & Anastasiou, T., (2017). Presentation of an online programme for children refugees: pilot study in Greece. *European Journal of Psychotraumatology*, 8(4), 1-2.
- Καλαντζή - Αζίζι, Α., Αναστασίου, Θ., Στριγγάρη, Δ., Βλασσοπούλου, Α. & Βαρβέρη, Χ. (2017). Ανήλικοι πρόσφυγες: Οι δράσεις της Ομάδας Τραύματος του ΙΕΘΣ. *Νέα Υγεία*, 98, 8. Ανακτήθηκε από https://neaygeia.gr/wp/wp-content/uploads/magazines/nea_ygeia-98.pdf
- Καλαντζή - Αζίζι, Α. (2002). Κοινωνική Κλινική Ψυχολογία: Η απαίτηση της ψυχολογίας στις ψυχοκοινωνικές ανάγκες του ανθρώπου, *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 78, 96-105.
- Καλαντζή - Αζίζι, Α. (2022, υπό έκδοση). *Εγχειρίδιο χρήσης του παιδικού βιβλίου «Το μικρό Εγώ είμαι Εγώ» στο σχολείο, στην κλινική, συμβουλευτική πρακτική αλλά και στην οικογένεια*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.
- Kotrotsou, P. (2020). *Material development for refugee/ immigrant students: teachers' views on the fairy tale as a tool of intercultural education, design and implementation of a language and emotional program in the context of intercultural education*

- by using the fairy tale “The Little I Am Me” (μη δημοσιευμένη διπλωματική εργασία). Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Lobe, M. (2017). *Το μικρό εγώ είμαι εγώ*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.
- Majumber, P., O’ Reilly, M., Karim, K. & Vostanis, P. (2015). “This doctor, I not trust him, I’ m not safe”: The perceptions of mental health and services by unaccompanied refugee adolescents, *International Journal of Social Psychiatry* 61(2), 129-136.
- Newbigging, K. & Thomas, N. (2011). Good practice in social care for refugee and asylum – seeking children. *Child Abuse Review*, 20, 374-390.
- Pottie, K., Greenaway, C., Feightner, J., Welch, V., Swinkels, H., Rashid, M., Narasiah, L., Kirmaver, L. J., Ueffing, E., MacDonald, N. E., Hassan, G., McNally, M., Khan, K. Buhrmann, R., Dunn, S., Dominic, A., McCarthy, A. E., Gaqnot, A. J., Rousseau, C. & Tugwell, P. (2011). Evidence - based clinical guidelines for immigrants and refugees, Canadian Collaboration for Immigrant and Refugee Health. *Canadian Medical Association Journal* 183(12), 824-925.
- Reinelt, T., Vasileva, M. & Petermann, F. (2016). Psychische Auffaelichkeiten von Fluechtlings kinder. *Kindheit und Entwicklung*, 25(4) 231-237.
- Σχοινοχωρίτης, Π. (2021). *Η χρήση του Παραμυθιού στην Πολιτισμικά Ευαίσθητη Γνωσιακή Συμπεριφοριστική Θεραπεία: Διερευνώντας τις Αυτοαντιλήψεις Παιδιών Προσφύγων στο Πεδίο*. Αθήνα: Εταιρεία Γνωσιακών Συμπεριφοριστικών Σπουδών.
- Stein, S. & Alkhelewi - Brainin, M. (2017). Accompanying and supporting families of children and young people with violent trauma. *Workshop, 3rd International Mayor’s Conference NOW*, Vienna.
- Stein, S. (2017). TZI und Trauma-sensible Paedagogik: Hilfefuergefluechtete Menschen in unseren Gruppen, *Theme-Centered Interaktion/TCI*, 31(2), 111-121.
- UNHCR, Global Trends report: “1 per cent of humanity displaced”. (2021). *UNHCR*. Ανακτήθηκε από <https://www.unhcr.org/refugee-statistics/>
- Vostanis, P. (2014). *Helping children and young people who experience trauma: children at despair, children of hope*. London: Radcliffe.
- Vostanis, P. (2016). New approaches to interventions for refugee children. *World Psychiatry*, 15(1), 75-77.
- Witt, A., Rassenhofer, M., Feget, J. M. & Plener, P. L. (2015). Hilfebedarf und Hilfsangebote in der Versorgung von unbegleitet enminder jahrigen Fluchtlingen. *Kindheit und Entwicklung*, 24(4), 209-224.

ΜΙΑ ΔΡΑΜΑΤΟΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ ΜΕ ΕΦΗΒΟΥΣ ΑΣΥΝΟΔΕΥΤΟΥΣ ΑΝΗΛΙΚΟΥΣ: ΜΙΑ ΠΟΡΕΙΑ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Βαζούκης Χαράλαμπος², Τσικαλάκη Όλγα³, Κρασσανάκης Στέλιος¹

¹ Ψυχίατρος MD - Δραματοθεραπευτής - Διδάσκων ΕΚΠΑ - Ινστιτούτο Δραματοθεραπείας ΑΙΩΝ

² Δραματοθεραπευτής, ΠΕΨΑΕΕ/Ομοσπονδία Φορέων Ψυχοκοινωνικής Αποκατάστασης και Ψυχικής Υγείας ΑΡΓΩ

³ Msc Ψυχολόγος, Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου

*«Ξένε μου καλωσόρισε,
έλα να σε φιλέψουμε κι αφού το δείπνο μας χορτάσεις,
τότε μας λες τον λόγο της επίσκεψης σου»*

Οδύσσεια, Ραψωδία α, 125-126,
μετάφραση, Δ. Ν. Μαρωνίτης

Εισαγωγή

Σύμφωνα με τα στοιχεία της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες, τα τελευταία χρόνια ο πλανήτης βρίσκεται αντιμέτωπος με τη μεγαλύτερη προσφυγική κρίση από τον Β' παγκόσμιο πόλεμο και μετά. Στο επίκεντρο της προσφυγικής κρίσης βρέθηκε η Ελλάδα, η οποία κλήθηκε να διαχειριστεί, ως το νοτιοανατολικότερο σύνορο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ένα - άνευ προηγουμένου - κύμα εισόδου στη χώρα. Σκοπός των προσφύγων ήταν η διέξοδος προς τις χώρες της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης.

Οι πρόσφυγες συχνά βιώνουν τραυματικά γεγονότα (π.χ. θάνατο μέλους της οικογένειας ή φιλικού προσώπου, σωματική, συναισθηματική ή σεξουαλική κακοποίηση), ενώ, ταυτόχρονα, προσπαθούν να διαχειριστούν τη φτώχεια, την επιθετικότητα ή τον ρατσισμό κατά τη διάρκεια του ταξιδιού, αλλά και, στη συνέχεια, την εγκατάστασή τους στη χώρα υποδοχής (Triantafyllou et al., 2018). Συγκεκριμένα, τα πιο συνήθη ψυχιατρικά προβλήματα είναι η κατάθλιψη και η διαταραχή μετατραυματικού στρες (PTSD), που σχετίζονται με την οργανωμένη βία, τα βασανιστήρια, την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την επανεγκατάσταση και την τραυματική μετανάστευση (Langlois et al., 2016). Εντοπίζονται, επίσης, σε αυξημένη συχνότητα, αγχώδεις εκδηλώσεις και διαταραχές, σχιζοφρένεια, εξάρτηση, ψυχοσωματικές διαταραχές, ακραίες αντιδράσεις ψυχικής δυσφορίας (Kirmayer et al., 2011· Kartal & Kiropoulos, 2016· Horyniak et

al., 2016· Lindert et al., 2008· Hollander et al., 2016· Aichberger et al., 2015). Το 2017, στην Ανοιχτή Δομή Φιλοξενίας Αιτούντων Άσυλο και Ευάλωτων Ομάδων Ελαιώνα, πραγματοποιήθηκε ομάδα Δραματοθεραπείας στο πλαίσιο πρακτικής άσκησης από το Ινστιτούτο Δραματοθεραπείας ΑΙΩΝ. Στο παρόν άρθρο θα παρουσιαστεί η εμπειρία μας από την ομάδα (ως συντονιστές της).

Επρόκειτο για μία ανοιχτή ομάδα 16 συνεδριών οι οποίες γίνονταν μία φορά την εβδομάδα σε σταθερή μέρα, ώρα και χώρο της δομής φιλοξενίας, με εποπτεία 2 φορές το μήνα. Τα μέλη της ομάδας ήταν έφηβα αγόρια, ηλικίας 16 - 18 ετών, τα οποία προέρχονταν από το Αφγανιστάν και το Ιράν. Η παρουσία του διερμηνέα ήταν μείζονος σημασίας για την έκβαση της ομάδας, ενώ, αντίθετα, η απουσία του σηματοδοτούσε μία νέα μορφή επικοινωνίας, εφόσον ένα μέλος της ομάδας, που μιλούσε αγγλικά, αναλάμβανε χρέη διερμηνέα.

Ασυνόδευτοι Ανήλικοι και Ψυχική Υγεία

Οι βιβλιογραφικές αναφορές αναφορικά με την ψυχική υγεία στις προσφυγικές και μεταναστευτικές ροές υποδεικνύουν ότι η αλλαγή πολιτισμικής, θρησκευτικής, έμφυλης ταυτότητας και κοινωνικού ρόλου, μπορεί να προκαλέσουν επιπολιτισμικό στρες. Τα ψυχοπιεστικά γεγονότα και οι πολλαπλές απώλειες που συνοδεύουν τον προσφυγικό πληθυσμό, αποτελούν βασικές αιτίες πρόκλησης άγχους (Carta et al., 2005· Jurado et al., 2016· Li et al., 2016· Kartal & Kiriopoulos, 2016).

Οι πρόσφυγες και οι αιτούντες άσυλο, θεωρούνται άτομα υψηλού κινδύνου όσον αφορά στην εμφάνιση ψυχικής διαταραχής, εξ αιτίας προηγούμενων ή και σύγχρονων δύσκολων θέσεων στις οποίες βρίσκονται, ενώ υφίσταται πραγματικά ο κίνδυνος θυματοποίησης και απόκτησης ταυτότητας θύματος (Hollander et al., 2016· Aichberger et al., 2015).

Όπως, όμως, αναφέρεται και στη σχετική βιβλιογραφία, οι αντιδράσεις στις αντιξοότητες, συμπεριλαμβανομένων και των καταστροφικών γεγονότων που οδηγούν στην προσφυγιά, μπορεί να διαφέρουν σημαντικά από άτομο σε άτομο, ανάλογα με μια ποικιλία διαφορετικών μεταβλητών (Papadopoulos, 2006, 2007). Αυτές είναι οι εξής: α) προσωπικές (ιστορικό, ψυχολογικά χαρακτηριστικά, προϋπάρχοντα προβλήματα ψυχικής υγείας, μηχανισμοί αντιμετώπισης, ισχυρά σημεία/αδυναμίες, κοινωνική θέση, εκπαιδευτικό επίπεδο, πόροι), β) η κοινωνική στήριξη (η οικογένεια - πυρηνική και εκτεταμένη, η κοινότητα, το σχολείο), γ) το φύλο, δ) η θέση ισχύος βαθμός αίσθησης αβοήθητου (helplessness) και ταπείνωσης,

ε) οι συνθήκες του πραγματικού καταστροφικού γεγονότος (προβλεψιμότητα, απομόνωση, διάρκεια, μακροχρόνιες επιπτώσεις), ζ) το νόημα που αποδίδεται στα γεγονότα και τη βίωση αυτών των γεγονότων (πολιτική, θρησκευτική, ιδεολογική), η) οι παρούσες συνθήκες (μετα-μεταναστευτικοί παράγοντες), θ) η ελπίδα ή η έλλειψη ελπίδας.

Η έρευνα ως προς την ψυχική ανθεκτικότητα των προσφύγων, αναφέρεται στην ικανότητα διατήρησης των ποιοτικών χαρακτηριστικών του ατόμου, παρά τη βίωση του τραύματος. Η ευαλωτότητα στους πρόσφυγες δε νοείται ως μια απόλυτη έννοια, αλλά εξαρτάται ιδιαίτερα από τους περιβαλλοντικούς παράγοντες και τις παρεχόμενες υπηρεσίες (Papadopoulos, 2006, 2007).

Μεταναστευτικά στάδια και τραύμα

Για να μελετηθεί η ψυχική υγεία των ασυνόδευτων ανηλίκων, θα αναφερθούμε στα προ-μεταναστευτικά στάδια, δια-μεταναστευτικά στάδια και μετά-μεταναστευτικά στάδια, τα οποία επηρεάζουν και σχετίζονται άμεσα με το ψυχικό τραύμα των ασυνόδευτων παιδιών.

Προ-μεταναστευτική εμπειρία

Οι προ-μεταναστευτικοί παράγοντες αφορούν στη ζωή των ασυνόδευτων ανηλίκων, όσο είναι ακόμα στη χώρα καταγωγή τους. Σε αυτό το στάδιο, είναι συχνά τα βιώματα και οι εμπειρίες πολέμου που συμπεριλαμβάνουν έκθεση σε βία, αποχωρισμούς (οικογένεια, ομάδα συνομήλικων) και διακοπή του σχολείου, κ.ά. (Bhugra et al., 2011· Caroppo et al., 2009). Ορισμένα παιδιά αντιμετωπίζουν πολλαπλές μορφές τραύματος (μάρτυρες αγριοτήτων, θυματοποίηση, αποχωρισμό ή απώλεια οικογένειας, στέρψη φαγητού και νερού), ενώ υπάρχουν παιδιά που, ίσως, να μην έχουν καθόλου μνήμες από μία περίοδο σταθερότητας.

Δια-μεταναστευτική εμπειρία

Η ίδια η διαδικασία της μετακίνησης, του μεταναστευτικού ταξιδιού μπορεί να έχει μεγάλη διάρκεια - μηνών ή/και έτους (Bhugra et al., 2011· Caroppo et al., 2009). Οι δια-μεταναστευτικοί παράγοντες σχετίζονται με τις εμπειρίες που αντιμετωπίζουν οι ασυνόδευτοι ανήλικοι κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους από τη χώρα καταγωγής τους στη χώρα υποδοχής τους.

Η μετακίνηση από το οικιακό περιβάλλον έχει επιπτώσεις στην αίσθηση του δεσμού, της ασφάλειας και στην εικόνα εαυτού. Συμπεριλαμβάνει εμπειρίες αποχωρισμού από τους οικείους, έκθεση σε βία, σκληρές συνθήκες ζωής, κακή διατροφή, αβεβαιότητα για το μέλλον. Τα παιδιά μπορεί να έχουν εμπειρίες **ασυνόδευτης μετακίνησης** χωρίς τους γονείς είτε ως μόνο τρόπο διαφυγής είτε ως επιλογή στρατηγικής προς απόκτηση του καθεστώτος του πρόσφυγα.

Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους, που μπορεί να διαρκέσει και χρόνια, οι ανήλικοι ζουν σε καταυλισμούς προσφύγων ή σε εγκαταλειμμένα κτίρια ή σε πρόχειρα καταλύματα, κάτω από δυσμενείς συνθήκες.

Σε πρόσφατες μελέτες σε ασυνόδευτους ανηλίκους αναφέρθηκε ότι το ταξίδι διαρκεί περίπου 6 μήνες με σχεδόν όλα τα παιδιά να ταξιδεύουν δια ξηράς. Οι εμπειρίες τους περιλαμβάνουν ταραχώδη ύπνο, διαβίωση σε συνθήκες εγκλεισμού και ανθυγιεινές συνθήκες, σωματική βία από διακινητές και κυβερνητικούς υπαλλήλους, ενώ έχουν γίνει και μάρτυρες του θανάτου φίλων και διαβιούν σχεδόν συνεχώς υπό συνθήκες στέρησης (Mougne, 2010· Boland, 2010).

Μετα-μεταναστευτική εμπειρία

Οι μετα-μεταναστευτικοί παράγοντες σχετίζονται με την ένταξη σε μια χώρα, σε ένα καινούριο περιβάλλον, σε έναν νέο πολιτισμό, γεγονός που εκλαμβάνεται ως δύσκολη και αγχωτική διαδικασία. Ο μετανάστης έχει να αντιμετωπίσει στη χώρα υποδοχής μια σειρά από στρεσογόνους παράγοντες που εξαρτώνται από τον βαθμό της δυσκολίας προσαρμογής σε ένα καινούριο πολιτισμικό περιβάλλον (Σαραντίδης, 2008).

Η ψυχική διαταραχή εκδηλώνεται συνήθως όταν ο μετανάστης έχει εγκατασταθεί στη χώρα υποδοχής. Οι αιτίες εμφάνισης των ψυχικών διαταραχών σχετίζονται με μια σειρά απωλειών: απώλεια συγγενών και φίλων, απώλεια γλώσσας και κουλτούρας, απώλεια κοινωνικού στάτους, αλλά και απώλεια της κοινότητας όπου ζούσε, των συνθηκών και των εθίμων, με αποτέλεσμα το αίσθημα ταυτότητας και το αίσθημα του ανήκειν να διαταράσσονται. Πρέπει, δε, να σημειωθεί ότι το πολιτισμικό σοκ είναι ένα τραυματικό γεγονός, αλλά δεν είναι της ίδιας έντασης για όλους (Θεοδωράκης, 2008).

Η διαδικασία ένταξης για τους ασυνόδευτους ανηλίκους μπορεί να είναι ιδιαίτερα αγχώδης, επειδή δεν έχουν γονεϊκές φιγούρες που να παρέχουν καθοδήγηση και προστασία από τους νέους παράγοντες άγχους και/ή από τραύματα. Επιπλέον, είναι δύσκολο γι' αυτά τα παιδιά να δημι-

ουργήσουν νέους δεσμούς, φιλίες και δίκτυα υποστήριξης στη χώρα υποδοχής, καθώς, πολλές φορές, τοποθετούνται σε κέντρα με λίγες πιθανότητες σύναψης νέων σχέσεων, ενώ πολλά βιώνουν πολλές μετακομίσεις με νέες ρήξεις σε σχέσεις (Jensen et al., 2014).

Παράγοντες που μπορεί να εντείνουν το άγχος είναι οι δυσκολίες εκπαίδευσης στη νέα γλώσσα, ο απο-πολιτισμός σε εθνικά και θρησκευτικά θέματα ταυτότητας, οι συγκρούσεις με τους φροντιστές, οι εμπειρίες διακρίσεων και κοινωνικού αποκλεισμού. Πολλές φορές, επίσης, οι ανήλικοι φέρουν μεγάλο συναισθηματικό βάρος και ενοχές για τις οικογένειες που άφησαν πίσω, ενώ μπορεί να αισθάνονται μεγάλη πίεση ως προς το να έχουν επιτυχή πορεία στη χώρα προέλευσης, αφού αισθάνονται το βάρος των προσδοκιών της οικογένειάς τους.

Ως επιπρόσθετος επιβαρυντικός παράγοντας λειτουργεί ο μικρός αριθμός διαθέσιμων θέσεων στους ξενώνες, με αποτέλεσμα ασυνόδευτοι ανήλικοι να βρίσκονται σε αστεγία, να πέφτουν θύματα εκμετάλλευσης, να διαβιούν σε επισφαλείς συνθήκες ή να τελούν σε καθεστώς προστατευτικής φύλαξης.

Το Ψυχικό τραύμα των ασυνόδευτων ανηλίκων

«Κατά τη φροϋδική άποψη, στην οποία βασίζονται και οι περισσότερες μετέπειτα προτάσεις από ποικίλες θεωρητικές κατευθύνσεις, τραύμα θεωρείται η ψυχική υπερφόρτωση λόγω κατακλυσμού του Εγώ από αρνητικά ερεθίσματα με συνεπαγόμενη τη μερική ή πλήρη αίσθηση αβοηθησίας» (Αγγελόπουλος, 2009, σ. 531).

Η μετανάστευση κάποιες φορές είναι τραυματική. Το τραύμα της μετανάστευσης δεν είναι σταθερό και αναπόφευκτο, ωστόσο μπορεί να επέλθει ανεξαρτήτως της προϋπάρχουσας προσωπικότητας του μετανάστη. Όμως, αξίζει να σημειωθεί ότι το τραύμα, όταν επέρχεται, δεν έχει πάντοτε παθογενείς συνέπειες (Moro, 2013· Παπαδόπουλος, 2006).

Περί Πλαισίου

Η Ανοικτή Δομή Φιλοξενίας Αιτούντων Άσυλο και Ευάλωτων Ομάδων Ελαιώνα είναι η πρώτη δομή φιλοξενίας που δημιουργήθηκε στην Ελλάδα, το 2015, θέλοντας να καλύψει τις επείγουσες ανάγκες λόγω αύξησης των προσφυγικών ροών.

Σκοπός της λειτουργίας της είναι η παροχή ενός σταθερού πλαισίου διαμονής (βραχείας και μέσης διάρκειας), ικανού να καλύπτει όχι μόνο τις

βασικές βιοτικές και κοινωνικές ανάγκες των φιλοξενουμένων, αλλά και τις παιδαγωγικές και μαθησιακές ανάγκες αυτών, διασφαλίζοντας βασικές παραμέτρους, όπως η ελευθερία στην κίνηση και την έκφραση, η αναγνώριση της ατομικής τους αξίας, η αξιοπρέπεια και η ανάπτυξη δεξιοτήτων.

Η ασφαλής ζώνη είναι ένας ειδικά διαμορφωμένος και εποπτευόμενος χώρος που λειτουργεί εντός της Δομής φιλοξενίας προσφύγων και παρέχει στους ασυνόδευτους ανηλίκους 24ωρη φροντίδα και προστασία. Ο χώρος αυτός θεωρείται προσωρινό μέτρο για τη φροντίδα των ασυνόδευτων ανηλίκων, λαμβάνοντας υπόψη την έλλειψη επαρκών θέσεων σε δομές φιλοξενίας. Στην πραγματικότητα, λόγω έλλειψης θέσεων σε ξενώνες υπάρχουν παιδιά που φιλοξενούνται στις ασφαλείς ζώνες για μεγάλα χρονικά διαστήματα (πάνω από έτος), ακόμη και μέχρι την ενηλικίωση τους. Στην ασφαλή ζώνη προτεραιότητα για φιλοξενία δίνεται στους ασυνόδευτους ανήλικους που βρίσκονται σε καθεστώς προστατευτικής φύλαξης, καθώς και σε ευάλωτα παιδιά.

Στόχοι της ομάδας

Σύμφωνα με τον ορισμό του Συλλόγου Δραματοθεραπευτών Αγγλίας (BADth) ως Δραματοθεραπεία ορίζεται η χρήση όλων των μορφών του θεάτρου και της δράσης με σκοπό τη θεραπευτική παρέμβαση. Ο Στέλιος Κρασσανάκης στο μάθημα «Εισαγωγή στη Δραματοθεραπεία» στο προπτυχιακό τμήμα του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών αναφέρει ότι «Δραματοθεραπεία είναι εκείνη η ψυχοθεραπευτική μέθοδος που αξιοποιεί τη δυναμική του θεάτρου και τη μεταφορά που η τέχνη εμπεριέχει στην ανάδειξη και αντιμετώπιση των θεραπευτικών αιτημάτων». Το θεραπευτικό στοιχείο έγκειται στη διαδικασία της θεατρικής πράξης, όχι στην τελική εφαρμογή, άρα δίνεται έμφαση στην εμπειρία και όχι στο επίπεδο της απόδοσης (Langley & Langley, 1983, σ. 14). Ο Phil Jones (1996) περιγράφει τις βασικές διεργασίες που λαμβάνουν χώρα στη Δραματοθεραπεία, που είναι η προβολική ταύτιση και η δραματική απόσταση. Στην προβολική ταύτιση ένα μέλος της ομάδας αισθάνεται τα συναισθήματα που το ίδιο δεν μπορεί να αισθανθεί μέσω κάποιου άλλου. Ο όρος δραματική απόσταση αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο οι συναισθηματικές και οι ψυχολογικές δυσκολίες μπορούν πιο εύκολα να δουλεутούν μέσα από τη μεταφορά. Η μεταφορά, στην ουσία, είναι η αισθητική απόσταση που βοηθάει στην επίλυση δυσκολιών, καθώς προσφέρει μια ασφαλή απόσταση από την ωμή πραγματικότητα και λειτουργεί ως μεταβατικό αντικείμενο επιτρέποντας την έναρξη ενός

διαλόγου μεταξύ του συνειδητού και του ασυνειδήτου (Ρόμπερτσον & Ρόμπερτσον, 2018, σ. 15).

Κάθε δραματοθεραπευτική συνεδρία ακολούθησε τα εξής στάδια: α) πρώτο μοίρασμα, β) ζέσταμα, γ) δράση - κυρίως θέμα και δ) τελικό μοίρασμα (Cattanach, 1994· Chesner, 1994· Jennings, 1987, 1999· Robertson, 1996· Jones, 1996). Αυτή η δομή είναι απαραίτητη για να λειτουργήσει η ομάδα στη γλώσσα της θεατρικής δράσης, για να κρατήσει την ομάδα ενωμένη και για να δημιουργήσει μια ατμόσφαιρα και ένα περιβάλλον που μπορεί να ενεργοποιήσει τη δημιουργική δουλειά (Ρόμπερτσον & Ρόμπερτσον, 2018, σ. 49).

Οι στόχοι που τέθηκαν ήταν οι εξής: α) Ενίσχυση και βελτίωση κοινωνικών δεξιοτήτων: Οι κοινωνικές δεξιότητες είναι από τις σημαντικότερες δεξιότητες που μπορεί κάποιος να αναπτύξει. Μέσα από το σχετίζεσθαι της ομάδας, τα μέλη δύνανται να μάθουν να επικοινωνούν, να συσχετίζονται, να αλληλοεπιδρούν και να κοινωνικοποιούνται με τους άλλους. Οι κοινωνικές δεξιότητες περιλαμβάνουν τόσο λεκτικές όσο και μη λεκτικές μορφές επικοινωνίας· β) Έκφραση συναισθημάτων: Η έκφραση των συναισθημάτων είτε θετικών είτε αρνητικών αποτελεί κυρίαρχο ζήτημα στη ζωή των ανθρώπων. Ιδιαίτερα στην ηλικία της εφηβείας και σε έναν πληθυσμό που έχει υποστεί τόσα πολλά ψυχικά τραύματα, απώλειες, ματαιώσεις. Σκοπός είναι η αναγνώριση βασικών συναισθημάτων και η απενοχοποίηση, ώστε να μιλήσουν ελεύθερα και για τα αρνητικά τους συναισθήματα· γ) Έκφραση και ανάπτυξη του δημιουργικού εαυτού: Μία από τις βασικές επιδιώξεις της Δραματοθεραπείας είναι η δημιουργία. Το παίξιμο ρόλων, η ζωγραφική, οι κατασκευές με πηλό ή πλαστελίνη μας φέρνουν σε επαφή με τον δημιουργικό μας εαυτό, και δ) Καλλιέργεια αυτοεκτίμησης: η συμμετοχή σε μια ομάδα ψυχοθεραπείας παρέχει υποστήριξη σε δύσκολες στιγμές αβεβαιότητας. Επιτρέπει στο άτομο να εκφραστεί, ίσως για πρώτη φορά στη ζωή του, και να μιλήσει για τις σκέψεις του και τα συναισθήματα του και να αναπτύξει δεξιότητες που θα διευκολύνουν την εξέλιξή του. Το μέλος νιώθει αποδεκτό και ότι έχει την υποστήριξη για να εκφράσει τα συναισθήματά του και τη δυνατότητα να συζητήσει για όσα το ανησυχούν.

Θεραπευτική προσέγγιση

Στην πρώτη φάση για τη δημιουργία της ομάδας έγιναν οι απαραίτητες συνεντεύξεις. Οι συνεντεύξεις των υποψήφιων μελών της ομάδας πραγματοποιήθηκαν στο χώρο που μας παρείχε το πλαίσιο. Συνολικά εκτιμήθηκαν 15 άτομα εκ των οποίων τα 9 πέρασαν έστω και μία φορά από την ομάδα.

Ο χρόνος που δόθηκε σε κάθε μέλος ήταν περίπου 12 λεπτά με τη συνδρομή διερμηνέα. Κοινό χαρακτηριστικό σε όλα τα υποψήφια μέλη ήταν ότι δε γνώριζαν καν την λέξη Δραματοθεραπεία. Τους εξηγήσαμε αναλυτικά τι είναι και πως πρόκειται για μια ομάδα 16 συναντήσεων με κύριο στόχο την κινητοποίηση του δημιουργικού τους εαυτού και της έκφρασής τους μέσα από δράσεις, παιχνίδια, μουσικές και θεατρικά δρώμενα. Επίσης, τους τονίσαμε ορισμένους βασικούς κανόνες της ομάδας, που είναι η εχεμύθεια και η δέσμευση από μεριάς τους να είναι συνεπείς απέναντι στην ομάδα.

Η αρχική μας πρόθεση ήταν η ομάδα να είναι ανοιχτή στις τρεις πρώτες συναντήσεις και στη συνέχεια να κλείσει. Λόγω, όμως, της μεγάλης αστάθειας στην προσέλευση, καθώς και των ιδιαιτεροτήτων της συγκεκριμένης ομάδας, η οποία αποτελείται από παιδιά που βρίσκονται σε μια διαρκή μετάβαση με συνεχόμενες αλλαγές και μεταβάσεις εδώ και πολλά χρόνια, και λαμβάνοντας υπόψη τις αλλαγές στη σύνθεση των παιδιών που διαμένουν στην Ασφαλή Ζώνη (αναχωρήσεις παιδιών για ξενώνες, αυθόρμητες αποχωρήσεις, αποχώρηση λόγω ενηλικίωσης, είσοδος νεοεισερχόμενων παιδιών), αφού φέραμε το θέμα στην εποπτεία, θεωρήσαμε ότι πρέπει να ακολουθήσουμε ένα διαφορετικό σχήμα. Αποφασίστηκε, λοιπόν, η ομάδα να παραμείνει ανοιχτή, εφόσον θεωρήσαμε ότι τα μέλη δεν μπορούν να ανταποκριθούν στην παρουσία τους στην ομάδα με σταθερότητα και πως μια ανοιχτή ομάδα ταίριαζε περισσότερο στις ανάγκες και το προφίλ του πληθυσμού.

Φάσεις της πορείας της ομάδας

Σύμφωνα με τον Tuckman (1965) τα στάδια ανάπτυξης της ομάδας είναι τέσσερα: ο σχηματισμός (forming), ο αγώνας για την επικράτηση (storming), η ρύθμιση (norming) και η απόδοση (performing).

Οι πρώτες συνεδρίες είχαν ως κύριο στόχο τη γνωριμία μεταξύ των μελών και την οικοδόμηση της εμπιστοσύνης στο πλαίσιο της ομάδας. Η Bonnie Meekums (2002, σ. 38) αναφέρει ότι: *«η αντίληψη της ασφάλειας του ασθενούς στο θεραπευτικό πλαίσιο, αποτελεί έναν καταλυτικό φορέα για τη θεραπευτική διαδικασία»*.

Στις αρχικές συναντήσεις, αν και το συμβόλαιο και τα όρια είχαν τεθεί και η ομάδα ήταν υπό διαμόρφωση, υπήρχε δυσκολία από την πλευρά των μελών να εκφραστούν και να έρθουν σε αλληλεπίδραση, καθώς ήταν υπό εξοικείωση με τη διαδικασία. Υπήρχε μεγάλη δυσκολία στη λεκτική έκφραση και στην έκφραση συναισθημάτων. Η δυσκολία αυτή επιτεινόταν από την ύπαρξη του διερμηνέα, ο οποίος λειτουργούσε ως διαμεσολα-

βητικό αντικείμενο στην επικοινωνία με την ομάδα. Η επικοινωνία μέσω διερμηνείας παρέμβαινε στην αμεσότητα της επικοινωνίας, αλλά και στην οικοδόμηση της θεραπευτικής σχέσης. Επιπλέον, η μη σταθερή παρουσία του διερμηνέα (αλλαγή διαφορετικών διερμηνέων, απουσία ή καθυστέρησή του σε κάποιες συναντήσεις, με αποτέλεσμα η ομάδα να γίνεται στα αγγλικά ή και με τη διαμεσολάβηση κάποιων μελών που λειτουργούσαν ως διερμηνείς) επέτεινε την αίσθηση της έλλειψης σταθερότητας και δυσχέραινε την οικοδόμηση συνεκτικότητας στην ομάδα. Επιπροσθέτως και οι πολιτισμικές διαφορές παρέμβαιναν στη σύνδεση και την επικοινωνία με την ομάδα. Προσπαθήσαμε να διευκολύνουμε το στάδιο αυτό, όντας υποστηρικτικοί με τα μέλη, χρησιμοποιώντας ασκήσεις εμπιστοσύνης, ασκήσεις που προωθούν την αλληλεπίδραση και ενισχύουν την αίσθηση της ομάδας.

Η 3η συνεδρία υπήρξε καταλύτης για την πορεία της ομάδας. Στη συγκεκριμένη συνεδρία ζητήσαμε από τα μέλη να φτιάξουν μία διαδρομή στον χώρο με αντικείμενα και υλικά της επιλογής τους (μαξιλάρια, τραπέζια, καρέκλες, κτλ.) και, αφού οριοθετήσουν την αρχή και το τέλος της, να τη διασχίσουν. Ενόσω η δράση εξελισσόταν, παρατηρήσαμε ότι πατάνε πάνω σε ένα τραπέζι - γέφυρα το οποίο λύγιζε και υπήρχε κίνδυνος να σπάσει και να τραυματιστούν. Τότε τους ζητήσαμε να βρουν άλλον τρόπο να διασχίσουν τη διαδρομή, γεγονός το οποίο προκάλεσε την αντίδρασή τους. Ένα μέλος ανέφερε χαρακτηριστικά «μας έκοψες τη γέφυρα». Παρά το γεγονός ότι στο τελικό μοίρασμα δεν εκδήλωσαν τη δυσφορία τους και τον θυμό τους για αυτή τη παρέμβασή μας, στην επόμενη συνεδρία (4η) δεν εμφανίστηκε κανένα μέλος. Για την ακρίβεια, τα μέλη προσήλθαν κανονικά στην ώρα έναρξης της ομάδας, αλλά δεν μπήκαν ποτέ στον χώρο. Παρέμειναν για 15 λεπτά να μας κοιτάνε απέξω και μετά αποχώρησαν. Μέσα από τη συζήτηση που έγινε στην εποπτεία παρατηρήθηκε το εξής φαινόμενο. Η αντίδραση των μελών δεν αφορούσε το περιστατικό αυτό καθαυτό που συνέβη όταν παρεμβήκαμε για να τους ζητήσουμε να αλλάξουν διαδρομή και να μην περνούν από αυτήν τη γέφυρα για λόγους ασφαλείας. Ένας από τους κανόνες της ομάδας ήταν ότι τα μέλη θα πρέπει να αφήνουν τα κινητά τους τηλέφωνα καθ' όλη τη διάρκεια της ομάδας. Το γεγονός αυτό τους ενοχλούσε, καθώς το κινητό αποτελούσε τη «γέφυρα» που τους ενώνει με τα οικεία πρόσωπα τους στην πατρίδα και εμείς τους «κόβαμε» αυτή τη δυνατότητα. Σύμφωνα με τον Yalom (2006, σ. 730), «στην εποπτεία πρέπει να διατηρείται μία λεπτή ισορροπία μεταξύ εκπαίδευσης και θεραπείας», ενώ ο Alonso (2000, σ. 55) προτείνει ότι «ο επόπτης πρέπει να ακούει σαν κλινικός και να μιλά σαν δάσκαλος», πρόταση που στη δική μας περίπτωση βοήθησε πολύ για τη συνέχεια της

ομάδας και, φυσικά, ανακούφισε το δικό μας άγχος ως εκπαιδευόμενων δραματοθεραπευτών.

Στις επόμενες συνεδρίες τα μέλη άρχισαν να εξοικειώνονται με το πλαίσιο της ομάδας, προσέρχονταν με μεγαλύτερη συνέπεια, τηρούσαν περισσότερο τα όρια. Φαίνονταν πιο συγκεντρωμένοι στη διαδικασία κι επένδυαν περισσότερο στην πραγματοποίηση των δράσεων.

Από την ενδέκατη συνεδρία έως και το κλείσιμο της ομάδας υπήρχε μεγάλη εξέλιξη στη σύνδεση και στην επικοινωνία των μελών. Πλέον τα μέλη συμμετείχαν ενεργά στο αρχικό μοίρασμα και μοιράζονταν σκέψεις και συναισθήματα. Είχαν ενεργή συμμετοχή στις δράσεις, ανέπτυσαν πρωτοβουλία και λειτουργούσαν υποστηρικτικά μεταξύ τους. Στο στάδιο αυτό αναπτύχθηκε σε μεγάλο βαθμό η συνεκτικότητα της ομάδας. Παρόλο που υπήρχαν νεοεισερχόμενα μέλη, στη φάση αυτή εντάσσονταν ομαλά μέσα στο γενικό κλίμα της ομάδας. Η συνεκτικότητα της ομάδας ενισχύθηκε και από το γεγονός ότι πια υπήρχε ένας σταθερός διερμηνέας, ο οποίος μάλιστα λειτουργούσε ως μέλος της ομάδας και συμμετείχε κανονικά στις δράσεις (σε αυτό βοήθησε και η ηλικία και το προφίλ του, καθώς τον πρόκειται για έναν νεαρό ενήλικα, ο οποίος είχε ανάλογες εμπειρίες με τα μέλη της ομάδας). Υπήρχε, ακόμη, μεγάλη εξέλιξη στην έκφραση των συναισθημάτων των μελών της ομάδας.

Το κλείσιμο της ομάδας στην τελευταία συνεδρία ήταν ιδιαίτερα συγκινητικό. Επιλέξαμε μια δράση με ένα τρένο, όπου κάθε σταθμός ήταν μια στιγμή, μια δράση από την πορεία της ομάδας. Με αυτό τον τρόπο θέλαμε να κάνουμε μια ανασκόπηση στην πορεία της ομάδας, στο ταξίδι, να δώσουμε μια πιο ολοκληρωμένη αίσθηση της «διαδρομής» της ομάδας στα μέλη που δεν είχαν συμμετάσχει από την αρχή, καθώς και να δώσουμε την ευκαιρία σε μέλη που είχαν αφήσει ημιτελείς δράσεις να τις ολοκληρώσουν. Πολύ ιδιαίτερη στιγμή ήταν όταν ένα μέλος της ομάδας ολοκλήρωσε το body image του. Τα μέλη της ομάδας εκφράστηκαν με έντονο συναίσθημα. Μοιράστηκαν την πορεία και την εξέλιξή τους στην ομάδα και μας ευχαρίστησαν θερμά που ήμασταν εκεί. Εκφράστηκε η επιθυμία τους να μη σταματήσει η ομάδα, ειδικά από τα νεότερα μέλη και η λύπη τους για την ολοκλήρωσή της. Η ομάδα έκλεισε σε πολύ ζεστό κλίμα.

Φαινόμενα και δυναμικά ομάδας

Η συγκεκριμένη ομάδα με πληθυσμό ασυνόδευτους ανήλικους εφήβους παρουσίαζε πολλές προκλήσεις. Πρόκειται για έναν πληθυσμό με αυξημένη δυσκολία, καθώς αντιμετωπίζει παράλληλα τις αναπτυξιακές

προκλήσεις της εφηβείας, τον αποχωρισμό από την οικογένεια, ζητήματα ταυτότητας, πολλαπλές απώλειες και τραυματικές εμπειρίες, χαρακτηριστικές του προσφυγικού πληθυσμού.

Το κυριότερο φαινόμενο που παρατηρήθηκε στην εν λόγω ομάδα ήταν οι αποχωρήσεις (dropouts). Οι αποχωρήσεις είναι αναπόφευκτες, ίσως και απαραίτητες, προκειμένου να επιτευχθεί η συνοχή της ομάδας. Ένας παράγοντας, ο οποίος ευθύνεται συχνά για την αποχώρηση ενός μέλους, είναι οι εσωτερικές συγκρούσεις που λαμβάνουν χώρα όταν δημιουργείται οικειότητα και αποκαλύπτονται προσωπικά στοιχεία. Επιπλέον, είναι και ένας τρόπος να μη συσχετισθούν, να μην εμπιστευθούν τη θεραπευτική διαδικασία, γιατί σ' αυτή τη μεταβατική κατάσταση που βιώνουν δεν αναπτύσσονται σχέσεις σύνδεσης, ενώ είναι και οι σχέσεις διακοπτόμενες (transito).

Το δεύτερο φαινόμενο που παρατηρήθηκε στην ομάδα ήταν η εκδραμάτιση (acting out). Σύμφωνα με τον Κλήμη Ναυρίδη (2005), οι ομάδες τείνουν να εμφανίζονται ως κατεξοχήν πεδία εκδραμάτισης. Στη συγκεκριμένη ομάδα οι απουσίες, η μη συστηματική συμμετοχή των μελών και οι καθυστερήσεις στην άφιξη ήταν σχεδόν μόνιμο φαινόμενο. Όλα τα παραπάνω είναι συναισθηματικά και επικοινωνιακά γεγονότα, αποτελούν μορφές εκδραμάτισης και πρωτίστως μια άρνηση (negation) των συναισθηματικών και ασυνείδητων κινήτρων. Τα έφηβα μέλη της ομάδας βρίσκονται σε μια μεταβατική περίοδο, βιώνουν συνεχείς αλλαγές και, κατά συνέπεια, βιώνουν έντονα συναισθήματα αβεβαιότητας, ανασφάλειας, έλλειψης σταθερότητας και ματαίωσης. Τα συναισθήματα αυτά τα μεταφέρουν στους θεραπευτές, οι οποίοι καλούνται να τα αντέξουν και να παραμείνουν παρόντες και σταθεροί, ανταποκρινόμενοι στο ασυνείδητο αίτημα της ομάδας. Ένα τραυματικό, απόμακρο, χαμένο παρελθόν έρχεται στο εδώ και τώρα και αυτό, συχνά, είναι αφόρητο.

Στο φαινόμενο της ασταθούς παρακολούθησης και της δυσκολίας τήρησης των χρονικών ορίων, θα χρειαστεί να συνυπολογιστεί ο πολιτισμικός παράγοντας σε σχέση με την αντίληψη της λειτουργίας του θεραπευτικού πλαισίου, καθώς και με την αντίληψη του χρονικού ορίου.

Το τρίτο φαινόμενο που παρατηρήθηκε στην ομάδα ήταν οι σιωπές. Ειδικά στην αρχική φάση της ομάδας τα μέλη είχαν μεγάλη δυσκολία να εκφραστούν λεκτικά και η αμηχανία τους ήταν έκδηλη. Κατόπιν δικής μας παρότρυνσης άρχισαν να μιλάνε, ωστόσο και πάλι υπήρχαν διαστήματα κατά τη διάρκεια των οποίων τα μέλη παρέμεναν σιωπηλά. Η δυσκολία λεκτικής έκφρασης επιτεινόταν από τη διαφορά της γλώσσας, τη διαμεσολάβηση της διερμηνείας, καθώς και τις αλλαγές στην παρουσία του διερμηνέα. Η έννοια του ξένου και της αποξένωσης ήταν συνεχώς παρούσα,

μια σταθερή δυσκολία στην επικοινωνία μας. Με τα παραπάνω δεδομένα, προσαρμόσαμε την επιλογή των δράσεων, προκρίνοντας δράσεις με σωματική έκφραση, εικαστικές και προβολικές δράσεις, και σε μικρότερο βαθμό δράσεις με ρόλους ή δράσεις που απαιτούσαν σε μεγάλο βαθμό λεκτικοποίηση. Παρατηρήσαμε ότι πολλές φορές οι δραστηριότητες λειτουργούσαν θεραπευτικά αυτούσιες, χωρίς να απαιτείται πάντα λεκτική επεξεργασία. Δώσαμε έμφαση σε δράσεις που ενίσχυαν το αίσθημα της ασφάλειας και της έκφρασης μέσα από μη λεκτικούς τρόπους. Ενδεικτικά αναφέρονται κάποιες από τις δράσεις που χρησιμοποιήθηκαν: δημιουργία ασφαλούς χώρου, δημιουργία μάσκας, body image, δραματοθεραπευτικές τεχνικές, οι οποίες έρχονται να επιβεβαιώσουν πως η Δραματοθεραπεία αποτελεί μια θεραπεία επιλογής γι' αυτόν τον πληθυσμό.

Επιπλέον, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι στη συγκεκριμένη ομάδα, καθώς οι έφηβοι έχουν αποχωριστεί τις οικογένειες τους, η δυάδα των θεραπειών λειτουργούσε ως αναπαράσταση του γονεϊκού ζευγαριού περισσότερο απ' ό,τι σε άλλες ομάδες, και η ίδια η ομάδα λειτουργούσε επανορθωτικά σε αυτόν τον καθοριστικό αποχωρισμό.

Το πολιτισμικό κομμάτι επηρέαζε τη διαδικασία με διαφορετικούς τρόπους. Ενδεικτικά αναφέρονται η διαφορά αντίληψης του προσωπικού χώρου, κάτι το οποίο επισημαίνεται και στη βιβλιογραφία (Hall, 1966), καθώς και η ανάγκη σύνδεσης με την πολιτισμική ταυτότητα, που εκφράστηκε και μέσα από τη χρήση των χρωμάτων της σημαίας της χώρας προέλευσης σε εικαστικές δραστηριότητες. Το ανθρωπολογικό-πολιτισμικό υπόβαθρο της Δραματοθεραπείας λειτούργησε για άλλη μια φορά αποτελεσματικά.

Στην ομάδα δουλέψαμε με υλικό που αφορούσε τη δια-μεταναστευτική εμπειρία και, πιο συγκεκριμένα, το ταξίδι τους μέσα από τα δάση της Βουλγαρίας για να φτάσουν στη χώρα μας. Πρόκειται για κοινές εμπειρίες που λειτουργούν συνδετικά ως προς την ομάδα. Ήταν πολύ ενδιαφέρον ότι ανακαλούσαν το ταξίδι ως μια ευχάριστη εμπειρία, κάτι που ενδεχομένως είχε να κάνει και με τη νοσηματοδότησή του, το γεγονός ότι συμβόλιζε το πέρασμά τους προς τον προορισμό τους, προς μια καλύτερη ζωή. Το πέρασμα και τις διαδρομές τις δουλέψαμε με διάφορους τρόπους στην πορεία της ομάδας, εικαστικά, δημιουργώντας διαδρομές με αντικείμενα στο χώρο, κατασκευάζοντας γέφυρες, χρησιμοποιώντας καθοδηγούμενη φαντασία, μια τελετουργία ιδιαίτερα αναγνωρίσιμη στη δραματοθεραπευτική διαδικασία.

Σε αυτήν την ομάδα, προέκυψαν με διαφορετικούς τρόπους ζητήματα ταυτότητας. Τα παιδιά κουβαλούσαν τη μεταβατική ταυτότητα παιδιού ενήλικα που είναι χαρακτηριστική στην εφηβεία, στη συγκεκριμένη ομάδα,

όμως, αυτό ήταν πολύ πιο έντονο. Πρόκειται για παιδιά που λόγω συνθηκών εξαναγκάστηκαν σε ένα πρόωρο μεγάλωμα, πολλά από αυτά δούλευαν από πολύ μικρή ηλικία, και πολλές φορές τα όρια που τίθενται από το πλαίσιο (δεν επιτρέπεται να δουλεύεις, χρειάζεται να παρακολουθείς σχολείο) τους προκαλούν σύγχυση. Κάτι το οποίο επιτείνεται, καθώς γνωρίζουν ότι αυτή η προστατευμένη κατάσταση θα διακοπεί απότομα όταν κλείσουν τα 18. Η δυνατότητα που τους δόθηκε στην ομάδα να έρθουν σε επαφή με την παιδικότητά τους μοιάζει να λειτούργησε ανακουφιστικά.

Τα ζητήματα ταυτότητας δεν περιορίζονται σε αυτό. Μέσα από τις πολύ διαφορετικές και αντικρουόμενες εμπειρίες (χώρα προέλευσης, δι-α-μεταναστευτική εμπειρία, βίωμα νέας πραγματικότητας στη χώρα μας, πολιτισμικές διαφορές) αναπτύσσεται μια κατακερματισμένη εικόνα εαυτού. Μέσα στην ομάδα προέκυψε η ανάγκη της σύνδεσης της προηγούμενης εμπειρίας τους με την τωρινή πραγματικότητα και η ενθάρρυνση προς τη δημιουργία μιας ενιαίας, συνεκτικής ταυτότητας που θα εμπεριέχει και θα αφομοιώνει τα διαφορετικά κομμάτια της ιστορίας τους. Τα κεντρικά ζητήματα ταυτότητας και σύνδεσης διέπνεαν όλη την πορεία της ομάδας, εκφράζονταν με πολλούς διαφορετικούς τρόπους τόσο λεκτικούς όσο και μη λεκτικούς. Ήταν ιδιαίτερα έντονα στα παιχνίδια ρόλων, στη δημιουργία μάσκας και body image, στις βιωματικές ασκήσεις που είχαν να κάνουν με τη σύνδεση.

Η περίπτωση του Λ⁶⁵

Ο Λ είναι ένα δεκαεξάχρονο αγόρι από το Αφγανιστάν. Διέμενε στην Ασφαλή Ζώνη της Δομής Ελαιώνα τέσσερις μήνες πριν από την έναρξη της ομάδας και αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα ένταξης, δυσκολευόταν στην ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων με τα υπόλοιπα παιδιά, είχε εκρήξεις επιθετικής συμπεριφοράς, καθώς και ιστορικό αυτοκαταστροφικής συμπεριφοράς (αυτοτραυματισμοί). Παρακολουθούνταν από ψυχολόγο εντός της δομής.

Η αρχική εικόνα που έδινε στην ομάδα ήταν ενός παιδιού ιδιαιτέρως ντροπαλού, που με δυσκολία καταφέραμε να αποχωριστεί το κινητό του τηλέφωνο.

Η αφήγηση της ιστορίας του ξεκίνησε όταν έφερε τη στεναχώρια του για την απώλεια ενός φίλου του στην πατρίδα. Σε συνέχεια της συζήτησής μας, αναφέρθηκε στη μοναξιά που βιώνει και στη δυσκολία που έχει

⁶⁵ Το αρχικό του ονόματος έχει αλλαχθεί για λόγους απορρήτου.

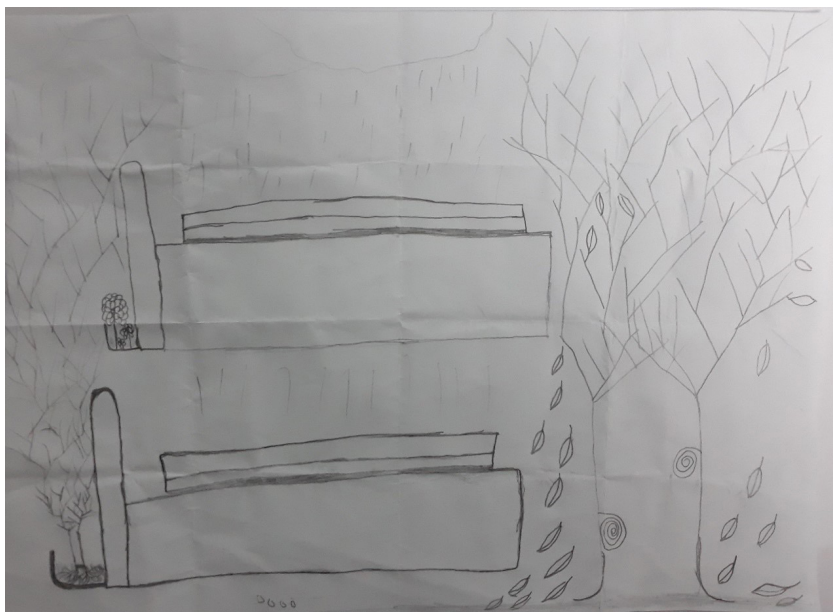
να εμπιστευτεί τους ανθρώπους. Κατά τη διάρκεια της συνομιλίας, μας αποκάλυψε ότι θέλει να γυρίσει στην πατρίδα του, επειδή του λείπει η κοπέλα του. Ήταν όμως φανερά συναισθηματικά κινητοποιημένος λέγοντας μας ότι η κοπέλα του «τα έφτιαξε» με τον καλύτερο του φίλο, και ο πραγματικός λόγος που θέλει να επιστρέψει είναι για να πονέσει τον φίλο του και να τον κάνει να κλάψει όπως εκείνος. Ανέφερε τη δυσκολία του να κοιμηθεί το βράδυ λέγοντας μας πως πολλές φορές κάθεται ανάσκελα, βάζει το μαξιλάρι στο πρόσωπο του σε σημείο ασφυξίας μήπως και μπορέσει να κοιμηθεί. Επίσης, εξομολογήθηκε ότι η όρεξη του είναι μειωμένη και η διάθεση του πεσμένη. Έπειτα από λίγα δευτερόλεπτα σιωπής, βάζει τα χέρια του μπροστά στο πρόσωπο για να καλυφθεί και ξεσπά σε κλάματα. Του προσφέραμε χαρτομάντιλο και τον αφήσαμε να εκτονωθεί, τονίζοντάς του ότι είναι ασφαλής να κλάψει μέσα στην ομάδα. Όση ώρα διαρκούσε το κλάμα του νεαρού, αποφασίσαμε να του προτείνουμε να ζωγραφίσει τον θυμό του, όπως εκείνος τον νιώθει και τον αντιλαμβάνεται. Αφού ηρέμησε από το κλάμα, μοιραστήκαμε μαζί του τη σκέψη μας. Ήταν αρνητικός, καθώς δεν του αρέσει η ζωγραφική και δεν ξέρει να ζωγραφίζει. Τον ενθαρρύνουμε θυμίζοντάς του ότι σημασία έχει η διαδικασία και όχι το αποτέλεσμα. Αφού πείστηκε, του δώσαμε τρία λεπτά να ολοκληρώσει τη ζωγραφιά του.

Αφού ολοκλήρωσε τη ζωγραφιά του, του ζητήσαμε να μοιραστεί μαζί μας το έργο του. Είχε κάνει πολλές γραμμές και μία διακεκομμένη. Όπως είπε, οι πολλές γραμμές ήταν οι ενοχές που ένιωθε και η διακεκομμένη γραμμή τα δάκρυα που έχει ο ίδιος και θέλει αντίστοιχα να προκαλέσει τόσο στον φίλο του όσο και στην κοπέλα του. Ανέφερε εκ νέου τη δυσκολία του να εμπιστευτεί τους ανθρώπους, ωστόσο του καθρεφτίσαμε την εμπιστοσύνη που έδειξε προς το πρόσωπο μας και μοιράστηκε όλα αυτά που τον απασχολούσαν. Έδειχνε να μην το ακούει και επέμενε να εκδηλώνει το θυμό του προς τα άτομα που τον πλήγωσαν. Οι σκέψεις λόγω του ζευγαριού που ανέφερε πήγαν στους γονείς του ή ακόμα και σε εμάς ως θεραπευτές, καθώς δεν είχαμε απάντηση στα ερωτήματα που μας έθεσε αρχικά.

Στην επόμενη συνεδρία, ο Λ δεν ήθελε να μοιραστεί κάτι και γελούσε αμήχανα. Παρατηρήσαμε ότι στο αριστερό του χέρι είχε δύο χαρακιές και το μυαλό μας πήγε στο ιστορικό αυτοτραυματισμού που έχει.

Μία συνεδρία αργότερα μας μετέφερε ότι είχε βγει για ποτό με μια παρέα άλλων αγοριών. Ένα μέλος της παρέας του ζήτησε το κινητό του και αφού ο Λ το έδωσε, εκείνος το έβαλε στην τσέπη. Στην έξοδό τους αυτή, τους σταμάτησε για έλεγχο η αστυνομία και βρήκε το άλλο μέλος της

παρέας με δύο κινητά στην κατοχή του. Αφότου δόθηκαν οι απαραίτητες εξηγήσεις, οι αστυνομικοί τους άφησαν να φύγουν. Λίγο πριν έρθουν στη Δομή Φιλοξενίας, ο Λ ζητά πίσω το κινητό του, αλλά ο άλλος δεν παραδέχεται ότι το έχει πάρει. Το θέμα συζητείται εντός της Ασφαλούς Ζώνης παρουσία υπευθύνων, χωρίς να διευθετηθεί. Ο Λ «βράζει» από θυμό και θέλει να βιαιοπραγήσει. Ωστόσο, οι υπεύθυνοι τον οριοθετούν και δεν προβαίνει σε κάτι τέτοιο. Παράλληλα με αυτό, ενημερώνεται ότι η μητέρα του είναι στο νοσοκομείο με καρδιακό επεισόδιο, καθώς αυτές τις μέρες που ο Λ δεν είχε κινητό δεν επικοινωνούσαν και πίστεψε ότι κάτι κακό του συνέβη. Ο Λ στεναχωρήθηκε από το περιστατικό αυτό και θεώρησε υπαίτιο για το επεισόδιο που υπέστη η μητέρα του, εκείνον που του έκλεψε το κινητό. Μην μπορώντας να συγκρατηθεί, εισέβαλε στο δωμάτιο του αγοριού αυτού και το ξυλοκόπησε. Μάλιστα, όσνη ώρα περιέγραφε τον τρόπο με τον οποίο τον χτυπούσε, είχε ένα χαμόγελο αυταρέσκειας στο πρόσωπο και με τα χέρια αναπαριστούσε τις γροθιές που του έριχνε. Να σημειώσουμε εδώ ότι το άλλο μέλος έχει ιστορικό παραβατικής συμπεριφοράς όντας σεσημασμένος κλέφτης κινητών τηλεφώνων. Τελικά, με την παρέμβαση

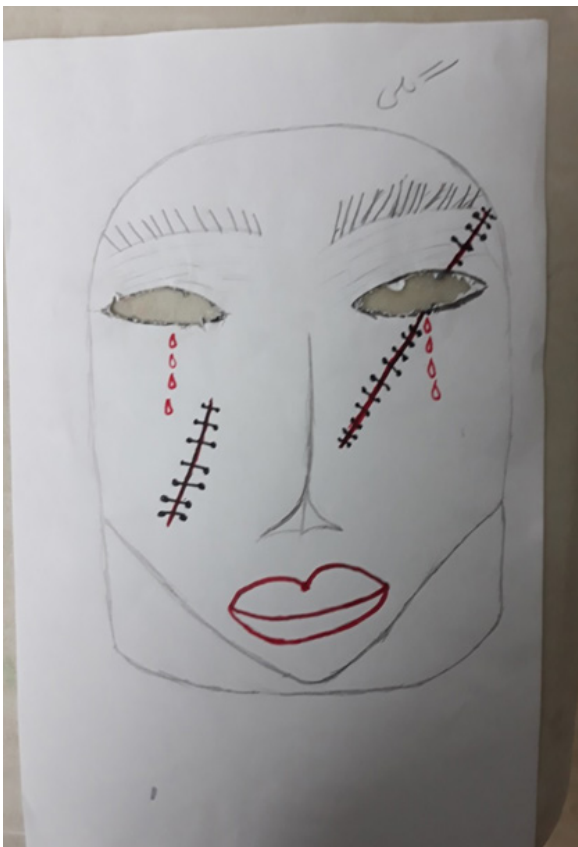

Η ζωγραφιά αυτή μας ανησύχησε ιδιαίτερα ως προς την ψυχική κατάσταση που βρισκόταν. Στην εικόνα απεικονίζονται τάφοι, όπως εξήγησε στο μοίρασμα που ακολούθησε.

των υπευθύνων τα χειρότερα αποσοβήθηκαν.

Σε επόμενη συνεδρία, στη δράση για τη δημιουργία ασφαλούς χώρου προέκυψε η κάτωθι ζωγραφιά.

Το νοσηματοδότησε ως ασφαλές μέρος λέγοντας πως όσα έγιναν δεν αλλάζουν και πως μόνη λύση είναι ο θάνατος, καθώς εκεί τελειώνουν όλα, υπάρχει ανακούφιση και άρα ασφάλεια. Μέσα από αυτήν την απεικόνιση ο Λ μπόρεσε να εκφράσει το πένθος που βιώνει μετά από τις πολλαπλές απώλειες της μεταναστευτικής εμπειρίας και το βαρύ συναίσθημα που νιώθει. Σε συνδυασμό με το ιστορικό του και την πορεία του στην ομάδα, ανησυχήσαμε για τον κίνδυνο εκδήλωσης αυτοκαταστροφικής συμπεριφοράς και ενημερώσαμε την ψυχολόγο που τον παρακολουθεί, ώστε να τον παραπέμψει σε ψυχίατρο για έναρξη λήψης φαρμακευτικής αγωγής.

Δημιουργία μάσκας

Στην επόμενη συνεδρία ο Λ εισέφερε το θέμα της λήψης φαρμακευτικής αγωγής. Είπε ότι νιώθει καλύτερα, ωστόσο πολλές φορές ξεχνάει. Του προτείναμε να το συζητήσει με τον θεράποντα ιατρό του.

Μέσα από τη δράση που ακολούθησε μιλώντας ως μάσκα, εξέφρασε ότι την ουλή την απέκτησε επειδή τσακώθηκε. Η συνολική εικόνα της μάσκας παρέπεμπε στα καταθλιπτικά συναισθήματα που βίωνε, στην έλλειψη νοήματος (άδεια μάτια), ενώ η ουλή, πέρα από τη δυσκολία ελέγχου του θυμού και την εμπλοκή σε καβγάδες, εκφράζει και το πόσο τραυματισμένος συναισθηματικά αισθάνεται. Παρόμοιο πρόσωπο σχεδίασε και σε επόμενη δράση που αφορούσε στη δημιουργία αποκριάτικης στολής, εκφράζοντας με δημιουργικό τρόπο την ψυχική του δυσφορία.

Στην περίπτωση του Λ, η ομάδα λειτούργησε ως ένας χώρος όπου μπορούσε να εκφράσει με ασφάλεια δύσκολα για αυτόν συναισθήματα. Φαίνεται να έλαβε υποστήριξη σε μια πολύ ευάλωτη για εκείνον ψυχική φάση, ενώ μπόρεσε να συνδεθεί και να αναπτύξει εμπιστοσύνη προς τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας, κάτι που αποτελούσε σταθερή του δυσκολία κατά τη διαμονή του στη δομή.

Αποχώρησε αιφνιδίως από την ομάδα, χωρίς να μπει στη διαδικασία του αποχαιρετισμού. Πληροφορηθήκαμε, όμως, πως η αποχώρησή του αυτή συνοδεύτηκε από την κοινωνικοποίησή του και την ανάπτυξη σχέσεων εκτός ομάδας, καθώς και από θετική αλλαγή στο συναίσθημά του και στον τρόπο επικοινωνίας του. Ενδεχομένως, λοιπόν, η αποχώρησή του να ήταν ο τρόπος του να δηλώσει ότι μπορεί να τα καταφέρει εκτός της ομάδας.

Συμπεράσματα

Φαίνεται ότι, παρά τις αντίξοες συνθήκες, καταφέραμε να αγγίξουμε κάποια θέματα που απασχολούσαν τους συμμετέχοντες, συχνά με τρόπο εξωλεκτικό, αλλά και να εκφραστούν γι' αυτά. Προέκυψε υλικό που θα μπορούσαν να επεξεργαστούν και οι υπόλοιποι θεραπευτές ενός λειτουργικού, πολυκλαδικού, διεπιστημονικού πλαισίου, όχι μόνο θεραπευτικά, αλλά και προληπτικά, διότι η Δραματοθεραπεία λειτουργεί είτε αυτόνομα είτε συμπληρωματικά. Η συγκεκριμένη ομάδα έδειξε τις δυνατότητες της Δραματοθεραπείας να λειτουργεί αποτελεσματικά σε πολλά διαφορετικά επίπεδα, όπως είναι α) το δημιουργικό, β) το θεραπευτικό και γ) σε επίπεδο ενός διαφορετικού στόχου που κάθε φορά αναπροσδιορίζεται ανάλογα με τις ανάγκες του εκάστοτε πληθυσμού, όπως στη συγκεκριμένη ομάδα το θέμα της ταυτότητας, διότι η ταυτότητα αποτελείται από το σύνολο των

ρόλων που φέρουμε στην καθημερινότητά μας. Η παιγνιώδης και δημιουργική διάθεση, η οποία διατρέχει τη δραματοθεραπευτική διαδικασία, φαίνεται να ταιριάζει ιδιαίτερα στους εφήβους ή τους ασυνόδευτους ανηλίκους, που έχουν την ανάγκη να «παίζουν» τα τραύματά τους στο «εδώ και τώρα». Το παιχνίδι τους προσφέρει τη δυνατότητα να συμπεριλάβουν με τρόπο δημιουργικό την επιθετικότητα και τη βία που φέρουν, λόγω ηλικίας και εμπειριών, να τη μετουσιώσουν σε δράση και τέχνη, να πάρουν μια αισθητική απόσταση και να λειτουργήσουν κριτικά με ενσυναίσθηση και αυτογνωσία. Μπορούν να κατανοήσουν ότι ο μεταβατικός χώρος είναι δυνατό να είναι ένας χώρος δημιουργικός, δυναμικός και καρποφόρος, όχι ένας χώρος νεκρός, ανενεργός και ανέλπιδος. Η αδράνεια, η παθητικότητα και η ματαίωση μόνο με δράση, ενέργεια και δημιουργία καταπολεμούνται. Η Δραματοθεραπεία μας προσφέρει αυτά τα εργαλεία που λειτουργούν ως βοηθοί στο ταξίδι των νεαρών ηρώων μας.

Τέλος, θα θέλαμε να επισημάνουμε τη σημασία της καλής σχέσης και επικοινωνίας μεταξύ των θεραπειών και τη διαχείριση των έντονων συναισθημάτων ματαίωσης που προκύπτουν δουλεύοντας με ασυνόδευτους ανηλίκους, ώστε να μπορέσουν να παρέχουν ένα ασφαλές πλαίσιο για τους συμμετέχοντες, μέσα στο οποίο θα μπορούν να φέρουν δύσκολα συναισθήματα, τραυματισμένα κομμάτια, να εξερευνήσουν την ταυτότητά τους και να προχωρήσουν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελόπουλος, Ν. (2009). *Ιατρική ψυχολογία και ψυχοπαθολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις ΒΗΤΑ.
- Aichberger, M. C., Heredia Montesinos, A., Bromand, Z., Yesil, R., Temur-Erman, S., Rapp, M. A., Heinz, A. & Schouler-Ocak, M. (2015). Suicide attempt rates and intervention effects in women of Turkish origin in Berlin. *European psychiatry: the journal of the Association of European Psychiatrists*, 30(4), 480-485. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1016/j.eurpsy.2014.12.003>
- Alonso, A. (2000). On Being Skilled and Deskilled as a Psychotherapy Supervisor. *Journal of Psychotherapy Practice and Research*, 9, 55-61.
- Bhugra, D., Gupta, S., Bhui, K., Craig, T., Dogra, N., Ingleby, J. D., Kirkbride, J., Mousaoui, D., Nazroo, J., Qureshi, A., Stompe, T. & Tribe, R. (2011). WPA guidance on mental health and mental health care in migrants. *World psychiatry: official journal of the World Psychiatric Association (WPA)*, 10(1), 2-10. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1002/j.2051-5545.2011.tb00002.x>
- Boland, K. (2010). *Children on the move: a report on children of Afghan origin moving to western countries*. Geneva: UNICEF.
- Caroppo, E., Muscelli, C., Brogna, P., Paci, M., Camerino, C. & Bria, P. (2009). Relat-

- ing with migrants: ethnopsychiatry and psychotherapy. *Annali dell' Istituto Superiori di Sanita*, 45(3), 331-340.
- Carta, M. G., Bernal, M., Hardoy, M. C., Haro-Abad, J. M. & Report on the Mental Health in Europe Working Group (2005). Migration and mental health in Europe (the state of the mental health in Europe working group: appendix 1). *Clinical practice and epidemiology in mental health: CP & EMH*, 1, 13. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1186/1745-0179-1-13>
- Cattanach, A. (1994). *Process in the Arts Therapies*. Jessica Kingsley Publishers.
- Chesner, A. (1994). An integrated model of Dramatherapy and its application with adults with learning disabilities. Στο S. Jennings (Επιμ.), *The handbook of Drama-therapy*. London: Routledge Publications.
- Θεοδωράκης, Π. (2008). Ψυχική Υγεία σε ένα μεταβαλλόμενο κόσμο: Η επίδραση της κουλτούρας και διαφορετικότητας. Στο Ν. Γκιωνάκης (Επιμ.), *Διασχίζοντας Σύνορα: Διαιώνιση ή φροντίδα του τραύματος* (σ. 19-29). Αθήνα: Βαβέλ Κέντρο Ημέρας για την ψυχική υγεία των μεταναστών.
- Hollander, A. C., Dal, H., Lewis, G., Magnusson, C., Kirkbride, J. B. & Dalman, C. (2016). Refugee migration and risk of schizophrenia and other non-affective psychoses: cohort study of 1.3 million people in Sweden. *BMJ*, 352.
- Horyniak, D., Melo, J. S., Farrell, R. M., Ojeda, V. D. & Strathdee, S. A. (2016). Epidemiology of Substance Use among Forced Migrants: A Global Systematic Review. *PloS (Public Library of Studying) medicine one*, 11(7), e0159134. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0159134>
- Jennings, S. (1999). *Introduction to Developmental Playtherapy, Playing and Health*. Jessica Kingsley Publishers.
- Jensen, T., Skårdalsmo, E. & Fjermestad, K. (2014). Development of mental health problems – a follow-up study of unaccompanied refugee minors. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 8(29), 3-15.
- Jones, P. (2021). *Δραματοθεραπεία. Θεωρία Πρακτική και Έρευνα*. (Σ. Κρασσανάκης, Επιμ., Α. Καραντζή, Μετ.). Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο.
- Jurado, D., Alarcón, R. D., Martínez-Ortega, J. M., Mendieta-Marichal, Y., Gutiérrez-Rojas, L. & Gurpegui, M. (2016). Factors associated with psychological distress or common mental disorders in migrant populations across the world. *Revista Psiquiatria y Salud Mental*, 10, 45-58.
- Kartal, D. & Kiropoulos, L. (2016). Effects of acculturative stress on PTSD, depressive, and anxiety symptoms among refugees resettled in Australia and Austria. *European journal of psychotraumatology*, 7, 28711. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.3402/ejpt.v7.28711>
- Kirmayer, L. J., Narasiah, L., Munoz, M., Rashid, M., Ryder, A. G., Guzder, J., Hassan, G., Rousseau, C., Pottie, K. & Canadian Collaboration for Immigrant and Refugee Health (CCIRH) (2011). Common mental health problems in immigrants and refugees: general approach in primary care. *CMAJ: Canadian Medical Association journal = journal de l'Association medicale canadienne*, 183(12), E959-E967. Ανακτήθηκε στο <https://doi.org/10.1503/cmaj.090292>
- Langley, D. M. & Langley, G. E. (1983). *Dramatherapy and Psychiatry*. London: Groom Helm.
- Langlois, E. V., Haines, A., Tomson, G. & Ghaffar, A. (2016). Refugees: towards bet-

- ter access to health-care services. *Lancet* (London, England), 387(10016), 319-321. Ανακτήθηκε από [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(16\)00101-X](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(16)00101-X)
- Li, S. S., Liddell, B. J. & Nickerson, A. (2016). The Relationship Between Post-Migration Stress and Psychological Disorders in Refugees and Asylum Seekers. *Current psychiatry reports*, 18(9), 82. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1007/s11920-016-0723-0>
- Lindert, J., Brähler, E., Wittig, U., Mielck, A. & Priebe S. (2008). Depression, anxiety and posttraumatic stress disorders in labor migrants, asylum seekers and refugees. A systematic overview. *Psychotherapie Psychosomatik Medizinische Psychologie*, 58, 109-122.
- Meekums, B. (2002). *Dance Movement Therapy, A Creative Psychotherapeutic Approach*. Sage Publications Ltd.
- Moro, M. R. (2013). *Παιδιά του τόπου μας που έρχονται από τα ξένα* (Ν. Ζηλίκης, Χ. Κουμμεντάκη, Επιμ., Μετ.). Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Mougne, C. (2010). *Trees only move in the wind: a study of unaccompanied Afghan children in Europe*. Geneva: United Nations High Commissioner for Refugees Policy Development and Evaluation Service.
- Ναυρίδης, Κ. (2005). *Ψυχολογία των ομάδων, Κλινική ψυχοδυναμική προσέγγιση*. Εκδόσεις Παπαζήση.
- Papadopoulos, R. (2006). *Refugees and Psychological Trauma: Psychosocial Perspectives*. © Renos K. Papadopoulos 2006. www.ncb.org.uk/arc. Ανακτήθηκε από <https://silo.tips/download/refugees-and-psychological-trauma-psychosocial-perspectives-professor-renos-k-pa#>
- Papadopoulos, R. (2007). Refugees, trauma and Adversity-Activated Development. *European Journal of Psychotherapy and Counselling*, 9(3), 301-312. doi: 10.1080/13642530701496930
- Robertson - Couroucli, K. (1996). Cues to the Dramatherapist from the Group. Στο S. Mitchell (Επιμ.), *Dramatherapy Clinical Studies*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Ρόμπερτσον, Κ. & Ρόμπερτσον, Τ. (2018). *Δραματοθεραπεία, Ψυχοθεραπευτική παρέμβαση για παιδιά, εφήβους και ενήλικες* (Σ. Παπακυρίτσος, Επιμ.). Εκδόσεις Το Έρμα.
- Σαραντίδης, Δ. (2008). Μετανάστευση και ψυχική υγεία. Στο Ν. Γκιωνάκης (Επιμ.), *Διασχίζοντας Σύνορα: Διαιώνιση ή φροντίδα του τραύματος* (σ. 47-53). Αθήνα: Βαβέλ Κέντρο Ημέρας για την ψυχική υγεία των μεταναστών.
- Triantafyllou, K., Othiti, I., Xylouris, G., Moulla, V., Ntre, V., Kovani, P., Gertsou, I. & Anagnostopoulos, D. (2018). Mental health and psychosocial factors in young refugees, immigrants and Greeks: A retrospective study. *Psychiatrike = Psychiatriki*, 29(3), 231-239. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.22365/jpsych.2018.293.231>
- Tuckman, B. W. (1965). Developmental sequence in small groups. *Psychological Bulletin*, 63(6), 384-399. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1037/h0022100>
- Yalom, I. D. & Leszcz, M. (2006). *Θεωρία και πράξη της ομαδικής ψυχοθεραπείας* (Γ. Ζέρβας, Επιμ., Ε. Ανδριτσάνου, Μετ.). Εκδόσεις Άγρα.

ΨΥΧΟΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ ΑΣΥΝΟΔΕΥΤΩΝ ΑΝΗΛΙΚΩΝ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΕΝΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ - ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΝΤΕΛΟΥ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ THE HOME PROJECT

Χονδρός Παναγιώτης, Καλδάνη Μαρία, Παρθενίδης Φώτης

Μονάδα Παιδικής Προστασίας, The HOME Project, Αθήνα

Εισαγωγή

Παράλληλα με τις μεταβολές στον ευρύτερο επιστημονικό και κοινωνικό χώρο, ο χώρος της Κοινωνικής Ψυχολογίας προσπαθεί διαρκώς να προσδιορίσει το μέλλον του. Σ' αυτήν την προσπάθεια, αναζητεί νέους τρόπους διερεύνησης των προβλημάτων ατόμων και κοινοτήτων και, παράλληλα, επικοινωνία και συνεργασία με άλλους κλάδους. Από τη δεκαετία του '90, ο J. Rappaport (1995, σ. 805) έχει διατυπώσει την ακόλουθη σημαντική θέση για την ενδυνάμωση: «*μεγάλο μέρος του έργου της κοινωνικής αλλαγής, της ανάπτυξης των οργανισμών και της κοινότητας με στόχο την μεγαλύτερη δυνατή προσωπική και συλλογική ενδυνάμωση, μπορεί να αφορά την κατανόηση και τη δημιουργία πλαισίων στα οποία τα άτομα συμμετέχουν στην ανακάλυψη, τη δημιουργία και την ενίσχυση των δικών τους αφηγήσεων ως μέλη της κοινότητας και των προσωπικών ιστοριών τους*».

Οι προσωπικές ιστορίες έχουν μεγάλη επίδραση στην ανθρώπινη συμπεριφορά, δε λένε μόνο ποιοι είμαστε, αλλά πού ήμασταν πριν και πού μπορούμε να βρεθούμε στο μέλλον. Σε αυτό το πλαίσιο, θα επιχειρήσουμε μία αρχική αποτύπωση ενός μοντέλου που υποστηρίζει τα άτομα να ανακαλύψουν τις δικές τους ιστορίες, καθώς και να ενδυναμωθούν, ώστε να μπορούν να αλλάξουν τις αφηγήσεις τους και να δημιουργήσουν νέες προσωπικές ιστορίες.

Θα αναφερθούμε στην περίπτωση παιδιών που έχουν στερηθεί το οικογενειακό πλαίσιο και βιώνουν την προσφυγική συνθήκη. Οι ασυνόδευτοι πρόσφυγες έχουν, σε μεγάλο βαθμό, αντιμετωπιστεί ως ένα διαχειριστικό θέμα προς επίλυση, με αποσπασματικές προσπάθειες κάλυψης των σύνθετων αναγκών τους, σε βαθμό, δυστυχώς, που να παραβιάζεται σειρά βασικών τους δικαιωμάτων (Bennouna, Fischer, Wessells & Boothby, 2018· Barn, Di Rosa & Kallinikaki, 2021). Πιο συγκεκριμένα, θα παρουσιάσουμε την προσέγγιση ψυχοκοινωνικής υποστήριξης ενός φορέα παιδι-

κής προστασίας ασυνόδευτων προσφύγων και θα εξετάσουμε σε ποιον βαθμό μπορεί να αξιοποιηθούν τα δομικά στοιχεία που έχει προτείνει ο Bronfenbrenner για το κοινωνικό - οικολογικό μοντέλο στο πλαίσιο της ενίσχυσης της ανθεκτικότητας (Ungar, 2012).

Ο Uri Bronfenbrenner, Αμερικάνος ψυχολόγος ρωσικής καταγωγής, διατύπωσε το κοινωνικό -οικολογικό μοντέλο για την ανάπτυξη των παιδιών, το οποίο σταδιακά συνέδεσε με την θεωρία συστημάτων (Bronfenbrenner, 1974, 1979, 1992). Βασικά στοιχεία του μοντέλου του, τα οποία συναντάμε συχνά στη βιβλιογραφία έκτοτε, αποτελούν η ύπαρξη διαφορετικών ένθετων περιβαλλόντων μέσα στα οποία αναπτύσσεται το παιδί και η αλληλεπίδραση μεταξύ τους. Στο κέντρο υπάρχει το μικροσύστημα, που περιλαμβάνει ό,τι έρχεται σε άμεση επαφή με το παιδί, όπως τα μέλη της οικογένειας, οι συνομήλικοι ή το σχολείο. Το μεσοσύστημα, περιλαμβάνει τη διάδραση ανάμεσα στα μικροπεριβάλλοντα. Πρόκειται για ένα δίκτυο μικροσυστημάτων. Το εξωσύστημα αφορά περιβάλλοντα στα οποία δε συμμετέχουν άμεσα τα παιδιά, αλλά επηρεάζουν την ανάπτυξη τους, με συχνότερο παράδειγμα την εργασία του πατέρα. Τέλος, το μακροπεριβάλλον αποτελεί το ευρύτερο πλαίσιο εντός του οποίου μεγαλώνουν τα παιδιά και περιλαμβάνει τις πολιτικές και κοινωνικές αξίες και τους νόμους, παραδείγματος χάριν σχετικά με το εκπαιδευτικό σύστημα ή το σύστημα πρόνοιας. Παράλληλα, αναφέρεται το χρονοσύστημα, το οποίο αφορά το

Σχεδιάγραμμα 1. Γενική αποτύπωση του κοινωνικο-οικολογικού μοντέλου κατά τον Bronfenbrenner

χρονικό πλαίσιο οπότε και αναπτύσσονται τα οικολογικά αυτά συστήματα, όπως για παράδειγμα την πάροδο του χρόνου καθώς το παιδί μεγαλώνει ή σημαντικά ορόσημα στη ζωή του παιδιού (Σχεδ. 1) (Paat, 2013· Panter-Brick & Eggerman, 2012).

Θα εξετάσουμε κατά πόσο μπορεί να εφαρμοστεί το συγκεκριμένο μοντέλο σε ένα πλαίσιο παροχής υπηρεσιών και φροντίδας ψυχικής υγείας και ψυχοκοινωνικής υποστήριξης στην κοινότητα (community-based). Ως κοινοτική προσέγγιση (Snider & Hijazi, 2020, σ. 104) θεωρείται - σύμφωνα και με τη UNICEF - εκείνη που έχει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

- Ενισχύει τα φυσικά συστήματα υποστήριξης των ατόμων
- Αξιοποιεί τις γνώσεις και τις ικανότητες της τοπικής κοινότητας
- Απαιτεί διεξοδική ανάλυση των τοπικών πρακτικών και πόρων για να διασφαλιστεί η αρχή του «μη βλάπτειν»
- Εμπλέκει την κοινότητα σε όλες τις φάσεις του προγραμματισμού των παρεμβάσεων
- Εξετάζει τις παρεμβάσεις λαμβάνοντας υπόψη όλα τα επίπεδα της πυραμίδας κάλυψης των αναγκών MHPSS της Inter-Agency Standing Committee (IASC)
- Περιλαμβάνει ψυχολογική και κοινωνική υποστήριξη τόσο από μη εξειδικευμένους επαγγελματίες, όσο και από ειδικούς

Παρουσίαση Φορέα

Ο φορέας The Home Project ξεκίνησε την παροχή υπηρεσιών το 2016. Κατά την τρέχουσα περίοδο λειτουργεί 14 Ξενώνες Προστασίας Ασυνόδευτων Ανηλίκων. Στη διάρκεια των χρόνων αυτών έχει παράσχει υπηρεσίες και φροντίδα σε περισσότερα από 900 παιδιά. Στους ξενώνες του φιλοξενούνται παιδιά από 5 έως 18 ετών, αλλά και βρέφη και νήπια των οποίων οι μητέρες φιλοξενούνται από τους ξενώνες, όπως, επίσης, και άτομα που έχουν ενηλικιωθεί και χρήζουν περαιτέρω φροντίδας και υποστήριξης (18plus). Έχει 270 θέσεις φιλοξενίας και έχει υποδεχθεί άτομα από 21 διαφορετικές περιοχές καταγωγής. Τα περισσότερα άτομα προέρχονται από Αφγανιστάν, Πακιστάν, Συρία και Σομαλία. Το νομικό καθεστώς των ανηλίκων αυτών διαφέρει και μπορεί να αφορά άτομα που δεν έχουν καταγραφεί, που αναζητούν άσυλο ή οικογενειακή επανένωση.

Ο φορέας, σύμφωνα με τις κατευθυντήριες γραμμές της IASC (2006), στοχεύει στην ολιστική κάλυψη των αναγκών των ανηλίκων μέσω εξατομικευμένων σχεδίων φροντίδας, λαμβάνοντας υπόψη την έννοια του ψυχικού

τραύματος σε όλα τα επίπεδα οργάνωσης και παρέμβασης (trauma informed practice) και προωθώντας την ενδυνάμωση και τη συμμετοχικότητα.

Για να επιτευχθούν αυτά έχει συσταθεί Μονάδα Παιδικής προστασίας στην οποία συμμετέχουν υπεύθυνος παιδαγωγικής ανάπτυξης, υπεύθυνος κοινωνικής ένταξης και υπεύθυνος ψυχικής υγείας. Κάθε ξενώνας έχει την ακόλουθη σύνθεση προσωπικού: Συντονιστής (κοινωνικός λειτουργός, ψυχολόγος, κοινωνικός επιστήμονας), κοινωνικός λειτουργός, ψυχολόγος, φροντιστές, παιδαγωγός, μάγειρας, προσωπικό καθαριότητας. Αυτά τα άτομα δουλεύουν σε βάρδιες. Ως εξωτερικοί συνεργάτες απασχολούνται σε σταθερή βάση με εβδομαδιαίες επισκέψεις: Ψυχίατρος παιδιών και εφήβων (όταν υπάρχει ανάγκη), επόπτης επαγγελματικού ρόλου, νομικός.

Με δεδομένα τα παραπάνω και ανάλογα με τις ανάγκες, οι τύποι υποστήριξης που παρέχονται είναι οι ακόλουθοι:

- Ατομικές συναντήσεις αξιολόγησης αναγκών και συμβουλευτικής
- Ψυχιατρική διάγνωση και φαρμακευτική αγωγή
- Ψυχοθεραπεία
- Ψυχοεκπαιδευτικές ομάδες
- Διαχείριση περίπτωσης (case management)
- Παραπομπή σε εξειδικευμένους φορείς
- Ψυχοκοινωνικές παρεμβάσεις
- Προαγωγή υγείας
- Εκπαίδευση ικανοτήτων
- Ασκήσεις ενίσχυσης της ενσυνειδητότητας.

Αναφορικά με τον συντονισμό όλων αυτών των δράσεων, ακολουθούνται συγκεκριμένες διαδικασίες σύμφωνα με τον επιχειρησιακό οδηγό και οι οποίες περιλαμβάνουν: Εκτίμηση αναγκών, εξατομικευμένο παιδαγωγικό πλάνο, εβδομαδιαία κλινική συνάντηση, συναντήσεις συντονισμού με τις ψυχοκοινωνικές ομάδες κάθε ξενώνα (case conference), πρωτόκολλα προστασίας και παρέμβασης στην κρίση.

Οι ανήλικοι που φιλοξενούνται στον εν λόγω φορέα έχουν σύνθετες ανάγκες και μπορεί να παρουσιάσουν όλα τα πιθανά προβλήματα ψυχικής υγείας: Διαταραχές ύπνου, συναισθηματικές διαταραχές, δυσκολίες προσαρμογής, πένθος, προβλήματα σχετικά με τη χρήση ουσιών, μη αυτοκτονική συμπεριφορά αυτοτραυματισμού, προβλήματα συμπεριφοράς, αυτοκτονική συμπεριφορά. Επιπρόσθετα, ορισμένα από τα άτομα αυτά είναι πιθανό να χρήζουν πιο εξειδικευμένης φροντίδας, καθώς μπορεί να είναι θύματα βασανιστηρίων, θύματα σεξουαλικής βίας ή/και να έχουν συντρέ-

χοντα χρόνια προβλήματα υγείας ή/και αναπηρίες.

Με γνώμονα τη φροντίδα των ανηλίκων, οι ξενώνες έχουν συνεργαστεί τα τελευταία δύο έτη με 15 διαφορετικούς κοινοτικούς φορείς ψυχικής υγείας και ψυχοκοινωνικής υποστήριξης: Κέντρα ψυχικής υγείας, μονάδες ψυχικής υγείας για πρόσφυγες, φορείς που εξειδικεύονται σε συγκεκριμένα αντικείμενα, για παράδειγμα στην υποστήριξη εγκύων και νέων μητέρων, κοινωνικές επιχειρήσεις και ΚΟΙΣΠΕ, ψυχοπαιδαγωγικές υπηρεσίες σχολείων. Τέλος, ο φορέας εκπροσωπείται στην Ομάδα εργασίας για την ψυχική υγεία και ψυχοκοινωνική υποστήριξη της Αττικής, στην οποία καλούνται να συμμετάσχουν όλοι οι φορείς που αναπτύσσουν δράσεις, προγράμματα και υπηρεσίες ψυχικής υγείας για πρόσφυγες και έχει σκοπό την ενημέρωση, τη συνεργασία και την υποστήριξη των φορέων που εμπλέκονται στο αντικείμενο αυτό. Η επιδίωξη συνεργασιών και δικτύωσης συνάδει με τη λογική της εφαρμογής των αρχών της κοινοτικής ψυχιατρικής και ψυχικής υγείας.

Κάλυψη αναγκών

Αρχικά, κατανοούμε, σύμφωνα και με τις αρχές της IASC, πόσο σημαντική είναι η προσπάθεια, συντονισμένα και με χαρακτήρα συνεργατικής προσέγγισης και ενδυνάμωσης - και όχι φιλανθρωπίας - να καλυφθούν ολιστικά οι ανάγκες του κάθε παιδιού. Η εκκίνηση γίνεται από την παροχή στέγασης και τροφής, καθώς και την πρόσβαση στην επικοινωνία, συνοδευόμενα, βέβαια, από το αίσθημα ασφάλειας. Στο σημείο αυτό, οφείλουμε να επισημάνουμε πως διαφοροποιούνται οι έννοιες της φύλαξης, της προστασίας και της ασφάλειας. Το επόμενο επίπεδο κάλυψης αναγκών αφορά στην πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας, σε κοινωνικές υπηρεσίες, καθώς και σε νομική υποστήριξη. Οι ίδιοι οι φιλοξενούμενοι αναφέρουν ότι βασική πηγή άγχους είναι η έκβαση της νομικής τους υπόθεσης, κατά την οποία χρειάζονται τόσο υποστήριξη όσο και ενημέρωση.

Στη συνέχεια, σύμφωνα με τη Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού και το εθνικό νομικό πλαίσιο, λαμβάνεται υπόψη ότι κάθε παιδί πρέπει να έχει πρόσβαση στην εκπαίδευση. Στόχος του The Home Project είναι κάθε φιλοξενούμενος να εγγράφεται και να παρακολουθεί μαθήματα τυπικής εκπαίδευσης. Το τελευταίο επιτυγχάνεται σε μεγάλο βαθμό σε συνεργασία με τα τοπικά δημόσια, αλλά και ιδιωτικά σχολεία, με τα οποία υπάρχει συνεργασία και έχουν εξασφαλιστεί υποτροφίες.

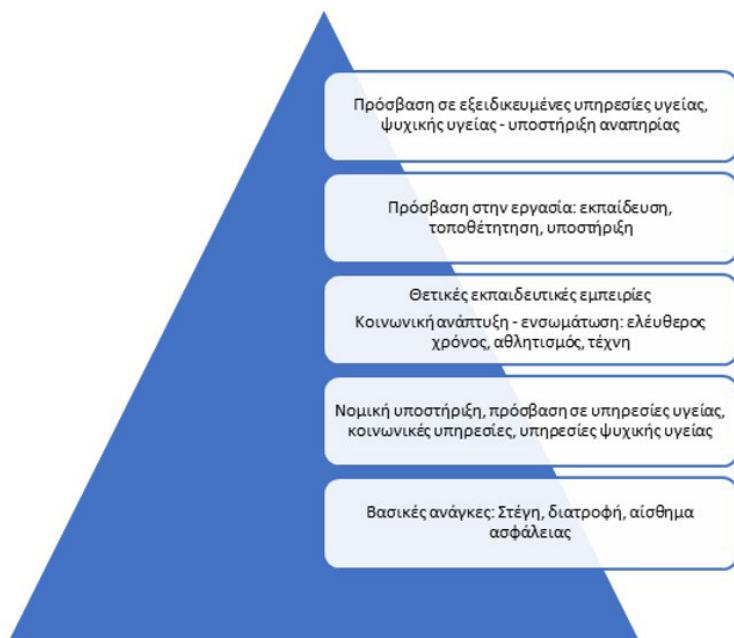
Παράλληλα, για κάθε παιδί οργανώνεται ένα πρόγραμμα δραστηριοτήτων ελεύθερου χρόνου, το οποίο περιλαμβάνει αθλητικές και πολιτιστι-

κές επιλογές. Η συμμετοχή σε τέτοιες δραστηριότητες συντελεί και στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του ανηλίκου, αλλά και στη σταδιακή κοινωνική ένταξη στην τοπική και ευρύτερη κοινότητα. Η ενασχόληση με αυτές, με τις κατάλληλες προσαρμογές, συνεχίστηκε, κατά το δυνατό, και στην περίοδο της πανδημίας Covid-19.

Το σύνολο των ενεργειών που υποστηρίζουν την κάλυψη βασικών αναγκών, την πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη, τη νομική βοήθεια, τις υπηρεσίες εκπαίδευσης, τις δραστηριότητες ανάπτυξης βασικών δεξιοτήτων (υγιεινή, οργάνωση προσωπικού χώρου, ρουτίνες) και εξοικείωσης με τον περιβάλλοντα χώρο του ξενώνα (γειτονιά, πόλη) συμβάλλει, εν τέλει, στη δημιουργία μίας πάρα πολύ σημαντικής για την ψυχοκοινωνική υποστήριξη και την ψυχική ευεξία συνθήκης ασφάλειας και συναισθηματικής σταθερότητας (Estoura & Roberto, 2019).

Καθώς οι φιλοξενούμενοι πλησιάζουν την ενηλικίωση, προσφέρεται συστηματική υποστήριξη στην πρόσβαση στην εργασία. Αυτό γίνεται μέσω επαγγελματικής εκπαίδευσης σε αντίστοιχους φορείς, μέσω της εκπαίδευσης και ενημέρωσης σχετικά με την αναζήτηση εργασίας, της εύρεσης θέσεων απασχόλησης από την ομάδα του φορέα και της τοποθέτησης των

Σχεδιάγραμμα 2. Επίπεδα κάλυψης αναγκών στο φορέα

φιλοξενούμενων στις θέσεις αυτές. Μέρος της υποστήριξης της ομάδας προσωπικού προς τους ενήλικους πλέον φιλοξενούμενους που έχουν εντοπίσει μία θέση εργασίας είναι να ελέγξει και να διασφαλίσει, επικοινωνώντας τόσο με τον εργοδότη όσο και με τον ωφελούμενο, ότι η θέση είναι νόμιμη (ότι τηρείται, με άλλα λόγια, η εργασιακή νομοθεσία) και πως δεν υπάρχει κίνδυνος εκμετάλλευσης και κακοποίησης του νέου ατόμου.

Κατανοούμε ότι άλλες ανάγκες καλύπτονται εσωτερικά στον ξενώνα ή τον φορέα και άλλες σε συνεργασία με άτομα και φορείς της κοινότητας. Παρομοίως, κάποιες από αυτές αφορούν το σύνολο των φιλοξενούμενων, ενώ άλλες συγκεκριμένα άτομα.

Πως εφαρμόζεται το κοινωνικο - οικολογικό μοντέλο στο συγκεκριμένο πλαίσιο;

Λαμβάνοντας υπόψη τη φιλοσοφία λειτουργίας του φορέα θα δούμε πώς τα στοιχεία λειτουργίας μπορούν να συνδεθούν με το κοινωνικο - οικολογικό μοντέλο.

Μικροσύστημα

Στο επίπεδο του μικροσυστήματος, το κάθε παιδί συναναστρέφεται τους υπόλοιπους φιλοξενούμενους, καθώς και τα άτομα που είναι υπεύθυνα για τη φροντίδα του και σε πολλές περιπτώσεις δρουν ως «οιωνεί γονείς». Έρχεται, επίσης, σε επαφή με τα άλλα παιδιά της κοινότητάς του, που μπορεί να συναντά στο σχολείο και στις εξόδους του στην Αθήνα, τους γονείς, που μπορεί να βρίσκονται σ' άλλη χώρα ή και στην Αθήνα, αλλά να τους έχει αφαιρεθεί το δικαίωμα της γονικής μέριμνας, με άλλους συγγενείς που μπορεί να βρίσκονται και αυτοί στην Αθήνα, στη χώρα καταγωγής ή σε άλλη χώρα. Από το πρώτο επίπεδο ήδη, οι άμεσες, καθημερινές αλληλεπιδράσεις είναι πολλές και σημαντικές για την κοινωνικοποίηση και την ένταξη των ανηλίκων αυτών.

Μεσοσύστημα

Εδώ, η ομάδα προσωπικού, στο σύνολό της, με ξεχωριστούς και σημαντικούς ρόλους κάθε μέλους της, έχει αναλάβει τον ρόλο του διαμεσολαβητή με άλλα περιβάλλοντα, όπως τις υπηρεσίες υγείας, τις κοινωνικές υπηρεσίες, το σχολείο, τη γειτονιά κ.ά. Βλέπουμε πώς διαμορφώνεται ο ιδιαίτερος και κρίσιμος ρόλος του μέλους της ψυχοκοινωνικής ομάδας,

που θα πρέπει να επικοινωνήσει με τον δάσκαλο του παιδιού για ανταλλαγή πληροφοριών και με πρόθεση συνεργασίας, με διάφορες διοικητικές υπηρεσίες για να διεκδικηθεί η πρόσβαση σε υπηρεσίες, όπως, για παράδειγμα, σχετικά με τη δυνατότητα εμβολιασμού, την υποστήριξη σε εξειδικευμένα θέματα υγείας ή αναπηρίες κ.ο.κ. Σε πολλές περιπτώσεις ο φορέας θα πρέπει να αναπτύξει δράσεις συνηγορίας, καταγγέλλοντας κακές πρακτικές και παραβιάσεις δικαιωμάτων, προσφέροντας νομική υποστήριξη στους ανήλικους και κινητοποιώντας άλλους σχετικούς φορείς, καθώς επίσης και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης.

Σε σχέση με το σχολείο πρέπει να καταστεί σαφές ότι στόχος δεν είναι τυπικά η εγγραφή ή η απλή παρουσία, αλλά η δυνατότητα τα παιδιά να έχουν θετικές εκπαιδευτικές εμπειρίες. Έτσι, πάλι σύμφωνα με τις ανάγκες και τις επιθυμίες κάθε ατόμου, προσφέρονται ευκαιρίες τυπικής και άτυπης εκπαίδευσης, απόκτησης γνώσεων και δεξιοτήτων σε συνεργασία με ειδικούς φορείς της κοινότητας, αλλά και με εθελοντές. Ενδεικτικά, ο φορέας συνεργάζεται με περισσότερους από 8 εκπαιδευτικούς φορείς πέρα από τα δημόσια σχολεία.

Στο επίπεδο αυτό είναι σημαντικές και οι συναντήσεις «κοινότητας», οι ομαδικές, δηλαδή, συναντήσεις φιλοξενούμενων με εκπροσώπους του προσωπικού. Αποτελούν το περιβάλλον για να συζητηθούν τα προγράμματα, να διατυπωθούν αιτήματα και παράπονα. Η λειτουργία της ομάδας με αρχές κοινότητας, διάλογο, δυνατότητα διαφωνίας και σύγκρουσης δεν είναι εύκολη, ούτε για τους ανήλικους ούτε για τα μέλη του προσωπικού. Το τελευταίο έτος, έλαβε χώρα μια σειρά εκπαιδευτικών συναντήσεων και δημιουργήθηκαν ομάδες εργασίας με σκοπό τη βελτίωση της λειτουργίας των ομάδων αυτών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχε, επίσης, η δράση με τίτλο «Planning the future together» που είχε ως στόχο την ενδυνάμωση της ενεργής συμμετοχής και της εκπροσώπησης των νέων. Αφορούσε μία σειρά focus groups υπό το συντονισμό του πρώην ωφελούμενου A. Diallo, Youth Ambassador του φορέα και με την υποστήριξη του Γ. Μόσχου, πρώην Συνηγόρου του Παιδιού και της Μονάδας Παιδικής Προστασίας. Στόχος ήταν, μέσω της δημιουργίας ενός ακόμα χώρου διαλόγου, η προώθηση της έννοιας της συνεργατικής φιλοσοφίας, η ενίσχυση και παροχή μεγαλύτερων ευκαιριών για ουσιαστική συμμετοχή και συμμετοχή των νέων. Συμμετοχή, όμως, με τρόπο συστηματικό, ενεργό, που να μην αποκλείει άτομα, που να σέβεται τον τρόπο που βλέπουν τα πράγματα οι νέοι, αλλά και το πλαίσιο.

Εξωσύστημα

Εδώ η εμπειρία έχει δείξει ότι - ακόμη και αν τα παιδιά μπορεί να έχουν απομακρυνθεί από το οικογενειακό πλαίσιο - η επίδραση θρησκευτικών πεποιθήσεων ή οικονομικών - κοινωνικών αναγκών είναι παρούσα και ιδιαίτερα έντονη. Έτσι, βλέπουμε ότι, παρότι οι γονείς ή μέλη της διευρυμένης οικογένειας μπορεί να βρίσκονται σ' άλλες χώρες, ασκούν πίεση άμεσα ή έμμεσα στα παιδιά σε καίρια θέματα, όπως είναι το αν θα έχουν ή όχι ερωτικές σχέσεις, αν θα κάνουν οικογένεια ή αν θα εργαστούν, ακόμα και σε σαφώς παράνομες συνθήκες, αν θα πάνε στο σχολείο ή αν θα έχουν λόγο σχετικά με το πού θέλουν να ζήσουν.

Μακροσύστημα

Στο συγκεκριμένο επίπεδο υπάρχουν επιρροές από τις κοινωνικές και πολιτιστικές αξίες και της χώρας καταγωγής και της χώρας παραμονής. Αναφέρεται (Paat, 2013) ότι είναι δύσκολο να μελετηθεί το μακροσύστημα και ο τρόπος που επηρεάζει την ανάπτυξη του παιδιού. Ωστόσο, είναι σαφές ότι το νομοθετικό πλαίσιο, στον βαθμό που συνδέεται με συγκεκριμένες αρχές και ιδεολογία που το υπαγορεύουν, σχετικά με τη μεταναστευτική πολιτική, την πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας και ψυχικής υγείας, το σύστημα παιδικής προστασίας επηρεάζει άμεσα τις δυνατότητες ανάπτυξης του κάθε ατόμου.

Χρονοσύστημα

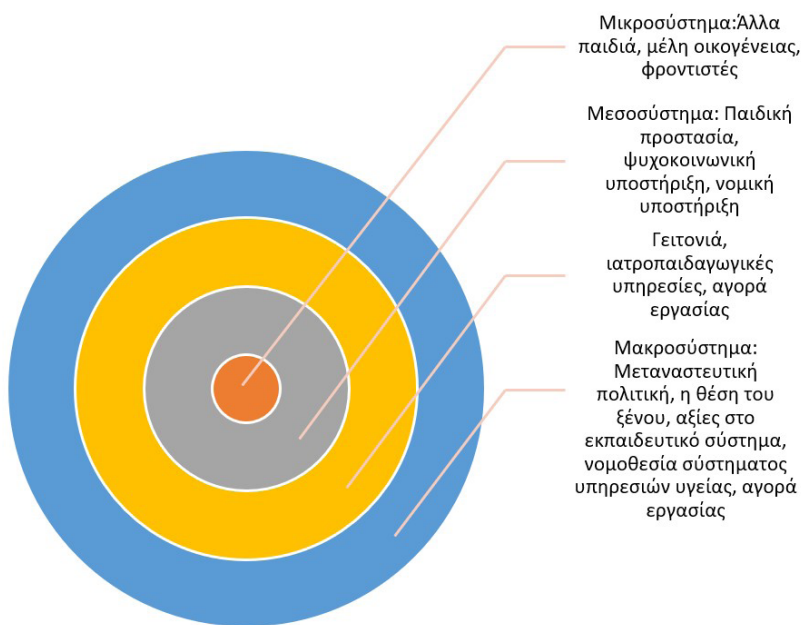
Τα γεγονότα ζωής του παιδιού παίζουν ρόλο στην ψυχοσυναισθηματική του ανάπτυξη και βασικό μέλημα των μελών της ψυχοκοινωνικής ομάδας είναι να υποστηρίξει το κάθε παιδί στην προσπάθειά του να περιγράψει και να επεξεργαστεί τους σταθμούς αυτούς του ταξιδιού του. Ο χρόνος είναι πάντα βασικό ζήτημα στη φροντίδα των ασυνόδευτων ανήλικων: Ο χρόνος που το παιδί βρίσκεται στη χώρα, ο χρόνος αναμονής για την κάθε νομική διαδικασία ή την επανένωση με την οικογένεια, ο χρόνος ως την ενηλικίωση, ο κενός χρόνος όταν η σκέψη είναι καθηλωμένη στις απώλειες του παρελθόντος ή στις προσδοκίες του μέλλοντος.

Εξετάζοντας τα διαφορετικά περιβάλλοντα και την αλληλεπίδρασή τους, παρατηρούμε πως η φροντίδα ψυχικής υγείας και η ψυχοκοινωνική υποστήριξη δεν μπορεί να κινείται μόνο στο προσωπικό - ατομικό επίπεδο. Μιλάμε, ουσιαστικά, για κοινοτικές δράσεις ενδυνάμωσης της ευεξίας. Και στο πλαίσιο αυτό, η ευεξία (Snider & Hijazi, 2020, σ. 110)

γίνεται συνήθως κατανοητή μέσα από τα ακόλουθα επίπεδα:

- 1. Προσωπική ευεξία:** Η ικανότητα του ατόμου να παράγει θετικές σκέψεις και συναισθήματα, όπως η ελπίδα, η ηρεμία, η αυτοεκτίμηση και η αυτοπεποίθηση.
- 2. Διαπροσωπική ευεξία:** Γαλουχώντας τις σχέσεις, το άτομο να αποκτά μια αίσθηση του ανήκειν και την ικανότητα να είναι κοντά στους άλλους.
- 3. Δεξιότητες και γνώσεις:** Η ικανότητα μάθησης και η δυνατότητα λήψης θετικών αποφάσεων. Ακόμη, η δυνατότητα των ατόμων να ανταπο-

Σχεδιάγραμμα 3. Εφαρμογή του κοινωνικο - οικολογικού μοντέλου στον φορέα

κρίνονται αποτελεσματικά στις προκλήσεις της ζωής και εκφράζονται.

Προβλήματα στην εφαρμογή του μοντέλου

Αρχικό βασικό πρόβλημα είναι η έλλειψη στην πράξη εθνικής πολιτικής ένταξης. Τα τελευταία δύο έτη υπήρξε επεξεργασία ενός σχετικού εθνικού σχεδίου. Η «Εθνική Στρατηγική Για Την Κοινωνική Ένταξη Αιτού-

ντων Άσυλο Και Δικαιούχων Διεθνούς Προστασίας» του Υπουργείου Μετανάστευσης, όμως, χρειάζεται ακόμα χρόνο και πολιτική βούληση για να μπορέσει πρακτικά να οδηγήσει σε υλοποίηση ουσιαστικών δράσεων. Στο ίδιο πλαίσιο, έως τώρα έχουν υλοποιηθεί δράσεις με διαφορετικά θεσμικά πλαίσια και, ως εκ τούτου, διαφορετικούς μηχανισμούς παρακολούθησης και αξιολόγησης. Οι χρηματοδοτικοί μηχανισμοί, επίσης, διαφέρουν, γεγονός που σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να αποτελέσει απειλή για τη βιωσιμότητα των δράσεων και την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών. Αυτό, ακολούθως, σημαίνει ένα σύστημα με μεγάλο βαθμό ανομοιογένειας ως προς τις πρακτικές και τα αποτελέσματα.

Το σχολείο ως βασικό περιβάλλον ανάπτυξης του παιδιού, τις περισσότερες φορές, αποτρέπει τα παιδιά αφήνοντας πολύ μικρά περιθώρια συνδιαλλαγής και συνεργασίας ανάμεσα σε φροντιστές και εκπαιδευτικούς, ενώ, όπου επιτυγχάνονται, αυτό οφείλεται κυρίως σε προσωπικές πρωτοβουλίες και ενδιαφέρον. Η διαπολιτισμική λειτουργία στα σχολεία στην πράξη δεν υπάρχει και έτσι το εξωσύστημα επιδρά καταλυτικά και αρνητικά εδώ. Η αναδοχή έως πρόσφατα αγνοούσε τους ασυνόδετους πρόσφυγες και τώρα που έχει ενεργοποιηθεί νέο πλαίσιο, αυτό αφορά παιδιά έως 12 ετών, αφήνοντας μεγάλο αριθμό παιδιών που θα ωφελούνταν εκτός συστήματος.

Συμπερασματικά σχόλια

Θεωρούμε ότι η δοκιμή του μοντέλου είναι ωφέλιμη για τους ακόλουθους λόγους. Στον χώρο της ψυχοκοινωνικής φροντίδας και της ενδυνάμωσης ασυνόδετων ενηλίκων υπάρχει μεγάλο κενό σε ερευνητικά δεδομένα που να περιγράφουν τις εκβάσεις και την ποιότητα των υπηρεσιών. Το συγκεκριμένο μοντέλο θα μπορούσε να αποτελέσει τη θεωρητική βάση για την μελέτη του πεδίου (Ungar & Theron, 2020· Lounsbury & Mitchell, 2009).

Οι ανάγκες των παιδιών είναι σύνθετες και τα αδιέξοδα πολύ συχνά, κυρίως εξαιτίας παραγόντων που σχετίζονται με τα εξωτερικά συστήματα και λιγότερο με τα ίδια τα παιδιά. Είναι πολύ σημαντικό οι εμπλεκόμενοι να μπορούν να βλέπουν την ανάγκη για πολυεπίπεδες και αλληλοσυνδεδεμένες παρεμβάσεις. Το μοντέλο αυτό μπορεί να λειτουργεί ως οδηγός, ως το όραμα που καθοδηγεί την πρακτική ("guiding vision") για τους επαγγελματίες. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, μπορούμε να καθορίσουμε την εκπαίδευση των επαγγελματιών και το σχεδιασμό δράσεων, ώστε να απομακρύνονται από τη λογική της επίλυσης προβλημάτων σε ατομικό

επίπεδο και να αφορούν περισσότερο δράσεις σε επίπεδο ομάδας, γειτονιάς, σχολείου, κοινωνικού κεφαλαίου, συνηγορίας (Fraser & Greenhalgh, 2001· Sanders, Munford, & Liebenberg, 2012· Murray & Zautra, 2012).

Τα συστήματα που προσπαθούμε να περιγράψουμε και να αναπτύξουμε ως θετικούς, ευνοϊκούς χώρους ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης δεν αποτελούν μία τεχνητή κατασκευή. Είναι αλληλοεπιδρούσες σφαίρες επιρροής για την ανάπτυξη και την ευεξία των παιδιών, είναι οι χώροι ζωής τους. Οι επαγγελματίες ψυχοκοινωνικής φροντίδας πρέπει να βρούμε τη θέση και τον ρόλο μας σε αυτούς, βάζοντας τέρμα σε παρεμβάσεις που παραβιάζουν τα δικαιώματα και διαιωνίζουν τη συστημική δομική βία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- Barn, R., Di Rosa, R. T. & Kallinikaki, T. (2021). Unaccompanied minors in Greece and Italy: an exploration of the challenges for social work within tighter immigration and resource constraints in pandemic times. *Social Sciences*, 10(4), 134.
- Bennouna, C., Fischer, H. T., Wessells, M. & Boothby, N. (2018). Rethinking child protection in emergencies. *International Journal of Child Health and Nutrition*, 7(2), 39-46.
- Betancourt, T. S., Meyers-Ohki, M. S. E., Charrow, M. A. P. & Tol, W. A. (2013). Interventions for children affected by war: an ecological perspective on psychosocial support and mental health care. *Harvard review of psychiatry*, 21(2), 70.
- Bronfenbrenner, U. (1974). Developmental research, public policy, and the ecology of childhood. *Child development*, 45(1), 1-5.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bronfenbrenner, U. (1992). *Ecological systems theory*. Jessica Kingsley Publishers.
- Estoura, D. & Roberto, S. (2019). The RAISE Model: Psychosocial Intervention in Residential Care for Refugee Unaccompanied Minors. *Residential Treatment for Children & Youth*, 36(2), 102-117, DOI: 10.1080/0886571X.2018.1560715
- Fraser, S. W. & Greenhalgh, T. (2001). Coping with complexity: educating for capability. *BMJ*, 323(7316), 799-803.
- Inter-Agency Standing Committee. (2006). *IASC guidelines on mental health and psychosocial support in emergency settings*. Geneva, Switzerland: IASC 2006.
- Lounsbury, D. W. & Mitchell, S. G. (2009). Introduction to special issue on social ecological approaches to community health research and action. *American journal of community psychology*, 44(3), 213-220.
- Murray, K. & Zautra, A. (2012). Community resilience: Fostering recovery, sustainability, and growth. Στο M. Ungar (Επιμ.), *The social ecology of resilience: A handbook of theory and practice* (σ. 337-345). New York: Springer.
- Paat, Y. F. (2013). Working with immigrant children and their families: An application of Bronfenbrenner's ecological systems theory. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 23(8), 954-966.

- Panter - Brick, C. & Eggerman, M. (2012). Understanding culture, resilience, and mental health: The production of hope. Στο M. Ungar (Επιμ.), *The social ecology of resilience: A handbook of theory and practice* (σ. 369-386). New York: Springer. Ανακτήθηκε από https://doi.org/10.1007/978-1-4614-0586-3_29
- Rappaport, J. (1995). Empowerment meets narrative: listening to stories and creating settings. *American journal of community psychology*, 23(5), 795-807. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1007/BF02506992>
- Sanders, J., Munford, R. & Liebenberg, L. (2012). Young people, their families and social supports: Understanding resilience with complexity theory. Στο M. Ungar (Επιμ.), *The social ecology of resilience: A handbook of theory and practice* (σ. 233-243). New York: Springer.
- Snider, L. & Hijazi, Z. (2020). UNICEF Community-based mental health and psychosocial support (MHPSS) operational guidelines. Στο S. J. Song & P. Ventevogel (Επιμ.), *Child, adolescent and family refugee mental health* (σ. 101-119). Cham, Switzerland: Springer.
- Ungar, M. (2012). Social ecologies and their contribution to resilience. Στο M. Ungar (Επιμ.), *The social ecology of resilience: A handbook of theory and practice* (σ. 13-31). New York: Springer.
- Ungar, M. & Theron, L. (2020). Resilience and mental health: How multisystemic processes contribute to positive outcomes. *The Lancet Psychiatry*, 7(5), 441-448.

5η Ενότητα ●

Σύγχρονες Προκλήσεις Στο Μέτωπο Του Προσφυγικού

Η ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΙΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΨΥΧΙΚΗΣ ΥΓΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ

Ευθυμιοπούλου Ευθυμία¹, Μπουγέα Αναστασία², Λάβδας Κωνσταντίνος³

¹ Υποψήφια Διδάκτωρ στο Τμήμα Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών σπουδών, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα

² Μεταδιδάκτωρ, Α' Πανεπιστημιακή Νευρολογική Κλινική, Αιγινήτειο νοσοκομείο, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα

³ Καθηγητής - Διευθυντής στο Πρόγραμμα Διεθνείς και Στρατηγικές σχέσεις του τμήματος Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών σπουδών, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα

Εισαγωγή

Οι πρόσφυγες συνιστούν έτσι κι αλλιώς μια ευάλωτη κοινωνική ομάδα, ενώ βρίσκονται συνεχώς σε διαδικασίες αναζήτησης ασύλου και ένταξης σε μια νέα χώρα (Kuy et al., 2020). Η διαταραχή μετατραυματικού στρες (PTSD) είναι συχνή μεταξύ των προσφύγων, με επιπολασμό έως και 31% για πολλά χρόνια μετά τη μετανάστευση (Blackmore et al., 2020). Ο επιπολασμός της κατάθλιψης έως και 31% και του άγχους έως και 11% μεταξύ των προσφύγων, με το άγχος να αυξάνεται ιδιαίτερα αμέσως μετά τη μετανάστευση (Blackmore et al., 2020). Η κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου αναγνωρίζει τον αυξημένο κίνδυνο ψυχικών διαταραχών μεταξύ των ASR στον «Οδηγό για την υγεία των μεταναστών», ο οποίος υπολόγισε αυξημένο κίνδυνο 5-10% για ψυχικές διαταραχές, συμπεριλαμβανομένης της κατάθλιψης, του άγχους και του PTSD. Η χρηματοδοτούμενη από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή καθοδήγηση του ΠΟΥ για την προαγωγή της ψυχικής υγείας και τη φροντίδα των προσφύγων υποστηρίζει οκτώ τομείς δράσης προτεραιότητας, όπως εκείνον της παροχής διερμηνέων εντός των υπηρεσιών, των σαφέστερων κατευθυντήριων γραμμών σχετικά με τα δικαιώματα υγειονομικής περίθαλψης με πρόσφυγες, της επαρκούς εκπαίδευσης του προσωπικού ψυχικής υγείας για εργασία με ευάλωτες ομάδες, καθώς και της περαιτέρω μακροπρόθεσμης έρευνας και evidence-based αξιολόγησης των υπηρεσιών.

Λόγω της συνθήκης αυτής, κατά την περίοδο διαχείρισης και αντιμετώπισης του COVID-19, οι πρόσφυγες ζουν σε συνθήκες οι οποίες αυξάνουν δυσανάλογα τον κίνδυνο μετάδοσης, καθώς αντιμετωπίζουν εμπό-

δια όπως η φτώχεια, η διαμονή τους σε πυκνοκατοικημένους χώρους, μη προστατευόμενα υγειονομικά εργασιακά περιβάλλοντα (Dempster et al., 2020), μα και αδυναμία πρόσβασης στις πρωτοβάθμιες υγειονομικές υπηρεσίες περίθαλψης και ψυχικής υγείας (Greenaway et al., 2020· Chen et al., 2020· Orcutt et al., 2020). Επίσης, το κοινωνικό στίγμα που σχετίζεται με τον COVID-19, οι διακρίσεις σε βάρος αυτών των ομάδων από την κοινωνία, ο φόβος απομόνωσής τους σε καραντίνες και του διαχωρισμού τους από τις οικογένειές τους, αυξάνει τη δυσπιστία τους στις υγειονομικές αρχές (Alemi et al., 2020· Rubin et al., 2020) και ενθαρρύνει την απόκρυψη της νόσου (Hønring, 16/03/2020), με αποτέλεσμα τη μη συμμόρφωσή τους στην ανίχνευση και τη θεραπεία τους (Sarah et al., 2020) και, κατ' επέκταση, την εξάπλωση του COVID-19 στην κοινότητα.

Η πανδημία COVID-19, επιπλέον, έχει επιβαρύνει την οικονομία των κυβερνήσεων, με αποτέλεσμα να παρουσιάζονται ελλείψεις στη χρηματοδότηση των μη-κυβερνητικών οργανώσεων και των ανθρωπιστικών υπηρεσιών και, έτσι, οι υγειονομικές ανάγκες των προσφύγων έχουν παραμεληθεί στο πλαίσιο των παγκόσμιων πολιτικών υγειονομικής περίθαλψης (Fabio et al., 2019). Με αφορμή τον περιορισμό της εξάπλωσης του Covid-19, ενισχύθηκαν ξενοφοβικές, νομικά αμφίβολες, και, εν γένει, σκληρές πολιτικές έναντι των προσφύγων και των μεταναστών, όπως η αυξημένη προστασία των εθνικών συνόρων, η διάβρωση προγραμμάτων επανεγκατάστασης ασύλου και η ελλιπής προστασία ασύλου των αιτούντων που βρίσκονται υπό κράτηση (Evans, 23/03/2020· Kluge et al., 2020).

Σκοπός της παρούσας συστηματικής ανασκόπησης είναι η εξέταση των κυβερνητικών πολιτικών υγείας για την περίθαλψη των προσφύγων και των αιτούντων άσυλο, την πρόσβαση τους στις πρωτοβάθμιες υπηρεσίες ψυχικής υγείας, αλλά και οι στρατηγικές και τα έκτακτα μέτρα που εφαρμόστηκαν στον τομέα της υγείας, σε παγκόσμιο επίπεδο, κατά την πανδημία Covid-19, καθώς μελέτες αναφέρουν ήδη την ανεξέλεγκτη εξάπλωση Covid-19 σε δομές προσφύγων, ενισχύοντας το κοινωνικό στίγμα και επιβαρύνοντας την ψυχική υγεία αυτών.

Αποτελέσματα

Οι κυβερνητικές αντιδράσεις απέτυχαν σε μεγάλο βαθμό να υπερνικήσουν τα εμπόδια που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες κατά την πρόσβαση σε υγειονομικές υπηρεσίες. Σε κράτη είτε υψηλού είτε χαμηλού εισοδήματος οι κυβερνήσεις και τα αντίστοιχα Υπουργεία Υγείας τους, δυσκολεύτηκαν

να εξασφαλίσουν ίση πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας για τους πρόσφυγες και να διαθέσουν την επαρκή ενημέρωση για τη λήψη μέτρων κατά του Covid-19 (Zhang et al., 2021· Endale et al., 2020), γεγονός που προκάλεσε ψυχική εξουθένωση και ενίσχυσε το κοινωνικό στίγμα ως προς την ευπαθή αυτή ομάδα.

Ειδικότερα, όσον αφορά τα θετικά κυβερνητικά μέτρα που αναφέρονται στη βιβλιογραφία, στην Πορτογαλία η κυβέρνηση κατοχύρωσε για τους πρόσφυγες και μετανάστες προσωρινά δικαιώματα υπηκοότητας, ώστε να υποβοηθήσει την πρόσβασή τους σε υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης και ψυχικής υγείας (Mukumbang et al., 2020). Στο Ηνωμένο Βασίλειο, η κυβέρνηση έλαβε έκτακτο μέτρο λόγω πανδημίας, αναλαμβάνοντας να παράσχει χώρους διαμονής για απορριφθέντες αιτούντες άσυλο, ενώ στην Ταϊλάνδη, σε μετανάστες και πρόσφυγες προσφέρθηκαν δωρεάν προγράμματα θεραπείας Covid-19 (Shadmi et al., 2020), δεδομένο που ενδυνάμωσε την εμπιστοσύνη τους και μετρίασε τον φόβο τους, μειώνοντας τα αρνητικά συναισθήματα και τα αισθήματα άγχους και μελαγχολίας.

Η κυβέρνηση των ΗΠΑ απέτυχε να κοινωνήσει επαρκείς πληροφορίες σχετικά με τη διάδοση του Covid-19 σε όλα τα κέντρα διαμονής προσφύγων (Grant et al., 2020) και πολλά νοσοκομεία της δε χρησιμοποίησαν σαν επικοινωνιακή πολιτική τους διερμηνείς (Sarah et al., 2020), όταν μιλούσαν με τους ασθενείς και τις οικογένειές τους, καθιστώντας, έτσι, τη γλώσσα ένα ακόμη εμπόδιο για την πρόσβαση τους στις υγειονομικές υπηρεσίες (Hargreaves et al., 2020) και την αναζήτηση ψυχολογικής βοήθειας.

Στον Καναδά, σημαντικό ρόλο στην εκπαίδευση των προσφύγων για τη λήψη μέτρων Covid-19 και τη διασφάλιση της ψυχικής υγείας παίζουν τα γραφεία επανεγκατάστασης (Jozaghi et al., 2020), τα οποία, όμως, δεν εφάρμοσαν συγκεκριμένη προσφυγική προσέγγιση για την επιτυχή εποπτεία του συστήματος υγείας με στόχο την εύκολη πρόσβαση των προσφύγων στην υγειονομική περίθαλψη (Clarke et al., 2021). Ένα ακόμη εμπόδιο αποτέλεσαν οι υπηρεσίες τηλε-υγείας, καθώς οι πρόσφυγες δεν ήταν εξοικειωμένοι με το μέσο αυτό, ώστε να αναζητήσουν ψυχιατρική περίθαλψη (Clarke et al., 2021).

Η γερμανική κυβέρνηση ανταποκρίθηκε στην πανδημία του Covid-19 ακολουθώντας τις περισσότερες από τις κατευθυντήριες γραμμές πρόληψης που στοχεύουν στην ευρύτερη κοινότητα, σύμφωνα με τον ΠΟΥ και το Ινστιτούτο Robert Koch (RKI) (Tallarek et al., 2020). Ταυτόχρονα, υπάρχει κριτική για τις πολιτικές υγείας ως προς τον χειρισμό του Covid-19

στις περιθωριοποιημένες ομάδες, όπως αιτούντες άσυλο και πρόσφυγες (Marie et al., 2020). Στο εθνικό σχέδιο για τον Covid-19, οι ομάδες αυτές δεν καλύπτονταν σχεδόν καθόλου, υπό την έννοια της ύπαρξης «μη συμμόρφωσης» ως προς τα μέτρα, λόγω πολιτισμικών διαφορών. Η έλλειψη προσαρμοσμένων στους αιτούντες άσυλο και πρόσφυγες μέτρων πρόληψης, ιδίως σε συλλογικά καταλύματα, είναι κατακριτέα (Tallarek et al., 2020). Τα συνωστισμένα καταλύματα όπου διαμένουν οι πρόσφυγες στη Γερμανία, διευκολύνουν τη διασπορά του COVID-19 και εμποδίζουν την εφαρμογή στρατηγικών πρόληψης (Marie et al., 2020). Για τον λόγο αυτό, προτάθηκε στην κυβέρνηση τα συλλογικά καταλύματα να παραμείνουν κλειστά, τα άτομα να επιτρέπεται να μετακινούνται σε αποκεντρωμένες εγκαταστάσεις και να έχουν πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας και ψυχικής υγείας. Εισηγήσεις, ωστόσο, που δεν εφάρμοσε η γερμανική κυβέρνηση.

Στη Σουηδία, οι πρόσφυγες έχουν, επίσης, δύσκολη πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη. Σημειώνεται ότι το ποσοστό των μη ικανοποιημένων αναγκών υγειονομικής περίθαλψης για τις περιθωριοποιημένες ομάδες αγγίζει το 30 και, σε ορισμένες περιπτώσεις, το 70% σε μελέτες (Mangrio et al., 2020). Η περιορισμένη πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη οφείλεται σε διοικητικά, νομικά, οικονομικά ή γλωσσικά εμπόδια (Mangrio et al., 2020). Η διαμονή των προσφύγων σε πολυσύχναστες περιοχές στη Στοκχόλμη της Σουηδίας, η αυστηρή πολιτική ελέγχου μετεγκατάστασης που τους αναγκάζει τακτικά να αλλάζουν διεύθυνση για να αποφύγουν τον κίνδυνο απέλασης, τα γλωσσικά εμπόδια, καθώς οι προσφερόμενες πληροφορίες σχετικά με την εφαρμογή πολιτικών υγείας αντιμετώπισης του Covid-19 δεν είναι μεταφρασμένες, όπως, επίσης, και η χρήση περίπλοκων τεχνολογιών για κρατήσεις ραντεβού υγειονομικής περίθαλψης (Mangrio et al., 2020), αποδεικνύουν ότι οι κυβερνητικές πολιτικές που εφαρμοστήκαν για την αντιμετώπιση του Covid-19, δεν ήταν επιτυχημένες ως προς τις περιθωριοποιημένες ομάδες. Μάλιστα, ένα μεγάλο ποσοστό προσφύγων από τη Σομαλία και την Ερυθραία πέθανε στη Σουηδία εξαιτίας του Covid-19 (Valeriani et al., 2020), με αποτέλεσμα οι οικογένειες αυτών να βυθιστούν στο πένθος και να χρειαστούν ψυχοκοινωνική υποστήριξη.

Στις χώρες χαμηλού εισοδήματος, οι κυβερνήσεις απέτυχαν ακόμη πιο πολύ στην παροχή εύκολης πρόσβασης των προσφύγων στις υγειονομικές υπηρεσίες. Στην Τουρκία, το Ιράν, την Κένυα και την Ουγκάντα, πολλοί πρόσφυγες δεν έχουν καθόλου πρόσβαση στην ενημέρωση σχετικά με τον Covid-19 (Barua, 2020). Στη Βραζιλία, οι πρόσφυγες έρχονται αντιμέτωποι με τις κυβερνητικές αποφάσεις διακοπής της μετανάστευσης και ανα-

στολής διαδικασιών πολιτογράφησης, σε συνδυασμό με την απομόνωση τους από το σύστημα υγειονομικής περίθαλψης (Martuscelli, 2020). Ένα σημαντικό εμπόδιο στην πρόληψη και θεραπεία του Covid-19 είναι το κοινωνικό στίγμα (Rubin, 2020), σε χώρες όπως το Ιράκ, όπου οι πρόσφυγες, πέραν της περιορισμένης πρόσβασης στην υγειονομική περίθαλψη, αποφεύγουν να κάνουν τεστ για τον Covid-19 ή ακόμη και θεραπεία, φοβούμενοι την απέλαση.

Στο Μπαγκλαντές, που φιλοξενεί πάνω από 600.000 πρόσφυγες Ροχίνγκια, ένα ξέσπασμα κρουσμάτων, μπορεί να εξαντλήσει το σύστημα υγείας (Subbaraman, 2020· Banik et al., 2020). Επιπλέον, η πλειοψηφία των Ροχίνγκια προσφύγων δε λαμβάνει κατάλληλη ενημέρωση από την πολιτεία σχετικά με τα συμπτώματα, τον τρόπο μετάδοσής του, τον SARS-CoV-2 και, γενικά, δε γνωρίζει καθόλου τα βασικά προληπτικά μέτρα (Robert, 2020).

Οι οργανισμοί προσπαθούν να συνεργαστούν με την κυβέρνηση του Μπαγκλαντές για να αυξήσουν τη βοήθεια στους πρόσφυγες των Ροχίνγκια, χωρίς όμως κάποιο αποτέλεσμα (Kamrujjaman et al., 2021). Επιπλέον, λόγω ελλείψεων εξοπλισμού ατομικής προστασίας και άλλου ιατρικού εξοπλισμού, υγειονομικής περίθαλψης και ανεπαρκών υπηρεσιών υγείας και εγκαταστάσεων, οι πρόσφυγες διατρέχουν εξαιρετικά υψηλό κίνδυνο μόλυνσης από τον Covid-19 (Robert, 2020).

Στο Ιράν, η κυβέρνηση ασφαλίζει τους πρόσφυγες με 2 τρόπους: την κοινωνική ασφάλιση (που δίνει η ίδια η κυβέρνηση προς τους πρόσφυγες), όπως παρέχεται για τους Ιρανούς, αλλά και μια ειδική ασφάλιση υγείας για τους πρόσφυγες με κάρτες ασύλου (Salmanil, 2020). Από αυτήν την άποψη, προσφέρεται μια σημαντική διευκόλυνση για την πρόσβαση σε υγειονομικές υπηρεσίες, όπως έχουν οι Αφγανοί υπήκοοι.

Συζήτηση

Από τα αποτελέσματα, προκύπτει αρχικά ότι οι ανάγκες υγειονομικής περίθαλψης των προσφύγων που ζουν σε συνωστισμένες δομές, τόσο σε κράτη υψηλού όσο και χαμηλού εισοδήματος, έχουν αγνοηθεί σε μεγάλο βαθμό. Επιπροσθέτως, είναι σαφές ότι οι κυβερνήσεις απέτυχαν να αντιμετωπίσουν τις ιδιαίτερες προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες όσον αφορά την πρόσβασή τους σε υπηρεσίες υγείας και παραμέλησαν την ενίσχυση της ψυχικής υγείας, η οποία επιδεινώθηκε λόγω άγχους, εξαιτίας της πανδημίας και του εγκλεισμού. Οι πρόσφυγες σπάνια λαμβάνονται υπόψη στη λήψη πολιτικών αποφάσεων ή αξιοποιούνται ως συμμε-

τέχοντες σχετικά με τις στρατηγικές αντιμετώπισης της πανδημίας, δεδομένο που ενισχύει το κοινωνικό στίγμα. Η ανασκόπηση αυτή, στοχεύει στο να αναδείξει τη δυσκολία, την οποία καλούνται να υπερβούν οι πρόσφυγες κατά τη διεκδίκηση της πρόσβασης στην υγειονομική περίθαλψη και στην ψυχοκοινωνική υποστήριξη. Καταθέτουμε προτάσεις για τη λήψη μέτρων, ώστε να αποκτήσουν τα ίδια δικαιώματα στην ιατροφαρμακευτική φροντίδα με τα υπόλοιπα μέλη των χωρών, ενισχύοντας την αυτοπεποίθηση τους και βελτιώνοντας την ποιότητα της ζωής τους. Επίσης, μέσω της παρούσας μελέτης, επιθυμούμε να ευαισθητοποιηθούν οι ρυθμιστικές αρχές και οι φορείς επιβολής της πολιτικής για την εξάλειψη των διοικητικών, νομικών και οικονομικών εμποδίων, τα οποία πρέπει να υπερπηδήσουν οι πρόσφυγες, ώστε να μην αντιμετωπίζονται ως περιθωριοποιημένες ομάδες από την κυβέρνηση, αλλά να έχουν ίση πρόσβαση στις υγειονομικές υπηρεσίες κατά την πανδημία Covid-19 και, ταυτόχρονα, να επανεξεταστούν οι πολιτικές δημόσιας υγείας, με στόχο την κατάρριψη του κοινωνικού στίγματος και την υποστήριξη της ψυχικής τους υγείας.

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, οι περιορισμοί στις υπηρεσίες υγείας περιλαμβάνουν για τους πρόσφυγες γλωσσικά εμπόδια, όπως την απουσία μετάφρασης σημαντικών πληροφοριών όσον αφορά τα μέτρα πρόληψης, αλλά και τα υγειονομικά πρωτόκολλα στη γλώσσα τους, το κοινωνικό στίγμα, τον φόβο αυστηρών κυρώσεων, την ελλιπή παιδεία τους για την υγεία, τη δυσπιστία τους για το σύστημα υγείας και την απουσία συμμετοχής τους στην ανάπτυξη στρατηγικών κατά του Covid-19 (Dempster et al., 2020· Alemi et al., 2020· Chen et al., 2020· Rubin et al., 2020). Ειδικότερα, υπογραμμίζεται θετικά η προσφορά των προσφύγων στην κοινότητα τους ως εκπαιδευμένων ιατρών και ως συντονιστών της κοινότητας, για την καλύτερη αντιμετώπιση της πανδημίας (Grant, 2020) και την πρόοδο σχετικά με την πρόσβαση στις υπηρεσίες ψυχικής υγείας. Επιπλέον, η ενθάρρυνση των τοπικών ηγετών των κοινοτήτων, θα συμβάλλει στην εξάλειψη των φόβων, των παρανοήσεων και του στίγματος που σχετίζεται με το Covid-19, ενώ αποτελεί σήμερα εμπόδιο για την εφαρμογή προληπτικών μέτρων και αναζήτηση θεραπείας μεταξύ των προσφύγων.

Κατόπιν της βιβλιογραφικής ανασκόπησης και της επισήμανσης των κυβερνητικών αδυναμιών ως προς την αντιμετώπιση της πανδημίας στις κοινότητες των προσφύγων, επιχειρούμε να συστήσουμε πολιτικές που μπορούν να εφαρμοστούν. Αρχικά, η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και στέγασης των προσφύγων και των αιτούντων άσυλο είναι απαραίτητη για τη μείωση του κινδύνου μόλυνσης, συμπεριλαμβανομένης της αποκεντρωμένης στέγασης και επαρκών εγκαταστάσεων υγιεινής. Σημαντικό

κυβερνητικό μέτρο είναι η προσωρινή αναστολή των απελάσεων αιτούντων άσυλο, καθώς και πολιτικές που θα επικεντρωθούν στη βελτίωση των εργασιακών συνθηκών των χαμηλόμισθων προσφύγων, αυξάνοντας τα μέτρα πρόληψης. Οι κυβερνήσεις πρέπει να αξιοποιήσουν, για να μεταδώσουν τα μηνύματα που οφείλουν στις κοινότητες, το ηγετικό δυναμικό των προσφύγων και να διασφαλίσουν ότι οι ευάλωτες ομάδες λαμβάνονται υπόψη κατά τη λήψη των αποφάσεων.

Πολιτικές για την κατάρριψη του κοινωνικού στίγματος και της περιθωριοποίησης των προσφύγων και αιτούντων άσυλο, πρέπει να εφαρμοστούν από τις κυβερνήσεις. Επίσης, η διάδοση των πληροφοριών σχετικά με τα μέτρα πρόληψης και την εφαρμογή τους επιβάλλεται να γίνεται μέσω των συντονιστών των κοινοτήτων, μεταφρασμένες στη γλώσσα τους. Η υπηρεσία ιατρικής διερμηνείας θα είναι καλό να παρέχεται σε πρόσφυγες κατά τη διάρκεια των επισκέψεων στις υγειονομικές υπηρεσίες ψυχικής υγείας, για καλύτερη επικοινωνία και κατανόηση εντολών, με στόχο την ψυχοκοινωνική υποστήριξη.

Συμπεράσματα

Το παρόν άρθρο σκιαγραφεί τις κυβερνητικές πολιτικές στα κράτη υποδοχής και τα εμπόδια που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες κατά την πανδημία του Covid-19. Συστήνει προτάσεις για την καλύτερη ένταξη των προσφύγων στα υγειονομικά πρωτόκολλα από τα Υπουργεία Υγείας και Μετανάστευσης και κυβερνητικές πολιτικές που θα εφαρμόζονται, ώστε να μειώνουν τα εμπόδια που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες στην πρόσβαση τους στις πρωτοβάθμιες υπηρεσίες φροντίδας και περίθαλψης. Οι κυβερνήσεις, οι επαγγελματίες της δημόσιας υγείας και οι οργανισμοί πρέπει να δράσουν τώρα για να αποτρέψουν την εξάπλωση του Covid-19 στους πρόσφυγες.

Οι διαταραχές της ψυχικής υγείας είναι συχνές, ιδιαίτερα επειδή ο λόγος για την αναζήτηση ασύλου συνήθως περιλαμβάνει ένα ή περισσότερα τραυματικά επεισόδια ζωής. Επιπλέον, η διαδικασία αίτησης ασύλου προκαλεί πρόσθετες ανησυχίες λόγω: (i) αβεβαιότητας σχετικά με το καθεστώς μετανάστευσης και την εύρεση νέας κατοικίας· (ii) ελάχιστης ή ανύπαρκτης πρόσβασης σε χρηματοδοτική στήριξη, ιδίως για τους αιτούντες άσυλο που έχουν απορριφθεί· (iii) έλλειψης σαφήνειας σχετικά με τα δικαιώματα στην εργασία ή την ανικανότητα προς εργασία, έως ότου ληφθεί το καθεστώς μετανάστευσης· (iv) αβεβαιότητας σχετικά με την πρόσβαση ή το κόστος της υγειονομικής περίθαλψης, καθιστώντας την πρόσβαση στην ψυχική

υγεία ακόμη πιο δύσκολη· (v) γλωσσικών εμποδίων και υπερβολικά καταπονημένων επαγγελματιών υγείας· και (vi) δυσκολιών προσαρμογής σε μια κοινωνία που μπορεί να είναι εχθρική προς τις ανάγκες τους. Η πολιτική των κυβερνήσεων οφείλει να επιδείξει περισσότερη ευαισθητοποίηση, κινητοποιούμενη για την αντιμετώπιση αυτών των ζητημάτων. Κάτι τέτοιο θα βοηθούσε τους πρόσφυγες να διαχειριστούν τα ψυχικά τραύματα τους, ώστε να συνεισφέρουν πλήρως στη νέα κοινωνία χωρίς τα πρόσθετα βάρη ανεπίλυτων και συνεχιζόμενων τραυμάτων. Ένα λιγότερο εχθρικό περιβάλλον, σίγουρα θα επέτρεπε την ευκολότερη ενσωμάτωσή τους και θα διευκόλυνε τη συνεισφορά τους στη σύγχρονη πολυεθνική κοινωνία.

Τέλος, υποστηρίζουμε θερμά τις κατευθυντήριες οδηγίες της δημόσιας υγείας της Lancet για δίκτυα που δεν αφήνουν κανέναν πίσω κατά τη διάρκεια της πανδημίας του Covid-19 (Bozorgmehr, 2020), που συνιστά την εκπαίδευση των προσφύγων στον τομέα της υγείας με πολιτισμικά ευαίσθητο τρόπο και τη διασφάλιση ίσης πρόσβασης στην υγειονομική περίθαλψη και στις υπηρεσίες ψυχικής υγείας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- Alemi, Q., Stempel, C., Siddiq, H. & Kim, E. (2020). Refugees and COVID-19: achieving a comprehensive public health response. *Bulletin of the World Health Organization*, 98(8), 510-510A. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.2471/BLT.20.271080>
- Banik, R., Rahman, M., Hossain, M. M., Sikder, M. T. & Gozal, D. (2020). COVID-19 pandemic and Rohingya refugees in Bangladesh: What are the major concerns? *Global public health*, 15(10), 1578-1581. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1080/17441692.2020.1812103>
- Gilman, R. T., Mahroof-Shaffi, S., Harkensee, C. & Chamberlain, A. T. (2020). Modelling interventions to control COVID-19 outbreaks in a refugee camp. *BMJ global health*, 5(12), e003727. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1136/bmjgh-2020-003727>
- Barua, A. & Karia, R. H. (2020). Challenges Faced by Rohingya Refugees in the COVID-19 Pandemic. *Annals of global health*, 86(1), 129. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.5334/aogh.3052>
- Blackmore, R., Boyle, J. A., Fazel, M., Ranasinha, S., Gray, K. M., Fitzgerald, G., Misso, M. & Gibson-Helm, M. (2020). The prevalence of mental illness in refugees and asylum seekers: A systematic review and meta-analysis. *PLoS (Public Library of Studying) medicine*, 17(9), e1003337. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1003337>
- Bozorgmehr, K. (2020). Power of and power over COVID-19 response guidelines. *Lancet* (London, England), 396(10260), e67. Ανακτήθηκε από [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)32081-X](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)32081-X)
- Chen, Y. Y. B. (2020). *Migrant health in a time of pandemic: fallacies of US-versus-*

- them (SSRN Scholarly Paper No. ID 3651501). Rochester, NY: Social Science Research Network.
- Clarke, S. K., Kumar, G. S., Sutton, J., Atem, J., Banerji, A., Brindamour, M., Geltman, P. & Zaaed, N. (2021). Potential Impact of COVID-19 on Recently Resettled Refugee Populations in the United States and Canada: Perspectives of Refugee Healthcare Providers. *Journal of immigrant and minority health*, 23(1), 184-189. Αβακτήθηκε από <https://doi.org/10.1007/s10903-020-01104-4>
- Dempster, H., Ginn, T., Graham, J., Guerrero Ble, M., Jayasinghe, D. & Shorrey B. (2020). Locked Down and Left Behind: The Impact of COVID-19 on Refugees' Economic Inclusion. *Center for Global Development, Refugees International, and International Rescue Committee. Paper 179* (July). Αβακτήθηκε από <https://www.cgdev.org/publication/locked-down-and-left-behind-impact-covid-19-refugees-economic-inclusion>
- Edmonds, J. & Flahault, A. (2021). Refugees in Canada during the First Wave of the COVID-19 Pandemic. *International journal of environmental research and public health*, 18(3), 947. Αβακτήθηκε από <https://doi.org/10.3390/ijerph18030947>
- Endale, T., St. Jean, N. & Birman, D. (2020). COVID-19 and refugee and immigrant youth: A community-based mental health perspective. *Psychological trauma: theory, research, practice and policy*, 12(S1), S225-S227. Αβακτήθηκε από <https://doi.org/10.1037/tra0000875>
- Evans, M. (23/03/2020). Aid workers brace for impact of coronavirus in refugee camps. *CBC News*. Αβακτήθηκε από <https://www.cbc.ca/news/world/aid-workers-brace-for-impact-of-coronavirus-in-refugee-camps-1.5506172>
- Fabio, M., Parker, L. D. & Siddharth, M. B. (2019). Building on Resiliencies of Refugee Families. *Pediatric clinics of North America*, 66(3), 655-667. Αβακτήθηκε από <https://doi.org/10.1016/j.pcl.2019.02.011>
- France 24 (21/05/2020). Doctors without borders warns of Covid-19 'catastrophe' in war-torn Yemen. *France 24*. Αβακτήθηκε από <https://www.france24.com/en/20200521-doctors-without-borders-warns-of-covid-19-catastrophe-in-war-torn-yemen>
- Gilman, R. T., Mahroof-Shaffi, S., Harkensee, C. & Chamberlain, A. T. (2020). Modelling interventions to control COVID-19 outbreaks in a refugee camp. *BMJ global health*, 5(12), e003727. Αβακτήθηκε από <https://doi.org/10.1136/bmjgh-2020-003727>
- Grant, A. (2020). Coronavirus, Refugees, and Government Policy: The State of U.S. Refugee Resettlement during the Coronavirus Pandemic. *World medical & health policy*, 10.1002/wmh3.362. Advance online publication. Αβακτήθηκε από <https://doi.org/10.1002/wmh3.362>
- Greenaway, C., Hargreaves, S., Barkati, S., Coyle, C. M., Gobbi, F., Veizis, A. & Douglas, P. (2020). COVID-19: Exposing and addressing health disparities among ethnic minorities and migrants. *Journal of travel medicine*, 27(7), taaa113. Αβακτήθηκε από <https://doi.org/10.1093/jtm/taaa113>
- Hargreaves, S., Kumar, B. N., McKee, M., Jones, L. & Veizis, A. (2020). Europe's migrant containment policies threaten the response to covid-19. *BMJ (Clinical research ed.)*, 368, m1213. Αβακτήθηκε από <https://doi.org/10.1136/bmj.m1213>
- Jozaghi, E. & Dahya, A. (2020). Refugees, asylum seekers and COVID-19: Canada

- needs to do more to protect at-risk refugees during the current pandemic. *Canadian journal of public health = Revue canadienne de sante publique*, 111(3), 413-414. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.17269/s41997-020-00357-8>
- Kamrujjaman, M., Mahmud, M. S., Ahmed, S., Qayum, M. O., Alam, M. M., Hassan, M. N., Islam, M. R., Nipa, K. F. & Bulut, U. (2021). SARS-CoV-2 and Rohingya Refugee Camp, Bangladesh: Uncertainty and How the Government Took Over the Situation. *Biology*, 10(2), 124. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.3390/biology10020124>
- Kluge, H., Jakab, Z., Bartovic, J., D'Anna, V. & Severoni, S. (2020). Refugee and migrant health in the COVID-19 response. *Lancet* (London, England), 395(10232), 1237-1239. Ανακτήθηκε από [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30791-1](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30791-1)
- Kuy, S., Tsai, R., Bhatt, J., Chu, Q. D., Gandhi, P., Gupta, R., Gupta, R., Hole, M. K., Hsu, B. S., Hughes, L. S., Jarvis, L., Jha, S. S., Annamalai, A., Kotwal, M., Sakran, J. V., Vohra, S., Henry, T. L. & Correa, R. (2020). Focusing on Vulnerable Populations During COVID-19. *Academic medicine: journal of the Association of American Medical Colleges*, 95(11), e2–e3. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1097/ACM.00000000000003571>
- Mangrio, E., Paul-Satyaseela, M. & Strange, M. (2020). Refugees in Sweden During the Covid-19 Pandemic-The Need for a New Perspective on Health and Integration. *Frontiers in public health*, 8, 574334. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.3389/fpubh.2020.574334>
- Martuscelli, P. N. (2020). How are refugees affected by brazilian responses to COVID-19? *Revista de Administração Pública* 54:1446–1457. doi:10.1590/0034-761220200516x
- Moher, D., Liberati, A., Tetzlaff, J., Altman, D. G. & PRISMA Group (2009). Preferred reporting items for systematic reviews and meta-analyses: the PRISMA statement. *PLoS (Public Library of Studying) medicine*, 6(7), e1000097. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1000097>
- Mukumbang, F. C. (2020). Are asylum seekers, refugees and foreign migrants considered in the COVID-19 vaccine discourse? *BMJ global health*, 5(11), e004085. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1136/bmjgh-2020-004085>
- Orcutt, M., Patel, P., Burns, R., Hiam, L., Aldridge, R., Devakumar, D., Kumar, B., Spiegel, P. & Abubakar, I. (2020). Global call to action for inclusion of migrants and refugees in the COVID-19 response. *Lancet* (London, England), 395(10235), 1482-1483. Ανακτήθηκε από [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30971-5](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30971-5)
- Public Health England. (2020). Advice and guidance on the health needs of migrant patients for healthcare practitioners, Mental Health: Migrant Health Guide.
- Rubin, A. J. (2020). Stigma hampers Iraqi efforts to fight the coronavirus. *The New York Times*. Ανακτήθηκε από <https://www.nytimes.com/2020/04/14/world/middleeast/iraq-coronavirus-stigma-quarantine>
- Salmani, I., Seddighi, H. & Nikfard, M. (2020). Access to Health Care Services for Afghan Refugees in Iran in the COVID-19 Pandemic. *Disaster medicine and public health preparedness*, 14(4), e13–e14. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1017/dmp.2020.240>
- Shadmi, E. (2020). Health equity and COVID-19: global perspectives. *International Journal for Equity Health*. 19(1), 104. doi:10.1186/s12939-020-01218-z11

- Subbaraman, N. (2020). Distancing is impossible: refugee camps race to avert coronavirus catastrophe. *Nature*. 05;581(7806):18. Ανακτήθηκε από <http://dx.doi.org/10.1038/d41586-020-01219-6> PMID: 32332908
- Sevunts, L. (28/02/2018). Canada's foreign aid spending still below OECD average after budget boost. *CBC News*. Ανακτήθηκε από <https://www.cbc.ca/news/politics/canada-foreign-aid-budget-1.4556537>
- Tallarek, M., Bozorgmehr, K. & Spallek, J. (2020). Towards inclusionary and diversity-sensitive public health: the consequences of exclusionary othering in public health using the example of COVID-19 management in German reception centres and asylum camps. *BMJ global health*, 5(12), e003789. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1136/bmjgh-2020-003789>
- Truelove, S., Abraham, O., Altare, C., Lauer, S. A., Grantz, K. H., Azman, A. S. & Spiegel, P. (2020). The potential impact of COVID-19 in refugee camps in Bangladesh and beyond: A modeling study. *PLoS (Public Library of Studying) medicine*, 17(6), e1003144. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1003144>
- Valeriani, G., Vukovic, I. S. & Mollica, R. (2020). Unconventional Answers to Unprecedented Challenges: The Swedish Experience During the COVID-19 Outbreak. *Journal of preventive medicine and public health = Yebang Uihakhoe chi*, 53(4), 233-235. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.3961/jpmph.20.235>
- Zhang, M. (2021). COVID-19 and immigrant essential workers: Bhutanese and Burmese Refugees in the United States. *Public Health Reports* 136(1):117-123. doi:10.1177/003335492097172014

ΥΠΟΣΤΗΡΙΖΟΝΤΑΣ ΑΣΥΝΟΔΕΥΤΟΥΣ ΑΝΗΛΙΚΟΥΣ: ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑΣ

Λήδα Ελευθεριάδη

MSc Κλινική ψυχολόγος, Συνεργάτης Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς»

Εισαγωγή

Στους χώρους διαμονής ασυνόδευτων ανηλίκων στην Ελλάδα, οι εργαζόμενοι, ανεξαρτήτως ειδικότητας, προσπαθούν να υποδεχτούν τους πρόσφυγες σαν να πρόκειται για οποιουσδήποτε εφήβους, να τους κάνουν ενεργά μέλη των διαδικασιών που αφορούν τη ζωή τους (εκπαίδευση, νομική υποστήριξη, καθημερινή διαβίωση), να δημιουργήσουν χώρο για αυτούς ενάντια στον κοινωνικό αποκλεισμό. Η προσπάθεια αυτή συνεπάγεται τη συνάντηση των εργαζόμενων με τα περίπλοκα μονοπάτια της ζωής των ανηλίκων, με ψυχικούς τραυματισμούς του παρελθόντος και του παρόντος, με ζητήματα απομόνωσης και ταυτότητας που περιλαμβάνουν την εφηβεία, αλλά και την υπερβαίνουν. Η επαφή με τους ασυνόδευτους ανηλικούς ωθεί τους επαγγελματίες να αλλάζουν συνεχώς τις πρακτικές τους, να είναι εφευρετικοί και δημιουργικοί, ώστε να προσαρμόζονται στις ανάγκες και τις επιθυμίες των νέων. Για να επιτευχθεί αυτή η προσαρμογή, η διαπολιτισμική ενημερότητα των εργαζόμενων και η ανάπτυξη των «διαπολιτισμικών ικανοτήτων» (Domenig, 2007) συνιστούν σημαντικά επαγγελματικά εργαλεία, καθώς και γέφυρες συνάντησης με τους ανηλικούς.

Διαπολιτισμικότητα και συμβουλευτική

Ο όρος διαπολιτισμικότητα αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο άτομα ή ομάδες ατόμων διαφορετικής πολιτισμικής προέλευσης διαχειρίζονται την πολιτισμική ετερότητα, δημιουργώντας μία νέα πολιτισμική ταυτότητα μέσω της συνεργασίας και του συγκερασμού χαρακτηριστικών από διαφορετικούς πολιτισμούς (Γεωργογιάννης, 2008, σ. 30). Αναγνωρίζοντας τη σημασία της εφαρμογής των αρχών της διαπολιτισμικότητας σε ποικίλα πεδία, διαμορφώθηκε η έννοια της διαπολιτισμικής συμβουλευτικής. Σύμφωνα με τον Georges Devereux (1978), υπάρχουν τρία είδη συμβουλευτικής και ψυχοθεραπείας. Στο πρώτο είδος, εκείνο της ενδοπο-

λιτισμικής θεραπείας (intracultural), ο θεραπευτής και ο θεραπευόμενος ανήκουν στην ίδια κουλτούρα, αλλά ο θεραπευτής λαμβάνει υπόψιν του τις κοινωνικοπολιτισμικές συνθήκες που επηρεάζουν τον θεραπευόμενο και την πορεία της θεραπείας. Στο δεύτερο είδος, τη διαπολιτισμική θεραπεία (cross-cultural), ο θεραπευτής γνωρίζει καλά την κουλτούρα του θεραπευόμενου και τη χρησιμοποιεί ως μοχλό στη θεραπεία, παρόλο που θεραπευτής και θεραπευόμενος δεν ανήκουν στην ίδια κουλτούρα. Τέλος, στη μεταπολιτισμική θεραπεία (transcultural), θεραπευτής και θεραπευόμενος ανήκουν σε διαφορετικές κουλτούρες, αλλά ο θεραπευτής δε γνωρίζει απαραίτητα σε βάθος την κουλτούρα του θεραπευόμενου. Αντίθετα, ο θεραπευτής αντιλαμβάνεται την επίδραση της γενικής και πολύπλοκης έννοιας της κουλτούρας και γνωρίζει πώς να την χειριστεί εντός του θεραπευτικού πλαισίου, ώστε ο συνομιλητής του να εκφράσει σκέψεις και ζητήματα που αφορούν την κουλτούρα του και τα οποία δε θα εξέφραζε υπό άλλες συνθήκες. Η μεταπολιτισμική θεραπεία και ψυχιατρική ταυτίστηκαν στην πορεία με τη διαπολιτισμική θεραπεία. Η διαπολιτισμική συμβουλευτική βασίζεται σε δύο αρχές, κατά τον Devereux. Πρώτον, στην αρχή της συμπληρωματικότητας, που συνεπάγεται τη χρήση πολλών διαφορετικών επιστημών για την κατανόηση μιας προβληματικής. Στους ξενώνες φιλοξενίας ασυνόδευτων ανηλίκων μπορούν, για παράδειγμα, να χρησιμοποιηθούν αρχές από την ψυχολογία, την ανθρωπολογία, την ιστορία, τη γλωσσολογία, για να πλησιάσουμε και να κατανοήσουμε καλύτερα τους ανηλίκους.

Η δεύτερη αρχή αφορά την έννοια της «ψυχικής παγκοσμιότητας», της πεποίθησης δηλαδή ότι ο ανθρώπινος ψυχισμός, στο πλήρες φάσμα των δυνατοτήτων του, είναι παντού και πάντα ο ίδιος (όπως ακριβώς για τον Lévi-Strauss οι νοητικές ικανότητες είναι κοινές για όλο το ανθρώπινο είδος). Εκείνο που επηρεάζεται αποφασιστικά από τον πολιτισμό είναι το πού ακριβώς θα οριστεί η γραμμή ανάμεσα στο επιτρεπτό και το απαγορευμένο, κάτι το οποίο θα επανακαθορίσει σε αυτόν ειδικά τον πολιτισμό τι θα εμφανίζεται στο εξής ως «συνειδητό» και τι ως «ασυνειδητό». Σύμφωνα με αυτήν τη θεωρία, απορρίπτεται κάθε εθνοκεντρικός ορισμός του φυσιολογικού και του παθολογικού, και υποστηρίζεται ότι η ίδια ψυχική ασθένεια μπορεί να εκφραστεί με διαφορετικούς τρόπους σε διαφορετικά πολιτισμικά συμφραζόμενα. Στην εργασία με τους ασυνόδευτους ανηλίκους, οι επαγγελματίες καλούνται να συνδημιουργήσουν έναν κοινό χώρο αλληλεπίδρασης. Για να διαμορφωθεί αυτός ο χώρος, είναι σημαντικό οι επαγγελματίες να συνειδητοποιήσουν ότι αποτελούν όλοι διακριτές πολιτισμικές υπάρξεις και ότι οι ασυνόδευτοι ανήλικοι τους βλέπουν

και τους αντιμετωπίζουν ως τέτοιες. Το διαπολιτισμικό πλαίσιο που διέπει τις συναντήσεις των επαγγελματιών υγείας με τους ασυνόδευτους ανηλίκους εδράζεται στη βάση της εργασίας. Η καθημερινή επαφή με τους πρόσφυγες προσκαλεί τον κάθε εργαζόμενο να αναρωτηθεί σχετικά με την υποκειμενική σχέση που διατηρεί με τα προσωπικά του πολιτισμικά συστήματα αναφοράς, καθώς και να συνειδητοποιήσει τα όρια που θέτει, σε συνάρτηση με τα συστήματα αναφοράς των άλλων. Συχνά, η διαπολιτισμική επαφή με τους πρόσφυγες ωθεί τους φροντιστές να αναρωτηθούν σχετικά με τις πολιτισμικές αρχές με τις οποίες μεγάλωσαν, να αποφασίσουν τι θέλουν να κρατήσουν από αυτές και τι όχι, ορισμένες φορές ακόμη και να τις αμφισβητήσουν εξ ολοκλήρου. Συντελείται τελικά μια διαδικασία διαφοροποίησης, στην οποία ο κάθε εργαζόμενος καλείται να τοποθετηθεί ως υποκείμενο απέναντι σε συλλογικές πολιτισμικές αξίες με τις οποίες γαλουχήθηκε κατά τη διάρκεια της ζωής του.

Το ζήτημα της διερμηνείας

Στις δομές φιλοξενίας ασυνόδευτων ανηλίκων, η σημασία της διερμηνείας είναι αδιαμφισβήτητη. Ο όρος «διαπολιτισμικός διαμεσολαβητής» έχει αντικαταστήσει αυτόν του «διερμηνέα», προσθέτοντας μια διευρυμένη διάσταση, που υπερβαίνει την μετάφραση και περιλαμβάνει ταυτόχρονα τη δημιουργία πολιτισμικών γεφυρών μεταξύ ατόμων με διαφορετική κουλτούρα.

Οι διαπολιτισμικοί διαμεσολαβητές πολλές φορές αποτελούν πρότυπα συμπεριφοράς και ταύτισης για τους ανηλίκους, καθώς οι τελευταίοι βλέπουν σε αυτούς την ελπίδα για ένα καλύτερο δικό τους μέλλον. Σε πολλές περιπτώσεις, οι διαπολιτισμικοί διαμεσολαβητές έχουν περάσει αντίστοιχες δυσκολίες με αυτές των ασυνόδευτων ανηλίκων, έχοντας ταξιδέψει με δυσκολία από τις χώρες καταγωγής και αποχωριζόμενοι τις οικογένειές τους. Όντας εκείνοι «που τα κατάφεραν», γίνονται τα εξιδανικευμένα πρότυπα για τους ανηλίκους, σε μια ηλικία κατά την οποία οι νέοι βρίσκονται σε διαδικασία αναδιοργάνωσης της ταυτότητάς τους.

Η παρουσία των διαπολιτισμικών διαμεσολαβητών, εκτός από την πρακτική χρησιμότητα της υπερπήδησης του γλωσσικού εμποδίου, επιτρέπει την τριγωνοποίηση και τη λύση του αδιέξοδου, το οποίο συχνά επέρχεται μιας δυαδικής σχέσης (Radjack, 2011). Η ύπαρξη δύο ατόμων, μας φέρνει αντιμέτωπους ορισμένες φορές με το δίλημμα του ποιος έχει δίκιο, ενώ με την παρουσία ενός τρίτου προσώπου ξεκινά η διαπραγμάτευση και μειώνεται η πόλωση. Στις συνεδρίες με τους ανηλίκους, οι εργαζόμενοι

παρατηρούν ότι η παρουσία του διερμηνέα αποκλιμακώνει την ένταση που μπορεί να υπάρχει. Αυτή η λειτουργία της διαμεσολάβησης είναι ιδιαίτερα σημαντική και στις περιπτώσεις διενέξεων, οπότε ο ρόλος του διαπολιτισμικού διαμεσολαβητή λειτουργεί καταλυτικά στην εύρεση λύσης.

Με άλλα λόγια, η συμμετοχή ενός τρίτου ατόμου, που παίρνει τη θέση της «φωνής» τόσο του επαγγελματία όσο και του ανήλικου, επιτρέπει την συν-κατασκευή μιας κοινής αφήγησης μεταξύ των μερών. Τα τρία μέλη αναζητούν συλλογικά και ενεργά ένα νόημα σε αυτό που συμβαίνει στον ανήλικο, μέσα από θραύσματα εμπειριών, βοηθώντας τον να κατασκευάσει μια συνεκτική ιστορία ζωής και να δημιουργήσει την αφήγηση της δικής του ταυτότητας. Ο διαπολιτισμικός διαμεσολαβητής βοηθά στην κατανόηση των πολιτισμικών διαφορών μεταξύ επαγγελματιών και ανηλίκων, ενώ ταυτόχρονα μπορεί να διαφωτίσει πλευρές που οι εργαζόμενοι αγνοούν, όσο πολιτισμικά ενήμεροι και αν είναι. Για τους παραπάνω λόγους, οι εργαζόμενοι που πραγματοποιούν συνεδρίες με τους ανηλίκους, καλούνται να ενημερώνουν τους διαπολιτισμικούς διαμεσολαβητές για το θέμα της συζήτησης πριν την έναρξη αυτής, αλλά και να συζητούν με τον διαμεσολαβητή μετά το τέλος της συνεδρίας σχετικά με παρατηρήσεις ή σκέψεις που εκείνος έκανε.

Μπροστά στον κίνδυνο του παγώματος και του ψυχικού κενού που μπορεί να επέλθει κατά την αφήγηση ενός τραύματος, η παρουσία του διαμεσολαβητή, ένα νεύμα του ή ακόμη και ένα ζεστό βλέμμα, δημιουργούν συχνά μια αίσθηση ασφάλειας στον ανήλικο, προάγοντας τη σχέση εμπιστοσύνης μεταξύ των μερών.

Το ερώτημα της θρησκείας

Συμπληρωματικά με την πολιτισμική καταγωγή, αναδύεται και το ερώτημα της θρησκευτικότητας. Συχνά, οι ασυνόδετοι ανήλικοι προσάπτουν στο ελληνικό σύστημα την έλλειψη προσαρμογής σε άλλες θρησκείες. Τα ζητήματα που αφορούν την ειδική διατροφή, την τέλεση της καθημερινής προσευχής, την πρόσβαση στους περιορισμένους χώρους λατρείας, τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν κατά το Ραμαζάνι και που ανακύπτουν στους ξενώνες φιλοξενίας, πολλές φορές, αποτελούν αιτία διενέξεων μεταξύ του προσωπικού και των φιλοξενομένων ανηλίκων.

Για τους περισσότερους ασυνόδευτους ανηλίκους, η θρησκεία αποτελεί σημαντικό πυλώνα στη δόμηση της ταυτότητάς τους και εξυπηρετεί στην ανάκτηση μιας αίσθησης ασφάλειας, κατά κανόνα εύθραυστης, εξαιτίας του δύσκολου ταξιδιού και των συνεχών αλλαγών. Σε μια περίοδο

που τα σημεία αναφοράς και σταθερότητας, τόσο αναγκαία για την ψυχο-συναισθηματική ανάπτυξη των εφήβων, εκλείπουν, η θρησκευτική πίστη λειτουργεί ως προστατευτικός υμένος, αλλά και ως σύνδεσμος με τη χώρα καταγωγής και την οικογένεια που έχουν αφήσει πίσω.

Για τον Χ., 17 ετών από την Παλαιστίνη, η θρησκευτική πίστη ήταν κάτι που του είχε κληροδοτήσει ο πατέρας του, ο οποίος είχε πεθάνει σε βομβιστική επίθεση. Σε μια λογική προστασίας και πλαισίωσης, η ομάδα των εργαζομένων του ξενώνα τού πρότεινε να πηγαίνει κάθε τόσο στο τζαμί, ακόμη και αν η εμπειρία δεν ήταν η ίδια, όπως όταν προσευχόταν στην Παλαιστίνη με τον πατέρα του. Αυτή η προτροπή επέτρεψε να δημιουργηθεί μια συνέχεια, μια σύνδεση ανάμεσα στο παρελθόν και στο παρόν του εφήβου.

Στις πολυπολιτισμικές συνθήκες που επικρατούν στους ξενώνες φιλοξενίας, οι εργαζόμενοι καλούνται να εκθέσουν ως ένα βαθμό τις προσωπικές τους εμπειρίες. Το μοίρασμα αυτό, γνωστό στην ψυχοθεραπεία ως «αυτοαποκάλυψη» (Roberts, 2005) του θεραπευτή, αποτελεί πολύτιμο εργαλείο για τη γεφύρωση του χάσματος μεταξύ επαγγελματιών και ασυνόδευτων ανηλίκων. Η τεχνική της αυτοαποκάλυψης μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε πολλές στιγμές στη ζωή εντός του ξενώνα και να αφορά εμπειρίες από την παιδική ηλικία του εργαζόμενου, στιγμές από τη σχολική ζωή, αλλά και ζητήματα που αφορούν τη θρησκευτική πίστη. Για παράδειγμα, ο εργαζόμενος μπορεί να αναφερθεί στον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος ή οι Έλληνες ανατρέχουν στη θρησκευτική πίστη ή πότε προσεύχονται. Μέσω της αυτοαποκάλυψης του φροντιστή, ο ανήλικος μπορεί να επιτρέψει στον εαυτό του να αναφερθεί σε συνήθειες και σκέψεις σχετικά με τη χώρα καταγωγής, οι οποίες πολλές φορές μένουν ανέκφραστες καθώς θεωρούνται προσωπικές ή επειδή η επώδυνη εμπειρία της μετανάστευσης ενθαρρύνει τον νέο να απωθήσει αυτά που έχει υιοθετήσει από τη χώρα του, ώστε να βρει μια θέση στη χώρα υποδοχής.

Αν και το ζήτημα της θρησκευτικής πίστης είναι πολυσύνθετο και ευαίσθητο, οι υπάλληλοι των ξενώνων φιλοξενίας μπορούν να το χρησιμοποιήσουν ως εργαλείο για τη δόμηση μιας σχέσης εμπιστοσύνης με τους ανηλίκους. Προϋπόθεση για αυτό αποτελεί το να ξεπεράσουν το αίσθημα της αμηχανίας που μπορεί να τους κατακλύσει, καθώς και το να είναι ενήμεροι για τις δικές τους θρησκευτικές πεποιθήσεις και για τον τρόπο με τον οποίο αυτές επηρεάζουν τον τρόπο σκέψης τους.

Πολιτισμικές παρεξηγήσεις

Ως αποτέλεσμα των πολιτισμικών διαφορών μεταξύ εργαζομένων και ανηλίκων προσφύγων, η δημιουργία παρεξηγήσεων και τα ελλείμματα στην κατανόηση δεν είναι σπάνια φαινόμενα. Η αναγκαιότητα, παραδείγματος χάριν, τού «να μιλάμε για τα προβλήματά μας» πρόκειται κυρίως για μια επιταγή του δυτικού πολιτισμικού μοντέλου, την οποία οι νέοι πρόσφυγες συχνά απορρίπτουν. Σε πολλές περιπτώσεις, οι ανήλικοι υποτιμούν την αξία της συζήτησης και αρνούνται πεισματικά να ανταποκριθούν στο κάλεσμα για συμμετοχή στις συνεδρίες με τους ψυχολόγους ή τους κοινωνικούς λειτουργούς. Ο Α., 15 ετών από το Πακιστάν έλεγε: *«Έχω κουραστεί να βρίσκομαι σε γραφεία κοινωνικών επιστημόνων και να μιλάω με διαφορετικούς ανθρώπους, οι οποίοι μου λένε ότι είναι εδώ για να με βοηθήσουν»*. Και προσέθετε, εμβαθύνοντας: *«Από εκεί που έρχομαι, δεν το κάνουμε αυτό, να μιλάμε συνέχεια. Όταν έχουμε κάποιο πρόβλημα, δεν το συζητάμε, προχωράμε μπροστά χωρίς να αναλύουμε τι δεν πάει καλά»*. Ο Σ., 14 ετών από το Πακιστάν, σε μια παρόμοια θεώρηση ανέφερε: *«Τι θέλουν από μένα όλοι αυτοί οι άνθρωποι που μου προσφέρουν βοήθεια;»*.

Αντίθετα, όταν το πλαίσιο είναι λιγότερο επίσημο, οι νέοι πρόσφυγες μπορεί να είναι πολύ πιο δεκτικοί, εάν, για παράδειγμα, συμπεριλαμβάνεται μια βόλτα σε εξωτερικό χώρο, μια συζήτηση στο μπαλκόνι, μια ομαδική δραστηριότητα ζωγραφικής ή μια αθλητική ενασχόληση. Σε αυτές τις συνθήκες, οι ανήλικοι γίνονται προσιτοί και συνήθως μοιράζονται σκέψεις και συναισθήματα με έναν αυθόρμητο και ειλικρινή τρόπο, τις περισσότερες φορές υπό την επίδραση της διομαδικής δυναμικής. Ευρισκόμενοι στον χώρο μαζί με ομοεθνείς ή ομηλικούς, απολαμβάνουν την αίσθηση του ανήκειν σε μια ομάδα, ετερόκλητη μεν, καθώς ο καθένας έχει τη δική του ιστορία ζωής, ξεχωριστή δε, καθώς οι νέοι μοιράζονται την κοινή εμπειρία της μετανάστευσης και τα βιώματα του αποχωρισμού. Η έννοια του κοινωνικού κράτους και της δωρεάν προσφοράς είναι, επίσης, πολλές φορές άγνωστη στους ανηλικούς, καθώς προέρχονται από χώρες τα συστήματα των οποίων δε βασίζονται στη δωρεάν παροχή κοινωνικών υπηρεσιών.

Η έννοια του χρέους (Roisin, 2011), συνήθως υπόρρητη στους ξενώ-νες, γίνεται φανερή όταν κάποιος νέος «σπάει το πλαίσιο», κάνοντας κάτι που υπερβαίνει τους κανόνες. Τότε, επιβάλλεται από τους εργαζόμενους η τάξη, υπενθυμίζοντας στον νέο ότι έχει υπογράψει ένα συμβόλαιο, υπονοώντας ότι είναι «υπόχρεος» στο σύστημα αξιών του ξενώνα. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Σ., 15 ετών από το Αφγανιστάν, στον οποίο οι θείοι του υπενθύμιζαν συνεχώς αυτήν την «ανθρωπολογική ανωμαλία», λέγοντάς του ότι δεν υπάρχει κοινωνία που να προσφέρει κάτι δωρεάν, και προσθέτοντας ότι στη χώρα υποδοχής «θέλουν να του κάνουν πλύση

εγκεφάλου». Ο Σ. ήταν εξαιρετικά προβληματισμένος από τα λόγια των θείων του, οι οποίοι του τόνιζαν ότι δεν είναι πια μουσουλμάνος. Εκείνος, από την πλευρά του, δυσκολευόταν να τους εξηγήσει ότι μπορεί κάποιος να είναι μουσουλμάνος σε μια ευρωπαϊκή χώρα. Σε αυτή την περίπτωση επέρχεται ο φόβος της «αποπολιτισμοποίησης» (deculturization), φόβος που ενδόμυχα ταλανίζει πολλούς νέους πρόσφυγες, οι οποίοι θεωρούν ότι θα χρειαστεί να θυσιάσουν ένα μέρος της πολιτισμικής τους ταυτότητας, για να ενταχθούν στις δυτικές κοινωνίες.

Αναψηλαφώντας το ζήτημα της ψυχολογικής υποστήριξης, συχνές είναι οι παρεξηγήσεις όσον αφορά τις διαγνώσεις ψυχικών διαταραχών στους ασυνόδευτους ανηλίκους. Η έλλειψη σταθμισμένων ψυχομετρικών εργαλείων, σε συνδυασμό με τις πολιτισμικές διαφοροποιήσεις, δυσχεραίνουν το έργο της διάγνωσης και μπορεί να οδηγήσουν σε λανθασμένα συμπεράσματα. Για παράδειγμα, ο έφηβος Σ. από το Πακιστάν, ισχυριζόταν ότι τον είχε καταλάβει ένα γυναικείο πνεύμα στον ύπνο του. Μετά από διερεύνηση, έγινε αντιληπτό ότι ο νέος βίωσε το φαινόμενο της υπνικής παράλυσης, έχοντας την αίσθηση ότι μια «σκιά τον πλάκωσε», ενώ εκείνος κοιμόταν. Εκείνος όμως ήταν πεπεισμένος ότι αυτό προκλήθηκε, επειδή ο ίδιος την προηγούμενη μέρα είχε κοιμηθεί κάτω από ένα δέντρο, ενοχλώντας έτσι τα γυναικεία πνεύματα που, κατά τη θρησκεία του, διαμένουν κάτω από τα δέντρα. Ο Σ. ήταν σίγουρος ότι το πνεύμα τον ακολουθούσε πλέον ακόμα και όταν ήταν ξύπνιος, αν και δεν μπορούσε να το δει. Η αφήγηση του ανηλίκου θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ανησυχητικό σημείο για κάποια ψυχιατρική διαταραχή, με σημείο εκκίνησης ένα παραλήρημα που κράτησε κάποιες μέρες. Έχοντας όμως στον νου την εξήγηση που έδινε ο ανήλικος σύμφωνα με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, η διεπιστημονική ομάδα αποφάσισε να περιμένει την εξέλιξη των επόμενων ημερών. Μετά από κάποιες μέρες ο Σ. ανέφερε με χαρά ότι το πνεύμα τον είχε αφήσει, έπειτα από πολλές προσευχές του ιδίου, και ευχαρίστησε την ομάδα των εργαζομένων που τον άκουσαν χωρίς να γελάσουν μαζί του. Τα παραπάνω παραδείγματα υποδεικνύουν ότι η πολιτισμική διαφορετικότητα μπορεί να δημιουργήσει σύγχυση στους ξενώνες φιλοξενίας, οι οποίοι παρομοιάζονται συχνά με «μικρές Βαβέλ». Μέσω της ανάπτυξης των διαπολιτισμικών ικανοτήτων τόσο των θεραπειών όσο και των ανηλίκων, τα εμπόδια που χωρίζουν μπορούν να δώσουν τη θέση τους σε μέσα μοιράσματος και γόνιμων συναντήσεων.

Επίλογος: σύγχρονοι Οδυσσείς

Στις διαπολιτισμικές συναντήσεις που λαμβάνουν χώρα στους ξενώ-
νες φιλοξενίας ασυνόδευτων ανηλίκων, αποστολή των εργαζόμενων είναι
να υποστηρίξουν τους νέους στον δύσκολο δρόμο που ξεκίνησαν φεύγο-
ντας από τη χώρα καταγωγής. Είτε η Ελλάδα αποτελεί για αυτούς χώρα
προορισμού είτε – συχνότερα - χώρα ενδιάμεσου σταθμού, η αφήγηση
του μύθου του Οδυσσέα νοηματοδοτεί την πορεία τους έως τώρα. Στο
άκουσμα του πανανθρώπινου αυτού μύθου, οι ανήλικοι κατανοούν ότι
μπορούν να θεωρήσουν τους εαυτούς τους ήρωες, λαμβάνοντας υπόψιν
όσα πέρασαν για να φτάσουν στην Ελλάδα, αλλά και ότι είναι ικανοί να
τα καταφέρουν μόνοι τους. Διαβάζοντας έπειτα το ποίημα του Καβάφη,
ίσως να σκεφτούν ότι έχουν μπροστά τους έναν δρόμο μακρύ, σπαρμένο
με εμπόδια και ότι παρόλα αυτά θα βγουν από αυτόν δυνατοί, ακόμη και
αν οι Ιθάκες του κόσμου τελικά δεν είναι αυτές που περίμεναν όταν ξεκι-
νούσαν το ταξίδι τους.

«Κι αν πτωχική την βρεις, η Ιθάκη δεν σε γέλασε.
Έτσι σοφός που έγινες, με τόση πείρα,
ήδη θα το κατάλαβες οι Ιθάκες τι σημαίνουν.»

Κ.Π. Καβάφης, **Ιθάκη**,
Ποιήματα 1897-1933, Ίκαρος 1984

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- Γεωργογιάννης, Π. (2008). Διαπολιτισμικότητα και Διαπολιτισμική Εκπαίδευση. Στο Π.
Γεωργογιάννης (Επιμ.), *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*, 7, 30. Πάτρα.
- Devereux, G. (1978). *Ethnopschoanalysis: psychoanalysis and anthropology as complementary frames of reference*. Berkeley: University of California Press.
- Domenig, D. (2007). Transkulturelle Organisationsentwicklung. Στο D. Domenig
(Επιμ.), *Transkulturelle Kompetenz. Lehrbuch für Pflege-, Gesundheits- und Sozialberufe*, 341-368. Bern: Huber.
- Radjack, R. (2011). L'approchetransculturelle dans la prise en charge des MIE. Στο S.
Laurant & S. Bellaoui (Επιμ.), *Acte du séminaire 2011 - 2012, Accompagner les mineurs et jeunes isolés étrangers: théories et pratiques*, Faculté de médecine, Université Paris 13. Publication: InfoMIE.
- Roberts, J. (2005). Transparency and Self-Disclosure in Family Therapy: Dangers and Possibilities. *Family Proces*, 44(1), 45-63. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.2005.00041.x>
- Roisin, J. (2011). Que peut faire un psychologue dans une institution dont la fonction première n'est pas le soin? Στο S. Laurant & S. Bellaoui (Επιμ.), *Acte du séminaire 2011 - 2012, Accompagner les mineurs et jeunes isolés étrangers: théories et pratiques*, Faculté de médecine, Université Paris 13. Publication: InfoMIE.

ΑΝΘΡΩΠΟΚΑΙΝΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΣΤΟΝ 21^ο ΑΙΩΝΑ

Ιωάννης Ρήγκος

Δρ. Ανθρώπινης Γεωγραφίας και Πολιτικής Επιστήμης

Εισαγωγή

Αν θέλουμε να αντιληφθούμε τον ρόλο και τον λόγο των οξυμένων προσφυγικών ροών που αντιμετωπίζει σήμερα ο πλανήτης, θα πρέπει να κατανοήσουμε πλήρως το πλαίσιο και γενεσιουργό παράγοντα που δίνει σε ένα διαχρονικό φαινόμενο τις σημερινές διαστάσεις του. Οι σημερινές προσφυγικές ροές βρίσκονται σε έξαρση και σε διαρκή κρίση (Baldwin et al., 2019· Parekh, 2020). Αυτό το δοκίμιο υποστηρίζει ότι οι κρίσεις του προσφυγικού φαινομένου αποτελούν ένα μόνο μέρος των πολλαπλών κρίσεων που χαρακτηρίζουν τη γεωλογική εποχή μας.

Ανθρωπόκαινος και Κρίσεις

Δεν είναι τυχαίο πως εξέχοντες επιστήμονες, με πρώτους τον βραβευμένο με το Νόμπελ Χημείας Ολλανδό Paul Crutzen και τον Eugene Stoermer (2000), χαρακτήρισαν την εποχή των πολλαπλών και πολλές φορές επικαλυπτόμενων κρίσεων, Ανθρωπόκαινο. Αυτές οι κρίσεις περιλαμβάνουν την κλιματική αλλαγή και φαινόμενα περιβαλλοντικής υποβάθμισης, συμπεριλαμβανομένης της ερημοποίησης, αποψίλωσης των δασών, υποβάθμισης της γης και της λειψυδρίας. Αυτές οι οικολογικές διαταράξεις συντελούν καθοριστικά στην όξυνση του προσφυγικού (Baldwin et al., 2019). Για την ακρίβεια, οι δυο αυτοί επιστήμονες πρότειναν την Ανθρωπόκαινο ως τη νέα γεωλογική εποχή, κατά την οποία ο άνθρωπος θεωρείται ότι έχει πλέον την ικανότητα να διαταράξει επιτυχώς την πλανητική ισορροπία στο σύνολο της (Hamilton, 2017).

Παρόλο που δε συμφωνούν όλοι όσοι έχουν ασχοληθεί με την Ανθρωπόκαινο για το πότε ακριβώς ξεκίνησε, ούτε και στο τι ακριβώς σημαίνει ο όρος, τα κυρίαρχα αφηγήματα συγκλίνουν σε ένα γεγονός. Αυτό είναι ότι χρειαζόμαστε μια αλλαγή παραδείγματος, όπως το προσδιόριζε ο Thomas Kuhn (1996), αναφερόμενος στην αλλαγή επιστημονικού παραδείγματος και πώς αυτό επιτυγχάνεται, μέσα από μια διαδικασία αντα-

γωνισμού μεταξύ δύο ή περισσότερων σχολών σκέψης.

Όσον αφορά την Ανθρωπόκαινο, κάποιοι ερευνητές προσδιορίζουν την απαρχή της νέας γεωλογικής εποχής αμέσως μετά την επικράτηση των πρώτων ανθρώπινων αγροτικών κοινωνιών, πριν από περίπου 10 χιλιάδες χρόνια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι Certini & Scalenghe (2015), οι οποίοι εξισώνουν την προηγούμενη γεωλογική εποχή, δηλαδή την Ολόκαινο με την Ανθρωπόκαινο, επιχειρηματολογώντας ότι στην ουσία μιλάμε για ένα άλλο φανταχτερό όνομα για να πούμε το ίδιο πράγμα.

Αντιθέτως, ο Paul Crutzen, θεωρεί ότι η Ανθρωπόκαινος ξεκίνησε με τη Βιομηχανική Επανάσταση, μεταξύ 18ου και 19ου αιώνα. Με βάση τον ισχυρισμό αυτό, ο οποίος βασίζεται σε μαθηματικά δεδομένα που αφορούν την κατακόρυφη αύξηση του διοξειδίου του άνθρακα στην ατμόσφαιρα του πλανήτη, παρατηρείται, επί του πρακτέου, μια ποιοτική και ποσοτική διαφορά μεταξύ της προ- και της μετά-βιομηχανικής περιόδου, εφόσον ο συνδυασμός νέας τεχνολογίας μεγάλης κλίμακας και νέων παραγωγικών τεχνικών με την αέναη συσσώρευση κεφαλαίου και την πίστη στην ατέρμονη οικονομική μεγέθυνση ως στόχο για την επιδίωξη της κοινωνικής ευημερίας, όξυνε σημαντικά φαινόμενα οικολογικής αστάθειας (Hamilton, 2013).

Βέβαια, υπάρχουν και ορισμένοι επιστήμονες που παρατήρησαν ότι η περίοδος μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο επέτεινε ακόμα περισσότερο το φαινόμενο παραγωγής διοξειδίου του άνθρακα στην ατμόσφαιρα, λόγω της μαζικής καταναλωτικής κουλτούρας που αναδύθηκε (Görg et al., 2020· McNeill & Engelke, 2014· Steffen et al., 2015). Γι' αυτόν τον λόγο, εκείνοι θεωρούν αυτό που ονομάζουν «Μεγάλη Επιτάχυνση» (Great Acceleration) ως την απαρχή της νέας γεωλογικής εποχής.

Η δική μου θέση συντάσσεται με αυτήν του Paul Crutzen και του Eugene Stoermer, εισφέροντας, επιπλέον, την παρατήρηση πως μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο τα φαινόμενα παγκόσμιας οικολογικής αποσταθεροποίησης οξύνθηκαν σημαντικά. Αντιλαμβάνομαι, λοιπόν, τη διευρυμένη κρίση του προσφυγικού φαινομένου ως τμήμα της οικολογικής αποσταθεροποίησης που προέρχεται από τον τρόπο που η ανθρωπότητα μετά τη Βιομηχανική Επανάσταση καταφέρνει να επιτελέσει με αυξανόμενους ρυθμούς. Επομένως, με απλά λόγια, κάποιος δε θα έπρεπε, συλλήβδην, να κατηγορεί την ανθρωπότητα για τη δημιουργία της Ανθρωπόκαινου και τις κρίσεις που αυτή η νέα εποχή (ανα)παράγει, αλλά συγκεκριμένες παραγωγικές πρακτικές και λογικές, οι οποίες οδηγούν στην επίταση των κρίσεων, όπως αυτή του

προσφυγικού.

Το Προσφυγικό ως μέρος της Ανθρωποκαίνου

Αυτό που επιθυμώ να καταστήσω σαφές με τα παραπάνω, είναι ότι η αποσταθεροποίηση διάφορων οικολογικών συστημάτων θέτει σε κίνδυνο και αμφισβήτηση ζωές και δικαιώματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι η υποβάθμιση του περιβάλλοντος επηρεάζει το πού και πώς μπορούν να ζήσουν οι άνθρωποι. Οδηγεί στον ανθρώπινο εκτοπισμό και στην αναγκαστική μετανάστευση απειλώντας ζωές και καθιστώντας τα προς το ζην των ανθρώπων δυσβάσταχτα, ιδιαίτερα των φτωχότερων και πιο ευάλωτων.

Την ίδια στιγμή, οι ένοπλες συγκρούσεις οδηγούν σε ακόμη περισσότερες ροές ανθρώπων, που επιχειρούν να διαφύγουν από τη βία είτε εντός των χωρών τους (εσωτερικός εκτοπισμός) είτε πέρα από διεθνή σύνορα (πρόσφυγες). Η ανάλυση των εμφυλίων πολέμων τα τελευταία 70 χρόνια δείχνει ότι τουλάχιστον το 40 τοις εκατό συνδέεται με τον αμφισβητούμενο έλεγχο ή τη χρήση φυσικών πόρων, όπως η γη, το νερό, τα ορυκτά ή το πετρέλαιο (United Nations Environment Programme, 2009).

Είναι, επίσης, σημαντικό να θυμόμαστε ότι η ίδια η μετατόπιση ενδέχεται να έχει οικολογικές επιπτώσεις, προκαλώντας περιβαλλοντική υποβάθμιση που δύναται να παρατείνει την έκτακτη ανάγκη ανθρωπιστικής βοήθειας ή να επιδεινώσει τις σχέσεις με τις κοινότητες υποδοχής. Η άτυπη αστικοποίηση ή οι αποδιοργανωμένοι προσφυγικοί καταυλισμοί μπορούν να ασκήσουν πίεση σχετικά με πρωτογενείς φυσικούς πόρους, όπως το νερό ή την ενέργεια, όπως επίσης και διακινδυνεύοντας τις βασικές διατροφικές ανάγκες των ανθρώπων. Τέτοιες καταστάσεις είναι δυνατό να υπονομεύσουν τις υπηρεσίες οικοσυστήματος, να οδηγήσουν σε κινδύνους για την υγεία από ακατάλληλη διάθεση απορριμμάτων, καθώς και να θέσουν τα εκτοπισμένα άτομα σε άμεσο ανταγωνισμό με τις τοπικές κοινότητες (Xu et al., 2013).

Η πρόσφατη έρευνα για την παγκόσμια ανισότητα που είδε το φως της δημοσιότητας, επιβεβαιώνει αυτό που πολλοί κριτικοί αναλυτές και επιστήμονες παρατηρούν: Ότι, δηλαδή, οι γεωπολιτικές εντάσεις και οι οικολογικές κρίσεις προέρχονται, κυρίως, από την κοινωνική αδικία που γεννάει η οικονομική συσσώρευση και η αέναη οικονομική μεγέθυνση (Chancel et al., 2022). Κατανοώντας αυτό το πλαίσιο της ανισότητας που δημιουργεί η αέναη οικονομική μεγέθυνση και, κυρίως, αυτοί που κατέχουν τα μέσα παραγωγής, κάποιος θα μπορούσε να κάνει την ερώτηση: Είναι, λοιπόν, ο όρος «Ανθρωπόκαινος» αρκετά κατάλληλος για να χαρακτηρίσει μια εποχή που τις προσφυγικές ροές τις προκαλούν, ως επί το πλείστον, τα μεγάλα

συμφέροντα; Για τον λόγο αυτό, Μαρξιστές ερευνητές προτείνουν τον όρο «Καπιταλόκαινος» (Capitalocene), αντί αυτού της Ανθρωπόκαινου.

Είναι, ωστόσο, αποκλειστικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού η συσσώρευση πλούτου σε λίγα χέρια και η αέναη οικονομική μεγέθυνση; Κάτι τέτοιο δεν αποδεικνύεται επιστημονικά όσο και αν έχουμε συνηθίσει να κατηγορούμε τον καπιταλισμό για όλα τα δεινά των νεωτερικών κοινωνικών σχηματισμών. Αρκετά είναι τα παραδείγματα κομμουνιστικών καθεστώτων που αποδεικνύουν ότι η αέναη οικονομική μεγέθυνση είναι αυτοσκοπός των κρατικών μηχανισμών και υπαρκτό στοιχείο επιβιώσής τους μέσα στους εθνικογεωπολιτικούς ανταγωνισμούς. Μάλιστα, έχει παρατηρηθεί ότι τα κομμουνιστικά καθεστώτα, στην προσπάθεια τους να ανταγωνιστούν τα καπιταλιστικά προγράμματα ανάπτυξης και πολεμικών εξοπλισμών, παρήγαγαν μεγαλύτερες ποσότητες διοξειδίου του άνθρακα (Hanusch, 2018). Εξαιτίας των παραπάνω, πολλοί ερευνητές που υποστηρίζουν την ευστοχία του όρου Ανθρωπόκαινο, επιχειρηματολογούν αναφέροντας ότι η ονομασία αυτή δεν απορρίπτει την τεράστια ευθύνη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτό που πλέον εισέρχεται στη συζήτηση είναι ο τρόπος που δρουν διαφορετικές ομάδες συμφερόντων σε μια κοινωνία και, κυρίως, επειδή η πίστη στην οικονομική μεγέθυνση έχει συνδεθεί με την κοινωνική ευημερία. Πρακτικά, αυτό σημαίνει ότι ο όρος Ανθρωπόκαινος αναγνωρίζει ότι ο δρών ως καταναλωτής (που καταναλώνει τα παραχθέντα προϊόντα και υπηρεσίες) δεν έχει την ίδια ευθύνη για την κλιματική αλλαγή και το προσφυγικό, με το εργοστάσιο που παράγει μη βιώσιμα καταναλωτικά αγαθά και υπηρεσίες από τα πλούσια εδάφη ασταθών πολιτικά χωρών. Μάλιστα, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι πλέον έχει μερικώς αποσυνδεθεί η παραγωγή υπηρεσιών και προϊόντων από την καταναλωτική ζήτηση (Ebrahimiarijestan & Wang, 2017· Haas et al., 2018). Η οικονομική μεγέθυνση, δηλαδή, λειτουργεί ανεξαρτήτως αν καλύπτει ανθρώπινες ανάγκες και έτσι ο πλανήτης καταστρέφεται χωρίς να υπάρχει η ανάγκη. Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι και η Ανθρωπόκαινος είναι ένας όρος που εμπεριέχει μια κριτική ανάγνωση/προσέγγιση, κατά την οποία το πρόβλημα εντοπίζεται ως δομικό, αλλά όχι αποκλειστικά ως καπιταλιστικό.

Μέσα από αυτό το πρίσμα, μπορούμε να πούμε ότι ο όρος Ανθρωπόκαινος και μια αναστοχαστική κριτική αυτού, στην ουσία δεν παραβλέπει τις ανισότητες μεταξύ διαφορετικών υποκείμενων, κοινωνικών ομάδων και παραγωγικών μηχανισμών. Επομένως, η Ανθρωπόκαινος αναγνωρίζει την ανάγκη, αλλά και τη μεγάλη ευθύνη των παραγωγικών μηχανισμών στην εύρεση πλουτοπαραγωγικών πηγών, όπως και τους γεωπολιτικούς ανταγωνισμούς που ευθύνονται για τον πόλεμο και την οικολογική αστά-

θεια και επιτείνουν σήμερα την προσφυγική κρίση (Chakrabarty, 2018).

Προσφυγικό και Ελλάδα

Η Ελλάδα είναι μια χώρα που γεωγραφικά βρίσκεται σε ένα σταυροδρόμι πολιτισμών, μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών. Παράλληλα, η χώρα είναι μέλος της Ευρωπαϊκής ένωσης και έχει υπογράψει συνθήκες και κανονισμούς, εξαιτίας των οποίων, δεσμεύεται και νομικά. Ο πιο πρόσφατος κανονισμός, από αυτούς που αφορούν το προσφυγικό, είναι εκείνος του Δουβλίνου. Σύμφωνα με αυτόν, η χώρα υποδοχής/εισόδου οφείλει να είναι και η χώρα στην οποία το εισερχόμενο υποκείμενο πρέπει να ζητήσει άσυλο, εφόσον αυτή η χώρα θεωρείται ασφαλής (Χριστόπουλος, 2020α).

Όπως ορθά παρατηρεί ο καθηγητής Πολιτειολογίας Δημήτρης Χριστόπουλος, η Ελλάδα είναι χώρα η οποία μέχρι πρόσφατα δεν είχε οργανωμένο σχέδιο αντιμετώπισης του προσφυγικού ζητήματος (Χριστόπουλος, 2020α). Η πιο πρόσφατη προσπάθεια οργάνωσης της στρατηγικής της χώρας έγινε επί κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ μέχρι το 2019, οπότε και η στρατηγική αυτή διακόπηκε με την εκλογή της Νέας Δημοκρατίας για τη διακυβέρνηση της χώρας. Από εκεί και πέρα, η χώρα γύρισε ξανά στη λογική της «ασπίδας» της Ευρώπης (Χριστόπουλος, 2020β).

Σύμφωνα με τον Χριστόπουλο, όπως ο ίδιος αναφέρει στο τελευταίο του βιβλίο με τίτλο: «Αν το προσφυγικό ήταν πρόβλημα, θα είχε λύση», η Ελλάδα ακολουθεί μια διπλή στρατηγική. Από τη μια, επενδύει σε μηχανισμούς καταστολής, φύλαξης και περιφρούρησης των συνόρων και των προσφύγων που εισέρχονται στην χώρα και, από την άλλη, προσπαθεί να καταστήσει των εαυτό της ως μη ασφαλή χώρα, ανεξάρτητα αν αυτό οδηγεί σε ποινές έναντί της, ώστε να μην μπορούν να αιτούνται άσυλο οι εισερχόμενοι σε αυτή (Χριστόπουλος, 2020α).

Παράλληλα, η Ευρωπαϊκή πολιτική που ρίχνει το μεγαλύτερο βάρος στις χώρες εισόδου της Ένωσης, όπως η Ελλάδα, η Ισπανία, Ιταλία και Πορτογαλία, φανερώνει ότι δεν υπάρχει μια ισόρροπη συν-ευθύνη για ένα πολύ-παραγοντικό πρόβλημα, που, όπως φαίνεται, δεν πρόκειται να σταματήσει λόγω των αποτρεπτικών πολιτικών των κρατών μελών αυτής. Παράλληλα, αυτή η προσέγγιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης δείχνει ότι δεν υπάρχει διάθεση αλληλεγγύης μεταξύ των κρατών μελών, αλλά ούτε και διάθεση για να αλλάξει αυτή η στρατηγική, εφόσον οι κυβερνήσεις των χωρών εισόδου συνεχίζουν να λαμβάνουν επιδοτήσεις από την Ε.Ε, για να αναπτύσσουν νέες δομές φύλαξης, μηχανισμούς ελέγχου και αποτροπής νέων προσφυγικών ροών.

Αν ακολουθήσουμε αυτή τη συλλογιστική, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι, ενώ η Ανθρωπόκαινος δημιουργεί εντεινόμενες συνθήκες για το προσφυγικό φαινόμενο, χώρες, όπως η Ελλάδα, αλλά και η γενική αντιμετώπιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δεν ανταποκρίνονται στις ανάγκες της νέας γεωλογικής εποχής και των πολλαπλών κρίσεων αυτής.

Από τα παραπάνω, διαφαίνονται δυο βασικές παρατηρήσεις. Η πρώτη είναι ότι διεθνείς οργανισμοί, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, δεν απαντούν στην πρόκληση του προσφυγικού με αλληλεγγύη ούτε με ισότητα απέναντι στα διαφορετικά κράτη μέλη. Η δεύτερη είναι ότι τα μέτρα καταστολής που λαμβάνουν επιμέρους κράτη δεν πρόκειται να σταματήσουν τις προσφυγικές ροές, πάρα τις περιστασιακές μειώσεις αυτών. Ο λόγος γι' αυτό είναι ότι το προσφυγικό είναι δομικό ζήτημα και οφείλεται σε παράγοντες όπως αυτός της βίαιης μετακίνησης πληθυσμών είτε για λόγους πολεμικών συγκρούσεων και πολιτικής αστάθειας είτε για λόγους αδυναμίας πρόσβασης σε αγαθά και πλουτοπαραγωγικές πηγές είτε, εν τέλει, λόγω αποσταθεροποίησης οικολογικών συνθηκών και περιβαλλοντικών καταστροφών.

Τι μπορούμε να κάνουμε;

Αν, λοιπόν, αποδεχθούμε ως κοινωνίες ότι η Ανθρωπόκαινος είναι μια νέα συνθήκη, καθοριστική για τις ζωές μας και ότι οι κρίσεις είναι θεμελιώδες φαινόμενο αυτής της νέας γεωλογικής εποχής, τότε θα μπορέσουμε να ξεκινήσουμε μια συζήτηση για το πώς μπορούμε να ανταπαντήσουμε στις προκλήσεις και στις αλληπάλληλες και αλληλεπικαλυπτόμενες κρίσεις. Άλλωστε, η συζήτηση για την αδυναμία των σημερινών (νεωτερικών) πολιτικών θεσμών να απαντήσουν στα προβλήματα της Ανθρωπόκαινου έχει ήδη ανοίξει (Dryzek & Pickering, 2019). Οι δυτικές δημοκρατίες, όπως υποστηρίζει ο John Dryzek και ο Thomas Pickering (2019), βιώνουν μια υπαρξιακή κρίση, καθώς οι πολιτικοί θεσμοί του σήμερα είναι προϊόν της προηγούμενης γεωλογικής εποχής (Ολόκαινου) και, επομένως, είναι λογικό να μην μπορούν να απαντήσουν στα προβλήματα της Ανθρωπόκαινου.

Ο φόβος που ανακύπτει από αυτήν την συζήτηση είναι μήπως, τελικά, οδηγηθούμε να απαντήσουμε στα προβλήματα και στις κρίσεις αυτής της νέας γεωλογικής εποχής μονοδιάστατα. Για παράδειγμα, να βασιστούμε μονόπλευρα στη γνώση των λεγομένων «ειδικών», όπως και να βάλουμε όλη την πίστη μας στις λύσεις που προτάσσουν αποκλειστικά και μόνο τη μεγάλης κλίμακας τεχνολογία. Αυτή είναι μια πολύ σοβαρή συζήτηση που σε κάποιες χώρες έχει ήδη αρχίσει να λαμβάνει χώρα.

Πολλοί επιστήμονες έχουν κρούσει τον κώδωνα του κινδύνου για τα

προβλήματα που μπορούν να προέλθουν από την απόθεση της εμπιστοσύνης μας αποκλειστικά σε ειδικούς και στην τεχνολογία. Κάποια από τα προβλήματα αφορούν γεωπολιτικές συγκρούσεις από την ανεξέλεγκτη χρήση της τεχνολογίας μεγάλης κλίμακας (Corry, 2017). Από την άλλη μεριά, πολλοί εστιάζουν στις ανυπολόγιστες καταστροφές που μπορούν να προκληθούν από την αποτυχία εφαρμογής μεγάλης κλίμακας τεχνολογιών, καθώς αυτές δεν έχουν αποδειχθεί ασφαλείς για ευρεία χρήση (Anshelm & Hansson, 2014· Baskin, 2019· Subsidiary Body on Scientific, Technical and Technological Advice, 2012· Szerszynski et al., 2013).

Σε αντιδιαστολή με μια μονόπλευρη απάντηση στα προβλήματα και τις κρίσεις της Ανθρωπότητας, θα αντιπαραβάλω αυτή μιας πλουραλιστικής/δημοκρατικής προσέγγισης. Αυτό, πολύ απλά, σημαίνει ότι δεν απορρίπτεται η τεχνολογία μεγάλης κλίμακας και η γνώση των λεγόμενων «ειδικών», αλλά ότι θα πρέπει να ανήκει σε έναν καμβά απαντήσεων μέσα στις οποίες περιλαμβάνονται, επίσης, οι απαντήσεις και οι γνώσεις από τις τοπικές κοινωνίες, τους τοπικούς θεσμούς, τα κοινωνικά κινήματα και τις συλλογικότητες, διεθνείς και εθνικούς οργανισμούς και μη κυβερνητικές οργανώσεις.

Όπως παρατηρούν ο David Bollier και η Silke Helfrich (2019, σ. 320) στο βιβλίο τους «Free, Fair and Alive: The Insurgent Power of the Commons», τα παγκόσμια προβλήματα επιλύονται καλύτερα, όταν τμηματοποιούνται και αντιμετωπίζονται σε διαφορετικά επίπεδα, από το μικρότερο προς τα πάνω. Για να συμβεί, όμως, αυτό, πρέπει να εμπιστευτούμε, πρώτον και κυρίως, τη δύναμη και τη γνώση των τοπικών κοινωνιών και των φορέων που βιώνουν τα απτά αποτελέσματα ενός προβλήματος και όχι να δώσουμε λευκή επιταγή στις γενικού περιεχομένου απαντήσεις διεθνών και εθνικών φορέων που, πολλές φορές, λειτουργούν με μια λογική, η οποία έρχεται σε σύγκρουση με τις ανάγκες και τα συμφέροντα των κοινωνιών που βιώνουν τα αποτελέσματα του προβλήματος. Μάλιστα, η Παγκόσμια Τράπεζα έχει αναγνωρίσει εδώ και καιρό την ανάγκη για συμπερίληψη των τοπικών κοινωνιών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων (World Bank, 2006). Ουσιαστικά, η μέχρι και σήμερα αδυναμία των πολιτικών συστημάτων να εμπιστευτούν τις τοπικές κοινωνίες που βιώνουν εκφάνσεις παγκοσμίων προβλημάτων, μας αποτρέπει από το να αντιμετωπίσουμε, αλλά και να κατανοήσουμε, το πρόβλημα στο σύνολο του.

Το ίδιο συμβαίνει και με την αντιμετώπιση του προσφυγικού. Οι λύσεις που εστιάζουν στην καταστολή και κράτηση, οι επιχορηγήσεις για δομές, που λειτουργούν ως μέσα ελέγχου και καταστολής, καθώς και η μετα-

τροπή τοπικών κοινωνιών σε φυλακές ψυχών, δε λύνουν το πρόβλημα, απλώς το μετακυλίνουν, με τη χρήσιμη συμβολή εθνικών σωμάτων που δε λειτουργούν προς όφελος των κοινωνιών στο σύνολο τους. Είναι πολλές οι φορές που οι τοπικές κοινωνίες, ανεξάρτητα από το αν έχουν συντηρητικές ή προοδευτικές διοικητικές αρχές, λαμβάνουν διαφορετικές αποφάσεις από τις κεντρικές ηγεσίες. Να δούμε για παράδειγμα την εγκατάσταση ανεμογεννητριών στα νησιά, ή άλλες περιφέρειες της Ελλάδας, αλλά και το ίδιο το προσφυγικό στα συνοριακά νησιά της χώρας.

Μια πολύπλευρη απάντηση στις συνεχιζόμενες και διαρκείς κρίσεις σαν αυτή του προσφυγικού θα μπορούσε να προσφέρει την ανάπτυξη νέων εργαλείων δημοκρατικής διακυβέρνησης και κοινωνικής προόδου με διευρυμένη κοινωνική ισότητα, καθώς, όσο περισσότερο οι πολίτες εκπαιδεύονται στη συμμετοχή στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, τόσο περισσότερο μπορούν να αντιληφθούν την πολυπλοκότητα των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν, αλλά και να αναπτύξουν μεγαλύτερη ενσυναίσθηση για αυτούς που αντιμετωπίζουν το πρόβλημα (Tronto, 2013· Williams, 2020).

Οι λύσεις σε τοπικό επίπεδο δεν είναι κάτι που πρέπει να το εφεύρουμε από το μηδέν. Είναι ήδη εδώ μαζί μας, γύρω μας. Αυτό που χρειάζεται να κάνουμε είναι να μάθουμε να το βλέπουμε και το θεωρούμε μέρος της λύσης και όχι του προβλήματος (Gibson et al., 2015· Gibson-Graham et al., 2013). Η εμπειρική γνώση σε διάφορες γωνίες του πλανήτη μας έχει προσφέρει εξαιρετικά δεδομένα για την αποτελεσματικότητα των απαντήσεων σε επιμέρους προβλήματα, όταν οι κοινωνίες είναι ενεργές και οι δράσεις τους λαμβάνονται θεσμικά υπόψιν (Ostrom, 2010).

Επίλογος

Το προσφυγικό ήρθε για να μείνει. Παρότι δεν ξεκίνησε στις μέρες μας, την περίοδο αυτή έχει αποκτήσει μεγάλες διαστάσεις, λόγω και της έντασης του φαινομένου ως αποτέλεσμα γεωπολιτικών αναταράξεων και οικολογικής αποσταθεροποίησης. Η παρατήρηση ότι πλέον ζούμε στην Ανθρωπόκαινο, μας ειδοποιεί ότι το προσφυγικό θα είναι μαζί μας για πολύ καιρό. Οι σημερινές απαντήσεις που δίνουν κράτη όπως το ελληνικό, αλλά και οι διεθνείς οργανισμοί, δεν είναι βιώσιμες. Το πρόβλημα είναι δομικό και χρειάζεται μια ριζική ανανέωση του τρόπου με τον οποίο συγκροτείται η πολιτική γύρω από αυτό. Η νέα γεωλογική εποχή ήρθε για να θέσει υπαρκτά ερωτήματα στις φιλελεύθερες δημοκρατίες και ο τρόπος που η κάθε μια θα απαντήσει σε αυτά, θα ανοίξει και νέα μονοπάτια πολιτικής

διαδρομής είτε θέτοντας τη δημοκρατία σε αμφισβήτηση μέσω της ανα- παραγωγής μονοπλεύρων απαντήσεων σε πολύπλευρα προβλήματα είτε εμπλουτίζοντάς τις με νέες μορφές συμμετοχής και εκπροσώπησης, που, δυνητικά, θα μπορούσαν να κάνουν τις κοινωνίες μας πιο ανθεκτικές στις οικολογικές και γεωπολιτικές κρίσεις και συλλογικά πιο δίκαιες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- Anshelm, J. & Hansson, A. (2014). Battling Promethean dreams and Trojan horses: Revealing the critical discourses of geoengineering. *Energy Research & Social Science*, 2, 135-144. doi.org/10.1016/j.erss.2014.04.001
- Baldwin, A., Fröhlich, C. & Rothe, D. (2019). From climate migration to anthropocene mobilities: Shifting the debate. *Mobilities*, 14(3), 289-297. doi.org/10.1080/17450101.2019.1620510
- Baskin, J. (2019). *Geoengineering, the Anthropocene and the end of nature*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Bollier, D. & Helfrich, S. (2019). *Free, fair, and alive: The insurgent power of the commons*. Ανακτήθηκε από http://epe.lac-bac.gc.ca/101/200/300/new_society_publishers/free/index.html
- Certini, G. & Scalenghe, R. (2015). Holocene as Anthropocene. *Science*, 349(6245), 246-246. doi.org/10.1126/science.349.6245.246-a
- Chakrabarty, D. (2018). Anthropocene Time. *History and Theory*, 57(1), 5-32. doi.org/10.1111/hith.12044
- Chancel, L., Piketty, T., Saez, E. & Zucman, G. (2022). *World Inequality Report 2022*. SOMO.
- Corry, O. (2017). The international politics of geoengineering: The feasibility of Plan B for tackling climate change. *Security Dialogue*, 48(4), 297-315. doi.org/10.1177/0967010617704142
- Crutzen, P. & Stoermer, Eugene. F. (2000). The Anthropocene. *IGBP Newsletter*, 41, 17-18.
- Dryzek, J. S. & Pickering, J. (2019). *The politics of the anthropocene* (First edition). Oxford University Press.
- Ebrahimi-arjastan, M. & Wang, G. (2017). Determining decoupling points in a supply chain networks using NSGA II algorithm. *Journal of Industrial Engineering and Management*, 10(2), 352. doi.org/10.3926/jiem.2158
- Gibson, K., Rose, D. B. & Fincher, R. (Επιμ.) (2015). *Manifesto for living in the anthropocene*. Punctum Books.
- Gibson-Graham, J. K., Cameron, J. & Healy, S. (2013). *Take Back the Economy: An Ethical Guide for Transforming Our Communities*. University of Minnesota Press. doi.org/10.5749/minnesota/9780816676064.001.0001
- Görg, C., Plank, C., Wiedenhofer, D., Mayer, A., Pichler, M., Schaffartzik, A. & Krausmann, F. (2020). Scrutinizing the Great Acceleration: The Anthropocene and its analytic challenges for social-ecological transformations. *The Anthropocene Review*, 7(1), 42-61. doi.org/10.1177/2053019619895034

- Haas, W., Singh, S. J. & Musel, A. (2018). *Decoupling and dematerialisation of the economy*. Ανακτήθηκε από <http://www.ejolt.org/2012/12/decoupling-and-dematerialisation-of-the-economy/>
- Hamilton, C. (2013). *Earthmasters: The dawn of the age of climate engineering*. Yale University Press.
- Hamilton, C. (2017). *Defiant earth: The fate of humans in the anthropocene* (1st ed.). Polity.
- Hanusch, F. (2018). *Democracy and climate change*. Routledge/Taylor & Francis Group.
- Kuhn, T. S. (1996). *The structure of scientific revolutions* (3η εκδ). University of Chicago Press.
- McNeill, J. R. & Engelke, P. (2014). *The great acceleration: An environmental history of the anthropocene since 1945*. The Belknap Press of Harvard University Press.
- Ostrom, E. (2010). Beyond Markets and States: Polycentric Governance of Complex Economic Systems. *American Economic Review*, 100(3), 641-672. doi.org/10.1257/aer.100.3.641
- Parekh, S. (2020). *No Refuge Ethics and the Global Refugee Crisis*. Oxford University Press USA - OSO. Ανακτήθηκε από <http://public.eblib.com/choice/PublicFullRecord.aspx?p=6313343>
- Steffen, W., Broadgate, W., Deutsch, L., Gaffney, O. & Ludwig, C. (2015). The trajectory of the Anthropocene: The Great Acceleration. *The Anthropocene Review*, 2(1), 81-98. doi.org/10.1177/2053019614564785
- Subsidiary Body on Scientific, Technical and Technological Advice. (2012). Impacts of Climate-Related Geoengineering Related on Biological Diversity. Convention on Biological Diversity, Montreal.
- Szerszynski, B., Kearnes, M., Macnaghten, P., Owen, R. & Stilgoe, J. (2013). Why Solar Radiation Management Geoengineering and Democracy Won't Mix. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 45(12), 2809-2816. doi.org/10.1068/a45649
- Tronto, J. C. (2013). *Caring democracy: Markets, equality, and justice*. New York University Press.
- United Nations Environment Programme (Επιμ.). (2009). *From conflict to peacebuilding: The role of natural resources and the environment*. United Nations Environment Programme.
- Williams, M. J. (2020). The possibility of care-full cities. *Cities*, 98, 102591. doi.org/10.1016/j.cities.2019.102591
- World Bank. (2006). *Protecting and Improving the Global Commons: 15 Years of the World Bank Group Global Environment Facility Program*. Washington, DC: World Bank. Ανακτήθηκε από <http://documents.worldbank.org/curated/en/494281468316144627/Protecting-and-improving-the-Global-Commons-15-years-of-the-World-Bank-Group-Global-Environment-Facility-Program>
- Xu, X., Tan, Y. & Yang, G. (2013). Environmental impact assessments of the Three Gorges Project in China: Issues and interventions. *Earth-Science Reviews*, 124, 115-125. doi.org/10.1016/j.earscirev.2013.05.007
- Χριστόπουλος, Δ. (2020α). *Αν το προσφυγικό ήταν πρόβλημα θα είχε λύση*. Πόλις.
- Χριστόπουλος, Δ. (2020β). Δημήτρης Χριστόπουλος στο iEidiseis: Αν γίνου-

με το μαντρόσκυλο της Ευρώπης, η Ευρώπη θα μας φέρεται σαν μαντρό-
σκυλο [NewsMedia]. iEidiseis. Ανακτήθηκε από <https://www.ieidiseis.gr/politiki/item/43992-dimitris-xristopoulos-sto-ieidiseis-an-ginoume-to-mantroskylo-tis-evropis-i-evropi-tha-mas-feretai-san-mantroskylo?fbclid=IwAR1aExRvNDvIW41jfLKGbioXDjKTIFxCd1NcOoNekcWZ6B9gfXlA4UI5ZXY>

Η παρούσα έκδοση πραγματοποιείται στο πλαίσιο του Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς» με την ευγενική χορηγία της Περιφέρειας Αττικής

ΠΡΟΑΓΩΓΗ ΨΥΧΙΚΗΣ ΥΓΕΙΑΣ

ΣΕ ΕΥΠΑΘΕΙΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΤΤΙΚΗΣΑ' ΨΥΧΙΑΤΡΙΚΗ ΚΛΙΝΙΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΑΙΓΙΝΗΤΕΙΟ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ

ΠΡΟΑΓΩΓΗ ΨΥΧΙΚΗΣ ΥΓΕΙΑΣ

ΣΕ ΕΥΠΑΘΕΙΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΤΤΙΚΗΣ

Α΄ ΨΥΧΙΑΤΡΙΚΗ ΚΛΙΝΙΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΑΙΓΙΝΗΤΕΙΟ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ

ΤΕΙ ΝΚΥΑ
APPLIED
PHILOSOPHY
RESEARCH LAB
● **PRESS**

ISBN: 978-618-5740-00-9